

**ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ**

Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

ΘΑΝΑΣΗΣ ΜΑΝΙΑΤΗΣ
ΠΕΡΣΕΦΟΝΗ ΤΣΑΛΙΚΗ
ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΤΣΟΥΛΦΙΔΗΣ

**ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ**

Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

ΑΘΗΝΑ 1999

*Στην Χριστίνα-Μαρία
τον Νικολή
τον Βασίλη
και τον Νίκο*

Περιεχόμενα

Πρόλογος	13
1. Εισαγωγή	15
2. Η Εργασιακή Θεωρία της Αξίας	
2.1 Εισαγωγή	23
2.1.1 Εμπόρευμα, αξία χρήσης και ανταλλακτική αξία	25
2.1.2 Συγκεκριμένη και αφηρημένη εργασία	29
2.2 Για το Νόμο της Αξίας	31
2.2.1 Εργασία και κοινωνική αναπαραγωγή	33
2.2.2 Κοινωνικός καταμερισμός εργασίας	34
2.2.3 Μορφές ανταλλαγής	35
2.2.4 Ο νόμος της αξίας	37
2.2.5 Άμεσες τιμές ως πρώτη προσέγγιση των τιμών αγοράς	39
2.3 Ο Σχηματισμός του Γενικού Ποσοστού Κέρδους και των Τιμών Παραγωγής	39
2.3.1 Γενικά	39
2.3.2 Η λύση του Marx	43
2.3.3 Η κριτική και η συμπλήρωση της λύσης του Marx	46
2.3.4 Για τη σύνδεση αξιών-τιμών και τη διαφορά υπεραξίας-κερδών	51
3. Η Θεωρία του Ανταγωνισμού	
3.1 Εισαγωγή	57
3.2 Θεωρίες Ανταγωνισμού	58
3.2.1 Νεοκλασική θεωρία και τέλειος ανταγωνισμός	59
3.2.2 Η μετακεϋνσιανή θεωρία του ανταγωνισμού	62
3.2.3 Η κλασική και οι ετεροδόξες θεωρίες ανταγωνισμού	65
3.3 Η Θεωρία του Ανταγωνισμού στον Marx	73
3.3.1 Διακλαδικός ανταγωνισμός	75
3.3.2 Ενδοκλαδικός ανταγωνισμός	82
3.3.3 Το ρυθμιστικό κεφάλαιο	86
3.3.4 Διαφορική κερδοφορία	91
3.3.5 Γαιοπρόσοδος	94

© Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα
Μαραθωνοδρόμων & Χατζοπούλου 16
176 71 Καλλιθέα, Αθήνα
Τηλ.: 9560807, Fax.: 9560807

ISBN 960-7087-21-6

4. Παραγωγική και μη Παραγωγική Εργασία	
4.1 Εισαγωγή	99
4.2 Η Διάκριση Παραγωγικής-Μη Παραγωγικής Εργασίας	100
4.3 Η Διάκριση Παραγωγικής-Μη Παραγωγικής Εργασίας στον <i>Marx</i>	106
4.3.1 Η παραγωγική εργασία στα κείμενα του <i>Marx</i>	109
4.3.2 Ο ορισμός της παραγωγικής εργασίας	110
4.3.3 Παραγωγική και μη παραγωγική εργασία, υπεραξία και κέρδη	119
4.4 Η Εξέλιξη του Συστήματος των Εθνικών Λογαριασμών	122
4.5 Εθνικοί Λογαριασμοί και Μαρξικές Κατηγορίες	127
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ: Μαρξικές Κατηγορίες και Μια Τυπική Επιχείρηση	134
5. Ο Νόμος της Πτωτικής Τάσης του Ποσοστού Κέρδους και οι Οικονομικές Κρίσεις	
5.1 Γενικά για τις Οικονομικές Κρίσεις	138
5.2 Ο Νόμος της Πτωτικής Τάσης του Ποσοστού Κέρδους και η Οικονομική Κρίση	141
5.3 Οι Άλλες Μαρξιστικές Θεωρίες Κρίσης	157
5.3.1 Θεωρία υποκατανάλωσης	157
5.3.2 Θεωρία της συμπίεσης των κερδών	159
5.4 Εμπειρικές Μελέτες	173
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ: Πάγιο και Κυκλοφορούν Κεφάλαιο	177
6. Αξίες, Τιμές Παραγωγής και Τιμές Αγοράς στην Ελληνική Οικονομία	
6.1 Εισαγωγή	179
6.2 Όψεις της Εργασιακής Θεωρίας της Αξίας μετά τον <i>Marx</i>	180
6.2.1 Ποιοτική και ποσοτική πλευρά της εργασιακής θεωρίας της αξίας	181
6.2.2 Ουσία της αξίας και μορφή της αξίας	184
6.2.3 Χρονικό πλαίσιο της ανάλυσης του μετασχηματισμού	192
6.3 Εμπειρικές Όψεις της Σχέσης Αξιών-Τιμών	197
6.3.1 Εμπειρικές μελέτες για τη σχέση αξιών-τιμών	200
6.3.2 Αξίες και τιμές στην ελληνική οικονομία	202
6.3.3 Εμπειρικά αποτελέσματα	205
6.4 Η Καμπύλη Μισθού-Ποσοστού Κέρδους	213
6.5 Συμπεράσματα	218
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ: Ορισμοί και Πηγές των Στοιχείων	220
7. Υποδείγματα Ανταγωνισμού και η Ελληνική Βιομηχανία	
7.1 Εισαγωγή	225
7.2 Υποδείγματα Ανταγωνισμού	227
7.2.1 Το νεοκλασικό υπόδειγμα ανταγωνισμού	227

7.2.2 Το μετακείνσιανό υπόδειγμα ανταγωνισμού	229
7.2.3 Το μαρξικό υπόδειγμα ανταγωνισμού	230
7.3 Τα Περιθώρια Κέρδους και η Ερμηνευτική Ικανότητα των Τριών Υποδειγμάτων Ανταγωνισμού	231
7.3.1 Συγκριτική αποτίμηση των ανταγωνιστικών υποδειγμάτων	237
7.4 Η Μακροχρόνια Εξισωτική Τάση των Κλαδικών Ποσοστών Κέρδους	241
7.4.1 Το υπόδειγμα της εξισωτικής τάσης των ποσοστών κέρδους	242
7.4.2 Μελέτες μακροχρόνιας εξισωτικής τάσης των κλαδικών ποσοστών κέρδους στην ελληνική βιομηχανία	245
7.5 Το Ποσοστό Κέρδους του Ρυθμιστικού Κεφαλαίου	249
7.6 Συμπεράσματα	252
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ: Ορισμοί και Πηγές των Στοιχείων	254
8. Οι Μαρξικές Κατηγορίες στην Ελληνική Οικονομία, 1958-1994	
8.1 Εισαγωγή	259
8.2 Μερικά Χαρακτηριστικά Στοιχεία της Μαρξικής Ανάλυσης	261
8.3 Η Εμπειρική Μεθοδολογία της Κατασκευής των Μαρξικών Κατηγοριών	266
8.3.1 Η Συνεισφορά των Shaikh και Tonak	268
8.3.2 Το ποσοστό υπεραξίας, η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου και το ποσοστό κέρδους	271
8.4 Ο Βαθμός Χρησιμοποίησης της Παραγωγικής Δυναμικότητας της Ελληνικής Οικονομίας	275
8.5 Μαρξιστικές Εμπειρικές Μελέτες της Ελληνικής Οικονομίας	277
8.6 Εμπειρικά Αποτελέσματα - Συμπεράσματα	285
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ: Ο Βαθμός Χρησιμοποίησης της Παραγωγικής Δυναμικότητας της Ελληνικής Οικονομίας	299
9. Ο Καθαρός Κοινωνικός Μισθός στην Ελλάδα, 1958-1992	
9.1 Εισαγωγή	305
9.2 Καθαρός Κοινωνικός Μισθός, Κράτος Πρόνοιας, Αναδιανομή του Εισοδήματος και Οικονομική Κρίση	307
9.2.1 Για το κράτος πρόνοιας και τον κοινωνικό μισθό	308
9.2.2 Για την αποτίμηση του κράτους πρόνοιας μέσω του υπολογισμού του κοινωνικού μισθού	314
9.3 Μεθοδολογία	316
9.3.1 Επιμερισμός των φόρων στον εργαζόμενο πληθυσμό	319
9.3.2 Επιμερισμός των κρατικών παροχών στον εργαζόμενο πληθυσμό	322
9.4 Εμπειρικά Αποτελέσματα	324
9.5 Συμπεράσματα	330
10. Επίλογος	333

Πρόλογος

Το βιβλίο αυτό αποτελεί μια προσπάθεια να περιγραφεί η κλασική μαρξιστική προσέγγιση σε κρίσιμα ζητήματα της πολιτικής οικονομίας και να εφαρμοστεί στην περίπτωση της Ελλάδας. Η εισαγωγή μας στη θεωρητική αυτή προσέγγιση έγινε κυρίως από τον Anwar Shaikh στη διάρκεια των μεταπτυχιακών μας σπουδών στο New School for Social Research της Νέας Υόρκης. Μια βασική πρόταση της προσέγγισης αυτής είναι ότι ο υλιστικός της χαρακτήρας αναγκαστικά συνεπάγεται πως η θεωρητική της επάρκεια θα πρέπει να αντανakλάται και στην ικανοποιητική εξήγηση των εμπειρικών δεδομένων μιας τυπικής καπιταλιστικής οικονομίας. Από τότε μας δημιουργήθηκε η ιδέα να δοκιμαστούν όσο το δυνατόν περισσότερες πτυχές αυτής της θεωρίας στην εμπειρία της μεταπολεμικής συσσώρευσης κεφαλαίου της ελληνικής οικονομίας. Κυρίως η έλλειψη των κατάλληλων στατιστικών στοιχείων καθώς και άλλες θεωρητικές και πρακτικές δυσκολίες καθυστέρησαν σημαντικά την ολοκλήρωση αυτής της προσπάθειας. Πιστεύουμε, όμως, ότι τα αποτελέσματα μας, όπως αποτυπώνονται στις σελίδες που ακολουθούν, δικαιώνουν τις εκτιμήσεις και τις προσδοκίες μας για το βάσιμο χαρακτήρα και τη χρησιμότητα του όλου εγχειρήματος.

Θέλουμε να ευχαριστήσουμε τον Anwar Shaikh που μόλις τον πληροφορήσαμε για το αρχικό σχέδιο του βιβλίου και τα πρώτα εμπειρικά αποτελέσματα μας πρότεινε μια σειρά από ιδέες που βελτίωσαν τόσο το θεωρητικό όσο και το εμπειρικό μέρος του βιβλίου. Θέλουμε, επίσης, να ευχαριστήσουμε τον Νίκο Πετραλιά, ο οποίος ενθάρρυνε από την πρώτη στιγμή τη συγγραφή αυτού του βιβλίου και σε κρίσιμες φάσεις οι συμβουλές του έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο για την ολοκλήρωσή του. Φυσικά τα όποια λάθη και παραλείψεις βαρύνουν αποκλειστικά τους συγγραφείς.

Φεβρουάριος 1999

ΘΑΝΑΣΗΣ ΜΑΝΙΑΤΗΣ
ΠΕΡΕΦΟΝΗ ΤΣΑΛΙΚΗ
ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΤΣΟΥΛΦΙΔΗΣ

Εισαγωγή

Το βιβλίο αυτό χωρίζεται σε δύο μέρη. Το πρώτο μέρος παρουσιάζει τις μείζονες συνεισφορές της κλασικής μαρξιστικής προσέγγισης σε μια σειρά από θεμελιώδη θεωρητικά ζητήματα της πολιτικής οικονομίας. Επιπλέον, προσπαθεί να διακρίνει την επιχειρηματολογία που προβάλλεται από τους συγγραφείς που ακολουθούν αυτήν την παράδοση από τις άλλες εκδοχές της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας. Στο δεύτερο μέρος επιχειρείται ο εμπειρικός έλεγχος της εγκυρότητας των επιχειρημάτων της κλασικής μαρξιστικής ανάλυσης στα πλαίσια της μεταπολεμικής ελληνικής οικονομίας. Στο μέρος αυτό συμπεραίνουμε με βάση τα εμπειρικά μας ευρήματα ότι τα κύρια επιχειρήματα και οι προβλέψεις του Marx στο *Κεφάλαιο* περιγράφουν με ιδιαίτερη ευστοχία και σε μεγάλη έκταση τη διαδικασία της καπιταλιστικής ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας από τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια μέχρι το σημερινό στάδιο της ανάπτυξής της.

Στο δεύτερο κεφάλαιο παραθέτουμε σε γενικές γραμμές το περιεχόμενο της εργασιακής θεωρίας της αξίας, όπως έχει αναπτυχθεί από την παράδοση της κλασικής πολιτικής οικονομίας και ειδικότερα από τον Marx στο *Κεφάλαιο*. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στο λεγόμενο «πρόβλημα του μετασχηματισμού» των αξιών σε τιμές, όπως διατυπώθηκε αρχικά από τον Marx με αφορμή τον σχηματισμό των τιμών παραγωγής και του γενικού ποσοστού κέρδους. Αναφερόμαστε στην κριτική που δέχτηκε η λύση αυτή από τον Bohm-Bawerk και τους μετέπειτα νεοκλασικούς οικονομολόγους, όπως π.χ. ο Samuelson. Στη συνέχεια, αναφερόμαστε στην εποικοδομητική κριτική του Bortkiewicz στη λύση του Marx

και, τέλος, υποστηρίζουμε, χρησιμοποιώντας τη θεωρητική συνεισφορά του Shaikh, ότι η λύση του Marx δεν αποτελούσε παρά το πρώτο βήμα προς την πλήρη λύση του προβλήματος το οποίο ούτως ή άλλως, όπως δείχνουμε αργότερα, έχει μικρή πρακτική σημασία στην περίπτωση μιας πραγματικής οικονομίας. Η προσέγγιση του Marx αν και βρισκόταν στη σωστή κατεύθυνση ήταν εξαιρετικά δύσκολο να φτάσει στην πλήρη λύση, καθώς τα απαραίτητα γι' αυτήν μαθηματικά θεωρήματα των Penson-Frobenius ανακαλύφθηκαν πολύ αργότερα. Όπως αναφέρουμε στο τέλος του δεύτερου κεφαλαίου μια ικανοποιητική λύση βρίσκεται μέσω της χρήσης της επαναληπτικής διαδικασίας, ενώ κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις καταλήγει κανείς στις γνωστές απαιτούμενες ιδιότητες της λύσης του Marx. Όταν οι τελευταίες δεν ισχύουν ταυτόχρονα, και συγκεκριμένα, όταν η συνολική υπεραξία διαφέρει από τα συνολικά κέρδη, αυτή η διαφορά εξηγείται από την επίδραση της κύκλισης των καπιταλιστικών εσόδων στη μάζα των συνολικών κερδών.

Στο τρίτο κεφάλαιο γίνεται επισκόπηση των διαφορών θεωριών ανταγωνισμού και διακρίνονται οι διαφορές στη δομή τους, οι έννοιες που χρησιμοποιούν και τα εμπειρικά φαινόμενα που προβλέπουν. Η έννοια του ανταγωνισμού στον Marx είναι χαρακτηριστικά διαφορετική τόσο από την έννοια του «τέλειου ανταγωνισμού» των νεοκλασικών οικονομολόγων όσο και από τις διαφορετικές εκφάνσεις της θεωρίας του «μονοπωλιακού κεφαλαίου» προερχόμενες είτε από νεομαρξιστές οικονομολόγους, όπως οι Baran και Sweezy είτε από τους οικονομολόγους της μετακεϊνσιανής (post-keynesian) θεωρητικής προσέγγισης, όπως ο Kalecki ή ο Eichner. Για τον Marx, ο ανταγωνισμός είναι μια διαδικασία μέσω της οποίας οι εσωτερικοί νόμοι του κεφαλαίου εμφανίζονται στην επιφάνεια της οικονομίας ανεξάρτητα από τη θέληση των επιμέρους καπιταλιστών· αυτή η διαδικασία έχει δύο κύριες όψεις με τα εξής βασικά αποτελέσματα:

- Τον ανταγωνισμό μεταξύ μονάδων κεφαλαίου στους διαφορετικούς βιομηχανικούς κλάδους, που μέσω των διαφορετικών ροών κεφαλαίου οδηγεί μακροχρόνια α) σε μια τάση για εξίσωση των επιμέρους ποσοστών κέρδους και όχι σε απόλυτη σύγκλιση σε ένα ενιαίο ποσοστό κέρδους, και β) σε άνισα περιθώρια κέρδους εξαιτίας των διαφορετικών λόγων κεφαλαίου-προϊόντος από κλάδο σε κλάδο.
- Τον ανταγωνισμό μεταξύ μονάδων κεφαλαίου που λειτουργούν στον ίδιο κλάδο, γεγονός που οδηγεί στην καθιέρωση μιας ενιαίας τιμής και άνισων ενδοκλαδικών ποσοστών κέρδους λόγω των διαφορών

στην αποδοτικότητα των τεχνικών παραγωγής που χρησιμοποιούνται από τις διαφορετικές επιχειρήσεις.

Η μακροχρόνια εξισωτική τάση των ποσοστών κέρδους σε διακλαδικό επίπεδο είναι λογικά συνεπής προς τη μόνιμη παρουσία μιας ιεραρχίας ποσοστών κέρδους στο εσωτερικό του κάθε επιμέρους κλάδου. Αυτό συμβαίνει, διότι στην πραγματικότητα το κεφάλαιο κάθε κλάδου που συμμετέχει στη διαδικασία της εξισωτικής τάσης είναι το *ρυθμιστικό κεφάλαιο*, δηλαδή η μονάδα κεφαλαίου που λειτουργεί με τις ρυθμιστικές συνθήκες ή τις συνθήκες παραγωγής των οποίων η αναπαραγωγή είναι γενικά εφικτή για κάθε κεφάλαιο (Shaikh 1982, Semmler 1984, Botwinick 1994). Αυτή η συγκεκριμενοποίηση έχει ιδιαίτερη σημασία για τον τρόπο με τον οποίο ελέγχεται η πιθανή κυριαρχία μονοπωλιακών καταστάσεων και η απουσία του καπιταλιστικού ανταγωνισμού σε μια οικονομία.

Στο τέταρτο κεφάλαιο αρχίζουμε με μια σύντομη συζήτηση για την ανάπτυξη της έννοιας της παραγωγικής εργασίας στις διαφορετικές σχολές οικονομικής σκέψης (μερκαντιλιστές, φυσιοκράτες, κλασικοί οικονομολόγοι και νεοκλασικοί). Στη συνέχεια, παρουσιάζουμε αναλυτικά τον ορισμό που δίνει ο Marx (δηλαδή ότι παραγωγική είναι η εργασία που παράγει υπεραξία για το κεφάλαιο), όπως περιέχεται στο *Κεφάλαιο* και στις *Θεωρίες για την Υπεραξία*. Το πρόσφατο βιβλίο των Shaikh και Tonak (1994) συνεισφέρει στην αποσαφήνιση του περιεχομένου των εννοιών παραγωγική και μη παραγωγική εργασία στη μαρξική θεωρία καθώς και στην εφαρμογή τους για τον χαρακτηρισμό μιας σειράς από σύγχρονες τυπικές οικονομικές δραστηριότητες. Επιπλέον, η διάκριση αυτή χρησιμοποιείται για να αναπτυχθεί ένα γενικό σχήμα αντιστοιχίας προκειμένου να μετασχηματιστούν οι κατηγορίες των ορθόδοξων εθνικών λογαριασμών και των πινάκων εισροών-εκροών στις αντίστοιχες μαρξιστικές κατηγορίες. Αυτό το σχήμα χρησιμοποιούμε αργότερα για να εκτιμήσουμε τις μαρξιστικές κατηγορίες του ποσοστού υπεραξίας, της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου και του γενικού και καθαρού ποσοστού κέρδους για την ελληνική οικονομία.

Στο πέμπτο κεφάλαιο παρουσιάζουμε συνοπτικά τις τρεις μείζονες μαρξιστικές θεωρίες οικονομικής κρίσης, οι οποίες προτείνουν τρεις διαφορετικές θεμελιώδεις αιτίες (υποκατανάλωση, «συμπίεση κερδών» λόγω της αυξανόμενης δύναμης της εργατικής τάξης, αυξανόμενη οργανική σύνθεση του κεφαλαίου) για να ερμηνεύσουν την (εγγενούς ή συγκυριακής μορφής) τάση της καπιταλιστικής οικονομίας προς την κρί-

ση (Shaikh 1978a, Howard και King 1992, Clarke 1994). Η θεωρητική συζήτηση γύρω από αυτό το ζήτημα είναι στενά συνδεδεμένη με τις μελέτες που έχουν αποπειραθεί να αποτιμήσουν εμπειρικά τις τρεις διαφορετικές εκδοχές της μαρξιστικής θεωρίας κρίσεων. Έτσι, παρουσιάζουμε σύντομα τις κύριες εμπειρικές συνεισφορές σε αυτό το πεδίο έρευνας και συζητάμε τους λόγους για τα αλληλοσυγκρουόμενα αποτελέσματά τους. Ένα σημαντικό σημείο της πρόσφατης μαρξιστικής εμπειρικής έρευνας είναι ότι για πρώτη φορά υπάρχει σημαντικό αποδεικτικό υλικό που υποστηρίζει τη μαρξική θεωρία κρίσης (Moseley 1991, Freeman 1991, Smith 1993, Shaikh και Tonak 1994, Cockshott, Cottrell και Michaelson 1995) για τις οικονομίες των ΗΠΑ, του Καναδά και της Αγγλίας. Το κοινό χαρακτηριστικό αυτών των μελετών είναι η εφαρμογή της διάκρισης μεταξύ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας στην κατασκευή των μαρξικών κατηγοριών για την ανάλυση ζητημάτων αναφορικά με τη διανομή του εισοδήματος.

Το δεύτερο μέρος του βιβλίου αρχίζει με το κεφάλαιο 6, όπου χρησιμοποιούμε τους πίνακες εισροών-εκροών της ελληνικής οικονομίας για το έτος 1970 και εκτιμούμε τις εργασιακές αξίες, τις τιμές παραγωγής και τις διαφορές τους από τις αγοραίες τιμές για τους 31 από τους 33 τομείς της ελληνικής οικονομίας που περιέχονται στον πίνακα εισροών-εκροών. Στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζουμε τη μεθοδολογία και τα εμπειρικά αποτελέσματα πρόσφατων μελετών οι οποίες ερευνούν τις σχέσεις μεταξύ των διαφορετικών ειδών τιμών που εμπλέκονται στις συζητήσεις για τον μετασχηματισμό των αξιών σε τιμές (εργασιακές αξίες ή άμεσες τιμές, τιμές παραγωγής, αγοραίες τιμές) σε πραγματικές καπιταλιστικές οικονομίες (Shaikh 1984, Petrovic 1987, Ochoa 1989, Cockshott, Cottrell και Michaelson 1995, 1997). Τα κύρια αποτελέσματα όλων αυτών των μελετών (ότι, δηλαδή, οι εργασιακές αξίες βρίσκονται πολύ κοντά στις τιμές παραγωγής και ότι συμβάλλουν κατά μεγάλο μέρος στη μεταβλητότητα των αγοραίων τιμών) είναι σημαντικά όχι μόνο για τον καθορισμό της πρακτικής σημασίας του «προβλήματος του μετασχηματισμού» αλλά, επίσης, για την καθιέρωση της εγκυρότητας της συνηθισμένης προσέγγισης στη διεξαγωγή εμπειρικών μαρξιστικών ερευνών σε όρους αγοραίων τιμών αντί εργασιακών αξιών. Τα αποτελέσματά μας είναι παραπλήσια με αυτά του Ochoa (1989) στη μελέτη του για την οικονομία των ΗΠΑ. Τα αποτελέσματα αυτά δείχνουν μια στενή συσχέτιση μεταξύ των εργασιακών αξιών (ή τιμών ανάλογων των αξιών), των τιμών παραγωγής του *Marx* και των πλήρως μετασχηματισμένων τιμών παραγωγής, μεταξύ τους και με τις αγοραίες τιμές. Οι

εκτιμήσεις διαφόρων θεμελιωδών μαρξικών μεταβλητών όπως του ποσοστού κέρδους, του ποσοστού υπεραξίας και της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου σε όρους των τιμών που προαναφέραμε, παρουσιάζουν μικρές διαφορές. Επομένως, δικαιολογείται η χρήση αγοραίων τιμών στην ανάλυσή μας, διότι η απόκλισή τους από τις εργασιακές αξίες είναι σχετικά μικρή και για πρακτικούς λόγους μπορεί να αγνοηθεί.

Στο κεφάλαιο 7, η ανάλυσή μας επικεντρώνεται στον οικονομετρικό έλεγχο της ερμηνευτικής δύναμης του νεοκλασικού, του μετακεϋνσιανού και του μαρξικού υποδείγματος του ανταγωνισμού αναφορικά με τα κλαδικά περιθώρια κέρδους. Επιπλέον, εξετάζουμε αν και κατά πόσο υπάρχει εξισωτική τάση των διακλαδικών ποσοστών κέρδους προς το μέσο ποσοστό κέρδους. Τα αποτελέσματα της εμπειρικής ανάλυσης δείχνουν ότι τα κλαδικά περιθώρια κέρδους επί των πωλήσεων εξαρτώνται άμεσα από τους λόγους κεφαλαίου-προϊόντος και από τις συνθήκες παραγωγής γενικότερα, όπως ακριβώς προβλέπεται στη θεωρία του ανταγωνισμού του *Marx* και όχι από τη δύναμη επιβολής των επιχειρήσεων στην αγορά, όπως προβλέπεται στην καθιερωμένη θεωρία του ανταγωνισμού. Για το ζήτημα της εξισωτικής τάσης των διακλαδικών ποσοστών κέρδους προς το μέσο ποσοστό κέρδους όλης της βιομηχανίας, η οικονομετρική ανάλυση δείχνει ότι στις περισσότερες περιπτώσεις διαπιστώνεται μια αργή σύγκλιση των κλαδικών ποσοστών κέρδους στο μέσο όρο της βιομηχανίας. Σε ορισμένους κλάδους η σύγκλιση πραγματοποιείται σε ποσοστό κέρδους υψηλότερο του μέσου και σε άλλους σε ποσοστό κέρδους χαμηλότερο από το μέσο. Οι διαφορές αυτές εξηγούνται μερικώς από τις διαφορές κινδύνου που συνεπάγεται η λειτουργία του κεφαλαίου στους διαφορετικούς κλάδους, αλλά κυρίως από το ότι το ποσοστό κέρδους του *ρυθμιστικού κεφαλαίου* κάθε κλάδου διαφέρει από το μέσο ποσοστό κέρδους του κλάδου. Ο εντοπισμός του ρυθμιστικού κεφαλαίου κάθε κλάδου και του ποσοστού κέρδους του ρυθμιστικού κεφαλαίου επιτρέπουν τον πλήρη εμπειρικό έλεγχο της μαρξικής θεωρίας του ανταγωνισμού. Τα οικονομετρικά αποτελέσματα του κεφαλαίου 7 τεκμηριώνουν και εμπειρικά τη θεωρητική συζήτηση που αναπτύχθηκε στο κεφάλαιο 3 του βιβλίου.

Στο κεφάλαιο 8 εφαρμόζουμε το θεωρητικό σχήμα που έχει αναπτυχθεί από τους Shaikh και Tonak (1994) προκειμένου να εκτιμήσουμε τη συμπεριφορά του ποσοστού της υπεραξίας για την ελληνική οικονομία στην περίοδο 1958-1994. Το ποσοστό υπεραξίας θεωρείται ως η κεντρική μεταβλητή που εκφράζει τους όρους διανομής του εισοδήματος στη μαρξική ανάλυση. Με την εκτίμηση αυτή υπολογίζουμε έμμεσα το μαρ-

ξικό ακαθάριστο εθνικό προϊόν (ΑΕΠ) σε αντιδιαστολή προς το επίσημο ΑΕΠ των εθνικών λογαριασμών. Παρατηρούμε ότι το ΑΕΠ που υπολογίζουμε είναι πάντα μικρότερο (γύρω στο 90%) του επίσημου ΑΕΠ την περίοδο 1958-1994. Αντίθετα, το επίπεδο του ποσοστού υπεραξίας είναι πολύ μεγαλύτερο από αυτό του λόγου κερδών-μισθών και παρουσιάζει μια ελαφρά ανοδική τάση σε αντίθεση με το λόγο κερδών-μισθών που συνολικά παρουσιάζει πτωτική τάση για την ίδια χρονική περίοδο. Αυτή η συνολικά αυξητική τάση του ποσοστού υπεραξίας της ελληνικής οικονομίας είναι το αποτέλεσμα μιας μικρής αύξησης στη διάρκεια της περιόδου 1958-1973, μιας απότομης πτώσης στη διάρκεια της περιόδου 1974-1985 και μιας επίσης ραγδαίας αύξησης την περίοδο 1985-1994. Τα αποτελέσματά μας — που έχουν πολλές ομοιότητες, όταν τα συγκρίνουμε με αυτά για τις οικονομίες των ΗΠΑ, Καναδά και Αγγλίας — διαφέρουν σε πολλές πλευρές από αυτά που έχουν δημοσιευτεί μέχρι τώρα για την ελληνική οικονομία είτε πρόκειται για τον βιομηχανικό τομέα αποκλειστικά, είτε για το σύνολο της οικονομίας. Επομένως, συζητάμε τις μεθοδολογικές διαφορές και τις πηγές των στοιχείων που χρησιμοποιούνται στις μελέτες αυτές για τον εντοπισμό των αιτιών των διαφορών αυτών. Από τη συζήτηση προκύπτει ότι όχι μόνον η ακριβής εφαρμογή της διάκρισης μεταξύ της παραγωγικής και της μη παραγωγικής εργασίας, αλλά επίσης η πλήρης και συστηματική χρησιμοποίηση όλων των χρηματικών και εισοδηματικών ροών που εμφανίζονται στους επίσημους εθνικούς λογαριασμούς είναι αναγκαία προκειμένου να οριστούν και να εκτιμηθούν κατάλληλα οι μαρξικές κατηγορίες.

Στο ίδιο κεφάλαιο, προκειμένου να εκτιμήσουμε το γενικό ποσοστό κέρδους και το καθαρό ποσοστό κέρδους της ελληνικής οικονομίας για την περίοδο 1958-1994 υπολογίζουμε την υλοποιημένη σύνθεση του κεφαλαίου ή το λόγο κεφαλαίου-προϊόντος για την ίδια χρονική περίοδο. Ο λόγος αυτός αυξάνεται, και μάλιστα με ταχείς ρυθμούς, καθ' όλη τη χρονική περίοδο της ανάλυσής μας και αντισταθμίζει τη σχετικά μικρότερη αύξηση στο ποσοστό της υπεραξίας. Το συνδυασμένο αποτέλεσμα αυτών των μεταβολών είναι η μακροχρόνια πτωτική τάση στο ποσοστό κέρδους. Συγκεκριμένα, το γενικό ποσοστό κέρδους μειώνεται κατά 39% και το καθαρό ποσοστό κέρδους κατά 64% για την εξεταζόμενη περίοδο. Η διαφορά αυτή οφείλεται στην αυξανόμενη σημασία του κόστους της μη παραγωγικής εργασίας, της φορολογίας κ.λπ. στη μάζα της συνολικής υπεραξίας. Τα αποτελέσματα αυτά συμφωνούν με το σενάριο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους που περιέγραψε ο Marx στο *Κεφάλαιο* III, δίνοντας έτσι περαιτέρω υποστήριξη στην εμπειρι-

κή εγκυρότητα «του πιο σημαντικού νόμου της πολιτικής οικονομίας».

Στο κεφάλαιο 9 εκτιμούμε τα αναδιανεμητικά αποτελέσματα της δημοσιονομικής πολιτικής του ελληνικού κράτους στο εισόδημα του εργαζόμενου πληθυσμού για τη περίοδο 1958-1992. Η εκτεταμένη κρατική παρέμβαση στην οικονομική δραστηριότητα κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου είναι πιθανό να επηρέασε σημαντικά μέσω των κρατικών δαπανών και της φορολογίας τις τάσεις στο ποσοστό υπεραξίας και το λόγο κερδών-μισθών. Οι ορθόδοξες μελέτες δημοσιονομικής πολιτικής επικεντρώνονται στην προσωπική διανομή του εισοδήματος και προσπαθούν να υπολογίσουν το πιθανό εξισωτικό αποτέλεσμα των κρατικών εσόδων και δαπανών συγκρίνοντας τις τιμές ορισμένων στατιστικών απόκλισης για την αρχική (αγοραία) κατανομή εισοδήματος και αυτές που προκύπτουν για την κατανομή εισοδήματος μετά την κρατική παρέμβαση. Στο κεφάλαιο αυτό χρησιμοποιούμε τη μεθοδολογία που αναπτύχθηκε από τον Shaikh (1978b) και τους Shaikh και Tonak (1987) και επικεντρωνόμαστε στην εκτίμηση του πρόσημου, όπως επίσης και του μεγέθους των πραγματικών *καθαρών* μεταβιβάσεων μεταξύ του κράτους και του εργαζόμενου πληθυσμού, δηλαδή του καθαρού κοινωνικού μισθού για την περίοδο 1958-1992. Οι εκτιμήσεις αυτές δείχνουν την έκταση στην οποία το ελληνικό κράτος έχει επηρεάσει, μέσω της σύνθεσης των δαπανών και των εσόδων του, την αρχική διανομή της αξίας μεταξύ μεταβλητού κεφαλαίου και υπεραξίας.

Τα αποτελέσματά μας δείχνουν ότι το μέγεθος ενός τέτοιου αναδιανεμητικού ρόλου είναι μικρό. Ο καθαρός κοινωνικός μισθός κυμαίνεται μεταξύ -4% και 6% της συνολικής αμοιβής των εργαζομένων, και τις περισσότερες φορές είναι αρνητικός μειώνοντας έτσι το μεταβλητό κεφάλαιο και το βιοτικό επίπεδο των εργαζομένων και αυξάνοντας το πραγματικό ποσοστό υπεραξίας ακόμη περισσότερο. Η περαιτέρω εμπειρική έρευνα δείχνει ότι το ποσοστό του καθαρού κοινωνικού μισθού (δηλαδή ο λόγος του καθαρού κοινωνικού μισθού προς τη συνολική αμοιβή των εργαζομένων) εξαρτάται θετικά από το ποσοστό ανεργίας και από το έλλειμμα του κρατικού προϋπολογισμού. Το μερίδιο των μισθών (το οποίο ορισμένες φορές εκλαμβάνεται ως μια μεταβλητή ενδεικτική της δύναμης της εργατικής τάξης στην οικονομία) παρουσιάζει μια θετική μεν αλλά όχι στατιστικά σημαντική συσχέτιση με τον καθαρό κοινωνικό μισθό. Τέλος, η συσχέτιση του ρυθμού ανάπτυξης του ΑΕΠ και του καθαρού κοινωνικού μισθού βρέθηκε αρνητική, μη επιβεβαιώνοντας έτσι τα επιχειρήματα που συνδέουν την οικονομική ανάπτυξη με την ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας.

Στο κεφάλαιο 10 καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η κλασική μαρξιστική ανάλυση βρίσκει ισχυρή εμπειρική υποστήριξη στην περίπτωση της ελληνικής οικονομίας. Τα αποτελέσματά μας δείχνουν ότι οι αγοραίες τιμές, οι τιμές παραγωγής και οι εργασιακές αξίες σχετίζονται στενά μεταξύ τους. Η κλασική μαρξιστική θεωρία του ανταγωνισμού επιβεβαιώνεται από τα αποτελέσματα του κεφαλαίου 7 σχετικά με τις ροές κεφαλαίου και τη διακλαδική εξισωτική τάση των ποσοστών κέρδους των ρυθμιστικών κεφαλαίων. Τα αποτελέσματα που παρουσιάζονται στο κεφάλαιο 8 ενισχύουν τη θεωρία του Marx για την πτωτική τάση στο ποσοστό κέρδους ως συνέπεια της αύξησης της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου. Επιπλέον, η αύξηση του ποσοστού της υπεραξίας που αναφέρεται θέτει υπό αμφισβήτηση τα οικονομικά και πολιτικά συμπεράσματα που εξάγονται από την πτωτική τάση του λόγου κερδών-μισθών και αποδεικνύει την εγκυρότητα μιας άλλης μαρξικής θέσης, δηλαδή την κυριαρχία των σχέσεων παραγωγής πάνω στη διανομή του εισοδήματος. Τέλος, ο σχετικά μικρός καθαρός κοινωνικός μισθός που βρίσκουμε στο κεφάλαιο 9, αποτελεί επίσης απόδειξη των δομικά προσδιορισμένων (από τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής) ενδεχομένων της σφαίρας της διανομής, ακόμη και όταν αυτά διαμεσολαβούνται από την εκτεταμένη παρέμβαση του κράτους. Στο κεφάλαιο 10 αναφερόμαστε επίσης στις ελλείψεις που χαρακτηρίζουν την παρούσα προσπάθεια καθώς και στην πιθανή κατεύθυνση προς την οποία θα πρέπει να προσανατολιστεί η μελλοντική έρευνα της εμπειρικής ανάλυσης της ελληνικής οικονομίας από μαρξιστική σκοπιά.

2

Η Εργασιακή Θεωρία της Αξίας

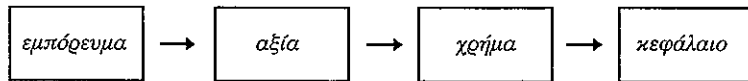
2.1 Εισαγωγή

Στο κεφάλαιο αυτό προσπαθούμε να παρουσιάσουμε σύντομα αλλά όσο το δυνατόν πιο ολοκληρωμένα μια συγκεκριμένη προσέγγιση της μαρξικής εργασιακής θεωρίας της αξίας με έμφαση στο πρόβλημα του σχηματισμού του γενικού ποσοστού κέρδους και των τιμών παραγωγής. Αυτή η προσέγγιση βασίζεται κυρίως στη θεωρητική δουλειά του Shaikh (1977b, 1982, 1984, 1992a και 1995) και τοποθετείται καθαρά μέσα στην παράδοση της κλασικής μαρξικής οικονομικής ανάλυσης. Στο Κεφάλαιο 6 επανερχόμαστε στο θέμα της εργασιακής θεωρίας της αξίας από εμπειρική, αυτή τη φορά, σκοπιά. Πιο συγκεκριμένα, επεκτείνουμε και στην περίπτωση της ελληνικής οικονομίας την εμπειρική διερεύνηση της σχέσης και του βαθμού συσχέτισης των εργασιακών αξιών με τις τιμές παραγωγής καθώς και με τις τιμές αγοράς. Επιπλέον, εκτιμούμε τις θεμελιώδεις μαρξικές κατηγορίες όπως το ποσοστό κέρδους, το ποσοστό υπεραξίας και την οργανική σύνθεση κεφαλαίου σε τιμές ανάλογες των αξιών και σε τιμές παραγωγής και αγοράς.

Ο Marx αρχίζει τον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* με την ανάλυση του εμπορεύματος, δηλαδή της στοιχειώδους μορφής με την οποία εμφανίζεται ο πλούτος στις καπιταλιστικές κοινωνίες. Στα τρία πρώτα κεφάλαια του πρώτου τόμου συναντάμε τις βάσεις της εργασιακής θεωρίας της αξίας, μιαν ιστορική και αναλυτική παρουσίαση της διαδικασίας ανταλλαγής των εμπορευμάτων και μια πρώτη προσέγγιση της θεωρίας χρήματος, όπως τουλάχιστον προκύπτει από την απλή εμπορευματική κυκλοφο-

ρία. Το αντικείμενο του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* είναι η διαδικασία παραγωγής κεφαλαίου, δηλαδή η αναλυτική παρουσίαση των συστατικών στοιχείων της κεφαλαιακής σχέσης, της κοινωνικής σχέσης που βασίζεται στον εγγενή ανταγωνισμό ανάμεσα στο κεφάλαιο και στην εργασία και χαρακτηρίζει και διαφοροποιεί τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής από τους προηγούμενους τρόπους παραγωγής. Έτσι, η μέθοδος και η σειρά παρουσίασης του θεωρητικού υλικού παίρνει αναγκαστικά τη μορφή που εμφανίζεται στο Σχήμα 1

ΣΧΗΜΑ 1: Μέθοδος παρουσίασης

Αυτή η σειρά παρουσίασης οφείλεται στο γεγονός ότι το κεφάλαιο και οι λειτουργίες του μπορούν να γίνουν αντιληπτά μόνον όταν το κεφάλαιο είναι εκφρασμένο σε χρηματικούς όρους. Το χρήμα, με τη σειρά του, δεν είναι τίποτε άλλο από την ανάπτυξη της αξιακής μορφής, δηλαδή της μορφής με την οποία εμφανίζεται η αξία στη σφαίρα της κυκλοφορίας. Τέλος, τα προϊόντα της ανθρώπινης εργασίας αποκτούν την ιδιότητα να είναι ταυτόχρονα και φορείς αξίας αποκλειστικά στην περίπτωση που παράγονται με τη μορφή εμπορευμάτων.

Στο πρώτο μέρος του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* και πριν από την παρουσίαση της κεφαλαιακής σχέσης καθ' εαυτήν, ο Marx αναφέρεται σε μια ουσιαστικά υποθετική — δηλαδή μη παρατηρημένη ιστορικά οικονομία — που χαρακτηρίζεται από απλή (και όχι καπιταλιστική) εμπορευματική παραγωγή. Έχουμε, δηλαδή, μια οικονομία, όπου η πλειοψηφία των προϊόντων της εργασίας παράγεται προς πώληση στην αγορά, με άλλα λόγια παίρνει τη μορφή των εμπορευμάτων. Οι παραγωγοί είναι ανεξάρτητοι και σ' αυτούς ανήκουν τα μέσα παραγωγής που χρησιμοποιούν καθώς και το προϊόν που παράγουν. Οι συνθήκες αυτές είναι αρκετές για την παρουσίαση της ουσίας και του μέτρου της αξίας των εμπορευμάτων, των μορφών με τις οποίες εμφανίζεται η αξία στη σφαίρα της κυκλοφορίας, καθώς και για μια πρώτη παρουσίαση του νόμου της αξίας ως βάσης εξήγησης των τιμών. Η κεφαλαιακή μορφή και η καπιταλιστική παραγωγή με τη συνακόλουθη παραγωγή υπεραξίας, καθώς και οι κοινωνικές συνθήκες που τις περιβάλλουν και τις

καθορίζουν, για πρώτη φορά εισάγονται ρητά και εξετάζονται αναλυτικά μετά το πρώτο μέρος του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*.

Η μαρξική θεωρία δεν βασίζεται στην ανάλυση της συμπεριφοράς ατόμων (μεθοδολογικός ατομικισμός) αλλά στον τρόπο με τον οποίο οι κατεστημένες κοινωνικές ταξικές σχέσεις καθορίζουν και περιορίζουν το ρόλο και τη δράση των κοινωνικών υποκειμένων. Με αυτόν τον τρόπο οι κυρίαρχες συνθήκες παραγωγής ρυθμίζουν και οριοθετούν το εύρος των πιθανών αποτελεσμάτων σε κάθε δεδομένη περίπτωση. Η πραγματοποίηση της κοινωνικής αναπαραγωγής κυρίως μέσα από την παραγωγή εμπορευμάτων, δηλαδή προϊόντων της εργασίας με την ιδιότητα της ανταλλαξιμότητας, χαρακτηρίζει μόνο ένα πολύ πρόσφατο στάδιο της κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης. Αυτήν την πλευρά, τον ιστορικά καθορισμένο χαρακτήρα της καπιταλιστικής-εμπορευματικής οικονομίας και των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής που τη δημιουργούν, προσπαθεί να αναδείξει ο Marx στο όλο έργο του και ειδικότερα στη θεωρία της αξίας. Η μαρξική προσέγγιση βρίσκεται έτσι σε αντίθεση με τον ανιστορικό χαρακτήρα της ανάλυσης της κλασικής πολιτικής οικονομίας αλλά και της κυρίαρχης σήμερα νεοκλασικής θεωρίας. Παρά τις διαφορές τους οι δύο τελευταίες εκλαμβάνουν τόσο τις σχέσεις παραγωγής όσο και τις οικονομικές μορφές της καπιταλιστικής-εμπορευματικής οικονομίας ως δεδομένες, φυσικές και αιώνιες. Όπως θα δούμε, αυτή η διαφορά στις θεωρητικές προσεγγίσεις δεν μπορεί παρά να αντανακλάται και στις θεωρητικές κατηγορίες που παράγονται για να περιγράψουν και να ερμηνεύσουν την τυπική λειτουργία, την εξέλιξη και τις μακροπρόθεσμες προοπτικές του υπό διερεύνηση αντικείμενου, της καπιταλιστικής οικονομίας και του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής γενικότερα.

2.1.1 Εμπόρευμα, αξία χρήσης και ανταλλακτική αξία

Το εμπόρευμα, γράφει ο Marx, έχει δύο όψεις: είναι ταυτόχρονα *αξία χρήσης* (use-value) και *ανταλλακτική αξία* (exchange-value). Η αξία χρήσης του εμπορεύματος προκύπτει από τα φυσικά χαρακτηριστικά του (χρώμα, γεύση, εμφάνιση κ.λπ.) τα οποία ικανοποιούν σε κάποιο βαθμό ανάγκες ή επιθυμίες του αγοραστή του εμπορεύματος. Η αξία χρήσης εκφράζει μια κυρίως υποκειμενική σχέση ανάμεσα στο χρήστη και στο αντικείμενο, πάντα όμως τοποθετημένη μέσα σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο, είναι δηλαδή, σε τελική ανάλυση, μια κοινωνική σχέση. Οι αξίες χρήσης επιπλέον, σημειώνει ο Marx, «... στην κοινωνική μορφή που θα εξεταστεί εδώ, είναι επίσης οι υλικοί φορείς της ανταλ-

λακτικής αξίας» (Κεφάλαιο I, σελ. 36). Η ανταλλακτική αξία αποτελεί την καθαρά κοινωνική μορφή του εμπορεύματος και εκφράζει μια κοινωνική σχέση, δηλαδή την ποσότητα των άλλων εμπορευμάτων με την οποία αυτό είναι ισοδύναμο και μπορεί να ανταλλαχθεί στην αγορά. Η συνεχώς μεταβαλλόμενη αυτή ποσοτική σχέση αλλά και αυτή η ίδια η δυνατότητα γενικής ανταλλαγής των εμπορευμάτων (κάτι σχετικά νέο, κοινωνικά καθορισμένο και καθόλου φυσικό γεγονός στην οικονομική ιστορία) υποδηλώνουν την ύπαρξη σε ίσες ποσότητες κάποιου κοινού παράγοντα κάποιας κοινής ουσίας που εμπεριέχεται σε όλα τα εμπορεύματα.

Ερευνώντας για τους πιθανούς «κοινούς παράγοντες» ή «κοινά στοιχεία», δηλαδή για μια σταθερά η οποία ρυθμίζει τις ποσοτικές σχέσεις ανταλλαγής των εμπορευμάτων και εκφράζεται από αυτές, ο Marx αναφέρει ότι μια πρώτη κοινή ιδιότητα όλων των εμπορευμάτων είναι η αξία χρήσης τους και ότι χωρίς αυτήν (ανεξαρτήτως του αν είναι πραγματική ή φανταστική) κανένα προϊόν δεν μπορεί να γίνει εμπόρευμα. Ο Marx απορρίπτει την αξία χρήσης ή τα συστατικά της ως τον κοινό παράγοντα που μπορεί να ρυθμίζει τις σχέσεις ανταλλαγής των εμπορευμάτων, ακριβώς επειδή πρόκειται για μια υποκειμενική, μη αντικειμενικά μετρήσιμη σχέση, την οποία δεν υπολογίζουν οι συναλλασσόμενοι. Έτσι λοιπόν σημειώνει ότι «ως αξίες χρήσης τα εμπορεύματα διαφέρουν πάνω απ' όλα ως προς την ποιότητα, ως ανταλλακτικές αξίες μπορούν να διαφέρουν μόνον ως προς την ποσότητα, και, επομένως, δεν περιέχουν ούτε ένα άτομο αξίας χρήσης» (Κεφάλαιο I, σελ. 37-38).

Η μόνη άλλη κοινή ιδιότητα των εμπορευμάτων είναι ότι αποτελούν προϊόντα της ανθρώπινης εργασίας. Όμως, η αφαίρεση από τις συγκεκριμένες αξίες χρήσης σε μια ισοδύναμη ανταλλαγή εμπορευμάτων συνεπάγεται και την αφαίρεση από τα ειδικά χαρακτηριστικά που προσδιορίζουν αυτές τις αξίες χρήσης και, άρα, από τις ξεχωριστές πλευρές (δεξιότητες) της εργασιακής δραστηριότητας που παράγουν αυτά τα χαρακτηριστικά. Πρόκειται, δηλαδή, εδώ για ανθρώπινη εργασία με την αφηρημένη γενική έννοια απαλλαγμένη από τις ειδικές, συγκεκριμένες, χρήσιμες ιδιότητές της, οι οποίες εφαρμοζόμενες καταλήγουν στη δημιουργία συγκεκριμένων εμπορευμάτων. Επομένως, τα εμπορεύματα δεν είναι παρά συμπηγμένες ποσότητες ομοιογενούς ανθρώπινης εργασίας και «ως αποκρυστάλλωματα αυτής της κοινωνικής ουσίας που είναι κοινή σε όλα, είναι αξίες, εμπορευματικές αξίες». Ο Marx αναφέρει σε αυτό το σημείο ότι η αξία των εμπορευμάτων είναι το ζητούμενο κοινό στοιχείο, που — όπως θα δούμε — εκφράζεται αναγκαστικά μέσα

από την ανταλλακτική τους αξία και, προχωρεί στην περαιτέρω διερεύνηση της έννοιας της αξίας τόσο ως προς την ουσία όσο και ως προς το μέγεθός της. Το μέγεθος της αξίας του εμπορεύματος καθορίζεται από τη μικρότερη ή μεγαλύτερη περιεχόμενη ποσότητα εκείνης της «ουσίας που δημιουργεί αξία», δηλαδή της εργασίας, και φυσικά μετράται με το χρόνο εργασίας εκφρασμένο σε ώρες, ημέρες κ.λπ.

Έχουμε, δηλαδή, μέχρι τώρα ότι η ουσία της αξίας είναι η (αφηρημένη, γενική, όπως ορίστηκε πιο πάνω) εργασία και το μέτρο του μεγέθους της είναι ο χρόνος εργασίας. Το τελευταίο δεν σημαίνει ότι όσο λιγότερο αποτελεσματικός είναι ο παραγωγός (όσο περισσότερο χρόνο εργασίας χρειάζεται για να παραγάγει μια δεδομένη ποσότητα εμπορεύματος), τόσο περισσότερη αξία παράγει. Αυτό που έχει σημασία για τη δημιουργία αξίας είναι μόνον ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας (socially necessary labor time), που ορίζεται από τον Marx ως «... ο χρόνος εργασίας που απαιτείται για να παραχθεί οποιαδήποτε αξία χρήσης με τους υπάρχοντες κοινωνικά κανονικούς όρους παραγωγής και με τον κοινωνικά μέσο βαθμό επιδεξιότητας και εντατικότητας της εργασίας» (Κεφάλαιο I, σελ. 32). Έτσι, η αξία μιας μονάδας ενός εμπορεύματος είναι ευθέως ανάλογη προς την ποσότητα της κοινωνικά αναγκαίας εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή του και επομένως αντιστρόφως ανάλογη προς την παραγωγικότητα αυτής της εργασίας. Επειδή σε συγκεκριμένο χρόνο παράγεται συγκεκριμένη ποσότητα αξίας, έπεται ότι αυξημένη παραγωγικότητα σημαίνει παραγωγή περισσότερων μονάδων του εμπορεύματος στον ίδιο χρόνο και, άρα, επιμερισμό λιγότερης αξίας από ό,τι πριν σε κάθε μια μονάδα του εμπορεύματος.

Υπάρχει, όμως, και μια δεύτερη έννοια του όρου κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας (second sense of socially necessary labor time) για την παραγωγή ενός εμπορεύματος. Η έννοια αυτή αναφέρεται στη σχέση ανάμεσα στη συνολική ποσότητα εργασίας που έχει αφιερωθεί για τη συνολική παραγωγή ενός εμπορεύματος και στη συνολική κοινωνική ζήτηση (σε φυσικές ποσότητες, άρα και σε ώρες εργασίας) γι' αυτό το εμπόρευμα. Ας πάρουμε την περίπτωση όπου υπάρχει μια αναντιστοιχία ανάμεσα στα δύο αυτά μεγέθη, π.χ. η συνολική προσφορά είναι μεγαλύτερη από τη συνολική ζήτηση για το συγκεκριμένο εμπόρευμα στο επίπεδο ολόκληρης της οικονομίας. Τότε η ποσότητα αξίας που θα πραγματοποιηθεί στη σφαίρα της κυκλοφορίας θα είναι αναγκαστικά μικρότερη από τη συνολική αξία που έχει δημιουργηθεί στη σφαίρα της παραγωγής. Αυτό θα συμβεί, γιατί είτε η τιμή του εμπορεύματος στην αγορά

θα διαμορφωθεί σε κάποιο επίπεδο κάτω από αυτό της αξίας του, είτε — αν πωληθεί σε τιμή ανάλογη της αξίας του — ένα μέρος της παραχθείσας ποσότητας θα παραμείνει αδιάθετο, και επομένως, η αξία που περιέχεται σ' αυτό δε θα πραγματοποιηθεί. Για παράδειγμα, αν η συνολική παραγωγή σιταριού στην οικονομία προέρχεται από δύο παραγωγούς (Α και Β) που είναι εξίσου αποτελεσματικοί, και παράγουν με τις κανονικές (μέσες) συνθήκες παραγωγής, τότε στο τέλος της παραγωγικής διαδικασίας έχουμε τα εξής δεδομένα:

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: Οι δύο έννοιες του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας

Παραγωγός	Ώρες εργασίας	Ποσότητα παραγωγής	Χρηματική αξία
A	60.000 ώρες εργασίας	30.000 κιλά σιτάρι	\$60.000
B	40.000 ώρες εργασίας	20.000 κιλά σιτάρι	\$40.000
Σύνολο	100.000 ώρες εργασίας	50.000 κιλά σιτάρι	\$100.000

Επομένως, 50.000 κιλά σιτάρι αποτελούν τη συνολική προσφορά (Π). Αν υποθέσουμε στη συνέχεια ότι η παραγωγή ενός κιλού σιταριού απαιτεί 2 ώρες εργασίας και αν ακόμη υποθέσουμε ότι μια ώρα εργασίας ισοδυναμεί με 1 νομισματική μονάδα (εφεξής ν.μ.), τότε θα ισχύει:

$$1 \text{ κιλό σιτάρι} = 2 \text{ ώρες εργασίας} = 2 \text{ ν.μ.}$$

Αν η συνολική κοινωνική ζήτηση (Ζ) είναι μόνο 40.000 κιλά σιτάρι, τότε έχουμε $\Pi > Z$. Οπότε, ένα από τα δύο παρακάτω ενδεχόμενα θα συμβεί: Είτε $40.000 \times 2 \text{ ν.μ.} = 80.000 \text{ ν.μ.}$, δηλαδή λιγότερες ώρες εργασίας και αξίας θα πραγματοποιηθούν στη σφαίρα της κυκλοφορίας, είτε 1 κιλό σιτάρι θα πωληθεί για λιγότερο από 2 ν.μ. = 2 ώρες εργασίας (ας υποθέσουμε προς 1,6 ν.μ. = 1,6 ώρες εργασίας). Κατά συνέπεια, μόνο $50.000 \times 1,6 \text{ ν.μ.} = 80.000 \text{ ν.μ.}$ ή ώρες εργασίας και αξίας θα πραγματοποιηθούν. Σε αυτήν την περίπτωση ο Μαρξ σημειώνει ότι «... αν παραβιαστεί αυτή η αναλογία, η αξία του εμπορεύματος ... που περιέχεται σε αυτό δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί» (Κεφάλαιο III, σελ. 636) παρ' ότι όλη η ποσότητα σιταριού έχει παραχθεί με τις κανονικές (από τεχνική άποψη) συνθήκες παραγωγής· δηλαδή, μόνον ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας σύμφωνα με την πρώτη έννοια έχει απαιτηθεί για κάθε μονάδα του εμπορεύματος. Και συμπληρώνει ο Μαρξ «αυτό το ποσοτικό όριο των μερίδων του συνολικού κοινωνικού χρόνου εργα-

σίας που μπορούν να διατεθούν στις διάφορες ιδιαίτερες σφαίρες παραγωγής, είναι απλώς μια παραπέρα εξελιγμένη έκφραση του νόμου της αξίας γενικά, αν και ο αναγκαίος χρόνος εργασίας έχει εδώ άλλο νόημα. Από το χρόνο αυτόν απαιτείται τόσος ή τόσος για την ικανοποίηση της κοινωνικής ανάγκης. Ο περιορισμός τίθεται εδώ από την αξία χρήσης» (Κεφάλαιο III, σελ. 636).

Αυτή η διάκριση ανάμεσα στην ποσότητα αξίας που δημιουργείται στην παραγωγή και στη (δυναμικά διαφορετική) ποσότητα αξίας που πραγματοποιείται στην κυκλοφορία, είναι μια μόνο περίπτωση (που έχει να κάνει εδώ περισσότερο με ποσοτικούς προσδιορισμούς) της γενικότερης σχέσης μεταξύ της ουσίας ή/και του μεγέθους της αξίας στη σφαίρα της παραγωγής από τη μια και των διάφορων μορφών με τις οποίες εμφανίζεται στη σφαίρα της κυκλοφορίας από την άλλη. Ακόμη, αυτή η διάκριση προϋποθέτει για τις αποκλίσεις που είναι δυνατόν να εμφανιστούν ανάμεσα στα μεγέθη και τις κατηγορίες της παραγωγής και στις αντανakλάσεις τους στη σφαίρα της κυκλοφορίας.

2.1.2 Συγκεκριμένη και αφηρημένη εργασία

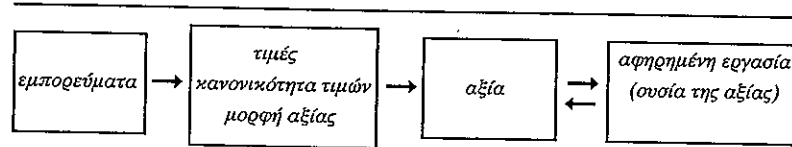
Όπως το εμπόρευμα έχει δύο όψεις, αξία χρήσης και ανταλλακτική αξία, έτσι και η εργασία που το παράγει έχει διπλό χαρακτήρα. Αφενός είναι χρήσιμη, συγκεκριμένη εργασία, δηλαδή αποτελεί παραγωγική δραστηριότητα ενός ορισμένου είδους, η οποία κάθε φορά παράγει τις διαφορετικές αξίες χρήσης και είναι παρατηρήσιμη σε όλες τις κοινωνίες ανεξάρτητα από τον τρόπο οργάνωσής τους. Αφετέρου, αν αφαιρέσουμε από το συγκεκριμένο περιεχόμενο της εργασίας το γνώρισμά της ως παραγωγικής δραστηριότητας που καταλήγει στις διάφορες αξίες χρήσης,¹ αυτό που μένει ως το γενικό χαρακτηριστικό της είναι ότι «... αποτελεί ξόδεμα ανθρώπινης εργασιακής δύναμης». Αυτή είναι η πλευρά της εργασίας, που ο Μαρξ αποκαλεί *απλή, αφηρημένη εργασία* (simple, abstract labor), δηλαδή «απλή εργασιακή δύναμη που τη διαθέτει κατά μέσο όρο στον οργανισμό του σώματός του κάθε συνηθισμένος άνθρωπος, χωρίς ιδιαίτερη κατάρτιση» (Κεφάλαιο I, σελ. 44), η οποία δημιουργεί αξία. Στην *παγωμένη, συμπηγμένη* (congealed) της μορφή,

¹ Αυτή η αφαίρεση είναι η θεωρητική αντανάκλαση των πραγματικών διαδικασιών που συμβαίνουν στις κοινωνίες εκείνες, οι οποίες χαρακτηρίζονται από τη γενικευμένη παραγωγή και ανταλλαγή εμπορευμάτων, τη συνακόλουθη κινητικότητα της εργασίας στους διάφορους τομείς της οικονομίας και την εξομείωση των προϊόντων της εργασίας στην αγορά.

δηλαδή όταν αντικειμενοποιείται στην υλική μορφή του εμπορεύματος, η εργασία αποτελεί την αξία του εμπορεύματος. Επομένως, όταν το προϊόν της ανθρώπινης εργασίας γίνεται εμπόρευμα, τότε αποκτά δύο όψεις, αξία χρήσης και αξία που εκφράζεται με την ανταλλακτική του αξία. Η εργασία που παράγει το εμπόρευμα αποκτά και αυτή δύο αντίστοιχες όψεις, συγκεκριμένη εργασία που παράγει την αξία χρήσης και αφηρημένη εργασία που παράγει και ταυτόχρονα αποτελεί την έκφραση της ουσίας της αξίας (substance of value).

Ο Μαρξ, όπως και οι εκπρόσωποι της κλασικής πολιτικής οικονομίας, βλέπει πίσω από τις συνεχώς κυμαινόμενες σχέσεις ανταλλαγής των εμπορευμάτων στην αγορά κάποια κανονικότητα, κάποια ρυθμιστική αρχή (regulating principle), που ανήκει θεωρητικά σε ένα πιο θεμελιώδες επίπεδο και έχει να κάνει με την ανθρώπινη εργασία που ξοδεύεται για την παραγωγή αυτών των εμπορευμάτων. Ο Μαρξ προχωρεί σε σχέση με την κλασική πολιτική οικονομία, και ειδικά με τον Ricardo, ορίζοντας καθαρά σε απόλυτους όρους την αξία των εμπορευμάτων ως την ποσότητα της (ιστορικά προσδιορισμένης) αφηρημένης εργασίας που απαιτείται σε κανονικές μέσες συνθήκες για την παραγωγή τους. Η τιμή των εμπορευμάτων είναι η μορφή εμφάνισης που υιοθετεί κάθε φορά η αξία στη σφαίρα της κυκλοφορίας και οι δύο έννοιες είναι απολύτως διακριτές μεταξύ τους. Συνοπτικά, η ανάλυση του Μαρξ παρουσιάζεται στο Σχήμα 2

ΣΧΗΜΑ 2: Αξία και τιμή

Ο Μαρξ καταλήγει σε αυτήν την πρώτη έκθεση και διάκριση των εννοιών αξία, αξία χρήσης, συγκεκριμένη εργασία, αφηρημένη εργασία, αναφέροντας συμπερασματικά πως «[κ]άθε εργασία είναι από τη μια ξόδεμα εργασιακής δύναμης με τη φυσιολογική έννοια και είναι με αυτή την ιδιότητα της όμοιας ή αφηρημένης ανθρώπινης εργασίας που αποτελεί (σχηματίζει) την αξία των εμπορευμάτων. Από την άλλη μεριά, κάθε εργασία είναι ένα ξόδεμα ανθρώπινης εργασιακής δύναμης με μία ιδιαίτερη μορφή και έναν καθορισμένο σκοπό, και είναι με την ι-

διότητα αυτή της συγκεκριμένης, χρήσιμης εργασίας που παράγει αξίες χρήσης» (Κεφάλαιο I, σελ. 46).

2.2 Για το Νόμο της Αξίας

Ο νόμος της αξίας στη θεωρία του Μαρξ είναι μια επιστημονική πρόταση, η οποία στην απλούστερη εκδοχή της ορίζει τη βασική κοινωνική δραστηριότητα, την εργασία στη ρευστή της μορφή ως δημιουργό της αξίας. Επιπλέον, ορίζει ως ουσία της αξίας την αντικειμενοποιημένη στο σώμα των εμπορευμάτων απλή, αφηρημένη εργασία. Το μέγεθος της αξίας μετριέται με το συνολικό κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή του εμπορεύματος.² Ο νόμος της αξίας στη γενική του μορφή εκφράζει τον ακριβή τρόπο με τον οποίο οι συνθήκες παραγωγής των εμπορευμάτων (δηλαδή ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας, όπως έχει οριστεί παραπάνω) καθορίζουν τις συνθήκες ανταλλαγής των εμπορευμάτων, τις τιμές. Συνεπώς, ο νόμος της αξίας ρυθμίζει την οικονομική αναπαραγωγή (η οποία πραγματοποιείται μέσω των αξιών χρήσης αυτών των εμπορευμάτων) σε κοινωνίες που χαρακτηρίζονται από γενικευμένη εμπορευματική παραγωγή και μόνο σε αυτές.

Αυτή η ρύθμιση, ο καθορισμός των τιμών από τις αξίες, παίρνει διάφορες μορφές όσο η έρευνα προχωρά σε πιο συγκεκριμένα επίπεδα αφαίρεσης: έτσι οι τιμές οι ευθέως ανάλογες των αξιών (direct prices) που εισάγονται στην αρχή του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, γίνονται διαδοχικά οι τιμές παραγωγής (prices of production) και οι τιμές αγοράς (market prices) του τρίτου τόμου, καθώς όλο και περισσότερα στοιχεία μιας πραγματικής οικονομίας εισάγονται στην ανάλυση και τροποποιούν σε πιο συγκεκριμένη κατεύθυνση τις θεωρητικές έννοιές της. Ο Μαρξ, σε ένα γράμμα στον Kugelmann (11 Ιουλίου 1868), όπου σχολιάζει κάποιες αντιδράσεις στο περιεχόμενο των πρώτων κεφαλαίων του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, αναφέρει ότι δεν υπάρχει κάποια ολοκληρωμένη απόδειξη του νόμου της αξίας στην αρχή του πρώτου τόμου και δε θα μπορούσε άλλωστε να υπάρξει, διότι τότε θα ήταν σαν «να έδινε κανείς την επιστήμη πριν από την επιστήμη». Γράφει, λοιπόν, ο Μαρξ σε μια από τις πιο αντιπροσωπευτικές παραθέσεις του μεθοδολογικού πλαισίου και του θεωρητικού περιεχομένου τού νόμου της αξίας:

² Άμεσο χρόνο εργασίας που εκφράζεται από τη ζωντανή εργασία και έμμεσο που εκφράζεται από τη νεκρή, αντικειμενοποιημένη εργασία στα μέσα παραγωγής που έχουν φθαρεί, τα υλικά και πρώτες ύλες κ.λπ.

Ακόμη και αν δεν υπήρχε κεφάλαιο για την αξία στο βιβλίο μου, η ανάλυση των πραγματικών σχέσεων που δίνω, θα περιείχε την απόδειξη της πραγματικής αξιακής σχέσης. Οι ανοησίες για την αναγκαιότητα της απόδειξης της έννοιας της αξίας προκαλούνται από την πλήρη άγνοια και του θέματος με το οποίο καταπιανόμαστε εδώ και της μεθόδου της επιστήμης. Ακόμη και κάθε παιδί ξέρει ότι μια χώρα που θα σταματούσε να εργάζεται, δε θα πω για ένα χρόνο, αλλά για λίγες εβδομάδες, θα έπανε να υπάρχει. Κάθε παιδί ξέρει επίσης ότι η μάζα των προϊόντων που αντιστοιχεί στις διάφορες ανάγκες απαιτεί διαφορετικά και ποσοτικά καθορισμένα μέρη της συνολικής εργασίας της κοινωνίας. Είναι αυτονόητο ότι η αναγκαιότητα του καταμερισμού της συνολικής κοινωνικής εργασίας σε καθορισμένες αναλογίες δεν μπορεί να παραμεριστεί από την ειδική μορφή της κοινωνικής παραγωγής αλλά μπορεί μόνο να αλλάξει τη μορφή που υιοθετεί. Κανένας φυσικός νόμος δεν μπορεί να παραμεριστεί. Αυτό που μπορεί να αλλάξει σε μεταβαλλόμενες ιστορικές περιστάσεις είναι η μορφή με την οποία αυτοί οι νόμοι λειτουργούν. Και η μορφή με την οποία αυτός ο αναλογικός καταμερισμός της εργασίας λειτουργεί, σε μία κοινωνία όπου οι διασυνδέσεις της κοινωνικής εργασίας φανερώνονται στην ιδιωτική ανταλλαγή των ατομικών προϊόντων της εργασίας, είναι ακριβώς η ανταλλακτική αξία αυτών των προϊόντων. Η επιστήμη συνίσταται ακριβώς στην επεξεργασία τού τρόπου λειτουργίας του νόμου της αξίας. Έτσι, εάν κάποιος θα ήθελε από την αρχή να «εξηγήσει» όλα τα φαινόμενα που μοιάζουν να αντιβαίνουν το νόμο, θα έπρεπε να δώσει την επιστήμη πριν από την επιστήμη.

Marx, 1955, γράμμα στον Kugelmann, 11 Ιουλίου 1868, σελ. 196)

Όπως έχει γίνει συχνά στη μαρξιστική βιβλιογραφία, μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε αυτήν την περιεκτική περιγραφή που κάνει ο Marx για να εκθέσουμε συνοπτικά το περιεχόμενο και το ιστορικό πλαίσιο του νόμου της αξίας. Εξετάζουμε μια σειρά από θέματα τα οποία αναφέρονται από τον Μαρξ στο παραπάνω απόσπασμα και έχουν να κάνουν με το ρόλο της εργασίας στην παραγωγή αξιών χρήσης και στην οικονομική αναπαραγωγή, με τον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας στα πλαίσια του οποίου παράγονται αυτές οι αξίες χρήσης, με τη σπουδαιότητα της σφαίρας της κυκλοφορίας και τις μορφές ανταλλαγής που διαμεσολαβούν την κοινωνική αναπαραγωγή καθώς και με το νόμο της αξίας

στη γενική του μορφή. Αναφερόμαστε, δηλαδή, σε κάποιες γενικά ισχύουσες σχέσεις σε όλους τους τρόπους παραγωγής της ανθρώπινης ιστορίας αλλά και στη συγκεκριμένη μορφή που παίρνουν στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

2.2.1 Εργασία και κοινωνική αναπαραγωγή

Όπως αναφέραμε πιο πάνω για τον Marx, η εργασία για την παραγωγή αξιών χρήσης σε κάποιες αναγκαίες ποσότητες είναι η ελάχιστη και η πιο βασική προϋπόθεση για την αναπαραγωγή μιας κοινωνίας ανεξάρτητα από τον τρόπο οργάνωσής της. Οι πιθανές σχέσεις ανάμεσα στην ανθρώπινη εργασία και στις μορφές με τις οποίες εμφανίζονται κοινωνικά οι αξίες χρήσης είναι οι ακόλουθες:

- Φυσικές αξίες χρήσης (δεν απαιτούν εργασία).
- Αξίες χρήσης που είναι αποτέλεσμα της εργασίας και έχουν παραχθεί για άμεση χρήση του παραγωγού.
- Αξίες χρήσης που έχουν παραχθεί για άμεση πώληση με σκοπό την απόκτηση εισοδήματος από τον παραγωγό (εμπόρευμα και απλή εμπορευματική παραγωγή).
- Αξίες χρήσης που έχουν παραχθεί για πώληση με σκοπό το κέρδος από κεφάλαιο που απασχολεί εργασία (εμπόρευμα καπιταλιστικά παραγόμενο και καπιταλιστική εμπορευματική παραγωγή).

Στην πρώτη περίπτωση, όπου απλώς έχουμε φυσικές αξίες χρήσης, δεν υπάρχει ανάμιξη της εργασίας σε καμία μορφή. Η κοινωνική αναπαραγωγή σε κάποια λογική κλίμακα, ωστόσο, απαιτεί την παραγωγή αξιών χρήσης και, άρα, την αναγκαία ανάμιξη της εργασίας στην όλη διαδικασία.³ Η εργασία που παράγει αξίες χρήσης με σκοπό την άμεση χρήση (κατανάλωση) τους από τον/την παραγωγό είναι μόνο συγκεκριμένη, χρήσιμη εργασία και το προϊόν της παίρνει αποκλειστικά τη μορφή της αξίας χρήσης. Όταν το προϊόν παίρνει τη μορφή του εμπορεύματος, και πιο συγκεκριμένα, όταν έχει παραχθεί κάτω από συνθήκες απλής εμπορευματικής παραγωγής, δηλαδή έχει παραχθεί με σκοπό την πώληση από τον παραγωγό στον οποίο ανήκουν τα μέσα παραγωγής και το ίδιο το προϊόν, τότε η ανταλλαξιμότητα και η συγκρισιμότητα που έχουν αποκτήσει τα προϊόντα της εργασίας λόγω των κοινωνικών συνθηκών που χαρακτηρίζουν την παραγωγή τους, προσδίδουν στην εργασία την ιδιότητα της αφηρημένης εργασίας. Σε αυτήν τη φάση, η αφηρη-

³ Η διαδικασία παραγωγής είναι κατά βάση μια εργασιακή διαδικασία.

μένη εργασία παράγει αξία που εκφράζεται στην ανταλλακτική αξία του εμπορεύματος. Η γενίκευση της εμπορευματικής παραγωγής, δηλαδή η γενίκευση της ανταλλαγής των προϊόντων της εργασίας, αναδεικνύει το διπλό χαρακτήρα της εργασίας ως συγκεκριμένη και αφηρημένη εργασία, που αντανακλάται τώρα στο διπλό χαρακτήρα του εμπορεύματος ως αξία χρήσης και ως αξία (αντικειμενοποιημένη απλή, αφηρημένη εργασία) και ανταλλακτική αξία.

Οι ίδιες σχέσεις εξακολουθούν να ισχύουν στη μετάβαση από την απλή εμπορευματική παραγωγή στην καπιταλιστική εμπορευματική οικονομία. Έχουμε εδώ το πέρασμα από μια ουσιαστικά υποθετική οικονομία η οποία δεν παρατηρείται ιστορικά, σε μια οικονομία η οποία χαρακτηρίζεται από τη μονοπώληση των μέσων παραγωγής από μια κοινωνική τάξη. Παράλληλα, η εργασιακή δύναμη έχει γίνει εμπόρευμα που πωλείται αναγκαστικά από τους εργαζόμενους και αγοράζεται από το κεφάλαιο για την παραγωγή υπεραξίας και κέρδους. Έχουμε, δηλαδή, πάλι τη συγκεκριμένη εργασία να παράγει τις προσδιοριστικές ιδιότητες κάθε αξίας χρήσης, την αφηρημένη εργασία να παράγει αξία, αλλά επιπρόσθετα και ένα μέρος της τώρα να έχει τη μορφή της *υπερεργασίας* (surplus labor) που πραγματώνεται στην *υπεραξία* (surplus value), η οποία αποτελεί μέρος της συνολικής αξίας του εμπορεύματος.

Ο Marx σημειώνει ότι σε κάθε κοινωνία η αναπαραγωγή της άρχουσας τάξης απαιτεί την απόσπαση του υπερπροϊόντος από τις κυριαρχούμενες τάξεις. Με άλλα λόγια, η άρχουσα τάξη πρέπει να επιβάλει στις κυριαρχούμενες τάξεις να εργάζονται περισσότερο χρόνο από αυτόν που απαιτείται για τη δική τους αναπαραγωγή. Αυτό αληθεύει σε όλες τις ταξικές κοινωνίες, επομένως και στον καπιταλισμό. Η διαφορά βρίσκεται στο ότι αυτή η εκμεταλλευτική σχέση παραγωγής είναι άμεση και εμφανής στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες, ενώ στον καπιταλισμό περιβάλλεται και συσκοτίζεται εν μέρει από την ανταλλαγή ισοδύναμων μεγεθών στη σφαίρα της κυκλοφορίας, γεγονός που προσδίδει μια επίφαση ισότητας ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις.

2.2.2 Κοινωνικός καταμερισμός εργασίας

Η παραγωγή και η χρησιμοποίηση των αξιών χρήσης για την κοινωνική αναπαραγωγή πραγματοποιείται σε κάθε κοινωνία μέσα στα πλαίσια ενός συγκεκριμένου καταμερισμού εργασίας. Ο όρος αυτός αναφέρεται στην κατανομή των παραγωγικών δυνατοτήτων της οικονομίας σε όρους εργασίας σε καθορισμένες ποσότητες και αναλογίες. Πιο συγκεκριμένα, ο *κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας* (social division of la-

bor) αναφέρεται στην κατανομή της εργασίας για την παραγωγή των διαφόρων αξιών χρήσης με βάση τις απαιτήσεις σε εργασία για την παραγωγή μιας μονάδας προϊόντος και τη συνολική ποσότητα του προϊόντος (και της αντίστοιχης ποσότητας εργασίας) που απαιτείται για τις ανάγκες όλης της οικονομίας.

Στις προκαπιταλιστικές οικονομίες αυτή η κατανομή πραγματοποιείται άμεσα και φανερά πάνω στη βάση νόμων, παραδόσεων, χωρισμού της κοινωνίας σε κάστες κ.λπ. Σε μια οικονομία, όμως, που χαρακτηρίζεται από γενικευμένη εμπορευματική παραγωγή, κάθε παραγωγός παράγει και ενδιαφέρεται μόνο για την ανταλλακτική αξία του εμπορεύματος και όχι για την αξία χρήσης και τη συνολική αναπαραγωγή, την οποία όλοι προϋποθέτουν ως απρόσκοπτη και δεδομένη, όταν παίρνουν τις επιμέρους ιδιωτικές αποφάσεις τους. Αυτήν την αντίφαση ανάμεσα στις ιδιωτικές, ασυντόνιστες, αποφάσεις και στην ανάγκη για υλική αναπαραγωγή βασισμένη σε συγκεκριμένες ποσότητες από κάθε αξία χρήσης, μια εμπορευματική (καπιταλιστική) οικονομία τη διευθετεί στη *σφαίρα της κυκλοφορίας ή ανταλλαγής* (circulation or exchange sphere). Εκεί, οι άναρχες, χωρίς κεντρικό συντονισμό αποφάσεις των παραγωγών δοκιμάζονται για να εξασφαλίσουν την κοινωνική επικύρωση εκφρασμένη στην πραγματική, τελική ανταλλακτική αξία του εμπορεύματος, στην ποσότητα του εμπορεύματος που θα διατεθεί και στο εισόδημα (κέρδος) που θα εξασφαλιστεί από την πώληση. Αυτές οι τιμές και τα εισοδήματα που διαμορφώνονται στη διαδικασία της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων χρησιμεύουν ως ενδείξεις στους παραγωγούς για την αναπροσαρμογή των αποφάσεών τους την επόμενη περίοδο. Έτσι, οι ιδιωτικές, άναρχες αποφάσεις των επιμέρους ανεξάρτητων παραγωγών συναρθρώνονται μέσω των αποτελεσμάτων της ανταλλαγής σε έναν κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας. Έπεται ότι η σφαίρα της ανταλλαγής έχει ιδιαίτερη σημασία σε μια καπιταλιστική-εμπορευματική οικονομία, γιατί αποτελεί το σύνδεσμο ανάμεσα στη σφαίρα της παραγωγής και στην πραγματοποίηση των όρων της κοινωνικής αναπαραγωγής.

2.2.3 Μορφές ανταλλαγής

Αν εξετάσουμε τη διαδικασία, τις μορφές και τους όρους ανταλλαγής στην ιστορική τους εξέλιξη, θα διαπιστώσουμε ότι αρχικά συναντάμε τη μορφή του *περιστασιακού ή τυχαίου αντιπραγματισμού* (occasional or accidental barter). Η μορφή αυτή εμφανίζεται συνήθως στα όρια κοινότητων που κανονικά παράγουν προϊόντα για δική τους μόνο χρήση και

που περιστασιακά ανταλλάσσουν αξίες χρήσης που δεν είναι αναγκαίες για την αναπαραγωγή τους. Αυτά τα προϊόντα αρχικά έχουν παραχθεί για την αξία χρήσης τους και όχι για να ανταλλαθούν. Γίνονται εμπορεύματα και αποκτούν ανταλλακτική αξία περιστασιακά μόνο στη σφαίρα της ανταλλαγής. Έτσι, αφενός η παραγωγική διαδικασία δεν επηρεάζεται σε κανένα βαθμό από την ανταλλαγή και τα αποτελέσματά της, και αφετέρου οι συνθήκες ανταλλαγής (οι ανταλλακτικές αξίες) των εμπορευμάτων δεν έχουν καμία σχέση με τις συνθήκες παραγωγής τους, και πιο συγκεκριμένα, με το χρόνο εργασίας που απαιτείται για να παραχθούν. Η ανταλλαγή των προϊόντων στην περίπτωση αυτή προσδιορίζεται κάθε φορά από τυχαίους, εξωτερικούς ή παραδοσιακούς παράγοντες. Δεν ισχύει, λοιπόν, πάντοτε και σε όλες τις συνθήκες ή τις ιστορικές περιστάσεις η θέση ότι οι συνθήκες ανταλλαγής ρυθμίζονται από τις συνθήκες παραγωγής.

Σε ένα πιο προχωρημένο στάδιο εξέλιξης συναντάμε τη μορφή του κανονικού αντιπραγματισμού (regular barter), όπου, ενώ η παραγωγή για άμεση χρήση είναι ακόμη κυρίαρχη, ένα μέρος της συνολικής κοινωνικής παραγωγής πραγματοποιείται αρχικά με σκοπό την ανταλλαγή των προϊόντων. Το προϊόν που παράγεται κάτω από αυτές τις συνθήκες έχει αξία χρήσης και αξία που εκφράζεται στην ανταλλακτική του αξία. Η εργασία που το παράγει έχει διπλό χαρακτήρα, είναι δηλαδή συγκεκριμένη αλλά ταυτόχρονα και αφηρημένη εργασία. Όταν ένα προϊόν αρχίζει να παράγεται αποκλειστικά και μόνο για να ανταλλαθεί, τότε η σφαίρα της ανταλλαγής αρχίζει να έχει επιρροή πάνω στη διαδικασία και στις συνθήκες παραγωγής. Οι παραγωγοί αρχίζουν να ενδιαφέρονται περισσότερο για την ανταλλαξιμότητα και την ανταλλακτική αξία του προϊόντος, παρά για την αξία χρήσης του. Κάτω από αυτές τις περιστάσεις οι συνθήκες ανταλλαγής αρχίζουν να εξαρτώνται από τις συνθήκες παραγωγής, δηλαδή από την αξία που δημιουργεί η αφηρημένη εργασία. Βέβαια, η αξία δε ρυθμίζει αποκλειστικά ούτε κυριαρχεί πάνω στις σχέσεις ανταλλαγής: απλώς θέτει τα όρια μέσα στα οποία κινούνται οι σχέσεις αυτές.

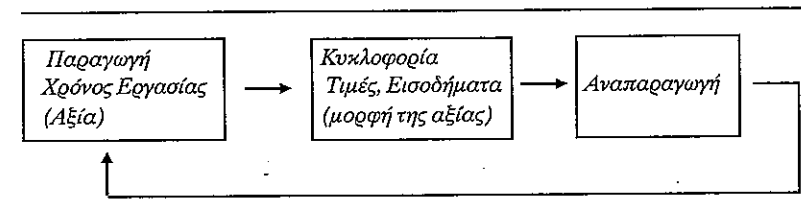
Καθώς η σφαίρα όπου επικρατούν συνθήκες κανονικού αντιπραγματισμού επεκτείνεται και η ανταλλαξιμότητα των εμπορευμάτων γίνεται όλο και πιο κυρίαρχο χαρακτηριστικό, έχουμε την ανάδειξη των διαφορών γενικών ισοδυνάμων που καταλήγουν στο χρηματικό εμπόρευμα. Με την παραπέρα επέκταση της ανταλλαγής και την εμφάνιση του χρήματος ως μορφής της αξίας περνάμε στην απλή εμπορευματική παραγωγή. Δεν έχουμε, δηλαδή, εμπορευματική παραγωγή σε γενικευμέ-

νη κλίμακα αλλά μόνο σε ένα αρκετά μεγάλο τμήμα της συνολικής οικονομίας, όπου με την ταυτόχρονη παρουσία εμπορεύματος και χρήματος αρχίζει να λειτουργεί ο νόμος της αξίας.

2.2.4 Ο νόμος της αξίας

Όταν η ανταλλαξιμότητα των προϊόντων έχει γίνει η κυρίαρχη πλευρά της διαδικασίας παραγωγής τους και η ιδιότητα της ανταλλακτικής αξίας κυριαρχεί πάνω στην ιδιότητα της αξίας χρήσης του εμπορεύματος, τότε οι συνθήκες παραγωγής των εμπορευμάτων ρυθμίζουν τις συνθήκες ανταλλαγής τους, δηλαδή τις τιμές τους. «Μέσα από όλες τις τυχαίες και συνεχώς κυμαινόμενες σχέσεις ανταλλαγής των προϊόντων, ο χρόνος εργασίας που είναι αναγκαίος για την παραγωγή τους επιβάλλεται βίαια σαν ρυθμιστικός νόμος της Φύσης» (Κεφάλαιο I, σελ. 75). Το κυρίαρχο μέγεθος στην παραγωγή είναι ο συνολικός κοινωνικά αναγκαίος χρόνος αφηρημένης εργασίας, στη ζωντανή άμεση μορφή της (l) και στη νεκρή, αντικειμενοποιημένη⁴ έμμεση μορφή της (c). Οι δυο αυτές μορφές της απλής αφηρημένης εργασίας ορίζουν το μέγεθος της αξίας ($\lambda = c + l$), το οποίο καθορίζει τις τιμές των εμπορευμάτων καθώς και τα εισοδήματα των παραγωγών στη σφαίρα της κυκλοφορίας. Με τη σειρά τους επίσης οι τιμές και τα εισοδήματα λειτουργώντας ως τα σημεία αναφοράς της σφαίρας της κυκλοφορίας «όπου οι αντιφάσεις της παραγωγής εκτίθενται και λύνονται» (Κεφάλαιο III, σελ. 880) καθορίζουν τις συνθήκες αναπαραγωγής ολόκληρης της οικονομίας. Η παραγωγή και οι σχέσεις παραγωγής ρυθμίζουν και κυριαρχούν στη δομή και στα αποτελέσματα της σφαίρας της κυκλοφορίας ποιοτικά αλλά και ποσοτικά.

ΣΧΗΜΑ 3: Παραγωγή, κυκλοφορία, αναπαραγωγή

⁴ Στα ήδη παραγμένα εμπορεύματα τα οποία χρησιμοποιούνται ως εισροές στην παραγωγική διαδικασία.

Είναι γνωστό, βέβαια, ότι η απλή εμπορευματική παραγωγή σε καμία περίπτωση δεν απαντάται ιστορικά ως κυρίαρχος τρόπος παραγωγής. Έτσι, ο νόμος της αξίας πρακτικά ρυθμίζει τις συνθήκες παραγωγής και ανταλλαγής των προϊόντων της εργασίας και της αναπαραγωγής της κοινωνίας γενικότερα, μόνον όταν ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής έχει κυριαρχήσει πάνω στις άλλες κοινωνικές μορφές παραγωγής που ιστορικά προηγούνται ή συνυπάρχουν μαζί του μέσα στους καθορισμένους κοινωνικοοικονομικούς σχηματισμούς.

2.2.5 Άμεσες τιμές ως πρώτη προσέγγιση των τιμών αγοράς

Ακόμη και σε αυτό το αρχικό στάδιο της έκθεσης της εργασιακής θεωρίας της αξίας οι τιμές είναι διαφορετικές από τις αξίες. Οι τιμές, όμως, ρυθμίζονται από τις αξίες κατά έναν άμεσο και προφανή τρόπο: είναι ευθέως ανάλογες των αξιών (direct prices). Αν, για παράδειγμα, η αξία μιας μονάδας εμπορεύματος (σίτου) είναι $\lambda_\sigma = 10$ ώρες/κιλό και η αξία μιας μονάδας του χρηματικού εμπορεύματος (χρυσού) είναι $\lambda_\rho = 2$ ώρες/συγγιά και το όνομα (νομισματική τιμή, mint price) μιας συγγιάς χρυσού είναι 3 ν.μ. (1 συγγιά χρυσού = 3 ν.μ.), τότε η τιμή της μονάδας του εμπορεύματος σε όρους χρυσού είναι:

$$p_\sigma = \frac{\lambda_\sigma}{\lambda_\rho} = \frac{10 \text{ ώρες / κιλό}}{2 \text{ ώρες / συγγιά}} = 5 \text{ συγγιές / κιλό}$$

και η χρηματική τιμή της μονάδας του εμπορεύματος είναι $p_\sigma^* = 15$ ν.μ. ανά κιλό. Έχουμε ήδη, ακόμη και σε αυτό το σημείο της ανάλυσης: $\lambda_\sigma \neq p_\sigma^*$. Αλλά αυτή η διαφορά διαμεσολαβείται μόνον από την αξία της ποσότητας του χρηματικού εμπορεύματος που χρησιμοποιείται ως μέτρο τιμών, και είναι πολύ εύκολο να διακρίνει κανείς τη σχέση (ρύθμιση) των τιμών με τις εργασιακές αξίες. Είναι, δηλαδή, φανερό ότι η τιμή του εμπορεύματος μπορεί να μεταβάλλεται όχι μόνο από τις μεταβολές στις συνθήκες παραγωγής (αξία) του εμπορεύματος αλλά και από μεταβολές στις συνθήκες παραγωγής (αξία) του χρηματικού εμπορεύματος, όπως και από τυχόν μεταβολές στη νομισματική τιμή.

Ο νόμος της αξίας πρέπει να μπορεί να δείχνει ακριβώς τον τρόπο με τον οποίο γίνεται αυτή η ρύθμιση των τιμών από τις αξίες σε κάθε διαδοχικά πιο συγκεκριμένο επίπεδο αφαίρεσης. Έτσι, καθώς ο Marx προχωρά από τις τιμές τις ανάλογες των αξιών (στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*) στις τιμές παραγωγής και στις τιμές αγοράς (στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*), εισάγει στην ανάλυση όλο και περισσότερα στοι-

χεία μιας πραγματικής καπιταλιστικής οικονομίας. Τα στοιχεία αυτά, όπως οι διαφορετικοί λόγοι κεφαλαίου-εργασίας (οργανική σύνθεση κεφαλαίου) στους επιμέρους τομείς της οικονομίας, οι διαφορές στον απαιτούμενο χρόνο της διαδικασίας παραγωγής και κυκλοφορίας των εμπορευμάτων, οι διαφορές στην παραγωγικότητα των επιμέρους παραγωγών του ιδίου εμπορεύματος κ.λπ., τροποποιούν την αρχική σχέση μεταξύ των αξιών και των τιμών που εξετάζονται κάθε φορά. Σε κάθε περίπτωση, όμως, σε αυτήν τη νοητική μετάβαση στην εμπειρική πραγματικότητα μέσω των διαδοχικών προσεγγίσεων θα πρέπει να διατηρείται η λογική συνοχή και η θεωρητική σύνδεση ανάμεσα στις αρχικές απλές, θεμελιώδεις έννοιες και στις τελικές σύνθετες, πιο συγκεκριμένες έννοιες.

2.3 Ο Σχηματισμός του Γενικού Ποσοστού Κέρδους και των Τιμών Παραγωγής

2.3.1 Γενικά

Αναφέραμε προηγουμένως ότι η ολοκληρωμένη εκδοχή της εργασιακής θεωρίας της αξίας σαν θεωρία τιμών σε μια καπιταλιστική οικονομία οφείλει —παίρνοντας υπόψη τα πραγματικά τυπικά χαρακτηριστικά μιας τέτοιας οικονομίας— να φτάσει από τις βασικές απλές και γενικές αρχές της⁵ στην εξήγηση (θεωρητικά και εμπειρικά, αν είναι δυνατόν) των τιμών αγοράς οι οποίες παρατηρούνται στην επιφάνεια της οικονομίας.

Ένα τέτοιο τυπικό χαρακτηριστικό μιας καπιταλιστικής οικονομίας είναι ότι η μάζα του κέρδους⁶ που αποσπώνται τα διάφορα ατομικά κε-

⁵ Για παράδειγμα, ότι μόνο η ζωντανή εργασία δημιουργεί νέα αξία στη σφαίρα της παραγωγής, η οποία αξία διατηρεί το μέγεθός της στη σφαίρα της κυκλοφορίας.

⁶ Δηλαδή η μορφή που παίρνει η υπεραξία, όπως αναλύεται διεξοδικά στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*, όπου εξετάζονται όχι μόνο η παραγωγή της αλλά και η κυκλοφορία και διανομή της στα επιμέρους ατομικά κεφάλαια. Ο Marx, στην αρχή του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου*, που έχει τον υπότιτλο «η καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής στο σύνολό της» αναφέρει τα εξής: «Όσο για το θέμα του τρίτου τόμου ... χρειάζεται να εντοπιστούν και να περιγραφούν οι συγκεκριμένες μορφές που προκύπτουν από τη διαδικασία κίνησης του κεφαλαίου, όταν το εξετάζουμε ως σύνολο. Έτσι, οι μορφές του κεφαλαίου, όπως τις αναπτύσσουμε σε αυτόν τον τόμο, πλησιάζουν βαθμιαία προς τη μορφή με την οποία εμφανίζονται στην επιφάνεια της κοινωνίας, στην αμοιβαία επενέργεια των διαφόρων κεφαλαίων, στον ανταγωνισμό και στην καθημερινή συνείδηση των ίδιων των παραγόντων της παραγωγής» (*Κεφάλαιο III*, σελ. 39-40)

φάλαια δεν είναι ανάλογη του συστατικού μέρους τους που αντιπροσωπεύεται από το μεταβλητό κεφάλαιο (v) και είναι το μόνο που παράγει υπεραξία. Αντίθετα, το κέρδος που αποσπά κάθε κεφάλαιο είναι ανάλογο του συνολικού μεγέθους του, σταθερού και μεταβλητού. Αυτό το γεγονός συσκοτίζει σε κάποιο βαθμό την πραγματική προέλευση της υπεραξίας δίνοντας παράλληλα αφορμή για τη φετιχιστική θεώρηση της νεοκλασικής θεωρίας, ότι το κεφάλαιο «παράγει» ή «δημιουργεί» το μέρος εκείνο της νέας αξίας που παίρνει τη μορφή του κέρδους.⁷ Στην αρχή του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* τονίζεται ότι το κάθε επιμέρους κεφάλαιο αποσπά υπεραξία από τους εργάτες που απασχολεί και συνεισφέρει στη συνολική κοινωνική υπεραξία ανάλογα με το μέγεθος του μεταβλητού μέρους του και ανάλογα με το ποσοστό υπεραξίας το οποίο είναι κοινό για όλους τους κλάδους της οικονομίας. Ταυτόχρονα, όμως, κάθε κεφάλαιο ιδιοποιείται το μέρος εκείνο της συνολικής υπεραξίας που του αναλογεί με τη μορφή του κέρδους (π) σύμφωνα με το συνολικό μέγεθός του ($c+v$). Με άλλα λόγια, τα ποσοστά κέρδους [$r = \pi/(c+v)$], έχουν την τάση να εξισώνονται για τα (αντιπροσωπευτικά) κεφάλαια των διαφορετικών κλάδων παραγωγής και να σχηματίζεται έτσι ένα κοινό για όλα τα επιμέρους κεφάλαια μέσο ποσοστό κέρδους, δηλαδή το γενικό ποσοστό κέρδους. Η ύπαρξη του τελευταίου σε μια πραγματική οικονομία αποτελεί, επομένως, ένα δεδομένο στοιχείο και για τη μαρξική αλλά και για τις άλλες θεωρίες (εκτός της θεωρίας του μονοπωλιακού κεφαλαίου) που πρέπει να εξηγηθεί από τις βασικές αρχές κάθε θεωρίας.

Η πραγματική διαδικασία που επιφέρει αυτήν την τάση για εξίσωση των ποσοστών κέρδους είναι η διαδικασία του καπιταλιστικού ανταγωνισμού, που επιδρά μέσω της διαφορικής ροής του κεφαλαίου μέσα και έξω από κάθε κλάδο πάνω στις τιμές αγοράς των (αντιπροσωπευτικών) κεφαλαίων κάθε κλάδου (Σχήμα 4). Όταν κάποιος ή κάποιοι κλάδοι παρουσιάζουν μεγαλύτερα ποσοστά κέρδους από τους υπόλοιπους (ή από το κοινωνικό μέσο ποσοστό κέρδους), τότε η ροή του διαθέσιμου κοινωνικού κεφαλαίου προσανατολίζεται προς αυτούς τους κλάδους, με αποτέλεσμα ο ρυθμός αύξησης της προσφοράς τους να επιταχύνεται και — με δεδομένο το ρυθμό αύξησης της ζήτησης — να μειώνονται οι τιμές τους και, επομένως, και τα ποσοστά κέρδους τους. Από την άλλη

⁷ Όπως γράφει ο Μαρξ, «[ω]ς το υποτιθέμενο παράγωγο του συνολικού προκαταβλημένου κεφαλαίου η υπεραξία παίρνει τη μετασχηματισμένη μορφή του κέρδους» (*Κεφάλαιο III*, σελ. 54).

πλευρά, η ίδια διαδικασία με βάση τη διαφορική ροή του κεφαλαίου οδηγεί στην άνοδο των ποσοστών κέρδους των κεφαλαίων που αρχικά παρουσιάζουν χαμηλή κερδοφορία. Έτσι, τα ποσοστά κέρδους όλων των κλάδων παρουσιάζουν μια γενική τάση για εξίσωση, ιδίως όταν εξετάζεται η διαχρονική συμπεριφορά τους σε ένα αρκετά μακροχρόνιο πλαίσιο. Στο κεφάλαιο για τη θεωρία του καπιταλιστικού ανταγωνισμού θα εξετάσουμε πιο συγκεκριμένα αυτήν την τάση για εξίσωση (tendential equalization) των ποσοστών κέρδους και θα δούμε ότι δεν έχει την έννοια της απόλυτης σύγκλισης (convergence) και εξομοίωσης των επιμέρους ποσοστών κέρδους σε κάποιο σημείο μακροχρόνιας ισορροπίας, όπως συμβαίνει στη νεοκλασική θεωρία.

Ο Μαρξ έχει επισημάνει ήδη από τον πρώτο τόμο την ανάγκη για τροποποίηση των τιμών των ανάλογων των αξιών στην κατεύθυνση της ενσωμάτωσης σε αυτές του γενικού ποσοστού κέρδους. Στο δεύτερο μέρος του τρίτου τόμου προχωρεί στην τροποποίηση αυτή που βασικά περιλαμβάνει τον υπολογισμό του μέσου ποσοστού κέρδους και ακολούθως τον πολλαπλασιασμό του κόστους κάθε κεφαλαίου ($cost-price = c + v$) με το μέσο ποσοστό κέρδους. Τις τιμές που προκύπτουν από αυτή τη διαδικασία και αντανakλούν ένα γενικό ποσοστό κέρδους ο Μαρξ τις ονομάζει *τιμές παραγωγής* (prices of production). Έχουμε έτσι μιαν αναδιανομή αξίας και υπεραξίας από κάποιους κλάδους σε κάποιους άλλους μέσω των τιμών παραγωγής. Στη μαρξική θεωρία του ανταγωνισμού οι τιμές παραγωγής λειτουργούν ως *κέντρα βαρύτητας* (gravitational centers), γύρω από τα οποία διαρκώς κυμαίνονται οι τιμές αγοράς σε μια διαδικασία που χαρακτηρίζεται ως *τάση για ρύθμιση* (tendential regulation) των τιμών αγοράς από τις τιμές παραγωγής.

Η εργασιακή θεωρία της αξίας οφείλει να ενσωματώσει στη δομή της το γεγονός ότι οι θεωρητικές τιμές που βρίσκονται πλησιέστερα στις τιμές αγοράς εμπεριέχουν ένα γενικό ποσοστό κέρδους. Αυτό είναι αναγκαίο, γιατί οι *τιμές οι ανάλογες των αξιών* (direct prices), που αποτελούν τις (υποθετικές) τιμές των δύο πρώτων τόμων του *Κεφαλαίου*, δίνουν διαφορετικά κλαδικά ποσοστά κέρδους εξετάζοντας πάντα τα «αντιπροσωπευτικά» κεφάλαια των επιμέρους κλάδους της οικονομίας.⁸ Επιπλέον αυτή η ενσωμάτωση του γενικού ποσοστού κέρδους πρέπει να γίνει με τέτοιο τρόπο, ώστε να αποτελεί απλώς συγκεκριμενοποίη-

⁸ Αν πάρουμε ως δεδομένο ότι οι διαφορετικοί οικονομικοί κλάδοι χαρακτηρίζονται από διαφορετικές οργανικές συνθέσεις κεφαλαίου (c/v) και ότι το ποσοστό υπεραξίας (s/v) είναι κοινό για όλους τους κλάδους.

ση της προηγούμενης ανάλυσης και να μη βρίσκεται σε αντίφαση με τον μέχρι τώρα πυρήνα της θεωρίας. Αν οι τιμές που ρυθμίζουν τις τιμές αγοράς περιέχουν ένα γενικό ποσοστό κέρδους, η θεωρία θα πρέπει να εξηγήσει το σχηματισμό τους μέσα από τις σχέσεις:

αξία → ανταλλακτική αξία → τιμή

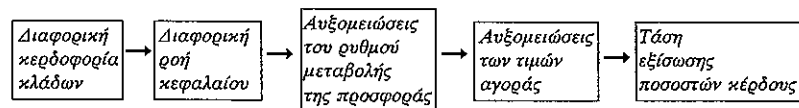
και

υπεραξία → κέρδος

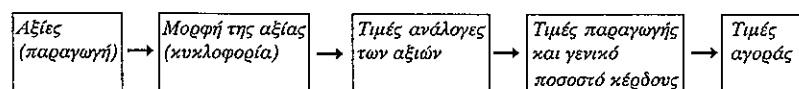
Αυτό, γιατί, όπως έχουμε αναφέρει στην αρχική συζήτηση για το νόμο της αξίας, οι κατηγορίες της κυκλοφορίας — δηλαδή οι τιμές και τα κέρδη (εισοδήματα) — ρυθμίζουν την άναρχη αναπαραγωγή της καπιταλιστικής οικονομίας και οι κατηγορίες της παραγωγής (αξία και υπεραξία) ρυθμίζουν με τη σειρά τους τις κατηγορίες της κυκλοφορίας και, άρα, είναι οι θεμελιώδεις ρυθμιστές της όλης διαδικασίας της αναπαραγωγής. Η θεωρητική σύνδεση, λοιπόν, των αρχικών γενικών εννοιών με τις τελικές πρέπει να είναι διακριτή και πλήρως καθορισμένη.

ΣΧΗΜΑ 4: Ανταγωνισμός, γενικό ποσοστό κέρδους και τιμές παραγωγής

Πραγματική διαδικασία

Θεωρητική διαδικασία

Τα προβλήματα της εργασιακής θεωρίας της αξίας του Ricardo πηγάζουν από το ότι ξεκινά την ανάλυση του θεωρητικού προσδιορισμού των τιμών με το γενικό ποσοστό κέρδους ως δεδομένο και προσπαθεί να συμβιβάσει την ίση κερδοφορία των επιμέρους κεφαλαίων που αντανακλούν οι τιμές παραγωγής με την αρχή της εργασιακής θεωρίας της αξίας, ότι ο συνολικός χρόνος εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή ενός εμπορεύματος βρίσκεται πίσω από τον καθορισμό της τιμής πα-

ραγωγής του εμπορεύματος⁹. Αντίθετα, ο Marx παρατηρεί ότι το γενικό ποσοστό κέρδους απαιτεί τη θεωρητική εξήγηση της καταγωγής του κέρδους: αυτό οδηγεί στην ανάλυση της παραγωγής υπεραξίας και των κοινωνικών σχέσεων που επιτρέπουν τη δημιουργία της στη διαδικασία παραγωγής, και, άρα, στην ανάλυση και τον ορισμό της αξίας. Η τελευταία ορίζεται ως ένα απόλυτο μέγεθος με ξεχωριστή υπόσταση, και είναι η μορφή που παίρνει η αντικειμενοποιημένη αφηρημένη εργασία στην αρχή του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*.

Έτσι, σε αυτήν τη λογική αλληλουχία οι τιμές (παραγωγής), το κέρδος και το ποσοστό κέρδους δεν εμφανίζονται ως αυθαίρετες κατηγορίες που ανήκουν αποκλειστικά στη σφαίρα της κυκλοφορίας αλλά ως καθορισμένες εκφράσεις και οι τροποποιημένες αντανακλάσεις των κατηγοριών της σφαίρας της παραγωγής και των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής που αυτές εκφράζουν. Στη συνέχεια του γράμματος στον Kugelmann (11 Ιουλίου 1868), που αναφέραμε πιο πάνω, ο Marx σχολιάζει την προσέγγιση του Ricardo στο θέμα της έκθεσης του νόμου της αξίας και των προβλημάτων που θέτουν γι' αυτήν οι τιμές παραγωγής. «... Αν κάποιος θα ήθελε από την αρχή να εξηγήσει όλα τα φαινόμενα που μοιάζουν να αντιβαίνουν το νόμο τότε θα έπρεπε να παρουσιάσει την επιστήμη πριν από την επιστήμη. Αυτό είναι ακριβώς το λάθος του Ricardo, που στο πρώτο κεφάλαιο για την αξία παίρνει ως δεδομένες όλων των ειδών τις κατηγορίες, οι οποίες δεν έχουν ακόμη αναπτυχθεί, για να δείξει τη συμβατότητά τους με το νόμο της αξίας».

Τέλος, θα πρέπει να επισημάνουμε εδώ και πάλι ότι το πρόβλημα που συζητάμε δεν είναι αυτό του «μετασχηματισμού των αξιών σε τιμές», όπως συνήθως αναφέρεται στη βιβλιογραφία αλλά του μετασχηματισμού μιας μορφής της αξίας, μιας κατηγορίας τιμών, των άμεσων τιμών, σε άλλη, πιο συγκεκριμένη μορφή της αξίας, τις τιμές παραγωγής. Οι αξίες και οι τιμές ανήκουν σε διαφορετικές, ξεχωριστές θεωρητικές διαστάσεις και είναι πάντοτε ποιοτικά και ποσοτικά διαφορετικές μεταξύ τους. Το ίδιο ισχύει για την υπεραξία και το κέρδος, και έτσι, στη συζήτηση αυτή, το κέρδος είναι στην πραγματικότητα πάντοτε κάποια χρηματική έκφραση της (οριζόμενης σε ώρες εργασίας) υπεραξίας.

2.3.2 Η λύση του Marx

Στην ανάλυση των δυο πρώτων τόμων του *Κεφαλαίου* ο Marx υποθέτει ότι οι τιμές είναι ανάλογες των αξιών των εμπορευμάτων, είναι δηλαδή

⁹ Για μια κριτική αξιολόγηση της εργασιακής θεωρίας της αξίας του Ricardo βλέπε Tsoulfidis (1998).

άμεσες τιμές. Συμβολικά έχουμε:

$$\lambda_i = c_i + l_i = c_i + v_i + s_i$$

όπου,

λ_i = η αξία του εμπορεύματος του τομέα i , $i=1, 2, 3$ είναι οι τομείς παραγωγής κεφαλαιουχικών αγαθών, καταναλωτικών και αγαθών πολυτελείας αντίστοιχα.

c_i = η νεκρή εργασία, δηλαδή η αξία των πρώτων υλών και των αποβέσεων του πάγιου κεφαλαίου που χρησιμοποιήθηκαν στην παραγωγή του εμπορεύματος i .

l_i = η ζωντανή εργασία, δηλαδή η εργασία που ξοδεύεται στην τρέχουσα παραγωγική περίοδο και είναι ίση με τη νέα αξία που δημιουργείται.

v_i = το μεταβλητό κεφάλαιο, δηλαδή το μέρος της εργασίας που απαιτείται για να παραχθεί αξία ίση με αυτήν που αντιπροσωπεύουν τα εμπορεύματα που χρειάζονται για να αναπαραχθεί η εργασιακή δύναμη.

s_i = η υπεραξία, δηλαδή η εργασία και η νέα αξία που δημιουργεί επιπλέον αυτής που απαιτείται για την αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης.

Με δεδομένο το μέγεθος της εργάσιμης ημέρας (l) και το γεγονός ότι η αξία της εργασιακής δύναμης (v) και η χρηματική της έκφραση, ο μισθός, δε διαφέρουν από τομέα σε τομέα, έπεται ότι το ποσοστό υπεραξίας (s/v) θα τείνει να είναι ομοιόμορφο στους επί μέρους τομείς της οικονομίας. Αν όμως συμβαίνει αυτό, τότε κλάδοι με υψηλή οργανική σύνθεση κεφαλαίου θα αποσπούν αναλογικά λιγότερη υπεραξία από τους κλάδους με χαμηλή οργανική σύνθεση, λόγω του ότι απασχολούν σχετικά λιγότερη ζωντανή εργασία. Αν, δηλαδή, οι τελικές τιμές των εμπορευμάτων ήταν ανάλογες των αξιών τους, τότε τα επιμέρους ποσοστά κέρδους θα διέφεραν λόγω των διαφορών που παρουσιάζουν οι οργανικές συνθέσεις κεφαλαίου των επιμέρους τομέων:

$$r_i = \frac{s_i}{c_i + v_i} = \frac{s_i / v_i}{c_i / v_i}$$

Αυτό που είναι σύμφωνο με τη λογική του καπιταλισμού, βέβαια, είναι η εξίσωση των επιμέρους ποσοστών κέρδους, πράγμα που συνεπάγεται ότι η υπεραξία ανακατανέμεται στους διάφορους κλάδους παραγωγής ανάλογα με το ύψος του επενδεδυμένου κεφαλαίου. Κλάδοι με οργανική σύνθεση κεφαλαίου (c/v) υψηλότερη από τη μέση αποσπούν στην πραγματικότητα μεγαλύτερη υπεραξία από όση παράγουν, ενώ το

αντίστροφο συμβαίνει στους κλάδους με οργανική σύνθεση χαμηλότερη από τη μέση. Στην εξαιρετική περίπτωση που υπάρχουν κλάδοι με οργανική σύνθεση κεφαλαίου ίση με τη μέση, εξασφαλίζουν κέρδη ίσα με την υπεραξία που απέσπασαν στη διαδικασία παραγωγής. Η ανακατανομή αυτή της αξίας και της υπεραξίας πραγματοποιείται μέσω του σχηματισμού των τιμών παραγωγής.

Ο Marx πρότείνει τον ακόλουθο μετασχηματισμό των αξιών σε τιμές παραγωγής, δηλαδή τις τιμές που εμπεριέχουν ένα κοινό ποσοστό κέρδους. Μια από τις σημαντικές διαφορές του Marx από τον Ricardo και τον Smith είναι ότι, αντί να προϋποθέτει ένα γενικό ποσοστό του κέρδους, το υπολογίζει από το σύστημα αξιών με τον τύπο:

$$r = \Sigma s_i / \Sigma (c_i + v_i)$$

Με βάση αυτόν τον υπολογισμό, οι τιμές παραγωγής καθενός από τους τρεις τομείς παραγωγής γράφονται:

$$p_1 = c_1 + v_1 + r(c_1 + v_1) = (1+r)(c_1 + v_1)$$

$$p_2 = c_2 + v_2 + r(c_2 + v_2) = (1+r)(c_2 + v_2)$$

$$p_3 = c_3 + v_3 + r(c_3 + v_3) = (1+r)(c_3 + v_3)$$

Ο Marx υποστήριξε πως, παρά το γεγονός ότι οι τιμές παραγωγής που προκύπτουν διαφέρουν από τις αντίστοιχες αξίες ($p_i \neq \lambda_i$), ωστόσο οι διαφορές που προκύπτουν είναι προσδιορίσιμες. Όταν ένας κλάδος έχει οργανική σύνθεση κεφαλαίου (c/v) _{i} μεγαλύτερη από τη μέση κοινωνική, τότε η τιμή παραγωγής ενός τέτοιου εμπορεύματος θα πρέπει να είναι μεγαλύτερη από την αξία του και αντίστροφα. Στην ειδική περίπτωση που ένας κλάδος έχει οργανική σύνθεση κεφαλαίου ίση με τη μέση, τότε η τιμή παραγωγής του θα είναι ακριβώς ίση με την αξία του. Συνοπτικά έχουμε:

$$p_i \begin{cases} > \\ < \end{cases} \lambda_i \text{ αν } \left(\frac{c}{v} \right)_i \begin{cases} > \\ < \end{cases} \left(\frac{c}{v} \right)$$

Αυτή η απόκλιση των τιμών παραγωγής από τις αξίες ήταν ο λόγος που οδήγησε τον Smith στο να εγκαταλείψει την εργασιακή θεωρία της αξίας, ενώ ο Ricardo υποστήριξε ότι οι αποκλίσεις αυτές εμπειρικά είναι μικρές και η ποσότητα εργασίας που χρησιμοποιείται για την παραγωγή των εμπορευμάτων παραμένει ο θεμελιώδης προσδιοριστικός παράγοντας των τιμών τους. Ο Marx υποστήριξε περαιτέρω ότι αυτές οι αποκλίσεις αξιών και τιμών είναι αναμενόμενες και ότι δεν έρχονται

σε αντίθεση με την εργασιακή θεωρία της αξίας. Αντίθετα, είναι αναγκαίες σε έναν τρόπο παραγωγής, όπου η αναπαραγωγή πραγματοποιείται με την διαμεσολάβηση της σχετικά αυτόνομης από την παραγωγή σφαίρας της κυκλοφορίας.

Τα αποτελέσματα του μετασχηματισμού των άμεσων τιμών σε τιμές παραγωγής συνεπάγονται μιαν αναδιανομή της παραγμένης αξίας και υπεραξίας ανάμεσα στους διαφόρους κλάδους παραγωγής. Από τη στιγμή, όμως, που έχουμε απλώς μια μορφική αλλαγή της αξίας, τα συνολικά μεγέθη που έχουν δημιουργηθεί στη σφαίρα της παραγωγής παραμένουν αμετάβλητα και επομένως, όπως τονίζει ο Μαρξ, οι ακόλουθες ισότητες θα πρέπει να ισχύουν:

- Το σύνολο των τιμών των ανάλογων των αξιών θα ισούται με το σύνολο των τιμών παραγωγής. $\Sigma \lambda_i = \Sigma p_i$ ¹⁰.
- Το σύνολο της υπεραξίας (σε όρους τιμών ανάλογων των αξιών) θα ισούται με το σύνολο των κερδών. $\Sigma s_i = \Sigma \pi_i$ ¹¹.

Αυτές οι δύο ισότητες έχουν θεωρηθεί θεμελιώδους σημασίας για τη μαρξική εργασιακή θεωρία της αξίας, καθώς αξία και υπεραξία δημιουργούνται μόνο στην παραγωγή και οι διαφορετικές μορφές που παίρνουν στην κυκλοφορία (τιμή και κέρδος), δεν μπορούν να καταλήγουν στη μεταβολή του αρχικού μεγέθους τους.

2.3.3 Η κριτική και η συμπλήρωση της λύσης του Μαρξ

Στον μετασχηματισμό που επεχείρησε ο Μαρξ, και ο οποίος συνοπτικά γράφεται:

$$p_i = (1+r)(c_i + v_i)$$

αυτό που πραγματικά μετασχηματίζεται είναι η αξία του τελικού προϊόντος, ενώ οι εισροές που απαιτούνται για την παραγωγή του, δηλαδή τα c_i και v_i , όπως επίσης και το ποσοστό κέρδους εξακολουθούν να είναι εκφρασμένα σε όρους αξιών. Επειδή, όμως, ο μετασχηματισμός συμβαίνει σε αναλυτικό και όχι σε ιστορικό χρόνο, στην πραγματικότητα τόσο οι επιχειρηματίες όσο και οι εργάτες αγοράζουν τις εισροές, δηλαδή τα μέσα παραγωγής και τα μέσα κατανάλωσης αντίστοιχα, σε ό-

¹⁰ Αντικαθιστούμε και έχουμε: $\Sigma(c_i + v_i + s_i) = \Sigma(c_i + v_i) + r\Sigma(c_i + v_i)$.

¹¹ Η απόδειξη αυτής της ισότητας γίνεται εύκολα μετά από την αντικατάσταση του ποσοστού του κέρδους. Έτσι λοιπόν έχουμε: $\Sigma s_i = r\Sigma(c_i + v_i) = \Sigma \pi_i$.

ρους τιμών παραγωγής και όχι τιμών ανάλογων των αξιών. Με άλλα λόγια, σε μια οικονομία δεν μπορούν να ισχύουν ταυτόχρονα δυο συστήματα τιμών. Όπως και ο ίδιος ο Μαρξ παρατηρεί στο *Κεφάλαιο*, χωρίς να δώσει συνέχεια σε αυτό το θέμα στον ούτως ή άλλως ημιτελή τρίτο τόμο:¹²

Είναι ανάγκη να θυμάται κανείς αυτήν την τροποποιημένη σημασία και γι' αυτό πρέπει να θυμάται ότι είναι πάντα δυνατό να γίνει κάποιο λάθος, αν σε μια ξεχωριστή σφαίρα παραγωγής η τιμή κόστους του εμπορεύματος υπολογίζεται ίση με την αξία των μέσων παραγωγής, που έχουν καταναλωθεί στην παραγωγή του. Για τους σκοπούς της τωρινής μας έρευνας δε χρειάζεται να ασχοληθούμε διεξοδικά με το σημείο αυτό.

(Μαρξ, *Κεφάλαιο III*, σελ. 165)

Παρά την επισήμανση του Μαρξ, ο ημιτελής αυτός μετασχηματισμός έδωσε αφορμή για κριτικές των οποίων βασικό περιεχόμενο αποτελεί ο ισχυρισμός για έλλειψη οποιασδήποτε θεωρητικής σύνδεσης ανάμεσα στις αξίες (τιμές) του πρώτου τόμου και στις τιμές (παραγωγής) του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου*.

Η κριτική της νεοκλασικής και της νεοριкарντιανής σχολής στην εργασιακή θεωρία της αξίας έχουν αρκετά κοινά στοιχεία και βασίζονται στην αμφισβήτηση της θέσης και της σημασίας των εργασιακών αξιών στο όλο θεωρητικό οικοδόμημα της εργασιακής θεωρίας της αξίας. Τα δύο βασικά επιχειρήματα είναι: πρώτον, η λογική ασυνέπεια μεταξύ αξιών και τιμών (κυρίως λόγω της διαφοράς στην ποσότητα κερδών και υπεραξίας μετά τον μετασχηματισμό από το ένα σύστημα τιμών στο άλλο) και δεύτερον, ο πλεονασματικός χαρακτήρας των εργασιακών αξιών, αφού ο υπολογισμός των τιμών παραγωγής και του ποσοστού κέρδους είναι δυνατός χωρίς άμεση αναφορά στις αξίες.

Η κριτική του Bohm-Bawerk (1896) έγινε από τη σκοπιά της νεοκλασικής θεωρίας και ήταν η πρώτη και από τις πιο ολοκληρωμένες που έχουν διατυπωθεί έκτοτε. Σύμφωνα με αυτήν είναι λογικά αδύνατο για τις αξίες να μετασχηματιστούν σε τιμές παραγωγής, και αυτό το γεγονός δημιουργεί μια *μεγάλη αντίφαση* (great contradiction) στο όλο θεωρητικό οικοδόμημα της εργασιακής θεωρίας της αξίας του Μαρξ. Το ίδιο ισχύει σύμφωνα με τον Bohm-Bawerk και για τις σχέσεις που η

¹² Ο τρίτος τόμος του *Κεφαλαίου*, ως γνωστόν, εκδόθηκε από τον Engels μετά το θάνατο του Μαρξ.

μαρξική θεωρία αντλεί και αναδεικνύει με βάση την ανάλυση των δύο πρώτων τόμων του *Κεφαλαίου*, όπως π.χ. η θεωρία για την υπεραξία, η φύση της σχέσης κεφαλαίου-εργασίας, η θεωρία της καπιταλιστικής συσσώρευσης κ.λπ. Αναπόφευκτα, λοιπόν, η συζήτηση που αρχικά διεξήχθη με αφορμή την κριτική του Bohm-Bawerk για τη λογική συνοχή και τη θεωρητική επάρκεια της μαρξικής εργασιακής θεωρίας της αξίας περιοτράφηκε γύρω από τη δυνατότητα υπολογισμού των τιμών παραγωγής με αφετηρία τις εργασιακές αξίες, κατά τρόπο ικανοποιητικό και συμβατό με τις αρχές της θεωρίας.

Στη θεωρητική διαμάχη που ακολούθησε, και συγκεκριμένα στις προσπάθειες απάντησης στην κριτική του Bohm-Bawerk, σύντομα κυριάρχησε η γενική προσέγγιση και η μέθοδος του Ladislaus Von Bortkiewicz. Ο Bortkiewicz (1907) ανήκε στη σχολή των ρικαρτιανών οικονομολόγων (post-Ricardians) και σε γενικές γραμμές αντιμετώπιζε ευνοϊκά τη μαρξική θεωρία.¹³ Η γενική κατεύθυνση ήταν αυτή της συμπλήρωσης ή διόρθωσης της μεθόδου του Marx με σκοπό τον πλήρη, ταυτόχρονο μετασχηματισμό των τιμών των ανάλογων των αξιών σε τιμές παραγωγής και στην πλευρά του τελικού προϊόντος αλλά και στην πλευρά των εισροών. Ο Bortkiewicz για να μετασχηματίσει ταυτόχρονα εισροές και εκροές σε όρους τιμών παραγωγής κατασκευάζει ένα σύστημα εξισώσεων παίρνοντας μια οικονομία με τρεις τομείς (μέσα παραγωγής, μέσα κατανάλωσης εργατών, αγαθά πολυτελείας για προσωπική κατανάλωση των καπιταλιστών) σε συνθήκες απλής αναπαραγωγής. Για να αναπαράγεται η οικονομία στην ίδια κλίμακα απαιτείται να ικανοποιούνται οι ακόλουθες συνθήκες:

$$\text{I. } c_1 + v_1 + s_1 = c_1 + c_2 + c_3 \quad (\text{μέσα παραγωγής})$$

$$\text{II. } c_2 + v_2 + s_2 = v_1 + v_2 + v_3 \quad (\text{μέσα κατανάλωσης})$$

$$\text{III. } c_3 + v_3 + s_3 = s_1 + s_2 + s_3 \quad (\text{μέσα πολυτελείας})$$

Το σύστημα απλής αναπαραγωγής του Bortkiewicz εκφρασμένο σε τιμές παραγωγής είναι:

$$(1+r)(c_1 p_1 + v_1 p_2) = (c_1 + c_2 + c_3) p_1$$

$$(1+r)(c_2 p_1 + v_2 p_2) = (v_1 + v_2 + v_3) p_2$$

$$(1+r)(c_3 p_1 + v_3 p_2) = (s_1 + s_2 + s_3) p_3$$

Αυτό είναι ένα σύστημα τριών εξισώσεων με τέσσερις αγνώστους,

¹³ Η άποψη του Bortkiewicz διατυπώθηκε αρχικά σε άρθρο που δημοσιεύθηκε το 1907 στα γερμανικά, αλλά παρουσιάστηκε σε περίληψη στην αγγλική γλώσσα μόλις το 1942 στο βιβλίο του Paul Sweezy, *The Theory of Capitalist Development*.

τις τρεις τιμές (ακριβέστερα, λόγους τιμών-αξιών) p_1, p_2, p_3 και το ποσοστό κέρδους, r . Και σε αυτήν την περίπτωση αλλά και σε γενικότερα συστήματα με n τομείς ή προϊόντα (Seton, 1957) καθώς και με ή χωρίς την υπόθεση για απλή αναπαραγωγή, η τυπική διαδικασία για τον υπολογισμό των απόλυτων τιμών παραγωγής απαιτεί την εισαγωγή μιας πρόσθετης συνθήκης. Η συνθήκη αυτή μπορεί έμμεσα ή άμεσα να παίρνει τη μορφή της εξίσωσης των αξιών με τις τιμές (όπως συμβαίνει π.χ. στο άρθρο του Winternitz 1948) ή τη μορφή της εξίσωσης της μάζας της υπεραξίας με τη μάζα του κέρδους.¹⁴ Το σύστημα εξισώσεων λύνεται τότε για το γενικό ποσοστό κέρδους και τις τιμές παραγωγής που περιέχουν αυτό το γενικό ποσοστό κέρδους, συμπληρώνοντας έτσι την αρχική προσπάθεια μετασχηματισμού του Marx. Αποδεικνύεται έτσι ότι οι τιμές παραγωγής και το ποσοστό κέρδους μπορούν να υπολογιστούν από ένα αρχικό δεδομένο σύστημα αξιών σε αντίθεση με τον ισχυρισμό της κριτικής του Bohm-Bawerk.

Έχει υποστηριχθεί, όμως, ότι στη λύση της γενικής προσέγγισης Bortkiewicz-Winternitz-Seton παραμένουν δύο θέματα ανοιχτά. Το πρώτο είναι ότι οι δύο ισότητες που αναφέραμε πιο πάνω και που αναφέρονται σε μεγέθη πριν και μετά τη διαδικασία του μετασχηματισμού ($\Sigma_i = \Sigma p_i$ και $\Sigma s_i = \Sigma \pi_i$) δεν μπορούν να ισχύουν ταυτόχρονα.¹⁵ Αυτό συνεπάγεται επίσης ότι το μέσο ποσοστό κέρδους υπολογισμένο σε όρους τιμών ανάλογων των αξιών είναι διαφορετικό από το μέσο γενικό ποσοστό κέρδους υπολογισμένο σε όρους τιμών παραγωγής. Η διαφορά αυτή έχει εκληφθεί ως θεμελιώδες πρόβλημα για τη μαρξική θεωρία της αξίας, διότι, αν το άθροισμα των αξιών είναι ίσο με το άθροισμα των τιμών, η ίδια ποσότητα συνολικού προϊόντος, αναγκαίου προϊόντος και υπερπροϊόντος, όταν αποτιμάται με τις δύο διαφορετικές κατηγορίες τιμών, δίνει διαφορετικές ποσότητες κερδών (δηλαδή, $\Sigma s_i \neq \Sigma \pi_i$),

¹⁴ Αυτή η συνθήκη στην πιο πάνω περίπτωση του συστήματος εξισώσεων του Bortkiewicz, όπου υποτίθεται ότι ο χρυσός είναι το μόνο προϊόν του τομέα αγαθών πολυτελείας, επιτυγχάνεται με την τυποποίηση $p_3=1$.

¹⁵ Ο Seton (1957) υπολογίζει ένα σύστημα n εξισώσεων για το ποσοστό κέρδος και $n-1$ σχετικές τιμές που συνδέονται με αυτό και αποδεικνύει ότι α) για τον υπολογισμό των απόλυτων τιμών παραγωγής με την εισαγωγή μιας επί πλέον συνθήκης (τυποποίησης) μόνο μία από τις δύο ισότητες είτε η $\Sigma_i = \Sigma p_i$ είτε η $\Sigma s_i = \Sigma \pi_i$ μπορεί γενικά να ισχύει και β) το στοιχείο της λύσης του Marx που αναφέρεται στη σχέση αξίας-τιμής παραγωγής κάθε τομέα ανάλογα με τη σχέση της οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου του τομέα αυτού και της μέσης οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου για το σύνολο της οικονομίας είναι ορθό στην περίπτωση μιας οικονομίας με τρεις τομείς παραγωγής.

παρά το ότι τα πραγματικά δεδομένα της παραγωγής δεν έχουν αλλάξει. Εμφανίζεται, δηλαδή, εκ πρώτης όψεως το φαινόμενο στη σφαίρα της κυκλοφορίας, όπου η αξία παίρνει τη μορφή της τιμής και η υπεραξία μετασχηματίζεται σε κέρδος, να έχουμε τη δημιουργία ή την καταστροφή αξίας και υπεραξίας σε πλήρη αυτονομία από τα συμβαίνοντα στη σφαίρα της παραγωγής.

Το δεύτερο πρόβλημα για τη μαρξική θεωρία της αξίας εντοπίζεται στον ισχυρισμό ότι με την όλη προσέγγιση και λύση του συστήματος εξισώσεων είτε χάνεται εντελώς είτε – στην καλύτερη περίπτωση – αδυνατίζει σημαντικά η λογική και θεωρητική σύνδεση ανάμεσα στις αρχικές εργασιακές αξίες και στις τελικές τιμές παραγωγής. Υποστηρίζεται, δηλαδή, ότι θα μπορούσε να εκληφθεί οποιαδήποτε «εισροή» στην παραγωγική διαδικασία εκτός της εργασίας ως πηγή και ουσία της αξίας (π.χ. σίδηρος, σίτος, πετρέλαιο) και να καταλήξει κανείς με το ίδιο σύστημα εξισώσεων στις ίδιες τιμές παραγωγής που τώρα αποτελούν τις μετασχηματισμένες «αξίες» σε όρους σιδήρου, σίτου, πετρελαίου. Συγγενές με το κριτικό επιχείρημα που αναφέρθηκε είναι και αυτό της *πρωταρχικότητας* (primacy) των τιμών παραγωγής σε σχέση με τις εργασιακές αξίες και της συνακόλουθης *πλεονασματικότητας* (redundancy) των τελευταίων. Επειδή με βάση τα φυσικά δεδομένα της παραγωγής και τον πραγματικό μισθό μπορούν να υπολογιστούν και οι τιμές παραγωγής¹⁶ και οι εργασιακές αξίες, οι τελευταίες θεωρούνται ότι είναι δευτερεύουσας σημασίας ή και εντελώς περιττές σε μια θεωρία τιμών.

Σε θεωρητικό επίπεδο αυτές οι κριτικές είναι εντελώς φορμαλιστικές, γιατί υποβαθμίζουν τη σπουδαιότητα της εργασιακής διαδικασίας στη συνολική κοινωνική αναπαραγωγή σε όλους τους τρόπους παραγωγής. Παραβλέπεται, δηλαδή, στην επιχειρηματολογία για την πρωταρχικότητα των φυσικών δεδομένων της παραγωγής και των τιμών και το συνακόλουθο πλεονάζοντα χαρακτήρα των εργασιακών αξιών, ότι η ουσία των τιμών είναι η αξία και ουσία της αξίας είναι η αφηρημένη εργασία, επειδή, ανάμεσα στα άλλα η υλική βάση για την κοινωνική αναπαραγωγή βρίσκεται στην εργασιακή διαδικασία. Σε εμπειρικό επίπεδο αναφερόμαστε στο θέμα του βαθμού συσχέτισης των εργασιακών αξιών και «αξιών» σε όρους άλλων εισροών με τις τιμές αγοράς στο κε-

¹⁶ Με βάση τη θεωρητική συνεισφορά του Staffa (1960), πάνω στην οποία θεμελιώθηκε η νεορικαρβανική ή σφαφριανή σχολή και η surplus approach ή προσέγγιση του πλεονάσματος, που θεωρεί την ανάλυση σε όρους εργασιακών αξιών περιττή ή και λανθασμένη στην περίπτωση της σύνθετης παραγωγής.

φάλαιο 6. Τέλος, στο επόμενο τμήμα παραθέτουμε τα βασικά στοιχεία της προσέγγισης του Shaikh στα θέματα της σύνδεσης αξιών-τιμών και της διαφοράς υπεραξίας-κερδών.

2.3.4 Για τη σύνδεση αξιών - τιμών και τη διαφορά υπεραξίας- κερδών

Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της συνολικής προσέγγισης του Shaikh σε σχέση με τα θεωρητικά ζητήματα που έχουν προκύψει στη διάρκεια της συζήτησης για το πρόβλημα του μετασχηματισμού των αξιών σε τιμές, έχουν να κάνουν με το ότι:

- επιμένει στη θεμελιώδη διαφορά (ρήξη), στην «επιστημολογική τομή» ανάμεσα στη μαρξική ανάλυση και προβληματική και σ' αυτήν των κλασικών, και ιδιαίτερα του Ricardo
- παρά την επισήμανση αυτής της διαφοράς δεν περιορίζει το θεωρητικό πεδίο της μαρξικής εργασιακής θεωρίας της αξίας αποκλείοντας από αυτό την εξήγηση των τιμών, και
- δεν προσπαθεί να επαναπροσδιορίσει τους όρους του προβλήματος (ορισμός των αξιών, των τιμών, του σταθερού ή του μεταβλητού κεφαλαίου, του μεθοδολογικού και του αναλυτικού πλαισίου), επιμένοντας στους ορισμούς και στις σχέσεις που δίνει ο Marx.

Όσον αφορά την κριτική για τη ρητή σύνδεση αξιών και τιμών, στον Πίνακα 2 παρουσιάζεται μια εναλλακτική προσέγγιση της διαδικασίας του μετασχηματισμού, που δίνει την ίδια λύση με τη λύση του συστήματος των εξισώσεων, όπως παρουσιάστηκε πιο πάνω, και βασίζεται στον Shaikh (1977). Τα διαφορετικά στοιχεία που περιέχει αυτή η προσέγγιση είναι ότι έχει ως καθαρή αφετηρία τις αξίες (C, V, S, W), τη μορφή που παίρνουν στην κυκλοφορία, δηλαδή τις τιμές τις ανάλογες των αξιών ($\$MC, \$MV, \$M, \$M'$) και καταλήγει μέσα από μια επαναληπτική διαδικασία (iterative process) στις τιμές παραγωγής. Στη διάρκεια αυτής της λογικής, αναλυτικής άσκησης τα αξιακά (εργασιακά) μεγέθη (C, V, S, W) παραμένουν αμετάβλητα. Επιπλέον, η λύση αυτή βασίζεται στην αρχική προσέγγιση του Marx, την οποία θεωρεί ως το πρώτο βήμα στην όλη διαδικασία (1B στον Πίνακα 2) και τη συμπληρώνει μετασχηματίζοντας και τις εισροές σε τιμές παραγωγής, όχι ταυτόχρονα με τις εκροές αλλά επαναλαμβάνοντας το μετασχηματισμό του Marx με διάδοχικές προσεγγίσεις μέχρι τις τελικές τιμές παραγωγής.

Πιο συγκεκριμένα στην επαναληπτική διαδικασία, μετά το μετασχηματισμό του Marx, στο βήμα 1B υπολογίζεται ένας πολλαπλασιαστής για κάθε τομέα ($817/750 = 1,089$ για τον τομέα I, και $570/600 = 0,951$

για τον τομέα II) από το λόγο της τελευταίας τιμής προς την προηγούμενη. Οι πολλαπλασιαστές των δύο πρώτων τομέων που παράγουν μέσα παραγωγής και μέσα κατανάλωσης των εργατών, χρησιμοποιούνται για να μετασχηματίσουν τις τιμές των εισροών των τριών τομέων σε σταθερό και μεταβλητό κεφάλαιο στο βήμα 2A παράγοντας έτσι διαφορετικά ποσοστά κέρδους για τους τρεις τομείς, όπως και στην αρχή της όλης διαδικασίας. Επομένως, στο βήμα 2B εφαρμόζεται πάλι η διόρθωση ή ο μετασχηματισμός του Marx, δηλαδή υπολογίζεται το μέσο ποσοστό κέρδους και οι τιμές παραγωγής προσαρμόζονται (δηλαδή η τιμή κόστους κάθε τομέα πολλαπλασιάζεται με το μέσο ποσοστό κέρδους), έτσι ώστε να περιέχουν αυτό το ποσοστό κέρδους που είναι τώρα και γενικό για όλα τα κεφάλαια.

Αυτές οι νέες τιμές παραγωγής πρέπει να ενσωματωθούν και στην πλευρά των εισροών· έτσι, τρεις νέοι πολλαπλασιαστές υπολογίζονται για κάθε τομέα ($834/817 = 1,02$ για τον τομέα I, $563/570 = 0,983$ για τον τομέα II, συγκλίνοντας δηλαδή προς τη μονάδα), οι πρώτοι δύο από τους οποίους στο επόμενο βήμα 3A προσαρμόζουν τα στοιχεία του κόστους κάθε τομέα σε σταθερό και μεταβλητό κεφάλαιο, δημιουργώντας πάλι άνισα ποσοστά κέρδους, και ούτω καθ' εξής. Αυτή η διαδικασία συνεχίζεται και καταλήγει ασυμπτωτικά στις τελικές, «σωστές»¹⁷ τιμές παραγωγής και στο γενικό ποσοστό κέρδους επαναλαμβάνοντας κάθε φορά αυτά τα δύο βήματα.

Όσον αφορά το θέμα των δύο ισοτήτων που αναφέρει ο Marx, βλέπουμε στον Πίνακα 2 ότι ενώ $\Sigma l_i = \Sigma p_i = \$1750$, αντίθετα $\Sigma s_i (= 400) \neq \Sigma p_i (= 350)$ και άρα το αρχικό μέσο ποσοστό κέρδους υπολογισμένο σε τιμές ανάλογες των αξιών (= 29,6%) είναι διαφορετικό από το τελικό γενικό ποσοστό κέρδους υπολογισμένο σε τιμές παραγωγής (= 25%). Αυτή η διαφορά στη μάζα της υπεραξίας σε σχέση με τη μάζα των κερδών μπορεί γενικά να εξηγηθεί από τη διαφορά στην τιμή παραγωγής και στην αξία των αγαθών πολυτελείας για προσωπική κατανάλωση των καπιταλιστών, δηλαδή του προϊόντος του τομέα III. Πιο συγκεκριμένα, κάθε απόκλιση μεταξύ αξίας και τιμής παραγωγής στο προϊόν των δύο πρώτων τομέων υπεισέρχεται και στην αποτίμηση της πλευράς των εκροών (τελικού προϊόντος) και στην αποτίμηση της πλευράς των εισροών, του κόστους, και έτσι αφήνει τη διαφορά τους (το κέρδος) αμετάβλητη. Αν, για παράδειγμα, η τιμή παραγωγής των μέσων παραγωγής, δηλαδή του

¹⁷ «Σωστές» με την έννοια ότι είναι οι ίδιες τιμές παραγωγής που υπολογίζονται με τις προηγούμενες μεθόδους.

προϊόντος του τομέα I στο τέλος της διαδικασίας μετασχηματισμού είναι μεγαλύτερη κατά 10% από την τιμή την ανάλογη της αξίας τους, αυτή η διαφορά αυξάνει το συνολικό έσοδο (για τους καπιταλιστές του τομέα I) αλλά και το συνολικό κόστος για τα κεφάλαια των τριών τομέων κατά 10%. Επομένως, η διαφορά τους, το κέρδος, παραμένει αμετάβλητο σε σχέση με την αρχική (σε τιμές ανάλογες των αξιών) διαφορά εσόδων και κόστους, που είναι η υπεραξία εκφρασμένη σε χρηματικές μονάδες. Το ίδιο συμβαίνει και στην αντίστροφη περίπτωση που η μετασχηματισμένη τιμή παραγωγής καταλήγει να είναι μικρότερη της αξίας. Επίσης το ίδιο επιχείρημα ισχύει και για την περίπτωση της απόκλισης μεταξύ τιμής παραγωγής και τιμής ανάλογης της αξίας των μέσων κατανάλωσης των εργατών, δηλαδή για το προϊόν του τομέα II.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: Ο Μετασχηματισμός των αξιών σε τιμές παραγωγής

	\$MC	\$MV	\$M	C	V	S	W	\$M'	\$ΔM	r _i %	ψ _i %
1A	450	180	630	225	90	60	375	750	120	19,1	....
	200	240	440	100	120	80	300	600	160	36,4	....
	100	180	280	50	90	60	200	400	120	42,9	....
	750	600	1350	375	300	200	875	1750	400		
1B	450	180	630	225	90	60	375	817	187	29,6	1,090
	200	240	440	100	120	80	300	570	130	29,6	0,951
	100	180	280	50	90	60	200	363	83	29,6	0,907
	750	600	1350	375	300	200	875	1750	400		
2A	490	171	661	...	...	...	...	817	156	23,5	...
	218	228	446	...	...	...	...	570	124	27,9	...
	109	171	280	...	...	...	...	363	83	29,6	...
	817	570	1387	...	...	...	...	1750	363		
2B	490	171	661	...	...	...	...	834	173	26,2	1,020
	218	228	445	...	...	...	...	563	117	26,2	0,983
	109	171	280	...	...	...	...	353	73	26,2	0,973
	817	570	1387	...	...	...	...	1750	363		
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
Τελ- κός τιμές	504 224 112	168 224 168	672 448 280	...	...	...	...	840 560 350	168 112 70	25 25 25	1 1 1
	840	560	1400	...	...	...	...	1750	350		

$W = C + V + S$ (σε αξίες, ώρες εργασίας), $M = MC + MV$ = τιμή κόστους, $M' = M + \Delta M$ (σε χρήμα, \$)
 $MC = C/\alpha$ αξία χρήματος, $MV = V/\alpha$ αξία χρήματος, αξία χρήματος = $1/2$ ώρες/\$ ή $1/2$ ώρες = \$1, ψ_i = πολλαπλασιαστής, $s/v = 66,6\%$.

ΠΗΓΗ: Shaikh, A. 1977b. «Marx's Theory of Value and the "Transformation Problem"», in J. Schwartz [ed.] *The Subtle Anatomy of Capitalism*. Santa Monica Ca: Goodyear.

Η όποια διαφορά τιμής-αξίας στην πλευρά του προϊόντος (εσόδων) θα εμφανιστεί και θα αντισταθμιστεί όσον αφορά το μέγεθος των κερδών και στην πλευρά των εισροών (κόστους).

Στην περίπτωση των αγαθών πολυτελείας, αν η τιμή παραγωγής τους είναι μεγαλύτερη από την τιμή την ανάλογη της αξίας τους, αυτό δημιουργεί μιαν αύξηση στην πλευρά των εσόδων, αλλά αυτή η αύξηση δεν επηρεάζει καθόλου τα στοιχεία της πλευράς του κόστους, γιατί τα αγαθά πολυτελείας δε χρησιμοποιούνται ως εισροές στην παραγωγική διαδικασία. Έτσι, το κέρδος μετά το μετασχηματισμό των αξιών σε τιμές παραγωγής είναι μεγαλύτερο από την αρχική υπεραξία. Αυτό δεν σημαίνει ότι έχει δημιουργηθεί υπεραξία εκ του μηδενός, γιατί αυτό που κερδίζουν σε αξία οι πωλητές των αγαθών πολυτελείας, το χάνουν οι αγοραστές αυτών των προϊόντων (όταν τα αγοράζουν σε τιμή μεγαλύτερη από την αξία τους) με τη διαφορά ότι αυτή η απώλεια αξίας εμφανίζεται μόνο νοητά στους προσωπικούς λογαριασμούς των καπιταλιστών και δεν αντανακλάται στο σύστημα των τριών τομέων που χρησιμοποιείται για τη διαδικασία του μετασχηματισμού. Το αντίθετο συμβαίνει στην περίπτωση εκείνη που η τιμή παραγωγής των αγαθών πολυτελείας είναι μικρότερη από την τιμή την ανάλογη της αξίας της. Τότε, το σύνολο των κερδών είναι μικρότερο από το σύνολο της υπεραξίας και, ό,τι χάνουν σε αξία οι καπιταλιστές ως πωλητές, το κερδίζουν ως προσωπικοί καταναλωτές των αγαθών πολυτελείας που τα αγοράζουν σε τιμή χαμηλότερη από την αξία τους. Αυτή η διαφορά πάλι δεν εμφανίζεται στην κύκλιση του κεφαλαίου που εξετάζουμε εδώ.

Επομένως σε μια οικονομία στην οποία οι καπιταλιστές επενδύουν όλα τους τα κέρδη και δεν καταναλώνουν αγαθά πολυτελείας, δεν θα υπάρχει απόκλιση μεταξύ συνολικής υπεραξίας και κέρδους. Με άλλα λόγια, αν η οικονομία αναπτύσσεται με ρυθμό ανάπτυξης ίσο με το ποσοστό κέρδους, τότε και οι δύο ισότητες του Marx θα ισχύουν. Την ίδια περίπου εποχή ο Morishima (1973) αλλά και ο Okishio (1974) κατέληγαν ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλο και με διαφορετική μεθοδολογία, στο ότι οι δυο ισότητες του Marx τηρούνται, όταν η οικονομία αναπτύσσεται κατά μήκος της ακτίνας του Von Neumann. Η τελευταία συνθήκη διατυπωμένη σε μαρξικούς όρους σημαίνει ότι το ποσοστό μεγέθυνσης της οικονομίας ισούται με το ποσοστό κέρδους, δηλαδή ότι η οικονομία λειτουργεί σε συνθήκες μέγιστης διευρυμένης αναπαραγωγής.

Για ζητήματα, όμως, που σχετίζονται με τις πιο πρόσφατες συζητήσεις γύρω από την εργασιακή θεωρία της αξίας και με το πρόβλημα του μετασχηματισμού καθώς και με σχετικές εμπειρικές έρευνες, επανερ-

χόμαστε στο Κεφάλαιο 6 του βιβλίου. Εκεί παρουσιάζουμε μια κριτική αποτίμηση των κυριότερων ζητημάτων που έχουν αναπτυχθεί γύρω από την εργασιακή θεωρία της αξίας. Στο ίδιο κεφάλαιο παρουσιάζουμε τη μεθοδολογία και τα αποτελέσματα της εμπειρικής διερεύνησης των διαφορών ειδών τιμών της ελληνικής οικονομίας.

Η Θεωρία του Ανταγωνισμού

3.1 Εισαγωγή

Το κεφάλαιο αυτό πραγματεύεται τη θεωρία του ανταγωνισμού, δηλαδή τις μορφές που παίρνει και τα αποτελεσμάτα που παράγει η αλληλεπίδραση των επιμέρους ατομικών κεφαλαίων, έτσι όπως αναπτύσσεται από τον Μαρξ στο *Κεφάλαιο* και σε άλλα έργα του και όπως την έχουν περαιτέρω επεξεργαστεί ορισμένοι σύγχρονοι μαρξιστές οικονομολόγοι. Στους δύο πρώτους τόμους του *Κεφαλαίου* η αντίθεση και ο ανταγωνισμός κεφαλαίου και εργασίας είναι το κεντρικό και απαραίτητο στοιχείο για την ανάλυση της διαδικασίας παραγωγής και κυκλοφορίας του κεφαλαίου. Η εξέταση όμως των «συγκεκριμένων μορφών που προκύπτουν από τη διαδικασία κίνησης του κεφαλαίου» απαιτεί τη μετάβαση από την ανάλυση του «κεφαλαίου γενικά» στην ανάλυση των «πολλών κεφαλαίων». Πρέπει να σημειώσουμε από την αρχή ότι η θεωρία του Μαρξ για τον καπιταλιστικό ανταγωνισμό είναι ριζικά διαφορετική από τη νεοκλασική, όπως επίσης και από τη μετακεϋνσιανή (post-keynesian) θεωρία καθώς και από αυτήν της ριζοσπαστικής σχολής του μονοπωλιακού κεφαλαίου (monopoly capital). Θα προσπαθήσουμε, επομένως, να εντοπίσουμε και να αποσαφηνίσουμε το ακριβές περιεχόμενο της μαρξικής θεωρίας καθώς και τα εμπειρικά φαινόμενα τα οποία προβλέπει ιδίως, σε αντιπαράθεση με τις αντίστοιχες προβλέψεις των άλλων θεωριών.

Η θεωρία του ανταγωνισμού αποτελεί μια από τις περιπτώσεις όπου συναντάμε εκείνο το είδος της (εσωτερικής κυρίως) κριτικής στη μαρξι-

κή ανάλυση, που αναφέρεται στο κατά πόσο η τελευταία εξακολουθεί να ανταποκρίνεται στις σημερινές – υποτίθεται ριζικά διαφορετικές – συνθήκες των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών οικονομιών. Σύμφωνα με αυτήν την κριτική, που εκπορεύεται βασικά από την θεωρητική σχολή του μονοπωλιακού κεφαλαίου, υποστηρίζεται ότι η ανάλυση του Marx στο *Κεφάλαιο* αναφέρεται και έχει ισχύ μόνο στην ιστορική περίοδο του ανταγωνιστικού καπιταλισμού. Στο στάδιο αυτό η αντιπροσωπευτική μονάδα κεφαλαίου είναι η μικρή επιχείρηση, που λόγω του μεγέθους της υπόκειται στους νόμους της αγοράς και του ανταγωνισμού. Αντίθετα, στη σημερινή πραγματικότητα, η διαδικασία της συγκέντρωσης και της συγκεντροποίησης του κεφαλαίου που περιγράφει ο Marx στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* έχει οδηγήσει στη φάση του μονοπωλιακού καπιταλισμού. Η τελευταία, χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία των μεγάλων επιχειρήσεων (μονάδων κεφαλαίου) στους περισσότερους κλάδους της οικονομίας. Αυτές οι επιχειρήσεις λειτουργούν κάτω από μονοπωλιακές ή ολιγοπωλιακές συνθήκες και είναι ικανές να ελέγξουν και να ξεπεράσουν τους νόμους του ανταγωνισμού πραγματοποιώντας κέρδη και ποσοστά κέρδους πάνω από κάποιο «κανονικό» ή μέσο επίπεδο. Ακόμη πιο σημαντικό είναι το συμπέρασμα που απορρέει από τη θεωρία του μονοπωλιακού κεφαλαίου, δηλαδή ότι τα μονοπώλια είναι ικανά να τροποποιήσουν τους νόμους κίνησης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, όπως τους αναδεικνύει ο Marx για το ανταγωνιστικό στάδιο του καπιταλισμού. Έτσι, φυσιολογικά ακολουθεί το συμπέρασμα ότι η σύγχρονη φάση ή στάδιο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής χαρακτηρίζεται από τους νόμους του μονοπωλίου, οι οποίοι διαμορφώνονται από το βαθμό δύναμης της κυρίαρχης μονοπωλιακής (ολιγοπωλιακής) επιχείρησης σε κάθε κλάδο ή των μονοπωλιακών κλάδων σε σχέση με την υπόλοιπη οικονομία. Η διαμόρφωση των νόμων κίνησης του συστήματος χάνει έτσι την αντικειμενική της βάση και εξαρτάται πλέον αποκλειστικά από την υποκειμενική βούληση των μονοπωλίων. Είναι προφανές ότι η πιθανή ισχύς των παραπάνω επιχειρημάτων σηματοδοτεί και συνεπάγεται μια σοβαρή μεταβολή στην ίδια τη φύση του σύγχρονου καπιταλισμού.

3.2 Θεωρίες Ανταγωνισμού

Παρ' όλα αυτά, στη βιβλιογραφία τη σχετική με το μονοπωλιακό κεφάλαιο, σχεδόν ποτέ δε γίνεται σαφές ποιες ακριβώς ήταν οι συνθήκες του ανταγωνιστικού καπιταλισμού της εποχής του Marx και ποια ήταν τα εμπειρικά φαινόμενα που δημιουργούσε, ιδίως σε αντιπαράθεση με

αυτά της εποχής του μονοπωλιακού καπιταλισμού. Γι' αυτό θα πρέπει να δώσουμε ιδιαίτερη προσοχή στις θεωρητικές βάσεις και στις προβλέψεις της κάθε θεωρίας για να κρίνουμε το βάσιμο της κριτικής αυτής. Αυτό είναι ιδιαίτερα αναγκαίο, καθώς ζητά ή άρρητα το ιστορικό στάδιο του ανταγωνιστικού καπιταλισμού (κατά το οποίο η ανάλυση του Marx αναγνωρίζεται ως επίκαιρη και ορθή από τη σχολή του μονοπωλιακού κεφαλαίου) ταυτίζεται συνήθως με τις συνθήκες του *τέλειου ανταγωνισμού* (perfect competition) της νεοκλασικής θεωρίας. Όπως όμως ήδη αναφέραμε, η μαρξική θεωρία για τον ανταγωνισμό είναι εντελώς διαφορετική από αυτήν της νεοκλασικής θεωρίας και ιδιαίτερα από το υπόδειγμα του τέλειου ανταγωνισμού. Έτσι, η λογική και εμπειρική ορθότητα της τελευταίας δε σημαίνει αναγκαστικά κάτι αντίστοιχο για την ανάλυση του Marx. Για τον Marx, ούτε το μέγεθος της τυπικής μονάδας κεφαλαίου (καπιταλιστικής επιχείρησης) αλλά ούτε και η δομή της αγοράς επηρεάζουν τη φύση της κεφαλαιακής σχέσης και τους νόμους κίνησης του τρόπου παραγωγής. Είναι, άρα, αναγκαίο να γίνει πρώτα μια σύντομη επισκόπηση των βασικών ιδεών που συνθέτουν τον νεοκλασικό και τον μετακεύνσιανό θεωρητικό πυρήνα σε μια προσπάθεια σύγκρισης και εντοπισμού των διαφορών τους με την αντίστοιχη μαρξική θεωρία του ανταγωνισμού.

3.2.1 Νεοκλασική θεωρία και τέλειος ανταγωνισμός

Η ανάλυση του ανταγωνισμού στη νεοκλασική θεωρία περιέχεται κυρίως στο θεωρητικό υπόδειγμα του τέλειου ανταγωνισμού. Αυτό περιγράφει τις ιδεατές συνθήκες που πρέπει να επικρατούν στην αγορά για την ύπαρξη ανταγωνιστικής συμπεριφοράς από την τυπική καπιταλιστική επιχείρηση και, κατ' επέκταση, το χαρακτηρισμό της αγοράς ή του κλάδου ως ανταγωνιστικού ή μη (δηλαδή μονοπωλιακού ή ολιγοπωλιακού). Το υπόδειγμα του τέλειου ανταγωνισμού περιγράφει μια μορφή αγοράς που αποτελείται και από ένα μεγάλο αριθμό μικρών – σχετικά με το μέγεθος της αγοράς – αγοραστών και από ένα μεγάλο αριθμό μικρών παραγωγών, οι οποίοι πωλούν ένα ομοιογενές προϊόν. Οι αγοραστές και οι πωλητές έχουν τέλεια πληροφόρηση για τις τιμές και το κόστος κάθε προϊόντος. Ακόμη, υπάρχει τέλεια κινητικότητα στους συντελεστές παραγωγής.

Ως αποτέλεσμα των συνθηκών αυτών έχουμε ότι οι παραγωγοί και οι καταναλωτές – λόγω του μεγάλου αριθμού και του μικρού μεγέθους τους – μεμονωμένα και ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλο είναι εντελώς αδύναμοι να επηρεάσουν την τιμή του προϊόντος. Επομένως, η τιμή γι'

αυτούς είναι δεδομένη, και η συμπεριφορά τους είναι παθητική ως προς τη λειτουργία των δυνάμεων της αγοράς. Οι παραγωγοί, με άλλα λόγια, συμπεριφέρονται ως *λήπτες τιμών* (price takers). Με δεδομένη την τιμή, κάθε παραγωγός αποφασίζει την ποσότητα που θα παράγει. Το κριτήριο του παραγωγού είναι η μεγιστοποίηση του κέρδους, η οποία επιτυγχάνεται, όταν η τιμή πώλησης του αγαθού ισούται με το οριακό κόστος παραγωγής του.

Στην περίπτωση που βραχυχρόνια υπάρχουν υπερκανονικά κέρδη σε μια επιχείρηση του κλάδου,¹ στη μακροχρόνια περίοδο η απρόσκοπτη είσοδος επιχειρήσεων από άλλους κλάδους θα οδηγήσει σε υπερπροσφορά και, κατά συνέπεια, σε χαμηλότερη τιμή, που συνεπάγεται επαναφορά στην κατάσταση με τα κανονικά κέρδη. Αν πάλι υπάρχουν κέρδη κατώτερα από τα κανονικά σε έναν κλάδο, η έξοδος των επιχειρήσεων από τον κλάδο οδηγεί σε ελάττωση της προσφοράς και συνεπώς σε υψηλότερη τιμή, που αναμένεται να επαναφέρει την κατάσταση στην οποία οι επιχειρήσεις πωλούν σε μια τιμή η οποία τους εξασφαλίζει κανονικά κέρδη. Αξίζει να τονιστεί ότι αυτή η τιμή ισούται με το ελάχιστο μέσο κόστος της επιχείρησης. Να υπενθυμίσουμε επίσης ότι το κανονικό κέρδος είναι συστατικό στοιχείο του κόστους και ισούται με το εναλλακτικό κόστος.

Η ένταση του ανταγωνισμού θεωρείται ευθέως ανάλογη του αριθμού των επιχειρήσεων και γενικότερα της διάρθρωσης του κλάδου. Σε αυτήν την «ποσοτική έννοια του ανταγωνισμού» η επιχείρηση εκλαμβάνεται ως μια νομική οντότητα που αγοράζει ή ενοικιάζει τις υπηρεσίες των διαφόρων παραγωγικών συντελεστών και τους συνδυάζει προκειμένου να προσφέρει αγαθά στην αγορά. Όσο μεγαλύτερος είναι ο αριθμός των επιχειρήσεων που λειτουργούν σε έναν κλάδο, τόσο πιο ενεργή είναι η ανταγωνιστική συμπεριφορά τους και, κατ'επέκταση, έχουμε την καθιέρωση ενός ενιαίου ποσοστού κέρδους μεταξύ των κλάδων και μεταξύ των επιχειρήσεων που λειτουργούν στον ίδιο κλάδο. Αντίθετα, όσο μικρότερος είναι ο αριθμός των επιχειρήσεων, τόσο πιο ολιγοπωλιακή και μονοπωλιακή είναι η συμπεριφορά της επιχείρησης στην αγορά και τόσο πιο μεγάλες είναι οι διαφορές των διακλαδικών ποσοστών κέρδους.² Σε αυτήν τη μη ανταγωνιστική κατάσταση ισορροπίας, ορισμένες τιμές είναι

¹ Όταν, δηλαδή, η τιμή είναι μεγαλύτερη του μέσου κόστους. Όλες οι επιχειρήσεις του κλάδου θεωρούνται όμοιες, ιδίως από την πλευρά της δομής του κόστους, λόγω του μικρού μεγέθους τους. Η ανάλυση επομένως αναφέρεται στην τυπική επιχείρηση του κλάδου.

² Στο όριο κυριαρχεί ένας μόνο πωλητής ή αγοραστής, γεγονός που ορίζει την παντελή απουσία ανταγωνισμού.

πάνω από το οριακό τους κόστος και έτσι η κοινωνία συνολικά έχει απώλειες από την υποπαραγωγή και την υποχρησιμοποίηση των διαθέσιμων παραγωγικών πόρων. Στη νεοκλασική μικροοικονομική θεωρία, αν η επιχείρηση ή ο κλάδος παρουσιάζει κέρδη μεγαλύτερα από τα κανονικά για μια σχετικά μεγάλη χρονική περίοδο, αυτά οφείλονται, σχεδόν πάντα, σε ατέλειες στη λειτουργία της αγοράς και, επομένως, στην ύπαρξη κάποιου βαθμού μονοπωλιακής δύναμης.

Η κατάσταση ισορροπίας μπορεί να διαταράσσεται από εξωτερικούς παράγοντες, όπως αιφνίδιες μεταβολές στη ζήτηση, τεχνολογικές μεταβολές κ.λπ. Όμως, η οικονομία σύντομα επιστρέφει στη θέση ισορροπίας μέσω της διαδικασίας εισόδου και εξόδου επιχειρήσεων από και προς τον κλάδο. Κατά συνέπεια, στη νεοκλασική θεωρία μακροχρόνια θα έχουμε σύγκλιση των διακλαδικών ποσοστών κέρδους στο μέσο ποσοστό κέρδους, εφόσον βέβαια δεν υπάρχουν εμπόδια στην ομαλή λειτουργία της αγοράς.

Η σύγκριση των τιμών και των ποσοτήτων στα διαδοχικά σημεία ισορροπίας φαίνεται να είναι το μοναδικό στοιχείο ανάλυσης της νεοκλασικής θεωρίας. Όμως, μια προσεκτικότερη εξέτασή της αποκαλύπτει: (α) η διατάραξη της ισορροπίας — λόγω κάποιας αιφνίδιας μεταβολής — και η μετάβαση στο καινούργιο σημείο ισορροπίας γίνεται σε ελάχιστο χρόνο και (β) η υπόθεση ότι οι συναλλασσόμενοι στον τέλει ανταγωνισμό είναι παθητικοί αποδέκτες τιμών, συνεπάγεται ότι η νέα θέση ισορροπίας που προκύπτει είναι ουσιαστικά προκαθορισμένη. Επομένως, η νεοκλασική θεωρία δεν εξετάζει το τι συμβαίνει στο χρονικό διάστημα που μεσολαβεί μεταξύ των δύο θέσεων ισορροπίας αλλά περιορίζεται μόνο στη σύγκριση των δυο σημείων ισορροπίας.

Για τον Marshall, έναν από τους θεμελιωτές της νεοκλασικής προσέγγισης και τους εμπνευστές του υποδείγματος του τέλει ανταγωνισμού, ο εστιασμός της ανάλυσης βρίσκεται στη σύγκριση δυο στατικών θέσεων ισορροπίας. Η τεχνική αυτή λέγεται συγκριτική στατική ανάλυση και αποτελεί κυριολεκτικά έναν τρόπο αποφυγής των δυσκολιών που προκύπτουν με το χειρισμό του πραγματικού χρόνου. Ομοίως, ο μύθος του Walras περί ενός *εκφωνητή τιμών* (auctioneer) είναι ένας άλλος τρόπος προκειμένου να παρακαμφθεί το πρόβλημα της εισαγωγής του πραγματικού χρόνου στην όλη ανάλυση. Διότι στο υπόδειγμα του Walras δεν υπάρχει ανταλλαγή, μέχρι που οι φορείς της οικονομίας με τη βοήθεια του εκφωνητή τιμών να επιτύχουν τον προσδιορισμό πρώτα των τιμών ισορροπίας. Η ανταλλαγή στο υπόδειγμα του Walras λαμβάνει χώρα μόνο σε τιμές ισορροπίας.

Συμπερασματικά, η υπόθεση για τον μεγάλο αριθμό και το μικρό μέγεθος αγοραστών και πωλητών θεμελιώνει τη συμπεριφορά των επιχειρήσεων ως ληπτών τιμών, το πλήρως ομοιογενοποιημένο προϊόν αποκλείει κάθε προσπάθεια για διαφοροποίηση εκ μέρους των πωλητών και η υπόθεση για τέλεια κινητικότητα των συντελεστών παραγωγής (σε συνδυασμό με την ομοιόμορφη δομή κόστους και μεγέθους για όλες τις επιχειρήσεις) συνεπάγεται ομοιόμορφα περιθώρια και ποσοστά κέρδους σε ενδοκλαδικό και διακλαδικό επίπεδο, ιδίως σε μακροχρόνια βάση.

Έπεται ότι μια σειρά από τυπικά φαινόμενα επιχειρηματικής συμπεριφοράς, όπως επιθετική τιμολογιακή πολιτική, διαφοροποίηση προϊόντος μέσω της διαφήμισης και, γενικά, κάθε προσπάθεια για αύξηση του μεριδίου αγοράς εκλαμβάνεται από το θεωρητικό υπόδειγμα του τέλει ανταγωνισμού ως απόκλιση από την τυπική ανταγωνιστική συμπεριφορά και ως ένδειξη ολιγοπωλιακής ή μονοπωλιακής κατάστασης. Το ίδιο συμβαίνει και όταν δεν υπάρχει τέλεια κινητικότητα κεφαλαίου (συνήθως λόγω της υψηλής ελάχιστης απαιτούμενης κλίμακας κεφαλαίου), όταν το μέγεθος και η κλίμακα παραγωγής μίας ή περισσοτέρων επιχειρήσεων σε έναν κλάδο είναι σχετικά μεγάλη, και όταν υπάρχει διαφοροποίηση των περιθωρίων ή/και των ποσοστών κέρδους διακλαδικά ή ενδοκλαδικά σε κάποια δεδομένη χρονική στιγμή.

Είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι στα νεοκλασικά οικονομικά οι μεταβολές στο ποσοστό κέρδους προκαλούνται αποκλειστικά από εξωγενή αίτια και όχι από ενέργειες των επιχειρήσεων που δρουν στον κλάδο. Στη συνέχεια, σχεδόν αμέσως, η είσοδος ή η έξοδος των επιχειρήσεων εξομαλύνει τις οποιεσδήποτε διαφορές και επιφέρει την απόλυτη εξίσωση των ποσοστών κέρδους. Αυτή η διακλαδική εξίσωση του ποσοστού κέρδους στα νεοκλασικά οικονομικά διαφέρει ριζικά από την εξισωτική τάση των ποσοστών κέρδους των κλασικών οικονομολόγων και του Marx, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

3.2.2 Η μετακεϋνσιανή θεωρία του ανταγωνισμού

Οι μετακεϋνσιανοί οικονομολόγοι αποτελούν μια σχολή οικονομικής σκέψης που εμφανίζεται να μην έχει μια εντελώς ομοιόμορφη θεωρία ανταγωνισμού. Η μεγάλη πλειοψηφία των θεωρητικών αυτών αποδέχεται τη διαδικασία επίτευξης της ισορροπίας που περιγράψαμε στο τέλει ανταγωνιστικό υπόδειγμα μόνο για τον πρωτογενή τομέα της οικονομίας, ο οποίος συνήθως χαρακτηρίζεται από ένα σχετικά μεγάλο αριθμό παραγωγών, από άκαμπτη βραχυχρόνια προσφορά και από ευ-

καμψία τιμών που προσδιορίζονται από τη ζήτηση (Kalecki 1969, σελ. 11). Για τους διάφορους κλάδους του βιομηχανικού τομέα ωστόσο οι μετακεϋνσιανοί οικονομολόγοι υποστηρίζουν ότι οι τιμές προσδιορίζονται από το κόστος. Συγκεκριμένα, οι τιμές των τελικών αγαθών προσδιορίζονται από μια *προσαύξηση* (markup) επί του μέσου κόστους των προϊόντων. Υποστηρίζεται ότι το μέγεθος των προσαυξήσεων δεν απαιτεί ένα θεωρητικά αυστηρό τρόπο προσδιορισμού τους. Επιπλέον, ορισμένοι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι υπάρχουν διάφορες θεωρίες που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για τον προσδιορισμό του μεγέθους της προσαύξησης, όπως η ανάγκη δημιουργίας κερδών για τη χρηματοδότηση των σχεδιασμένων επενδύσεων (Eichner 1980) ή, ακόμη, η ανάγκη προσδιορισμού των τιμών των επιχειρήσεων σύνθετης παραγωγής (Taylor 1990).

Η μετακεϋνσιανή μικροοικονομική βιβλιογραφία εστιάζει την ανάλυση της στη συμπεριφορά της *μέγα-εταιρείας* (megacorp)³, η οποία κυριαρχεί στο βιομηχανικό τομέα της οικονομίας. Αυτό το νέο είδος εταιρικής οργάνωσης διευθύνεται και ταυτόχρονα αποτελεί ιδιοκτησία δύο εντελώς διαφορετικών ομάδων ανθρώπων, των διευθυντικών στελεχών και των ιδιοκτητών της εταιρείας. Οι δύο αυτές ομάδες θεωρούνται από τους μετακεϋνσιανούς οικονομολόγους ότι έχουν διαφορετικά —ακόμη και συγκρουόμενα— κίνητρα. Τα διευθυντικά στελέχη ενδιαφέρονται πάνω απ' όλα για την επέκταση της μέγα-εταιρείας, διότι η αμοιβή τους συνδέεται με το μέγεθός της, όπως αυτό καθορίζεται από τον όγκο των πωλήσεων. Οι ιδιοκτήτες της εταιρείας, ασφαλώς, ενδιαφέρονται για τα κέρδη και τη μεγιστοποίησή τους, οι αποφάσεις όμως παίρνονται από τα διευθυντικά στελέχη και, κατά συνέπεια, πρωταρχικός στόχος των μεγάλων επιχειρήσεων γίνεται η μεγιστοποίηση των πωλήσεων. Ο στόχος αυτός πραγματοποιείται, όταν η επιχείρηση διατηρεί τουλάχιστον ένα σταθερό μερίδιο αγοράς.⁴ Επομένως, η επιχείρηση δε δέχεται παθητικά τα αποτελέσματα της λειτουργίας των δυνάμεων της αγοράς, όπως προβλέπεται στα νεοκλασικά οικονομικά, αλλά συμμετέχει ενεργά με το να προσδιορίζει τις τιμές που θα χρεώσει μέσω ενός *ποσοστού*

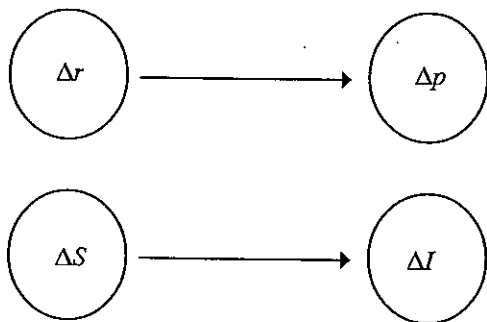
³ Ο όρος megacorp επινοήθηκε από τον Eichner (1984) στην προσπάθειά του να δείξει το χαρακτηριστικά διαφορετικό τρόπο λειτουργίας της σύγχρονης επιχείρησης.

⁴ Θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι οι αποφάσεις των διευθυντικών στελεχών βρίσκονται εντός αυστηρά καθορισμένων ορίων και δεν μπορούν να ξεφύγουν ουσιαστικά από το στόχο της μεγιστοποίησης των κερδών λόγω του κινδύνου που διατρέχει η επιχείρηση να γίνει στόχος επιθετικών συγχωνεύσεων.

κέρδους-στόχου (target rate of return) και ταυτόχρονα παίρνοντας επενδυτικές αποφάσεις με βάση ένα στρατηγικό σχέδιο και όχι αντιδρώντας σε κάποια εξωγενή μεταβολή της αγοράς (Ochoa και Glick, 1992).

Η συσσώρευση κεφαλαίου στα μετακείμενα οικονομικά καθορίζεται περισσότερο από το ρυθμό αύξησης της ζήτησης παρά από την κερδοφορία: δηλαδή, οι επενδύσεις κατευθύνονται από τους αργά-αναπτυσσόμενους κλάδους στους γοργά-αναπτυσσόμενους κλάδους. Με άλλα λόγια, έχουμε την ισχύ της αρχής του επιταχυντή (accelerator principle). Οι Flaschel και Semmler (1990) ονομάζουν τον παραπάνω μηχανισμό προσαρμογής απλά διττό (dual), διότι οι τιμές επηρεάζονται μόνο από τις τιμές, ενώ οι παραγόμενες ποσότητες μόνο από τις ποσότητες και δεν υπάρχει καθόλου αλληλεπίδραση μεταξύ των δύο διαφορετικών μηχανισμών. Ο προσδιορισμός των τιμών είναι εντελώς ανεξάρτητος από μεταβολές στο παραγόμενο προϊόν και ο προσδιορισμός του παραγόμενου προϊόντος είναι εντελώς ανεξάρτητος από μεταβολές στις τιμές. Ο μηχανισμός αυτός απεικονίζεται στο Σχήμα 1.

ΣΧΗΜΑ 1: Ο διττός μηχανισμός προσαρμογής

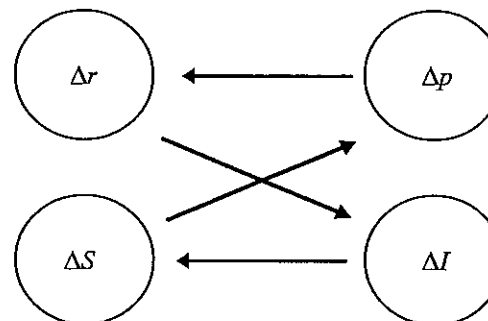
Οι μεταβολές στο κόστος, όπως αυτές ανταναικλώνονται στις μεταβολές στο ποσοστό κέρδους-στόχο (Δr), επηρεάζουν τις τιμές (Δp). Αν, π.χ., αυξηθεί το κόστος παραγωγής λόγω της αύξησης της τιμής των εισροών, τότε το ποσοστό κέρδους των επιχειρήσεων κανονικά θα πρέπει να μειωθεί. Οι επιχειρήσεις αυτές, λόγω της μονοπωλιακής δύναμης που κατέχουν, είναι σε θέση να αυξήσουν την τιμή των προϊόντων τους ούτως

ώστε να εξασφαλίσουν το ποσοστό κέρδους-στόχο που έχουν θέσει.⁵ Εξ άλλου, οι μεταβολές στην προσφορά (ΔS) οδηγούν σε μεταβολές στις επενδύσεις (ΔI) σύμφωνα με την αρχή του επιταχυντή.

3.2.3 Η κλασική και οι ετερόδοξες θεωρίες ανταγωνισμού

Στα κείμενα των κλασικών οικονομολόγων, κυρίως των Adam Smith (1776), David Ricardo (1817) και John S. Mill (1848), ο ανταγωνισμός θεωρείται ως μια διαδικασία που χαρακτηρίζεται από την ελεύθερη κινητικότητα του κεφαλαίου και της εργασίας και από τη συνακόλουθη τάση διακλαδικής εξίσωσης των ποσοστών κέρδους μέσω της εξισορρόπησης της προσφοράς με τη ζήτηση. Σύμφωνα με τους κλασικούς οικονομολόγους αλλά και τον Marx η οικονομία τείνει απλώς προς μια κατάσταση ισορροπίας, που σχεδόν ποτέ δεν επιτυγχάνεται. Ο διττός σταυροειδής μηχανισμός (cross-dual)⁶ των κλασικών οικονομολόγων και του Marx αποτυπώνεται στο Σχήμα 2. Οι μεταβολές στο ποσοστό κέρδους (Δr) οδηγούν σε μεταβολές στις επενδύσεις (ΔI), που με τη σειρά τους επηρεάζουν την προσφερόμενη ποσότητα (ΔS) που οδηγεί σε μεταβολές στην τιμή (Δp). Τέλος, οι μεταβολές στην τιμή επιδρούν στο ποσοστό κέρδους κ.ο.κ.

ΣΧΗΜΑ 2: Ο διττός σταυροειδής μηχανισμός προσαρμογής

⁵ Αν βέβαια μειωθεί για κάποιο λόγο το κόστος παραγωγής, τότε οι επιχειρήσεις αναμένεται να μειώσουν τις τιμές τους.

⁶ Και πάλι σύμφωνα με την ορολογία των Flaschel και Semmler (1990).

Σύμφωνα με τους κλασικούς οικονομολόγους, ο πιο σημαντικός παράγοντας για την εξάλειψη των διακλαδικών διαφορών στα ποσοστά κέρδους και την επακόλουθη εξισωτική τους τάση προς το μέσο ποσοστό κέρδους είναι η διαφορική ροή κεφαλαίου και όχι αναγκαστικά η είσοδος και η έξοδος επιχειρήσεων που αποτελεί τη βάση της νεοκλασικής θεωρίας του ανταγωνισμού. Μια άλλη σημαντική διαφορά είναι ότι, σύμφωνα με τους κλασικούς οικονομολόγους, ο ανταγωνισμός θεωρείται μια διαχρονική διαδικασία και η τάση για εξίσωση των διακλαδικών ποσοστών κέρδους πραγματοποιείται σε ιστορικό — δηλαδή πραγματικό και όχι αναγκαστικά αναλυτικό (δηλαδή λογικό) χρόνο — όπως συμβαίνει στη νεοκλασική προσέγγιση του ανταγωνισμού.

Στο κλασικό υπόδειγμα, η ανταλλαγή πραγματοποιείται σχεδόν πάντα εκτός ισορροπίας και μόνο τυχαία σε τιμές ισορροπίας.⁷ Για τους κλασικούς οικονομολόγους, ο ανταγωνισμός θεωρείται ως μια ρεαλιστική διαδικασία, στην οποία η συμπεριφορά της επιχείρησης μπορεί να συμπεριλάβει ως τελείως φυσιολογικά και, επομένως, παρατηρήσιμα φαινόμενα, τη σύμπραξη με άλλες ομοειδείς επιχειρήσεις, την επιθετική τιμολογιακή πολιτική, τις διαφημιστικές δαπάνες κ.λπ. Τα ίδια φαινόμενα, όπως είδαμε θεωρούνται ασυμβίβαστα στη νεοκλασική έννοια του ανταγωνισμού, μιας κατάστασης ισορροπίας στην οποία οι τέλεια πληροφορημένοι οικονομικοί παράγοντες (παραγωγοί και καταναλωτές του προϊόντος) θεωρούν τις τιμές παραμετρικά δεδομένες. Με άλλα λόγια, η κλασική έννοια του ανταγωνισμού είναι κατά πολύ ευρύτερη της νεοκλασικής, διότι δεν περιορίζεται σε μεταβολές στις τιμές και στις ποσότητες των προϊόντων, αλλά αναφέρεται κυρίως σε καταστάσεις που χαρακτηρίζονται από κινητικότητα, αβεβαιότητα και ανισορροπία, που αποτελούν τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της λειτουργίας μιας τυπικής καπιταλιστικής οικονομίας. Η έμφαση της κλασικής παράδοσης εντοπίζεται στις ιδιότητες μιας διαδικασίας και όχι στα χαρακτηριστικά μιας τελικής κατάστασης, όπως συμβαίνει με το υπόδειγμα του τέλει ανταγωνισμού και με τα νεοκλασικά οικονομικά.

Παρόλα αυτά η κλασική θεωρία του ανταγωνισμού παρέμεινε σε ένα πρώιμο στάδιο ανάπτυξης με πολλά ερωτήματα για τα οποία δεν υπήρχαν ικανοποιητικές απαντήσεις. Για παράδειγμα, στην εκδοχή του Smith για τον ανταγωνισμό υπήρχαν τόσες ασάφειες, ώστε έγινε ση-

⁷ Εφόσον ο ανταγωνισμός εκλαμβάνεται ως μια διαδικασία και όχι ως μια τελική κατάσταση συνεπάγεται ότι εξ ορισμού η ανάλυση γίνεται σε συνθήκες εκτός ισορροπίας.

μείο αναφοράς ακόμη και της νεοκλασικής θεωρίας του τέλει ανταγωνισμού. Αυτό συνέβη, διότι ο Smith αναφέρει μια σειρά από προϋποθέσεις για τη λειτουργία του *ελεύθερου ανταγωνισμού* (free competition), οι οποίες αργότερα χρησιμοποιήθηκαν από τους νεοκλασικούς οικονομολόγους για να σχηματίσουν τις προϋποθέσεις του *τέλειου ανταγωνισμού* (perfect competition).⁸ Το ακόλουθο απόσπασμα από τον *Πλούτο των Εθνών* μπορεί να στηρίξει την άποψη ότι η νεοκλασική ποσοτική έννοια του ανταγωνισμού έχει τις ρίζες της στον Adam Smith:

Αν το κεφάλαιο [που επαρκεί για τις ανάγκες μιας πόλης] διαιρεθεί μεταξύ δύο παντοπωλών, ο ανταγωνισμός τους θα τείνει να κάνει και τους δύο να πουλούν φθηνότερα από ό,τι αν όλο το κεφάλαιο βρισκόταν μόνο στα χέρια του ενός, και αν το κεφάλαιο επρόκειτο να μοιραστεί ανάμεσα σε είκοσι, ο ανταγωνισμός μεταξύ τους θα ήταν ακόμη πιο άγριος και η πιθανότητα σύμπραξης τους για να υψώσουν την τιμή θα ήταν πολύ μικρότερη.

(Smith, *Πλούτος των Εθνών*, σελ. 342)

Ακόμη, ο Smith και οι υπόλοιποι κλασικοί οικονομολόγοι δε διέκριναν με κάποιο καθαρό τρόπο τη διαφορά του διακλαδικού ανταγωνισμού από τον ανταγωνισμό μεταξύ των επιχειρήσεων στον ίδιο κλάδο. Συχνά οι δύο τύποι ανταγωνισμού που, όπως θα δούμε παρακάτω, παράγουν διαφορετικά αποτελέσματα, συγχέονται στα κείμενα του Smith αλλά και των άλλων κλασικών οικονομολόγων (Glick 1985).

Ο Ricardo βελτίωσε ορισμένες πλευρές της έννοιας του ανταγωνισμού στον Smith τονίζοντας στην ανάλυσή του τη σημασία που έχουν οι ροές χρηματικού κεφαλαίου σε αντιδιαστολή με την είσοδο ή την έξοδο των επιχειρήσεων. Για παράδειγμα, στην περιγραφή του ανταγωνισμού μεταξύ επιχειρήσεων διαφορετικών κλάδων ο Ricardo τονίζει ότι η παρουσία υπερβολικών κερδών ή ζημιών απλώς επιταχύνει ή επιβραδύνει τη συσσώρευση κεφαλαίου. Σε καμιά περίπτωση δεν κάνει αναγκαία την είσοδο ή την έξοδο των επιχειρήσεων, όπως εμφανίζεται στον Smith και στη συνέχεια στους νεοκλασικούς οικονομολόγους. Ο Ricardo σημειώνει σχετικά:

⁸ Για τη σχέση μεταξύ της έννοιας του τέλει ανταγωνισμού και της αντίληψης του Smith περί ελεύθερου ανταγωνισμού βλέπε το άρθρο του Stigler (1953) και για μια διαφορετική άποψη το άρθρο του MacNulty (1967).

Αυτή η ακατάπαυστη επιθυμία των κατόχων του κεφαλαίου να αφήνουν μια λιγότερο κερδοφόρα επιχείρηση για μια περισσότερο κερδοφόρα, έχει ως συνέπεια την ισχυρή τάση για την εξίσωση του ποσοστού κέρδους σε όλες τις επιχειρήσεις ... Ενδεχομένως δεν υπάρχει βιομήχανος, οσοδήποτε πλούσιος, ο οποίος να περιορίζει τις επιχειρηματικές του δραστηριότητες στην έκταση που η δική του μόνο χρηματοδότηση επιτρέπει: Αυτός έχει πάντα κάποιο ποσοστό από διαθέσιμο κεφάλαιο, αυξανόμενο ή μειωνόμενο σύμφωνα με την αυξομείωση της ζήτησης για τα εμπορεύματά του.

(Ricardo, *Αρχές Πολιτικής Οικονομίας*, σελ. 88-89)

Η κλασική έννοια του ανταγωνισμού ως μιας δυναμικής διαδικασίας αντιπαλότητας μεταξύ των επιχειρήσεων επανεμφανίζεται στα έργα του Joseph Schumpeter και των σύγχρονων αυστριακών οικονομολόγων (Kirzner 1987). Για παράδειγμα, ο Schumpeter (1943) περιγράφει τον ανταγωνισμό όχι ως τη στατική μορφή αλληλεπίδρασης επιχειρήσεων για την επίτευξη της ισορροπίας, αλλά ως μια διαδικασία «δημιουργικής καταστροφής», όπου ένα προϊόν ή ακόμη και μια μέθοδος παραγωγής αντικαθίσταται από ένα άλλο καινούργιο προϊόν ή μέθοδο παραγωγής. Η αντικατάσταση αυτή, υποστηρίζει ο Schumpeter, οδηγεί στην αποσταθεροποίηση και στην ανισορροπία:

Ο ανταγωνισμός για το καινούργιο εμπόρευμα, τη νέα τεχνολογία, τη νέα πηγή προσφοράς, ο καινούργιος τύπος οργάνωσης ... ο ανταγωνισμός, ο οποίος επιδρά όχι μόνο στα περιθώρια κέρδους και στα παραγόμενα προϊόντα των υπάρχουσών επιχειρήσεων, αλλά στα θεμέλια των επιχειρήσεων, στην ίδια την επιβίωσή τους.

(Schumpeter 1943, σελ. 83)

Τόσο στον Schumpeter όσο και στους σύγχρονους αυστριακούς οικονομολόγους, ο επιχειρηματίας είναι το κεντρικό πρόσωπο που αναλαμβάνει τον κίνδυνο και την αβεβαιότητα που είναι ενσωματωμένα στο σύστημα στο οποίο οι παράγοντες της οικονομικής ζωής *ψηλαφίζουν* (grope) για την ανεύρεση της ισορροπίας του.⁹ Στο χρονικό διά-

⁹ Ο MacNulty (1967) υποστηρίζει ότι για τον Schumpeter το σύστημα βρίσκεται σε ισορροπία, η οποία διαταράσσεται από τις ενέργειες του επιχειρηματία, ενώ για τους ➔

στημα που μεσολαβεί για τον εντοπισμό της καινούργια θέσης ισορροπίας ο ανταγωνισμός γίνεται εμφανής και ταυτόχρονα αποτελεί το βασικό προσδιοριστικό παράγοντα της πορείας προς την καινούργια θέση ισορροπίας. Η καινούργια θέση ισορροπίας που προκύπτει, δεν είναι γνωστή *a priori*, δηλαδή δεν μπορεί να προσδιοριστεί από τα δεδομένα του συστήματος, όπως στη νεοκλασική προσέγγιση, αλλά καθιερώνεται μέσα από την ίδια τη διαδικασία του ανταγωνισμού. Το πρόβλημα με τη σουμπετεριανή και τη νεοαυστριακή αντίληψη του ανταγωνισμού βρίσκεται στο ότι αναφέρονται σχεδόν αποκλειστικά στη φύση του ανταγωνισμού γενικά, παρά σε κάποιο συγκεκριμένο υπόδειγμα ανταγωνιστικής συμπεριφοράς.¹⁰

Η κυριαρχία της νεοκλασικής αντίληψης στη σύγχρονη εποχή έχει ως αποτέλεσμα το γεγονός ότι πολλοί μη ορθόδοξοι οικονομολόγοι (νεοοικονομικοί ή μετακεύνσιανοί) παρά την κριτική που ασκούν στο νεοκλασικό υπόδειγμα, αποδέχονται σε τελική ανάλυση τη νεοκλασική θεωρία του ανταγωνισμού. Είναι χαρακτηριστική επίσης η στάση αρκετών μαρξιστών οικονομολόγων, όπως οι Baran και Sweezy (1966), και νεώτερων, όπως ο Foster (1986). Οι μαρξιστές αυτοί, που συγκροτούν τη *σχολή του μονοπωλιακού κεφαλαίου* (monopoly capital school) επιτίθενται σε διάφορες μη ρεαλιστικές υποθέσεις του τέλει ανταγωνισμού, όπως π.χ. ο αριθμός και το μέγεθος των επιχειρήσεων που λειτουργούν σε μια τυπική σύγχρονη αγορά ή κλάδο, η ανυπαρξία τέλει πληροφόρησης κ.λπ. Το συνηθισμένο επόμενο βήμα αυτών των συγγραφέων είναι να τροποποιούν αυτές τις υποθέσεις προσπαθώντας να εισαγάγουν ρεαλισμό σε ένα κατ' εξοχήν εξωπραγματικό υπόδειγμα, όπως αυτό του τέλει ανταγωνισμού. Έτσι, οι ριζοσπάστες οικονομολόγοι που αναφέραμε, ριζούν το μονοπώλιο ή το ολιγοπώλιο ως μια απόκλιση από το τέλει ανταγωνιστικό υπόδειγμα και με αυτόν τον έμμεσο —πλην όμως σαφή— τρόπο αποδέχονται ουσιαστικά την έννοια του τέλει ανταγωνισμού.¹¹

➔ σύγχρονους αυστριακούς οικονομολόγους ο επιχειρηματίας παίζει το ρόλο του ισορροπιστή για ένα σύστημα που βρίσκεται εκτός ισορροπίας. Στο ίδιο πνεύμα ο Ιωαννίδης (1993, σελ. 121) σημειώνει: «Άρα η επιχειρηματική λειτουργία είναι εξ ορισμού σταθεροποιητική, με την έννοια ότι η ελεύθερη εκδήλωσή της μειώνει τις ανισορροπίες της αγοράς».

¹⁰ Αξιοσημείωτη εξαίρεση αυτού του ρεύματος οικονομικής σκέψης αποτελεί η έρευνα των Nelson και Winter (1989), οι οποίοι προτείνουν ένα ανταγωνιστικό υπόδειγμα βασισμένο στην ανάλυση του Schumpeter.

¹¹ Υπάρχουν και άλλοι ετερόδοξοι ή μαρξιστές οικονομολόγοι εκτός της σχολής του ➔

Το πλέον αντιπροσωπευτικό επιχείρημα των μαρξιστών της σχολής του μονοπωλιακού κεφαλαίου είναι ότι ο καπιταλισμός τον οποίο είχε υπόψη του και ανέλυε ο Marx χαρακτηριζόταν από ένα μεγάλο αριθμό μικρών επιχειρήσεων. Επειδή, όμως, ο τέλειος ανταγωνισμός —το χαρακτηριστικό του καπιταλισμού του δέκατου ένατου αιώνα— έχει προοδευτικά αντικατασταθεί από τον ολιγοπωλιακό ανταγωνισμό, η εργασιακή θεωρία της αξίας του Marx και η ανάλυση του ανταγωνισμού είναι ακατάλληλη για τις σύγχρονες οικονομίες. Το ακόλουθο απόσπασμα από τον Paul Sweezy, από τους πιο γνωστούς μαρξιστές οικονομολόγους και κατεξοχήν εκπρόσωπο αυτής της άποψης, είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικό της αντίληψης αυτής για τον ανταγωνισμό:

Η κανονική λειτουργία του νόμου της αξίας προϋποθέτει ανταγωνισμό μεταξύ πολλών μονάδων κεφαλαίου, καθεμιάς πολύ μικρής σε σχέση με την αγορά στην οποία λειτουργεί, προκειμένου να έχει σημαντική επιρροή στην τιμή πώλησης. Υπό αυτές τις συνθήκες, ο τρόπος επιβίωσης και επέκτασης [των επιχειρήσεων] είναι η παραγωγή ενός ποιοτικά καλύτερου προϊόντος σε χαμηλότερο κόστος ... Με χαμηλότερο μέσο κόστος η αξία του προϊόντος πέφτει και, όσο αυξάνεται η εκροή, η τιμή πέφτει επίσης προς μια νέα ισορροπία μεταξύ αξίας και τιμής. Το σημαντικό σημείο είναι ότι οι προσαρμογές επηρεάζονται μέσω του μηχανισμού μεταβολής της τιμής (όπως και των ποσοστών κέρδους), ο οποίος προκαλείται όχι από την εκούσια δράση των παραγωγών, αλλά από τις μεταβαλλόμενες συνθήκες της προσφοράς και ζήτησης. Η υποστήριξη της θεωρίας της αξίας βασιζόμενη στο σκεπτικό που αναπτύχθηκε δεν περιοριζόταν ασφαλώς στον Marx, αλλά ήταν μέρος ενός ευρύτερου πακέτου της κλασικής πολιτικής οικονομίας, που αρχίζει πιο πριν ακόμη και από τον Smith.

(Sweezy 1981, σελ. 41-42)

Ο Sweezy στο παραπάνω απόσπασμα υποστηρίζει ότι η έννοια του ανταγωνισμού του Marx (αλλά και των κλασικών οικονομολόγων) είναι

➡ μονοπωλιακού κεφαλαίου οι οποίοι ρητά αποδέχονται τη νεοκλασική έννοια του ανταγωνισμού. Η άποψη αυτή εκδηλώνεται, με τον πλέον καθαρό τρόπο, στις θεωρητικές διαμάχες αναφορικά με τη μακροχρόνια πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους. Δες μεταξύ άλλων Okishio (1963), Roemer (1980), Van Parijs (1980), και Glynn και Sutcliffe (1980).

παρόμοια με αυτήν του τέλειου ανταγωνισμού και ότι ο τελευταίος είναι προϋπόθεση για την ισχύ της εργασιακής θεωρίας της αξίας. Ο Sweezy υποστηρίζει ρητά ότι κάτι τέτοιο δεν ισχύει πλέον και ότι ο καπιταλισμός έχει περάσει στη φάση του μονοπωλίου:

Η εξέλιξη της διαδικασίας της συγκέντρωσης και της συγκεντροποίησης, σε κάποιο σημείο, κάνει την υπόθεση —ότι οι ατομικοί παραγωγοί είναι πολύ μικροί για να είναι σε θέση να ασκήσουν κάποια σημαντική επιρροή στις τιμές των προϊόντων— να χάνει το νόημά της. Όταν συμβαίνει αυτό σε τομείς της οικονομίας που μαζί κυριαρχούν στη λειτουργία του συνολικού συστήματος, ο καπιταλισμός έχει περάσει από το στάδιο του ανταγωνισμού σ' αυτό του μονοπωλίου.

(Sweezy 1981, σελ. 42)

Η δυναμική διάσταση της έννοιας του ανταγωνισμού ως διαδικασίας ουσιαστικά χάνεται στην προσέγγιση της σχολής του μονοπωλιακού κεφαλαίου. Το μέγεθος της επιχείρησης και η δύναμη που απορρέει από αυτό καθορίζουν ολοκληρωτικά το αναλυτικό περιεχόμενο αυτής της θεωρητικής σχολής. Με δεδομένο ότι αυτή η σχολή οικονομικής σκέψης έχει πολλά κοινά στοιχεία με τη μετακεϋνσιανή θεωρία —καθώς και οι δύο βασίζονται, σε μεγάλο βαθμό, στο θεωρητικό έργο του M. Kalecki— τα εμπειρικά αποτελέσματα που αναφέρονται στο κεφάλαιο 7 για την εμπειρική ισχύ της μετακεϋνσιανής θεωρίας ισχύουν και για τη σχολή του μονοπωλιακού κεφαλαίου.

Τις τελευταίες δεκαετίες υπάρχει ένας αυξανόμενος αριθμός μαρξιστών οικονομολόγων (Shaikh 1978b, 1980, Weeks 1981, Semmler 1985, Glick 1985, Botwinick 1993) που υποστηρίζουν ότι η έννοια του ανταγωνισμού στον Marx είναι ριζικά διαφορετική από αυτήν του τέλειου ανταγωνισμού και, επιπλέον, εξακολουθεί να παραμένει επίκαιρη για την ανάλυση των σύγχρονων καπιταλιστικών οικονομιών. Οι οικονομολόγοι αυτοί υποστηρίζουν επίσης ότι με την πάροδο του χρόνου ο ανταγωνισμός εντείνεται ενδοκλαδικά και διακλαδικά και αυτό συμβαίνει ανεξάρτητα από τον αριθμό των επιχειρήσεων που λειτουργούν σε έναν κλάδο. Ο Shaikh σημειώνει για την ορθόδοξη έννοια του ανταγωνισμού και για τις προσπάθειες από ριζοσπάστες/μαρξιστές να την αντικαταστήσουν με κάποια θεωρία *ατελούς ανταγωνισμού* (imperfect competition), που όμως διατηρεί το θεωρητικό σκελετό της νεοκλασικής θεωρίας και απλώς προσπαθεί να εισαγάγει κάποιες ρεαλιστικές συνθήκες στο υπόδειγμα:

Η έννοια αυτή του «ατελούς» ανταγωνισμού αποτελεί τη σκοτεινή πλευρά της έννοιας του «τέλειου» ανταγωνισμού. Στον «τέλειο» ανταγωνισμό εξαφανίζονται όλες οι τακτικές και η στρατηγική των πραγματικών ανταγωνιστικών μαχών. Τότε, όταν η ορθόδοξη θεωρία έρχεται αντιμέτωπη με την αναπόφευκτη διάσταση ανάμεσα στον φαντασιακό κόσμο του τέλειου ανταγωνισμού και στα στοιχειώδη γεγονότα του αληθινού ανταγωνισμού, αντί να απορρίψει τον τέλειο ανταγωνισμό, ψάχνει για τροποποιήσεις του. Έτσι επινοείται ο ατελής ανταγωνισμός· ενώ η πραγματική ατέλεια δε βρίσκεται στον ορατό ανταγωνισμό, αλλά σ' αυτήν καθ' αυτήν την έννοια του τέλειου ανταγωνισμού και της ψευδούς και μονόπλευρης αφαίρεσης των πραγματικών σχέσεων ... Η έννοια του ανταγωνισμού στον Marx είναι κατά πολύ πιο περιεκτική απ' ό,τι ο τέλειος ανταγωνισμός μαζί με τον ατελή ανταγωνισμό. Η έννοια του Marx περιέχει στοιχεία και των δύο ορθόδοξων αντιτιθέμενων πόλων, όχι ως αλληλοαποκλειόμενων πόλων αλλά μάλλον ως πλευρών της ίδιας οργανικής διαδικασίας.

(Shaikh 1982, σελ. 76)

Η ανάλυση του ανταγωνισμού από τον Marx είναι κατά πολύ ευρύτερη από αυτήν των Smith και Ricardo. Η κύρια διαφορά του Marx από τους κλασικούς οικονομολόγους εντοπίζεται στο γεγονός ότι ο ανταγωνισμός για τον Marx είναι μια *παράγωγη έννοια* (derived concept) και όχι το αφηρητικό σημείο ανάλυσης της καπιταλιστικής ανάπτυξης, που είναι η παραγωγή της υπεραξίας και η επέκταση του κεφαλαίου ως αυτοσκοπού. Με άλλα λόγια, ο ανταγωνισμός μεταξύ κεφαλαίων στην κλασική μαρξιστική ανάλυση ακολουθεί την ανάλυση των νόμων της συσσώρευσης κεφαλαίου. Καθώς οι μονάδες κεφαλαίου συναγωνίζονται στο να επεκτείνουν το μερίδιό τους στην αγορά, να αυξήσουν την παραγωγή τους και να πραγματοποιήσουν όσο το δυνατόν περισσότερη υπεραξία και κέρδη, θα πρέπει να λάβουν τα μέτρα τους προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις κινήσεις άλλων ομοειδών μονάδων κεφαλαίου που έχουν εμπλακεί σε παρόμοιες δραστηριότητες. Επομένως, δε θα ήταν ορθό να προχωρήσει κανείς στην ανάλυση του ανταγωνισμού χωρίς να έχει εισαγάγει στην ανάλυση τους νόμους συσσώρευσης του κεφαλαίου. Αυτή η μεθοδολογική προσέγγιση του Marx έρχεται σε αντίθεση τόσο με τη νεοκλασική όσο και με τη λεγόμενη νεοοικονομική μεθοδολογία, όπου ο ανταγωνισμός γίνεται το αφηρητικό σημείο της ανάλυσης. Ο Rosdolsky (1977) υποστηρίζει ότι η έννοια του ανταγωνισμού στον Marx

εμφανίζεται μόλις στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*, ενώ η ανάλυση των δύο πρώτων τόμων του *Κεφαλαίου* γίνεται σε αφαίρεση της έννοιας του κεφαλαιακού ανταγωνισμού. Έτσι, στους δύο πρώτους τόμους του *Κεφαλαίου* έχουμε την ανάλυση του *κεφαλαίου γενικά* (capital in general) και μόνο στον τρίτο τόμο έχουμε την ανάλυση των *πολλών κεφαλαίων* (many capitals), δηλαδή τον κεφαλαιακό ανταγωνισμό. Ο Marx είναι σαφής πάνω σ' αυτό το θέμα, όταν σημειώνει ότι:

Η επιστημονική ανάλυση του ανταγωνισμού είναι αδύνατη πριν να γνωρίσουμε την εσωτερική φύση του κεφαλαίου.

(Marx, *Κεφάλαιο I*, σελ. 316)

3.3 Η Θεωρία του Ανταγωνισμού στον Marx

Ο ανταγωνισμός στη μαρξική ανάλυση, σε αντίθεση με τα νεοκλασικά οικονομικά, δε θεωρείται ως αρμονική κατάσταση ισορροπίας, αλλά περισσότερο ως ταραχώδης και ενδημικά βίαιη διαδικασία. Αυτό, γιατί στον Marx η διαδικασία αναπαραγωγής της καπιταλιστικής οικονομίας και κοινωνίας χαρακτηρίζεται από την έλλειψη κάθε συντονισμού, την αναρχία, τις δοκιμές και τα λάθη των αποφάσεων σε ατομικό επίπεδο και, γενικά, είναι μια διαδικασία όπου η όποια ρυθμιστική αρχή του συστήματος υπάρχει μόνο ως *περιοδικά εμφανιζόμενη τάση* (tendential regulation). Τα στοιχεία αυτά βρίσκονται σε ολοκληρωτική αντίθεση με τις υποθέσεις για *πλήρη γνώση* (perfect knowledge) και *πλήρη πρόγνωση* (perfect foresight) των συνθηκών της αγοράς από όλους τους οικονομικούς παράγοντες και με τη γενική ισορροπία που χαρακτηρίζουν την καπιταλιστική οικονομία σύμφωνα με την αντίληψη της νεοκλασικής θεωρίας.

Η διαδικασία του ανταγωνισμού στον Marx μοιάζει από πολλές πλευρές με τη διεξαγωγή ενός πολέμου ανάμεσα στις επιχειρήσεις προκειμένου να εξασφαλιστεί το μεγαλύτερο δυνατό μερίδιο στην αγορά. Για παράδειγμα, η ροή κεφαλαίου από έναν κλάδο σε έναν άλλο παρομοιάζεται με τη μετακίνηση ενός στρατού από το ένα πεδίο μάχης στο άλλο. Η τεχνολογική μεταβολή μοιάζει με τον αγώνα εξοπλισμών μεταξύ αντιμαχόμενων στρατοπέδων, διότι μέσω της τεχνολογικής μεταβολής οι επιχειρήσεις μειώνουν το κόστος παραγωγής, επομένως μπορούν να επιθεθούν στους ανταγωνιστές τους χρεώνοντας χαμηλότερες τιμές και εκπομπίζοντάς τους προοδευτικά από την αγορά, όπως ακριβώς και τα καινούργια οπλικά συστήματα και οι τεχνικές κατά κανόνα κρίνουν την

έκβαση του πολέμου και του εδαφικού περιορισμού του αντιπάλου. Οι πτωχεύσεις και οι παλαιώσεις των επιχειρήσεων παρομοιάζονται με τις πολεμικές καταστροφές και με τη γενικότερη «αχρήστευση» που ακολουθεί. Η συγκέντρωση και η συγκεντροποίηση του κεφαλαίου μπορεί να συγκριθεί με την επέκταση των νικητών και τη συρρίκνωση των ηττημένων των πολεμικών αναμετρήσεων. Αυτή η θεωρητική σύλληψη των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων είναι εντελώς διαφορετική από το υπόδειγμα συμπεριφοράς της νεοκλασικής επιχείρησης είτε στη μορφή του παθητικού αποδέκτη τιμών (price-taker) είτε στη μορφή του ανεξέλεγκτου ρυθμιστή τιμών (price-setter). Και στις δύο αυτές περιπτώσεις, τα συμπεράσματα της ανάλυσης εξάγονται από τις αξιωματικές υποθέσεις που βασίζονται στη νεοκλασική θεωρητική κατασκευή και δε σχετίζονται με την πραγματική διαδικασία του ανταγωνισμού μιας καπιταλιστικής οικονομίας.

Επιπλέον σε αντίθεση, με τους κλασικούς οικονομολόγους, στον Marx υπάρχει μια καθαρή διάκριση ανάμεσα στο περιεχόμενο και στα αποτελέσματα του διακλαδικού και του ενδοκλαδικού ανταγωνισμού:

Αυτό που πετυχαίνει ο ανταγωνισμός πρώτα σε μια σφαίρα παραγωγής είναι η αποκατάσταση μιας ίσης αγοραίας αξίας και αγοραίας τιμής από τις διαφορετικές ατομικές αξίες των εμπορευμάτων. Όμως, μόνο ο ανταγωνισμός των κεφαλαίων στις διάφορες σφαίρες είναι που γεννά την τιμή παραγωγής, η οποία εξισώνει τα ποσοστά κέρδους των διαφόρων σφαιρών παραγωγής. Για τον σχηματισμό της τιμής παραγωγής απαιτείται μια ανώτερη ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής από την ανάπτυξη που απαιτείται για την αποκατάσταση μιας ίδιας αγοραίας αξίας και αγοραίας τιμής.

(Marx, *Κεφάλαιο III*, σελ. 180)

Τα βασικά στοιχεία της μαρξικής ανάλυσης είναι ότι ο ανταγωνισμός οδηγεί στην καθιέρωση ενός κατά προσέγγιση γενικού ποσοστού κέρδους που εμπεριέχεται στις τιμές των διαφορετικών κλάδων παραγωγής, καθώς και στην καθιέρωση μιας ενιαίας τιμής για τις επιχειρήσεις που λειτουργούν στον ίδιο κλάδο. Αυτά τα στοιχεία έχουν ως συνέπεια τη δημιουργία συγκεκριμένων φαινομένων (που, όπως θα δούμε, δεν έχουν καμία σχέση με τα αναμενόμενα αποτελέσματα του τέλει ανταγωνισμού), ο εντοπισμός των οποίων σε μια πραγματική οικονομία αποτελεί και το μόνο κριτήριο για την εμπειρική ορθότητα και την επικαιρότητα της μαρξικής θεωρίας.

Με βάση τα παραπάνω, η συζήτηση της μαρξικής ανάλυσης του καπιταλιστικού ανταγωνισμού αναπτύσσεται στα επόμενα τέσσερα μέρη. Στο πρώτο μέρος παραθέτουμε τη θεωρία για το διακλαδικό ανταγωνισμό και η προσοχή μας στρέφεται στον εντοπισμό της διαφοράς της μαρξικής επιχειρηματολογίας από αυτήν της νεοκλασικής θεωρίας αλλά και της σχολής του μονοπωλιακού κεφαλαίου. Στο δεύτερο μέρος εξετάζουμε την ανάλυση του ανταγωνισμού μεταξύ επιχειρήσεων που ανήκουν στον ίδιο κλάδο, δηλαδή τον ενδοκλαδικό ανταγωνισμό. Στο τρίτο μέρος ολοκληρώνουμε τις δύο αυτές όψεις του κεφαλαιακού ανταγωνισμού προκειμένου να αναπτύξουμε την έννοια του Marx περί του ρυθμιστικού κεφαλαίου (regulating capital). Τέλος, με βάση την έννοια του ρυθμιστικού κεφαλαίου, αναφερόμαστε σύντομα στην εξέταση της διαφορικής κερδοφορίας των κεφαλαίων του ίδιου κλάδου καθώς και στο πρόβλημα του καθορισμού της διαφορικής και της απόλυτης γαιοπροσόδου.

3.3.1 Διακλαδικός ανταγωνισμός

Η πρώτη συνέπεια του διακλαδικού ανταγωνισμού, σύμφωνα με τον Marx, είναι η εξισωτική τάση των ποσοστών κέρδους των διαφόρων κλάδων της οικονομίας. Οι επιχειρήσεις κάθε κλάδου θεωρούνται ότι πωλούν τα εμπορεύματά τους σε τιμές αγοράς που τείνουν να ενσωματώνουν το γενικό ποσοστό κέρδους της οικονομίας. Σε αυτό το επίπεδο αφαίρεσης δεν έχει σημασία ο ακριβής ορισμός αυτού του γενικού ποσοστού κέρδους. Θα μπορούσε να είναι το γενικό (ακαθάριστο) ποσοστό κέρδους της οικονομίας ή το επιχειρηματικό ποσοστό κέρδους (rate of profit of enterprise), δηλαδή η διαφορά μεταξύ του γενικού ποσοστού κέρδους και του επιτοκίου που είναι ένας πιο συγκεκριμένος δείκτης κερδοφορίας για κάθε ατομική επιχείρηση.

$$r = \frac{\Pi}{K} = \frac{\Pi_e + iK}{K} = r_e + i$$

όπου r = γενικό ακαθάριστο ποσοστό κέρδους, Π = συνολική μάζα κερδών, K = συνολικό απόθεμα κεφαλαίου, Π_e = μάζα επιχειρηματικών κερδών, r_e = επιχειρηματικό ποσοστό κέρδους και i = επιτόκιο. Σε μια τέτοια περίπτωση υποθέτουμε, χάριν ευκολίας, ότι το επιτόκιο δανεισμού είναι ενιαίο για όλες τις επιχειρήσεις, διότι όλες οι επιχειρήσεις δανειζονται από το ίδιο τραπεζικό σύστημα και ο ανταγωνισμός που επικρατεί εξισώνει το επιτόκιο με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που οι επιχει-

ρήσεις του ίδιου κλάδου πωλούν το ίδιο προϊόν στην ίδια περίπου τιμή.

Η λογική που βρίσκεται πίσω από τη διαμόρφωση ενός γενικού ποσοστού κέρδους μεταξύ των διαφόρων κλάδων της οικονομίας βασίζεται στην ακόλουθη αλληλουχία γεγονότων, που δεν είναι άλλη από το διπλό σταυροειδή μηχανισμό προσαρμογής που αναφέραμε πιο πάνω:

$$\begin{aligned} r_i > \bar{r} &\Rightarrow \hat{S}_i > \hat{D}_i \Rightarrow p_i \downarrow \Rightarrow r_i \downarrow \\ r_i < \bar{r} &\Rightarrow \hat{S}_i < \hat{D}_i \Rightarrow p_i \uparrow \Rightarrow r_i \uparrow \end{aligned}$$

όπου $\hat{S}_i$ και $\hat{D}_i$ είναι οι ρυθμοί μεταβολής της προσφοράς και ζήτησης αντίστοιχα. Οικονομικοί κλάδοι που σε μια δεδομένη χρονική στιγμή τυχαίνει να έχουν ποσοστό κέρδους μεγαλύτερο από το μέσο ποσοστό κέρδους $\bar{r}$ αντιμετωπίζουν μίαν επιτάχυνση της συσσώρευσης κεφαλαίου λόγω της μεγάλης εισροής επενδύσεων, ενώ αντίθετα κλάδοι με ποσοστό κέρδους χαμηλότερο από το γενικό ποσοστό κέρδους αντιμετωπίζουν μια επιβράδυνση της διαδικασίας συσσώρευσης.¹² Η διαδικασία αυτή είναι κατεξοχήν δυναμική, με την έννοια ότι όλοι οι κλάδοι μεταβάλλονται διαχρονικά ως προς το μέγεθος τους. Η ουσιώδης διαφορά είναι ότι οι κλάδοι με ποσοστό κέρδους υψηλότερο από το γενικό ποσοστό κέρδους αυξάνουν την παραγωγή τους (S_i) περισσότερο από τη ζήτηση (D_i) έτσι ώστε να μειώνεται η αγοραία τιμή τους (p_i) οδηγώντας το ποσοστό κέρδους τους προς το γενικό ποσοστό κέρδους. Το αντίστροφο συμβαίνει στους κλάδους με ποσοστό κέρδους χαμηλότερο από το γενικό, όπου η συσσώρευση κεφαλαίου αυξάνεται με ρυθμό μικρότερο από τη ζήτηση οδηγώντας έτσι σε μια τιμή τέτοια, ώστε το ποσοστό κέρδους αυτών των κλάδων να έλκεται πλησιέστερα προς το γενικό ποσοστό κέρδους. Ο Marx σημειώνει σχετικά με αυτήν τη διαδικασία:

Ο ανταγωνισμός εξισώνει τα ποσοστά κέρδους των διαφορετικών σφαιρών παραγωγής σ' ένα μέσο ποσοστό κέρδους μέσω της συνεχούς μεταφοράς κεφαλαίου από τη μια σφαίρα σε μια άλλη. Οι διακυμάνσεις του κέρδους που προέρχονται από τον κύκλο των παχιών και ισχνών ετών (fat and lean years) τα οποία διαδέχονται το ένα το άλλο σε κάθε βιομηχανικό κλάδο εντός δεδομένων χρονικών περιόδων πρέπει ωστόσο να λάβει τη δέουσα προσοχή ... Επιπλέον, η εμπειρία δείχνει ότι αν ένας βιομηχανικός

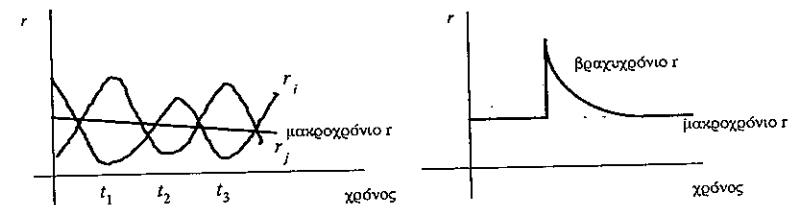
¹² Οι επενδύσεις στους κλάδους με ποσοστό κέρδους μικρότερο του γενικού ποσοστού κέρδους συνεχίζονται αλλά, βέβαια, οι κλάδοι αυτοί δεν αποτελούν την άμεση προτεραιότητα των επιχειρηματιών.

κλάδος, όπως π.χ. ο κλάδος παραγωγής βάμβακος, αποφέρει ένα ασυνήθιστα υψηλό ποσοστό κέρδους σε μια χρονική περίοδο, τότε σε μια άλλη χρονική περίοδο αποφέρει πολύ μικρά κέρδη ή ακόμη και ζημιές· έτσι, σε έναν καθορισμένο κύκλο ετών το μέσο ποσοστό κέρδους είναι συχνά το ίδιο όπως και στους άλλους κλάδους. Το κεφάλαιο σύντομα μαθαίνει να λαμβάνει υπόψιν του αυτήν την εμπειρία.

(Marx, Κεφάλαιο III, σελ. 208)

Ο τρόπος εξίσωσης των διακλαδικών ποσοστών κέρδους δείχνει ότι η διακύμανση της διαφοράς των διακλαδικών ποσοστών κέρδους από το μέσο ποσοστό κέρδους της οικονομίας δε θα πρέπει να επιδεικνύει κάποια ειδική κατανομή, πράγμα που σημαίνει ότι η κατάταξη των ποσοστών κέρδους θα πρέπει να μεταβάλλεται στη διάρκεια του χρόνου. Με άλλα λόγια, η διασπορά των διακλαδικών ποσοστών κέρδους γύρω από το μέσο ποσοστό κέρδους είναι αναμενόμενη και φυσιολογικά δεν εκλείπει, όπως π.χ. συμβαίνει στη νεοκλασική θεωρία. Στο Σχήμα 3 παρατηρούμε ότι τα ποσοστά κέρδους δύο τυχαίων κλάδων i και j έλκονται προς το μέσο ποσοστό κέρδος με το οποίο, βέβαια, δεν εξομοιώνονται, η δε κατάταξή τους μεταβάλλεται στη διάρκεια του χρόνου. Αν, π.χ., το ποσοστό κέρδους του κλάδου i είναι χαμηλότερο από το ποσοστό κέρδους του κλάδου j για τη χρονική στιγμή t_1 , στη χρονική στιγμή t_2 το ποσοστό κέρδους του κλάδου i είναι υψηλότερο του κλάδου j κ.ο.κ. Το είδος αυτό της εξισωτικής τάσης δε συνεπάγεται ότι τα δύο ποσοστά κέρδους με το πέρασμα του χρόνου ταυτίζονται — μια καθαρά νεοκλασική αντίληψη — αλλά ότι σε κάθε χρονική περίοδο τα δύο ποσοστά κέρδους διαφέρουν και, μόνο ότι μακροχρόνια και κατά μέσο όρο οι διαφορές τους από το μέσο ποσοστό κέρδους τείνουν να εξαλείφονται.

ΣΧΗΜΑ 3: Εξισωτική τάση έναντι σύγκλισης των ποσοστών κέρδους

Μαρξική εξισωτική τάση

Νεοκλασική σύγκλιση

Στο Σχήμα 3 παρουσιάζεται επίσης και η νεοκλασική εκδοχή της απόλυτης εξίσωσης των ποσοστών κέρδους, κατά την οποία οποιαδήποτε διαφορά μεταξύ ενός κλαδικού ποσοστού κέρδους από το μέσο, που βέβαια προέρχεται από εξωγενείς παράγοντες (όπως οι μεταβολές στις προτιμήσεις των καταναλωτών, η διαφορετική πληροφόρηση κ.λπ.), θεωρείται βραχυχρόνιας διάρκειας. Μακροχρόνια (αν δεν υπάρχουν άλλες διαταραχές στην οικονομία) όλα τα επιμέρους ποσοστά κέρδους ταυτίζονται, καθώς συγκλίνουν σε ένα ενιαίο ποσοστό κέρδους.

Ένα άλλο μέτρο κερδοφορίας, εκτός από το ποσοστό κέρδους, το οποίο χρησιμοποιείται ευρέως στη βιβλιογραφία για τη θεωρία του ανταγωνισμού, είναι το περιθώριο κέρδους. Αυτό ορίζεται είτε ως *περιθώριο κέρδους επί των πωλήσεων* (profit margin on sales) m είτε ως *περιθώριο κέρδους επί του κόστους* (profit margin on cost)¹³ μ .

$$m = \frac{\pi}{P} = \frac{P-k}{P} = 1 - \frac{k}{P} \quad \text{και} \quad \mu = \frac{\pi}{k} = \frac{P-k}{k} = \frac{P}{k} - 1$$

όπου π = κέρδος ανά μονάδα προϊόντος, p = τιμή και k = κόστος ανά μονάδα προϊόντος. Το περιθώριο κέρδους επί του κόστους (μ) σχετίζεται με το περιθώριο κέρδους επί των πωλήσεων (m) ως εξής¹⁴:

$$m = \frac{\pi}{P} = \frac{\pi}{k+\pi} = \frac{\pi/k}{(k+\pi)/k} = \frac{\mu}{1+\mu}$$

Η δεύτερη συνέπεια του διακλαδικού ανταγωνισμού και της εξισωτικής τάσης των ποσοστών κέρδους είναι ότι το μέγεθος των περιθωρίων κέρδους στις πωλήσεις (ή στο κόστος) είναι ευθέως ανάλογο του λόγου κεφαλαίου-προϊόντος. Το αποτέλεσμα αυτό εξάγεται από τον ορισμό του ποσοστού κέρδους:

$$r = \frac{\Pi}{K} = \frac{\Pi/PQ}{K/PQ} = \frac{m}{K/(PQ)} \quad \text{και} \quad m = r \frac{K}{PQ}$$

όπου r = το ποσοστό κέρδους, Π = συνολικά κέρδη, K = απόθεμα πά-

¹³ Το ποσοστό κέρδους δε θα πρέπει να συγχέεται με το περιθώριο κέρδους, καθώς το πρώτο εκφράζει το λόγο μιας ροής προς απόθεμα (συνολική κερδοφορία) ενώ το δεύτερο το λόγο δύο ροών (τρέχουσα κερδοφορία).

¹⁴ Τα δύο περιθώρια κέρδους μεταβάλλονται προς την ίδια κατεύθυνση με αποτέλεσμα, όταν χρησιμοποιούμε τον ένα λόγο, να είναι σαν να χρησιμοποιούμε ταυτόχρονα και τον άλλο.

γιου κεφαλαίου, P = τιμή, Q = παραγόμενο προϊόν, m = περιθώριο κέρδους επί των πωλήσεων και $K/(PQ)$ = λόγος κεφαλαίου-προϊόντος. Ο παραπάνω τύπος δείχνει την αναλογική σχέση μεταξύ του περιθωρίου κέρδους επί των πωλήσεων και του λόγου κεφαλαίου-προϊόντος. Αν υπάρχει εξισωτική τάση των διακλαδικών ποσοστών κέρδους στην οικονομία, οι διαφορετικοί λόγοι κεφαλαίου-προϊόντος συνεπάγονται διαφορετικά περιθώρια κέρδους επί των πωλήσεων για κάθε κλάδο της οικονομίας. Η πρόταση αυτή διατυπώνεται και με τον ακόλουθο τρόπο, όπου i και j είναι δύο κλάδοι:

$$m_i = r \left(\frac{K}{PQ} \right)_i \quad \text{και} \quad m_j = r \left(\frac{K}{PQ} \right)_j$$

Διαιρούμε κατά μέλη και λαμβάνουμε:

$$\frac{m_i}{m_j} = \frac{(K/PQ)_i}{(K/PQ)_j} \quad \text{και} \quad m_i \geq m_j \quad \text{όσο} \quad (K/PQ)_i \geq (K/PQ)_j$$

Συνεπώς, μια αναγκαία συνέπεια της εξισωτικής τάσης των ποσοστών κέρδους είναι ότι τα περιθώρια κέρδους επί των πωλήσεων γίνονται αναλογικά των λόγων κεφαλαίου-προϊόντος. Έτσι, οι διακλαδικές διαφορές στα περιθώρια κέρδους, που στα νεοκλασικά οικονομικά εμφανίζονται ως απόδειξη της ατέλειας του ανταγωνισμού,¹⁵ στη μαρξική θεωρία αποτελούν τα φυσιολογικά και αναμενόμενα φαινόμενα του ανταγωνισμού, που εκφράζονται, μάλιστα, δια μέσου της τάσης για εξίσωση των διακλαδικών ποσοστών κέρδους.

Ο λόγος κεφαλαίου-προϊόντος δείχνει το βαθμό εκμηχάνισης ενός κλάδου και ταυτόχρονα παριστάνει το μέγεθος των απαιτούμενων επενδύσεων ανά μονάδα πωλήσεων που στη νεοκλασική θεωρία της βιομηχανικής οργάνωσης συχνά παρατίθεται ως εμπόδιο εισόδου σε έναν κλάδο και ως παρέκκλιση από το μικρό (σε σχέση με τη συνολική αγορά) μέγεθος επιχείρησης που απαιτούν οι συνθήκες του τέλειου ανταγωνισμού. Συνεπώς, στη νεοκλασική και στη μετακεϊνσιανή θεωρία καθώς και στη θεωρία του μονοπωλιακού κεφαλαίου, η συσχέτιση ανάμεσα στα υψηλά περιθώρια κέρδους και του υψηλού λόγου κεφαλαίου-

¹⁵ Στις συνθήκες του τέλειου ανταγωνισμού μακροχρόνια τα περιθώρια κέρδους επί των πωλήσεων ή του κόστους αναμένονται να εξισώνονται με το μηδέν σύμφωνα με τη συνθήκη ότι η τιμή ισούται με το μέσο κόστος, διαφορετικά αντανακλούν κάποιο βαθμό επιβολής στην αγορά.

προϊόντος θεωρείται απόδειξη της ύπαρξης ολιγοπωλιακών καταστάσεων. Σε αντιπαράθεση, στη μαρξική θεωρία αυτή η συσχέτιση αποτελεί ένα από τα προβλεπόμενα αποτελέσματα της διαδικασίας του ανταγωνισμού. Επιπλέον, μεγαλύτερες απαιτήσεις για επένδυση προσδιορίζουν απλώς τη μορφή και την προϋπόθεση εισόδου (ή εξόδου) σε έναν κλάδο και δε συνεπάγεται αναγκαστικά ότι ορθώνουν ανυπέρβλητα εμπόδια στη ροή του κεφαλαίου. Με άλλα λόγια, το επίπεδο του απαιτούμενου κεφαλαίου προσδιορίζει το ότι η κινητικότητα κεφαλαίου είναι λιγότερο εύκαμπτη εκεί που το μέγεθος επενδύσεων είναι μεγάλο, και περισσότερο εύκαμπτη εκεί που το μέγεθος επενδύσεων είναι μικρό. Η αιτιολόγηση αυτής της άποψης έγκειται στο γεγονός ότι το πιστωτικό σύστημα σχεδόν πάντοτε είναι σε θέση να εξασφαλίσει την απαιτούμενη χρηματοδότηση, αν η επένδυση υπόκειται να είναι κερδοφόρα ανεξάρτητα από την κλίμακα του απαιτούμενου κεφαλαίου.

Μια τρίτη συνέπεια του διακλαδικού ανταγωνισμού είναι ότι στους κλάδους με μεγάλες απαιτήσεις για ελάχιστο μέγεθος κεφαλαίου (K) και, επομένως, με υψηλό λόγο κεφαλαίου-προϊόντος (K/PQ) και με υψηλό κόστος εισόδου ή εξόδου, οι όποιες μεταβολές στη ζήτηση αντανακλώνται περισσότερο σε μεταβολές του βαθμού χρησιμοποίησης του παραγωγικού δυναμικού (degree of capacity utilization) των επιχειρήσεων και λιγότερο σε μεταβολές στις τιμές μέσω της επιτάχυνσης ή επιβράδυνσης της συσσώρευσης κεφαλαίου. Με άλλα λόγια, όταν μεταβάλλεται η ζήτηση, οι κλάδοι με υψηλό λόγο κεφαλαίου-προϊόντος τείνουν να απορροφούν αυτές τις μεταβολές στη ζήτηση μέσω κατάλληλων ρυθμίσεων στο βαθμό χρησιμοποίησης της παραγωγικής δυναμικότητας και της απασχόλησης εργασίας και λιγότερο μέσω μεταβολών στις τιμές. Έτσι, οι κλάδοι που έχουν υψηλότερο λόγο κεφαλαίου-προϊόντος, λόγω των μικρότερων διακυμάνσεων στις τιμές, θα έχουν και μικρότερες διακυμάνσεις στα περιθώρια κέρδους επί των πωλήσεών τους (με σχετικά σταθερό το μοναδιαίο κόστος) για κάθε δεδομένη ποσοστιαία μεταβολή στις πωλήσεις. Η πρόταση αυτή μαθηματικά διατυπώνεται:

$$\left(\frac{dm}{m}\right)_i > \left(\frac{dm}{m}\right)_j, \text{ αν } K_i < K_j$$

Αυτό σημαίνει επιπλέον ότι και η ποσοστιαία μεταβολή στο ποσοστό κέρδους αναμένεται να είναι μικρότερη στους κλάδους με υψηλότερο λόγο κεφαλαίου-προϊόντος. Η ολοκληρωμένη λογική της πρότασης αυτής βασίζεται στο ότι, αν το μεγαλύτερο μέρος από τη μεταβλητότητα

της ζήτησης απορροφάται μέσω μεταβολών της ποσότητας του προϊόντος παρά της τιμής, τότε το περιθώριο κέρδους και, άρα, και το ποσοστό κέρδους θα μεταβάλλεται λιγότερο στους κλάδους με υψηλό λόγο κεφαλαίου-προϊόντος παρά στους κλάδους με χαμηλό λόγο κεφαλαίου-προϊόντος.

Διαφορετικά διατυπωμένη αυτή η συνθήκη περιγράφεται ως εξής:

$$dm = rd \left(\frac{K}{PQ} \right) + dr \left(\frac{K}{PQ} \right)$$

Αν, στη συνέχεια, διαιρέσουμε την παραπάνω έκφραση με m και κατά συνέπεια, τη μετατρέψουμε σε όρους ποσοστιαίων μεταβολών, λαμβάνουμε:

$$\frac{dm}{m} = r \frac{d \left(\frac{K}{PQ} \right)}{r \left(\frac{K}{PQ} \right)} + \frac{dr}{r} = \left[\frac{[dK(PQ) - d(PQ)K]}{(PQ)^2} \right] \frac{K}{PQ} + \frac{dr}{r}$$

και

$$\frac{dm}{m} = \frac{dK}{K} - \frac{d(PQ)}{PQ} + \frac{dr}{r}$$

Αν τώρα λύσουμε ως προς dr/r , θα έχουμε:

$$\frac{dr}{r} = \frac{dm}{m} + \frac{d(PQ)}{PQ} - \frac{dK}{K}$$

Επειδή για κάθε δεδομένη βραχυχρόνια ποσοστιαία μεταβολή στις πωλήσεις, $d(PQ)/PQ$, το απόθεμα κεφαλαίου παραμένει αναλλοίωτο ($dK/K=0$), και μόνο τα περιθώρια κέρδους επί των πωλήσεων επηρεάζονται, η μεταβλητότητα των ποσοστών κέρδους θα είναι μικρότερη στους κλάδους που παρουσιάζουν τη μικρότερη μεταβλητότητα στα περιθώρια κέρδους επί των πωλήσεων, που —όπως έχουμε αναφέρει— είναι οι κλάδοι με τη μεγαλύτερη κλίμακα επενδύσεων ή —πράγμα που είναι ταυτόσημο— με το μεγαλύτερο λόγο κεφαλαίου-προϊόντος. Παρατηρούμε, επομένως, ότι η εμφάνιση των αποκαλούμενων διοικητικών τιμών (administered prices), δηλαδή οι χαμηλές διακυμάνσεις των τιμών ορισμένων κλάδων σε σχέση με άλλους, που αποδίδεται από τη μετακευνοσιανή και τις άλλες προσεγγίσεις στη δύναμη επιβολής των μεγάλων

επιχειρήσεων πάνω στους νόμους της αγοράς, ερμηνεύεται από τη μαρξική θεωρία του ανταγωνισμού και αποτελεί και αυτή ένα αποτέλεσμα της διαδικασίας του διακλαδικού ανταγωνισμού.

3.3.2 Ενδοκλαδικός ανταγωνισμός

Μέχρι τώρα έχουμε αναφέρει ότι ο διακλαδικός ανταγωνισμός οδηγεί σε μια εξισωτική τάση των ποσοστών κέρδους μεταξύ των διάφορων κλάδων μέσω του σχηματισμού των τιμών παραγωγής. Στον ενδοκλαδικό ανταγωνισμό, που αποτελεί τη δεύτερη όψη της διαδικασίας του ανταγωνισμού στην ανάλυση του Marx (*Κεφάλαιο III*, σελ. 138-39, 178-86, 197-98, 641-45), οι επιχειρήσεις του κλάδου σε καμιά περίπτωση δεν εκλαμβάνονται ως απειροελάχιστα μικρές σχετικά με το μέγεθος του κλάδου ούτε συμπεριφέρονται ως «λήπτες τιμών», όπως ο Sweezy και άλλοι ριζοσπάστες οικονομολόγοι υποθέτουν ότι συνέβαινε στο στάδιο του «ανταγωνιστικού καπιταλισμού» σε αναλογία με τις συνθήκες του τέλει ανταγωνισμού. Οι επιχειρήσεις που λειτουργούν σε έναν κλάδο θεωρούνται στην ανάλυση του Marx ως μονάδες κεφαλαίου οι οποίες εμπλέκονται σε έναν άγριο ανταγωνισμό για τη διατήρηση και επέκταση του μεριδίου τους στην αγορά, κυρίως μέσω της μείωσης του μοναδιαίου κόστους και των τιμών των εμπορευμάτων τους σε μια προσπάθεια εκτοπισμού των ανταγωνιστών τους. Όπως γράφει ο Marx:

Η μάχη του ανταγωνισμού δίνεται μέσω της μείωσης των τιμών των εμπορευμάτων. Η μείωση των τιμών των εμπορευμάτων εξαρτάται, *ceteris paribus*, από την παραγωγικότητα της εργασίας, που με τη σειρά της εξαρτάται από την κλίμακα παραγωγής. Επομένως, τα μεγαλύτερα σε μέγεθος κεφάλαια εκτοπίζουν τα μικρότερα.

(Marx, *Κεφάλαιο I*, σελ. 626)

Παρά το γεγονός ότι ο Marx έγραφε κατά τη διάρκεια του δέκατου ένατου αιώνα δε χρησιμοποίησε τη μικρή επιχείρηση ως βάση της ανάλυσής του, κάτι που, όπως είδαμε, υποστηρίζουν πολλοί σημερινοί ριζοσπάστες οικονομολόγοι (Sweezy 1981, Foster 1986 κ.λπ.). Αντίθετα, ο Marx αρχίζει την ανάλυσή του με τις μεγάλες μονάδες κεφαλαίου που ήδη βρίσκονται στη μάχη της ελάττωσης του κόστους παραγωγής μέσω της αυξανόμενης μηχανοποίησης. Αυτές οι μεγάλες μονάδες κεφαλαίου υιοθετώντας καινοτομίες που οδηγούν σε τεχνικές με χαμηλότερο μοναδιαίο κόστος καθιστούν εφικτή τη μείωση της τιμής πώλησης του

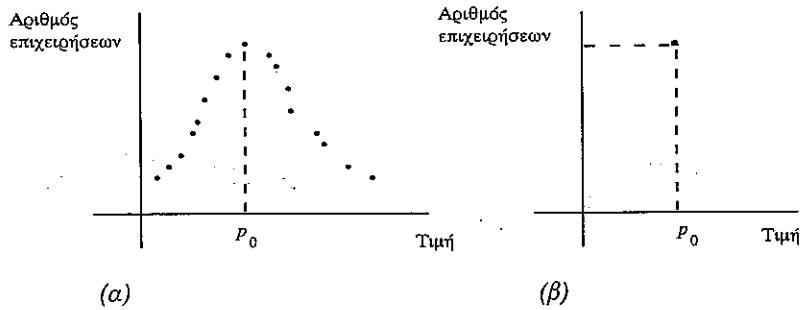
προϊόντος και, επομένως, την αύξηση του μεριδίου τους στην αγορά. Οι υπόλοιπες επιχειρήσεις, επειδή δεν μπορούν (είναι οικονομικά ασύμφορη η εγκατάλειψη και η απαξίωση του υφιστάμενου μηχανικού εξοπλισμού) να αντιγράψουν τις καινοτομίες αμέσως, εξακολουθούν να λειτουργούν με τις ίδιες συνθήκες παραγωγής για μεγάλο χρονικό διάστημα. Οι καινοτόμες επιχειρήσεις που αυξάνουν το επενδυμένο κεφάλαιο ανά μονάδα παραγόμενου προϊόντος αναμένονται να ελαττώσουν, προσωρινά τουλάχιστον, το ποσοστό κέρδους τους. Όμως, όσο ελαττώνουν την τιμή πώλησης του προϊόντος τους και αυξάνουν το μερίδιο της αγοράς, τόσο το περιθώριο κέρδους επί των πωλήσεων αυξάνεται. Προοδευτικά το ποσοστό κέρδους των καινοτόμων επιχειρήσεων γίνεται το υψηλότερο του κλάδου, τουλάχιστον μέχρι να υιοθετηθεί και από όλες τις άλλες επιχειρήσεις του κλάδου η μέθοδος παραγωγής που τους επέτρεψε να μειώσουν το μοναδιαίο κόστος τους. Εξάλλου, όλοι οι παραγωγοί αναπόφευκτα πωλούν το ίδιο εμπόρευμα περίπου στην ίδια τιμή. Με άλλα λόγια, εδώ έχουμε την ισχύ «του νόμου της μιας τιμής».

Ο ανταγωνισμός εξαναγκάζει τους παραγωγούς στην ίδια σφαίρα παραγωγής να πωλούν τα εμπορεύματά τους στην ίδια τιμή.

(Marx, *Κεφάλαιο III*, σελ. 865)

Όπως στην περίπτωση με την εξίσωση των ποσοστών κέρδους, η εξίσωση της τιμής σε έναν κλάδο δε συνεπάγεται ότι όλες οι επιχειρήσεις του κλάδου πωλούν τα εμπορεύματά τους στην ίδια ακριβώς τιμή. Αυτό που εννοεί ο Marx είναι ότι σε έναν κλάδο υπάρχει μια διασπορά τιμών παρόμοια με αυτήν που απεικονίζεται στο Σχήμα 4 όπου στον κάθετο άξονα παριστάνουμε τον αριθμό των επιχειρήσεων και στον οριζόντιο άξονα τις τιμές. Η τάση εξίσωσης των τιμών σημαίνει ότι οι επιχειρήσεις εξαναγκάζονται να πωλούν κοντά στην τιμή p_0 και η όποια σοβαρή απόκλιση από αυτήν την τιμή ενεργοποιεί αντίρροπες δυνάμεις. Μια τιμή μικρότερη από την p_0 συνεπάγεται ένα μικρό αριθμό επιχειρήσεων που μπορεί ν' ανταποκριθεί, ενώ μια τιμή μεγαλύτερη από την p_0 συνεπάγεται για μια ακόμη φορά, αν και για διαφορετικούς λόγους, ότι ένας μικρότερος αριθμός επιχειρήσεων μπορεί να επιβιώσει:

ΣΧΗΜΑ 4: Εξισωτική τάση έναντι ομοιόμορφης τιμής

Υπάρχουν δυνάμεις που εξωθούν τις επιχειρήσεις να χρεώσουν μια τιμή κοντά στην p_0 . Οι λόγοι που οι επιχειρήσεις μπορούν και χρεώνουν τιμή σε απόκλιση από την p_0 θα πρέπει να αναζητηθούν στο μεταφορικό κόστος, στην έλλειψη επαρκούς πληροφόρησης, στις συνήθειες των καταναλωτών κ.λπ. Ο βαθμός απόκλισης της τιμής ποικίλει από προϊόν σε προϊόν. Αυτό διαφέρει από τη νεοκλασική αντίληψη του ανταγωνισμού, όπου όλες οι επιχειρήσεις χρεώνουν την ίδια τιμή p_0 , όπως απεικονίζεται στο Σχήμα 4.

Η εξισωτική τάση της τιμής μεταξύ των επιχειρήσεων σε έναν κλάδο συνεπάγεται ενδοκλαδικές διαφορές στα ποσοστά κέρδους. Αν όλες οι επιχειρήσεις πωλούν στην ίδια περίπου τιμή, συνεπάγεται ότι οι επιχειρήσεις με χαμηλότερο μοναδιαίο κόστος τείνουν να παρουσιάζουν περιθώρια και ποσοστά κέρδους που είναι γενικά υψηλότερα από αυτά των επιχειρήσεων με υψηλότερο μοναδιαίο κόστος λειτουργίας. Έτσι, η διακλαδική εξισωτική τάση των ποσοστών κέρδους συνεπάγεται και συνυπάρχει ταυτόχρονα με μια ιεραρχία των ποσοστών κέρδους των επιχειρήσεων που λειτουργούν στον ίδιο κλάδο. Στη μαρξική ανάλυση μια τέτοια ιεραρχία ποσοστών κέρδους θα συνεχίσει να υφίσταται, διότι ορισμένα από τα στοιχεία της παραγωγικής διαδικασίας (όπως η τοποθεσία, το κλίμα, οι διαθέσιμοι φυσικοί πόροι κ.λπ.) δεν μπορούν να αναπαραχθούν εύκολα ή γρήγορα και, επιπλέον και σπουδαιότερο, οι επιχειρήσεις εντός του ίδιου κλάδου χαρακτηρίζονται από διαφορετική ικανότητα για καινοτομίες στη διαδικασία παραγωγής (Shaikh 1980, Semmler 1984). Γι' αυτούς τους λόγους, τα ενδοκλαδικά ποσοστά κέρδους γενικά θα διαφέρουν. Τα ενδοκλαδικά ποσοστά κέρδους όπως φαίνεται και στον Πίνακα 1, μπορούν γενικά να είναι τα ίδια μόνο στην

περίπτωση που υπάρχει τέλεια συσχέτιση μεταξύ των λόγων κεφαλαίου-προϊόντος και των περιθωρίων κέρδους. Αυτή η συνθήκη απαιτεί λόγους κεφαλαίου-προϊόντος ορισμένων αναλογιών,¹⁶ που, βέβαια, δεν υπάρχει θεωρητικός λόγος να τους δικαιολογεί και είναι απίθανο να υφίστανται στην πράξη.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: Ενδοκλαδικός ανταγωνισμός και διαφοροποίηση των ποσοστών κέρδους

Κεφάλαια	k =μοναδιαίο κόστος	μοναδιαίο κέρδος= Π	$m=\Pi/P$	P =τιμή	K/PQ	$r = m/(K/PQ)$
A	10	30	$30/40=0,75$	40	12	$0,75/12=6,25\%$
B	20	20	$20/40=0,5$	40	10	$0,50/10=5\%$

Ως αποτέλεσμα του ενδοκλαδικού ανταγωνισμού προκύπτει ότι τα ποσοστά κέρδους των επιχειρήσεων του κλάδου διαφέρουν μεταξύ τους, αλλά τίποτε δεν αποκλείει με την πάροδο του χρόνου κάποια κεφάλαια που βρίσκονται χαμηλά στην κλίμακα κερδοφορίας του κλάδου να υιοθετήσουν περισσότερο αποτελεσματικές μεθόδους παραγωγής και να ξεπεράσουν έτσι κάποια άλλα κεφάλαια, που τώρα παρουσιάζουν υψηλότερο ποσοστό κέρδους. Η διαδικασία του ανταγωνισμού σε ενδοκλαδικό επίπεδο είναι ακριβώς αυτή, δηλαδή η προσπάθεια μέσω της τεχνολογικής μεταβολής και της μηχανοποίησης της παραγωγικής διαδικασίας για μείωση του κόστους, μείωση της τιμής, αύξηση του μεριδίου αγοράς και αύξηση του ποσοστού κέρδους. Όπως οι επιχειρήσεις διαχρονικά μεταβάλλουν τον παραγωγικό τους εξοπλισμό και την αποτελεσματικότητά τους, έτσι μεταβάλλεται και η θέση τους στην κλίμακα κερδοφορίας του κλάδου. Συνεπάγεται ότι, όπως και στον διακλαδικό ανταγωνισμό, η ύπαρξη σε κάποια δεδομένη χρονική στιγμή άνισων ποσοστών κέρδους για τις διάφορες επιχειρήσεις του κλάδου δεν αποτελεί από μόνη της απόδειξη μονοπωλιακής δύναμης των πιο κερδοφόρων επιχειρήσεων του κλάδου.

¹⁶ Π.χ. επιχειρήσεις με διπλάσιο λόγο κεφαλαίου-προϊόντος από άλλες να παρουσιάζουν ακριβώς διπλάσιο περιθώριο κέρδους από αυτές.

3.3.3 Το Ρυθμιστικό Κεφάλαιο

Η συζήτηση που προηγήθηκε για το διακλαδικό και τον ενδοκλαδικό ανταγωνισμό οδηγεί στη φαινομενικά αντιφατική κατάσταση σύμφωνα, με την οποία τα διακλαδικά ποσοστά κέρδους έχουν την τάση να εξισώνονται μεταξύ τους, ενώ, ταυτόχρονα, στο εσωτερικό κάθε κλάδου οι επιχειρήσεις παρουσιάζουν γενικά διαφορετικά ποσοστά κέρδους. Όπως θα δούμε παρακάτω, στην ανάλυση του Marx η εξήγηση αυτής της αντίφασης (που απαιτεί τη μετάβαση σε ένα πιο συγκεκριμένο επίπεδο αφαίρεσης από αυτό του σχηματισμού του γενικού ποσοστού κέρδους και των τιμών παραγωγής, έτσι ώστε να ληφθεί υπόψη η υπάρχουσα διαφοροποίηση των ατομικών κεφαλαίων κάθε κλάδου) είναι ότι η *εξισωτική τάση των ποσοστών κέρδους ισχύει μόνο για κάποια συγκεκριμένα κεφάλαια* κάθε κλάδου.

Η σύνθεση των δύο διαφορετικών όψεων του ανταγωνισμού (διακλαδικού και ενδοκλαδικού) δεν προβάλλεται με έναν εντελώς καθαρό τρόπο στα κεφάλαια περί ανταγωνισμού, δηλαδή στα κεφάλαια 8-10 του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου*. Η ανάλυση εκεί εξακολουθεί να κινείται σε ένα υψηλό επίπεδο αφαίρεσης και συνήθως αναφέρεται μόνο στις μέσες συνθήκες παραγωγής που επικρατούν σε κάθε κλάδο. Οι κοινωνικές μέσες συνθήκες παραγωγής θεωρούνται ως η αντιπροσωπευτική έκφραση των επιμέρους ατομικών κεφαλαίων¹⁷ που συναπαρτίζουν τον όλο κλάδο. Στο κεφάλαιο 10 του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου*, ο Marx παρουσιάζει μια λεπτομερειακή ανάλυση του ενδοκλαδικού ανταγωνισμού, χωρίς να ολοκληρώσει αυτή τη συζήτηση συμπεριλαμβάνοντας και το διακλαδικό ανταγωνισμό. Υπάρχουν μόνο σποραδικές αναφορές στο τέλος του δέκατου κεφαλαίου που, βέβαια, δεν επαρκούν για να αποτελέσουν μια ικανοποιητική σύνθεση των δύο όψεων του ανταγωνισμού. Το εύλογο ερώτημα που τίθεται εδώ είναι ο τρόπος προσδιορισμού του είδους της επιχείρησης ή, καλύτερα, της μεθόδου παραγωγής, της οποίας το ποσοστό κέρδους τείνει προς εξίσωση με αυτά των κεφαλαίων των άλλων κλάδων.

Ο Marx ονομάζει *ρυθμιστικό κεφάλαιο* (regulating capital) την επιχείρηση (κεφάλαιο) που χρησιμοποιεί τη μέθοδο παραγωγής, της οποίας το ποσοστό κέρδους τείνει προς εξίσωση με αυτά των κεφαλαίων των

άλλων κλάδων. Καθώς η πραγματική διαδικασία που επιφέρει την τάση για εξίσωση των διακλαδικών ποσοστών κέρδους είναι η διαφορική ροή του κεφαλαίου στους διάφορους κλάδους, συνεπάγεται ότι το ρυθμιστικό κεφάλαιο κάθε κλάδου είναι αυτό που χρησιμοποιεί την *καλύτερη γενικά διαθέσιμη μέθοδο ή τις καλύτερες γενικά διαθέσιμες συνθήκες παραγωγής* (best practice method of production). Γενικά διαθέσιμη, σημαίνει ότι αυτή η μέθοδος παραγωγής μπορεί να υιοθετηθεί σχετικά εύκολα από κάθε κεφάλαιο και δεν υπάρχουν νομικές ή οικονομικές ρυθμίσεις που να καθιστούν τυπικά ή ουσιαστικά απαγορευτική τη χρησιμοποίησή της. Άρα, όταν κάποιο νέο κεφάλαιο πρόκειται να εισέλθει στον κλάδο, θα εισέλθει στην καλύτερη των περιπτώσεων με τη μέθοδο παραγωγής του ρυθμιστικού κεφαλαίου. Αυτό σημαίνει ότι η επέκταση της παραγωγής κάθε κλάδου πραγματοποιείται κάτω από τις συνθήκες λειτουργίας του ρυθμιστικού κεφαλαίου του κλάδου και μέσα από αυτήν τη διαδικασία τα ποσοστά κέρδους των ρυθμιστικών κεφαλαίων τείνουν να εξισώνονται διαχρονικά.

Η υπόθεση που κάνει ο Marx στα κεφάλαια περί ανταγωνισμού στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* είναι ότι οι κοινωνικά μέσες συνθήκες παραγωγής είναι εκείνες στις οποίες πραγματοποιείται η επέκταση της παραγωγής μέσω της συσσώρευσης του κεφαλαίου. Επομένως, το ποσοστό κέρδους των κεφαλαίων που λειτουργούν με τις μέσες συνθήκες παραγωγής αντιπροσωπεύει τη σχετική κερδοφορία του κλάδου, και, άρα, είναι αυτό το ποσοστό κέρδους που τείνει να εξισώνεται διακλαδικά. Ο Shaikh (1982a) αναφέρει ότι αυτή η υπόθεση του Marx είναι μόνο προσωρινή και ότι σε ένα χαμηλότερο επίπεδο αφαίρεσης που συναντάται στα κεφάλαια περί διαφορικής και απόλυτης γαιοπροσόδου (*Κεφάλαιο III*, σελ. 614-813), ο Marx υποστηρίζει ότι στον αγροτικό τομέα¹⁸ η επέκταση της συσσώρευσης κεφαλαίου και της προσφοράς προϊόντος πραγματοποιείται στη λιγότερο εύφορη γη. Αυτό συμβαίνει, επειδή τα πιο εύφορα τεμάχια γης είτε δεν είναι διαθέσιμα (διότι ήδη καλλιεργούνται και αποφέρουν γαιοπρόσοδο) είτε δεν μπορούν να αναπαραχθούν. Κατά συνέπεια, το ποσοστό κέρδους της χειρότερης σε απόδοση γης είναι αυτό που τείνει προς εξίσωση με τα ποσοστά κέρδους των άλλων κλάδων. Έτσι, στον κλάδο της γεωργίας η λιγότερο εύφορη γη είναι αυτή στην οποία σχηματίζονται οι *ρυθμιστικές συνθήκες παραγωγής*

¹⁷ Τα οποία όπως είδαμε στην ανάλυση του ενδοκλαδικού ανταγωνισμού είναι διαφορετικά ως προς τις μεθόδους παραγωγής που χρησιμοποιούν και άρα ως προς την παραγωγικότητά τους, το (μοναδιαίο) κόστος τους και την κερδοφορία τους.

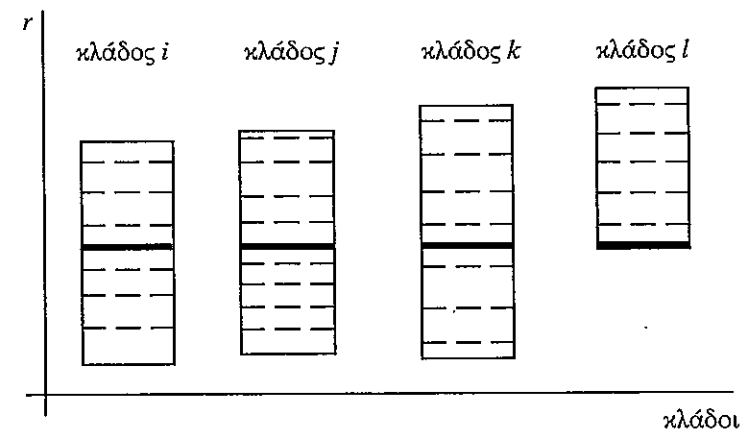
¹⁸ Ο αγροτικός τομέας διαφέρει από τους άλλους κλάδους, επειδή χρησιμοποιεί συνθήκες και μέσα παραγωγής, όπως η γη, τα οποία δεν μπορούν να αναπαραχθούν από το κεφάλαιο.

(regulating conditions of production), εκεί δηλαδή όπου λαμβάνει χώρα η αύξηση της προσφερόμενης ποσότητας του προϊόντος. Το ποσοστό κέρδους της λιγότερο εύφορης γης τείνει να εξισώνεται με αυτό των άλλων κλάδων και, όπως θα δούμε, οι ιδιαιτερότητες της αγροτικής παραγωγής το καθιστούν το χαμηλότερο ολόκληρου του αγροτικού κλάδου.

Στη βιομηχανία, οι ρυθμιστικές συνθήκες κάθε κλάδου δεν καθορίζονται πάντα από τον ίδιο τύπο επιχείρησης, όπως συμβαίνει στον αγροτικό τομέα. Όμως, και εδώ οι ρυθμιστικές συνθήκες παραγωγής προσδιορίζονται από το είδος του κεφαλαίου, όπου μπορεί να πραγματοποιηθεί η επέκταση της συσσώρευσης κεφαλαίου και της παραγωγής. Όπως αναφέραμε πιο πάνω, το κεφάλαιο που λειτουργεί με την καλύτερη μέθοδο παραγωγής η οποία είναι γενικά διαθέσιμη στο νεοεισερχόμενο κεφάλαιο κάθε κλάδου ονομάζεται από τον Marx ρυθμιστικό κεφάλαιο. Η έννοια αυτή είναι παρόμοια με αυτήν που ο επιχειρηματικός κόσμος ονομάζει την πρακτικά καλύτερη μέθοδο παραγωγής. Αυτό, όμως, δε θα έπρεπε να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι όλες οι επιχειρήσεις υιοθετούν, χωρίς καθυστέρηση, την πρακτικά καλύτερη μέθοδο παραγωγής, διότι οι επιχειρήσεις λειτουργούν με πάγιο κεφάλαιο διαφορετικής ηλικιακής σύνθεσης και οι διευθυντές των επιχειρήσεων σχηματίζουν διαφορετικές προσδοκίες. Συνεπώς, οι επιχειρήσεις δε μεταπηδούν εύκολα από μια μέθοδο παραγωγής σε μια άλλη. Όμως, το νεοσχηματιζόμενο κεφάλαιο αναμένεται να εισρεύσει και να υιοθετήσει την πρακτική κάλυψη μέθοδο παραγωγής, είτε επειδή αυτή μπορεί να αντιγραφεί εύκολα είτε επειδή το αναμενόμενο ποσοστό κέρδους από αυτήν είναι αρκετά υψηλό. Οι μέθοδοι παραγωγής που γίνονται στόχος των επιχειρήσεων οι οποίες σκοπεύουν να εισέλθουν σ' έναν κλάδο συνήθως είναι οι πλέον σύγχρονες του κλάδου και όχι βέβαια οι πλέον απαρχαιωμένες ή οι πλέον κερδοφόρες. Οι παλαιότερες μέθοδοι παραγωγής έχουν συνήθως ένα ποσοστό κέρδους χαμηλότερο από το μέσο, ενώ οι πλέον κερδοφόρες μέθοδοι παραγωγής, είτε δεν είναι εύκολο να αναπαραχθούν (για νομικούς και οικονομικούς λόγους) είτε η αναπαραγωγή τους συνδέεται με μεγαλύτερο κίνδυνο, τον οποίο οι νεοεισερχόμενες επιχειρήσεις συνήθως δεν είναι διατεθειμένες να αποδεχτούν. Έτσι, «σε έναν κύκλο παχιών και ισχνών ετών», δηλαδή σε έναν πλήρη επιχειρηματικό κύκλο, υπάρχει μια διακλαδική εξισωτική τάση των ποσοστών κέρδους μεταξύ των ρυθμιστικών κεφαλαίων. Οι τιμές παραγωγής σχηματίζονται για το ποσοστό κέρδους που αντιστοιχεί στα ρυθμιστικά κεφάλαια, με αποτέλεσμα τη δημιουργία και μόνιμη παρουσία διαφορετικών ενδοκλαδικών ποσοστών κέρδους.

Η έννοια του ρυθμιστικού κεφαλαίου σχηματίζει τη σύνθεση των δύο όψεων του κεφαλαιακού ανταγωνισμού, του διακλαδικού και του ενδοκλαδικού. Κατά συνέπεια, το ποσοστό κέρδους που αντιστοιχεί στο ρυθμιστικό κεφάλαιο είναι το μέτρο εκτίμησης της απόδοσης των καινούργιων επενδύσεων. Επομένως, το ρυθμιστικό κεφάλαιο είναι αυτό που πρόκειται να προσδιορίσει το ρυθμό συσσώρευσης σε κάθε επιμέρους κλάδο. Αν τα ρυθμιστικά κεφάλαια δύο κλάδων έχουν διαφορετικά ποσοστά κέρδους, οι επενδύσεις θα εισρεύσουν σε αυτά με διαφορετικούς ρυθμούς αλλά, πάντως, θα εξακολουθήσουν να υπάρχουν καθαρές νέες επενδύσεις και στον κλάδο με το χαμηλότερο ποσοστό κέρδους, λόγω της αβεβαιότητας και των διαφορών στις προσδοκίες. Είναι σημαντικό να σημειώσουμε επίσης ότι οι ρυθμιστικές συνθήκες παραγωγής δεν ορίζουν ένα και μοναδικό ποσοστό κέρδους αλλά μάλλον ένα σχετικά στενό διάστημα με διαφορετικά ποσοστά κέρδους. Αυτό αληθεύει, ακόμη και στην περίπτωση που έχουμε ένα και μόνο ρυθμιστικό κεφάλαιο, διότι ακόμη και σε αυτήν την περίπτωση μπορεί κανείς να βρει διαφορές — στη διοίκηση, στη ζήτηση κ.λπ. — που δημιουργούν διαφορές στα ποσοστά κέρδους. Συνεπώς, σε κάθε χρονική στιγμή τα ποσοστά κέρδους των ρυθμιστικών κεφαλαίων δεν είναι απαραίτητα ίσα μεταξύ τους και μόνο μακροχρόνια και κατά μέσον όρο εκδηλώνεται η εξισωτική τάση που αναφέραμε.

ΣΧΗΜΑ 5: Ρυθμιστικά κεφάλαια και εξίσωση των ποσοστών κέρδους

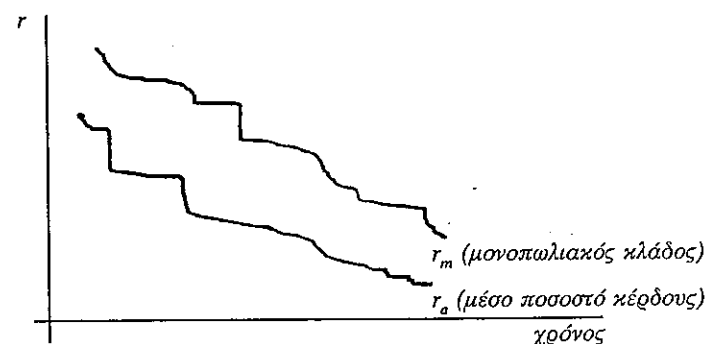

Το Σχήμα 5 δείχνει ότι από τα διαφορετικά κεφάλαια κάθε κλάδου, τα ρυθμιστικά κεφάλαια των κλάδων i, j, k και l είναι αυτά που συμμετέχουν στη διαδικασία εξίσωσης των ποσοστών κέρδους των επιμέρους κλάδων. Είναι φανερό ότι ο κλάδος l αναφέρεται σε ένα κλάδο, όπως ορυχεία ή αγροτική παραγωγή, όπου όλα τα κεφάλαια λειτουργούν με μη αναπαραγόμενες συνθήκες παραγωγής, εκτός αυτού που χρησιμοποιεί τις χειρότερες (οριακές) συνθήκες παραγωγής.

Η έννοια και η λειτουργία του ρυθμιστικού κεφαλαίου και των ρυθμιστικών συνθηκών παραγωγής δημιουργούν φαινόμενα που μπορούν να ερμηνευθούν ως ενδείξεις μονοπωλιακής ή ολιγοπωλιακής συμπεριφοράς. Επειδή η ατομική αξία και η ατομική τιμή παραγωγής του ρυθμιστικού κεφαλαίου είναι αυτές που αποτελούν τη βάση για το σχηματισμό της τιμής αγοράς όλου του κλάδου, το ρυθμιστικό κεφάλαιο μπορεί να εκληφθεί ως η *κυρίαρχη επιχείρηση* (dominant firm) ή ως ο *ρυθμιστής της τιμής* (price setter) του κλάδου που έχει ξεφύγει από την επίδραση και τους καταναγκασμούς του κεφαλαιακού ανταγωνισμού. Στην πραγματικότητα, όμως, αυτό που συμβαίνει είναι ότι οι συνθήκες παραγωγής και το ποσοστό κέρδους του ρυθμιστικού κεφαλαίου είναι αυτά που επιλέγονται από την απρόσωπη και αντικειμενική διαδικασία του διακλαδικού ανταγωνισμού ως οι αντιπροσωπευτικές (όχι απαραίτητα μέσες) συνθήκες του κλάδου για να συμμετάσχουν στη διαδικασία που τείνει να εξισώνει τα διακλαδικά ποσοστά κέρδους. Όπως άλλωστε είδαμε παραπάνω, το ρυθμιστικό κεφάλαιο δεν είναι αναγκαστικά το πλέον κερδοφόρο του κλάδου· αντίθετα, η κερδοφορία του μπορεί να είναι από τις χαμηλότερες του κλάδου ανάλογα με την ειδική φύση των συνθηκών παραγωγής του προϊόντος και τις επικρατούσες συνθήκες της αγοράς.

Συμπερασματικά, καταλήγουμε ότι όλα τα εμπειρικά φαινόμενα που αναφέρονται στη βιβλιογραφία ως ενδείξεις μονοπωλιακής συμπεριφοράς ή κατάστασης, μπορούν να εξηγηθούν και αποτελούν αναγκαία παρεπόμενα της μαρξικής θεωρίας του (διακλαδικού και ενδοκλαδικού) ανταγωνισμού. Για τη μαρξική θεωρία του ανταγωνισμού, μόνο οι μόνιμες, συστηματικές, διαχρονικές διαφορές στην κατάταξη των ποσοστών κέρδους των ρυθμιστικών κεφαλαίων των διαφόρων κλάδων αποτελούν ένδειξη μονοπωλίου. Ακόμη πιο συγκεκριμένα, μόνο όταν το ποσοστό κέρδους του ρυθμιστικού κεφαλαίου ενός κλάδου είναι μόλις υψηλότερο του μέσου ποσοστού κέρδους για μια αρκούντως μεγάλη χρονική περίοδο (Σχήμα 6), μπορεί ο κλάδος αυτός να χαρακτηριστεί μονοπωλιακός.

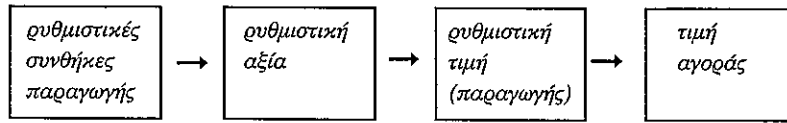
ΣΧΗΜΑ 6: Μονοπωλιακός κλάδος στη μαρξική θεωρία του ανταγωνισμού

3.3.4 Διαφορική Κερδοφορία

Από την ανάλυση του ενδοκλαδικού ανταγωνισμού και την έννοια του ρυθμιστικού κεφαλαίου έγινε φανερό ότι το συνολικό προϊόν ενός κλάδου απαρτίζεται από συστατικά μέρη που δεν έχουν δημιουργηθεί από τις ίδιες συνθήκες παραγωγής. Κάθε ατομικό κεφάλαιο χρησιμοποιεί συγκεκριμένη ποσότητα ζωντανής εργασίας για την παραγωγή συγκεκριμένης ποσότητας προϊόντος και ο λόγος των δύο αυτών μεγεθών ορίζει την *ατομική μοναδιαία αξία* (individual unit value) του προϊόντος που προέρχεται από αυτό το κεφάλαιο. Η εξέταση των διαφορετικών ατομικών κεφαλαίων κάθε κλάδου και των διαφορετικών ως προς την αποτελεσματικότητά τους μεθόδων παραγωγής που χρησιμοποιούν αποτελεί τη βάση για την ανάλυση του φαινομένου της *διαφορικής κερδοφορίας* (differential profitability) και των *μεταβιβάσεων αξίας* (transfers of value) μεταξύ των κεφαλαίων κάθε κλάδου. Ανάλογα με τις μεθόδους και, γενικότερα, τις συνθήκες παραγωγής που χρησιμοποιεί κάθε κεφάλαιο, θα πραγματοποιήσει περισσότερα, λιγότερα ή και ίσα κέρδη σε σύγκριση με τη χρηματική έκφραση της υπεραξίας που το ίδιο έχει δημιουργήσει στην παραγωγική διαδικασία. Αυτό εξαρτάται από την παραγωγικότητα (άρα το μοναδιαίο κόστος και τη μοναδιαία αξία) του συγκεκριμένου κεφαλαίου σε σχέση με αυτήν του ρυθμιστικού κεφαλαίου, καθώς οι συνθήκες παραγωγής του τελευταίου είναι αυτές που καθορίζουν την τιμή του προϊόντος του κλάδου. Έχουμε, δηλαδή, όπως φαίνεται στο Σχήμα 7, ότι:

ΣΧΗΜΑ 7: Ρυθμιστικές συνθήκες παραγωγής και τιμές

Στο παράδειγμα του Πίνακα 2 παρακάτω, η συνολική παραγωγή του κλάδου αποτελείται από το άθροισμα της παραγωγής των τριών ατομικών κεφαλαίων Α, Β, Γ που, όμως, λειτουργούν κάτω από διαφορετικές συνθήκες παραγωγής. Αυτή η διαφορά αντανακλάται στις διαφορετικές ποσότητες προϊόντος (Q_i) που παράγονται από τα τρία κεφάλαια, παρά το ότι και τα τρία χρησιμοποιούν την ίδια ποσότητα ζωτανής εργασίας (L_i). Έτσι, ενώ η συνολική αξία που δημιουργείται από κάθε κεφάλαιο είναι η ίδια, οι ατομικές μοναδιαίες αξίες διαφέρουν και είναι αντιστρόφως ανάλογες της παραγωγικότητας κάθε κεφαλαίου. Η *κοινωνική μοναδιαία αξία* (unit social value) εξάλλου είναι απλώς η μέση μοναδιαία αξία που εκφράζει τη συνολική παραγωγικότητα του κλάδου.¹⁹ Γνωρίζουμε, επίσης, ότι στο επίπεδο αφαίρεσης που βρισκόμαστε, η ατομική μοναδιαία αξία του ρυθμιστικού κεφαλαίου είναι αυτή η οποία λειτουργεί ως *ρυθμιστική αξία*, (*regulating value*) και θα μετασχηματιστεί στη *ρυθμιστική τιμή παραγωγής*²⁰ (*regulating price of production*) και όχι απαραίτητα η μέση ή κοινωνική μοναδιαία αξία.

Στο παράδειγμα του Πίνακα 2, υποθέτουμε για λόγους απλοποίησης ότι το ρυθμιστικό κεφάλαιο του κλάδου είναι το κεφάλαιο Β²¹ και ότι η

¹⁹ Στο παράδειγμα αυτό το κεφάλαιο Β τυχαίνει να λειτουργεί ακριβώς με τις μέσες (κοινωνικές) συνθήκες παραγωγής και έτσι η ατομική μοναδιαία αξία του συμπίπτει με την κοινωνική μοναδιαία αξία του κλάδου.

²⁰ Ρυθμιστική τιμή παραγωγής, με την έννοια ότι είναι η θεωρητική τιμή που ρυθμίζει ή καθορίζει και γύρω από την οποία κυμαίνεται η τιμή αγοράς.

²¹ Αυτό είναι αποτέλεσμα των συνθηκών παραγωγής του κλάδου, της ζήτησης και άλλων παραγόντων που έχουν να κάνουν με τη διαδικασία του διαλαδικού ανταγωνισμού και δεν έχει σχέση με το ότι το κεφάλαιο Β στο παράδειγμά μας λειτουργεί με τις μέσες συνθήκες παραγωγής. Όπως αναφέραμε, οι μέσες συνθήκες παραγωγής και οι ρυθμιστικές συνθήκες παραγωγής γενικά διαφέρουν μεταξύ τους.

τιμή παραγωγής του κλάδου που διαμορφώνεται στη διαδικασία σχηματισμού του γενικού ποσοστού κέρδους και των τιμών παραγωγής, δηλαδή η ρυθμιστική τιμή, παραμένει ίση με τη μοναδιαία ρυθμιστική αξία²² του κεφαλαίου Β. Επομένως οι διαφορές στην παραγωγικότητα και συνεπώς, στην ποσότητα παραγωγής κάθε κεφαλαίου αντανακλώνται στη διαφορετική συνολική ρυθμιστική τιμή και, άρα (με κοινό για όλα τα κεφάλαια κόστος για μεταβλητό κεφάλαιο), στη διαφορετική μάζα των κερδών που θα πραγματοποιήσει κάθε κεφάλαιο. Έτσι, στην τελευταία στήλη του Πίνακα 2 παρατηρούμε ότι το αποτέλεσμα της διαφορετικής παραγωγικότητας των ατομικών κεφαλαίων είναι μια *μεταβίβαση αξίας* (και πιο συγκεκριμένα *υπεραξίας*) από το λιγότερο παραγωγικό κεφάλαιο Α στο περισσότερο παραγωγικό κεφάλαιο Γ, ενώ το ρυθμιστικό κεφάλαιο Β πραγματοποιεί κέρδος ακριβώς ίσο με την υπεραξία που παρήγαγε.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: Διαφορική κερδοφορία και μεταβιβάσεις αξίας

Κεφάλαια	Ώρες εργασίας	Ποσότητα	Αξία	Ατομική μοναδιαία Αξία	Κοινωνική μοναδιαία αξία	Μεταβλητό κεφάλαιο	Υπεραξία	Μοναδιαία ρυθμιστική τιμή	Συνολική ρυθμιστική τιμή	Κέρδη
	L	Q_i	A_i	$\lambda_i = A/Q_i$	A/Q_i	V	$S=L-V$	P	$P Q_i$	$P Q_i - V$
A	100	100	100	1		40	60	1/2	50	10
Ρυθμιστικό κεφάλαιο Β	100	200	100	1/2	1/2	40	60	1/2	100	60
Γ	100	300	100	1/3		40	60	1/2	150	110
Σύνολο	300	600	300			120	180		300	180

Παρατηρούμε ότι οι διαφορές στις συνθήκες παραγωγής των τριών κεφαλαίων δεν καθορίζουν τη συνολική αξία που το καθένα παράγει, ούτε τη συνολική υπεραξία ή την αξία της εργασιακής δύναμης που χρησιμοποιούν. Οι διαφορές αυτές, όμως, καθορίζουν την ατομική μοναδιαία

²² Σύμφωνα με τη συζήτηση για το «μετασχηματισμό των αξιών σε τιμές παραγωγής», αυτό σημαίνει ότι δεν υπάρχουν μεταβιβάσεις αξίας από ή προς τον κλάδο που εξετάζουμε και έτσι στο παράδειγμα αυτό περιοριζόμαστε στις ενδοκλαδικές μεταβιβάσεις αξίας.

αξία του προϊόντος κάθε κεφαλαίου και άρα, σε τελική ανάλυση, την κερδοφορία τους, δηλαδή ποιο μέρος της συνολικής υπεραξίας θα αποκομίσει το κάθε ατομικό κεφάλαιο ως κέρδος μέσα από τις μεταβιβάσεις αξίας που πραγματοποιούνται από τα λιγότερο παραγωγικά προς τα περισσότερα παραγωγικά κεφάλαια.

3.3.5 Γαιοπρόσδοος

Είδαμε ότι η διαφοροποίηση ανάμεσα στην ατομική, στην κοινωνική (μέση) και στη ρυθμιστική αξία είναι η βάση για τη διαφορική κερδοφορία των κεφαλαίων ενός κλάδου. Με τη σειρά της η διαφορική παραγωγικότητα και η κερδοφορία των ατομικών κεφαλαίων ενός κλάδου αποτελεί και τη βάση για τον καθορισμό της *διαφορικής γαιοπρόσδοου* (differential rent) που οφείλει να καταβάλει το κεφάλαιο, το οποίο χρησιμοποιεί κάποιο τεμάχιο γης, στο γαιοκτήμονα ιδιοκτήτη του. Στην αγροτική παραγωγή, η έννοια του ρυθμιστικού κεφαλαίου συγκεκριμενοποιείται ακόμη περισσότερο ως το κεφάλαιο που λειτουργεί με την καλύτερη γενικά διαθέσιμη μέθοδο παραγωγής (όπως στη βιομηχανία) στην καλύτερη γενικά διαθέσιμη γη, δηλαδή στη λιγότερο εύφορη (οριακή) γη που βρίσκεται υπό καλλιέργεια. Γενικά, η γη και τα ειδικά χαρακτηριστικά της που αφορούν την παραγωγή προϊόντος (ευφορία, τοποθεσία κ.ά.) δεν μπορούν υπό κανονικές συνθήκες να αναπαραχθούν κατά βούληση από το κεφάλαιο. Έτσι, κάθε νεοεισερχόμενο κεφάλαιο είναι υποχρεωμένο να λειτουργήσει σε φυσικές συνθήκες παραγωγής, που είναι λιγότερο παραγωγικές από όλες τις υφιστάμενες, δηλαδή να ενοικιάσει ένα νέο τεμάχιο γης που μέχρι τώρα δεν ήταν υπό καλλιέργεια. Ενώ, όμως, στην περίπτωση των βιομηχανικών κλάδων οι τεχνικές παραγωγής που είναι λιγότερο παραγωγικές από αυτήν του ρυθμιστικού κεφαλαίου σταδιακά εξαφανίζονται,²³ δε συμβαίνει το ίδιο στον τομέα της γεωργίας. Εκεί, τα πλέον εύφορα τεμάχια γης δεν μπορούν να αναπαραχθούν και έτσι η εξέλιξη είναι προς όλο και λιγότερο παραγωγικά τεμάχια γης (δηλαδή με όλο και υψηλότερη ατομική μοναδιαία αξία). Αυτό σημαίνει ότι το κεφάλαιο που έχει εισέλθει τελευταίο στην παραγωγή και χρησιμοποιεί τη λιγότερο εύφορη ή οριακή γη θα είναι

²³ Οι τεχνικές παραγωγής οι οποίες σε μια δεδομένη περίοδο είναι πιο παραγωγικές από αυτήν του ρυθμιστικού κεφαλαίου, με την πάροδο του χρόνου γίνονται διαθέσιμες και έτσι δεν υπάρχει λόγος για το νεοεισερχόμενο κεφάλαιο να υιοθετήσει στο μέλλον τις τεχνικές που είναι λιγότερο παραγωγικές από αυτήν του ρυθμιστικού κεφαλαίου, οι οποίες έτσι παύουν να χρησιμοποιούνται.

κάθε φορά το ρυθμιστικό κεφάλαιο. Αυτό φαίνεται στο παράδειγμα του Πίνακα 3, όπου η ρυθμιστική τιμή του κλάδου είναι η μοναδιαία τιμή παραγωγής = 12 νομισματικές μονάδες (ν.μ.) του λιγότερο παραγωγικού κεφαλαίου Α²⁴ και άρα κερδίζει το μέσο ή γενικό ποσοστό κέρδους της οικονομίας. Επομένως, όλα τα άλλα κεφάλαια του κλάδου που εξ ορισμού είναι πιο παραγωγικά (έχουν χαμηλότερη ατομική μοναδιαία αξία) από το ρυθμιστικό κεφάλαιο αποκομίζουν κέρδη πάνω από το κανονικό επίπεδο. Αυτά τα *υπερκέρδη* (surplus profits) που αναλογούν στα κεφάλαια που λειτουργούν στα πιο παραγωγικά τεμάχια γης (240 ν.μ. - 120 ν.μ. = 120 ν.μ. στο παράδειγμα), όπως αναφέραμε, παρουσιάζουν μια μονιμότητα διαχρονικά και οι ιδιοκτήτες της γης (γαιοκτήμονες) μπορούν να ζητήσουν γαιοπρόσοδο από το κεφάλαιο ως αμοιβή για την παραχώρηση της γης αυτής. Ανάλογα με τη διαπραγματευτική δύναμη των καπιταλιστών και των γαιοκτημόνων, το πραγματικό επίπεδο της γαιοπρόσδοου μπορεί να κυμαίνεται από πολύ χαμηλά επίπεδα, πολύ κοντά στο μηδέν, μέχρι το μέγιστο μέγεθος της διαφορικής γαιοπρόσδοου (= 120 ν.μ. στο παράδειγμα του Πίνακα 3).

ΠΙΝΑΚΑΣ 3: Διαφορική Γαιοπρόσδοος

κεφάλαια	κόστος	Συνολική Άμεση Τιμή	Συνολική Τιμή Παραγωγής	Ποσότητα	Μοναδιαία Άμεση Τιμή	Μοναδιαία Τιμή Παραγωγής	Ρυθμιστική Τιμή Παραγωγής	Συνολική Ρυθμιστική Τιμή	Διαφορική Γαιοπρόσδοος
	$c + v$	$c + v + s$		Q_i			P	$P Q_i$	DR
A	60+40	140	120	10	14	12	12	120	0
B	60+40	140	120	20	7	6	12	240	120
Σύνολο			240					360	120

Συνολική ρυθμιστική τιμή - Συνολική τιμή παραγωγής = Διαφορική Γαιοπρόσδοος

²⁴ Για να χρησιμοποιείται το τεμάχιο γης Α, σημαίνει ότι η τιμή έχει φτάσει στις 12 ν.μ. Για όσο διάστημα η ζήτηση είναι μικρότερη των 20 μονάδων και μπορεί να ικανοποιηθεί από το κεφάλαιο που λειτουργεί στο τεμάχιο γης Β, η τιμή είναι 6 ν.μ. Κατόπιν, καθώς η ζήτηση αυξάνει, η τιμή ανεβαίνει και όταν φθάσει κοντά στο 12 ν.μ., τότε το τεμάχιο γης Α αρχίζει να καλλιεργείται.

Όταν, όμως, οι καπιταλιστές σε έναν κλάδο που βασίζεται στις φυσικές συνθήκες παραγωγής (γεωργία, ορυχεία, πετρέλαιο κ.λπ.) είναι ικανοί για μεγάλο χρονικό διάστημα να κατακρατήσουν ένα μεγάλο μέρος της διαφορικής κερδοφορίας που θα μπορούσε να πάρει τη μορφή της διαφορικής γαιοπροσόδου, τότε ο κλάδος αυτός θα παρουσιάζει αναγκαστικά υψηλότερο ποσοστό κέρδους από το μέσο ποσοστό κέρδους της οικονομίας. Αυτό μπορεί να φαίνεται ως ένδειξη μονοπωλιακής κατάστασης αλλά δεν είναι παρά το αποτέλεσμα της διακλαδικής εξίσωσης των ποσοστών κέρδους των ρυθμιστικών κεφαλαίων και της πιο συγκεκριμένης συνθήκης που αφορά τον επιμερισμό της υπεραξίας ανάμεσα στους καπιταλιστές και στους γαιοκτήμονες.

Η μέχρι τώρα ανάλυση αφορά μόνο τη διαφορική γαιοπρόσοδο και δεν απαντά στο ερώτημα του καθορισμού της *απόλυτης γαιοπροσόδου* (absolute rent), δηλαδή της αμοιβής που απαιτούν οι γαιοκτήμονες για την παραχώρηση της γης και η οποία δε βασίζεται στο πόσο εύφορη ή κατάλληλα τοποθετημένη είναι η γη αλλά απλώς στο δικαίωμα της ατομικής ιδιοκτησίας που έχουν πάνω σε αυτό το εμπόρευμα. Και πάλι η απόλυτη γαιοπρόσοδος (ανά μονάδα προϊόντος) καθορίζεται ανάλογα με τη σχετική δύναμη των καπιταλιστών και των γαιοκτημόνων. Σε κάθε περίπτωση, η διαφορική γαιοπρόσοδος δε μεταβάλλεται καθώς η απόλυτη γαιοπρόσοδος ανά μονάδα προϊόντος προστίθεται στην υπάρχουσα τιμή για όλα τα κεφάλαια (τεμάχια γης). Αν στο παράδειγμά μας η απόλυτη γαιοπρόσοδος καθοριστεί σε 2 ν.μ. ανά μονάδα προϊόντος, τότε η ρυθμιστική τιμή γίνεται $12 + 2 = 14$ ν.μ., το συνολικό έσοδο του κεφαλαίου Α είναι $14 \times 10 = 140$ ν.μ. η απόλυτη γαιοπρόσοδος $2 \times 10 = 20$ ν.μ., του κεφαλαίου Β $14 \times 20 = 280$ ν.μ., η απόλυτη γαιοπρόσοδος $2 \times 20 = 40$ ν.μ. και άρα η διαφορική γαιοπρόσοδος παραμένει ίση με 120 ν.μ., μόνο που τώρα έχουμε (απόλυτη) γαιοπρόσοδο και στην οριακή γη.

Στο κεφάλαιο αυτό περιοριστήκαμε στην ανάλυση της μαρξικής θεωρίας του ανταγωνισμού και τη συγκρίναμε με άλλες θεωρητικές προσεγγίσεις. Από τη σύγκριση αυτή γίνεται φανερό ότι ο ανταγωνισμός στη μαρξική θεωρία είναι μια κατεξοχήν δυναμική θεωρία, όπου ο ανταγωνισμός εκλαμβάνεται ως μια διαδικασία αντιπαλότητας μεταξύ των επιχειρήσεων που μάχονται μεταξύ τους για την επέκταση του μεριδίου της αγοράς που κατέχουν. Αυτή η σύλληψη του ανταγωνισμού είναι χαρακτηριστικά διαφορετική από τη νεοκλασική, όπου ο ανταγωνισμός εκλαμβάνεται ως μια στατική έννοια και οι επιχειρήσεις παθητικά δέχονται και ανταποκρίνονται στα δεδομένα της αγοράς, τα οποία

δεν μπορούν να επηρεάσουν. Ακόμη και τα υποδείγματα του μονοπωλίου ή του ολιγοπωλίου στη μετακεύνσιανή σχολή ή σ' αυτήν του μονοπωλιακού κεφαλαίου, ενώ φαίνονται να είναι περισσότερο συγγενή με το πνεύμα του πραγματικού ανταγωνισμού, ουσιαστικά αποτελούν παραλλαγές του τέλειου ανταγωνιστικού υποδείγματος, όταν παραβιάζεται κάποια από τις βασικές του υποθέσεις.

Στο κεφάλαιο 7 υποστηρίζουμε ότι η μαρξική θεωρία είναι σε θέση να ερμηνεύσει τα φαινόμενα του ανταγωνισμού πολύ καλύτερα από τις άλλες ανταγωνιστικές θεωρίες. Επιπλέον, υποστηρίζουμε ότι μια σειρά από κλασικές οικονομετρικές έρευνες που φαίνεται να επαληθεύουν μερικές πλευρές της νεοκλασικής θεωρίας, ουσιαστικά είναι λογικά συνεπείς μόνο με τη μαρξική θεωρία και αντιτίθενται προς τη νεοκλασική. Ο λόγος είναι ότι οι έρευνες αυτές είναι κατά κανόνα δυναμικές, δηλαδή ερμηνεύουν τις διάφορες οικονομικές μεταβλητές διαχρονικά και, άρα, αναφέρονται στην κλασική μαρξική έννοια της μακροχρόνιας τάσης των υπό εξέταση μεταβλητών και όχι στην εντελώς στατική μορφή νεοκλασική αντίληψη.

Παραγωγική και μη Παραγωγική Εργασία

4.1 Εισαγωγή

Η διάκριση μεταξύ *παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας* (productive and unproductive labor) στη γενική της μορφή, δηλαδή μεταξύ της εργασίας που στα πλαίσια των κυρίαρχων σχέσεων παραγωγής δημιουργεί νέα αξία και πλούτο και αυτής που όχι μόνο δε δημιουργεί νέα αξία αλλά αναλώνει χρησιμοποιώντας στη διάρκεια της άσκησης της ένα μέρος της ήδη δημιουργημένης αξίας, αποτέλεσε θέμα κεφαλαιώδους σημασίας στην ιστορία της οικονομικής ανάλυσης και ιδιαίτερα στην κλασική Πολιτική Οικονομία. Η διάκριση μεταξύ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας αρχικά αναφερόταν αποκλειστικά στο αν και κατά πόσο ένα είδος εργασίας ήταν ηθικά καταξιωμένο σύμφωνα με τις κρατούσες κοινωνικές αντιλήψεις. Στη συνέχεια, η διάκριση περιορίστηκε στο αν ένα είδος εργασίας δημιουργούσε ή όχι πλεονάσμα ή υπερπροϊόν (δηλαδή αξία μεγαλύτερη από την αξία του συνολικού κόστους που απαιτείται για την παραγωγή του προϊόντος) που μπορούσε να συσσωρευτεί ως πλούτος. Επομένως, η εργασία διακρινόταν σε παραγωγική και μη παραγωγική ανάλογα με την κυρίαρχη θεωρία περί δημιουργίας πλεονάσματος. Στη συνέχεια, επιχειρούμε μια σύντομη κριτική επισκόπηση που αφορά την εξέλιξη της έννοιας της παραγωγικής εργασίας αρχίζοντας από τους μερκαντιλιστές και φτάνοντας μέχρι τις σύγχρονες αντιλήψεις για το θέμα.

4.2 Η Διάκριση Παραγωγικής-Μη Παραγωγικής Εργασίας

Η οικονομική σχολή των μερκαντιλιστών θεωρούσε ότι το οικονομικό πλεόνασμα δε δημιουργείται στην παραγωγή αλλά προκύπτει από τη διαφορά ανάμεσα στην τιμή που αγοράζει ο έμπορος και στην τιμή στην οποία πωλεί το ίδιο προϊόν· τη διαφορά αυτήν την ονόμαζαν *κέρδος από την απαλλοτρίωση* (profit upon alienation).¹ Για τους μερκαντιλιστές το πλεόνασμα δημιουργείται μόνο στις δραστηριότητες του διεθνούς εμπορίου και, συνεπώς, ως παραγωγική θεώρησαν τη ναυτιλιακή και την εμπορική εργασία. Επομένως, η αύξηση των διεθνών δραστηριοτήτων και της απασχόλησης στο διεθνές εμπόριο θα έπρεπε να ενισχυθούν, γιατί συντελούν στην αύξηση του πλεονάσματος και του πλούτου της κοινωνίας.

Η σχολή των φυσιοκρατών απέρριψε τη μερκαντιλιστική αρχή ότι η νέα αξία και, άρα, ο πλούτος δημιουργούνται στη σφαίρα της ανταλλαγής και ειδικότερα στο εξωτερικό εμπόριο. Σύμφωνα με τη σχολή αυτή — αλλά και για όλη την παράδοση της κλασικής πολιτικής οικονομίας — η σφαίρα της κυκλοφορίας χαρακτηρίζεται από την ανταλλαγή ισοδύναμων αξιών. Άρα, το μόνο καθαρό κέρδος που μπορεί να επιτευχθεί στην κυκλοφορία θα είναι το όφελος του ενός συναλλασσόμενου μέλους σε βάρος του άλλου, δηλαδή το κέρδος του ενός συναλλασσόμενου είναι ακριβώς ίσο με την απώλεια του άλλου. Επομένως, το κέρδος μέσω της (απ)αλλοτρίωσης δεν μπορεί να πραγματοποιείται με μόνιμο και συστηματικό τρόπο παρά μόνο τυχαία και περιστασιακά στα πλαίσια μιας κλειστής οικονομίας. Όταν ο κανόνας είναι η ανταλλαγή ισοδύναμων αξιών στη σφαίρα της κυκλοφορίας, το κέρδος μέσω της απαλλοτρίωσης δεν μπορεί να εκληφθεί ως η θεωρητική εξήγηση του οικονομικού πλεονάσματος και η τυπική μορφή εμφάνισής του.

Κατά τους φυσιοκράτες, το πλεόνασμα δημιουργείται στη σφαίρα της παραγωγής, η οποία προηγείται χρονικά και αποτελεί την υλική βάση της σφαίρας της ανταλλαγής. Κατ' αυτούς, όμως, το πλεόνασμα δημιουργείται αποκλειστικά στην αγροτική παραγωγή ως το φυσικό αποτέλεσμα της ικανότητας της γης να δημιουργεί προϊόν αξίας μεγαλύτερης από αυτήν των χρησιμοποιούμενων εισροών. Οι μη αγροτικοί τομείς, και ιδίως η βιομηχανία, θεωρούνται *στείροι* (sterile) όσον αφορά τη δημιουργία νέας αξίας. Στη διαδικασία παραγωγής των βιομηχανικών κλάδων οι εργάτες μεταβάλλουν απλώς τη μορφή εμφάνισης των

¹ Αναφέρεται και ως «κέρδος κατά την πώληση».

αγροτικών προϊόντων χωρίς, όμως, να προσθέτουν νέα αξία στο τελικό προϊόν, ενώ στον κλάδο του εμπορίου έχουμε απλώς ανταλλαγή εμπορευμάτων ίσης αξίας. Επομένως, κατά τους φυσιοκράτες μόνο το είδος της εργασίας που απασχολείται στον αγροτικό τομέα θεωρείται παραγωγική εργασία.

Ο Adam Smith συμφωνούσε απόλυτα με τη βασική κριτική των φυσιοκρατών κατά των μερκαντιλιστικών απόψεων. Ωστόσο, ο Smith επηρεασμένος από τη ραγδαία βιομηχανική ανάπτυξη της Αγγλίας δεν μπορούσε να αποδεχθεί τη φυσιοκρατική άποψη ότι μόνο η γη είναι προικισμένη με την ικανότητα να δημιουργεί πλεόνασμα. Έτσι, λοιπόν γράφει στον *Πλούτο των Εθνών*:

Το μεγάλο λάθος αυτού του συστήματος (της σχολής των φυσιοκρατών), έγκειται στην παρουσίαση της τάξης των τεχνιτών, των βιομηχάνων και των εμπόρων ως εντελώς άγονων και μη παραγωγικών.

(Smith, *Πλούτος των Εθνών*, σελ. 176)

Ο Smith ανέπτυξε έναν ευρύτερο ορισμό της παραγωγικής εργασίας, λόγω της ευρύτερης αντίληψης που είχε για τη δημιουργία του πλεονάσματος. Αρχικά υποστήριξε ότι η μισθωτή εργασία που απασχολείται είτε στον αγροτικό τομέα είτε στη βιομηχανία είναι παραγωγική, εφόσον πληρώνεται από το κεφάλαιο του επιχειρηματία και δημιουργεί κέρδη γι' αυτόν. Σε αντιπαράθεση, η μισθωτή εργασία της οποίας η αμοιβή προέρχεται από εισοδήματα οποιασδήποτε μορφής θεωρείται μη παραγωγική εργασία. Στο σημείο αυτό αξίζει να παραθέσουμε σε έκταση την άποψη του Smith από τον *Πλούτο των Εθνών*, όπου σημειώνει τα εξής:

Υπάρχει ένα είδος εργασίας που προσθέτει αξία πάνω στην αξία του αντικειμένου στο οποίο συσσωρεύεται. Υπάρχει και ένα άλλο είδος, που δεν έχει αυτό το αποτέλεσμα. Η πρώτη, εφόσον δημιουργεί αξία, μπορεί να ονομαστεί *παραγωγική*, ενώ η δεύτερη θα πρέπει να ονομαστεί *μη παραγωγική*. Έτσι, η δουλειά ενός βιομηχανικού εργάτη, προσθέτει γενικά στην αξία των υλικών πάνω στα οποία εργάζεται αξία ίση προς εκείνη που χρειάζεται για τη δική του συντήρηση και για να καλυφθεί το κέρδος του εργοδότη του. Η εργασία ενός οικιακού υπηρέτη, αντίθετα, δεν προσθέτει αξία σε τίποτα. Αν και ο βιομηχανικός εργάτης πληρώνεται την αμοιβή του από τον εργοδότη του, στην πραγματικότητα

δεν του στοιχίζει καθόλου, αφού συνήθως, η αξία του μισθού του μαζί με το κέρδος επανεισπράττεται μέσω της αυξημένης αξίας του αντικειμένου πάνω στο οποίο ο εργάτης συσώρευσε την εργασία του. Αλλά η δαπάνη για τη συντήρηση ενός οικιακού υπηρετή δεν αποκαθίσταται ποτέ. Ο βιομήχανος αυξάνει τον πλούτο του, όταν απασχολεί πολλούς εργάτες. Αλλά γίνεται φτωχότερος, όταν απασχολεί πολλούς οικιακούς υπηρετές.

Η εργασία που αφορά μερικά από τα πιο ευυπόληπτα επαγγέλματα στην κοινωνία μας είναι το ίδιο μη παραγωγική, όπως και η εργασία των υπηρετών. Η εργασία που δεν ενσωματώνεται ούτε υλοποιείται πάνω σε ένα ορισμένο αντικείμενο ή σε οποιοδήποτε εμπορεύσιμο αγαθό που να μπορεί να διατηρηθεί πέρα από το χρόνο περάτωσης της εργασίας και που θα μπορούσε, εν συνεχεία, να ανταλλάγει με ίση ποσότητα εργασίας. Ο κρατικός μηχανισμός, για παράδειγμα, με όλους τους αξιωματούς, τόσο της δικαιοσύνης όσο και των ενόπλων δυνάμεων που τον υπηρετούν, ολόκληρος ο στρατός και το πολεμικό ναυτικό, αποτελούνται από μη παραγωγικούς εργαζόμενους. Αυτοί είναι υπηρετές του κοινού και συντηρούνται από ένα μέρος της ετήσιας παραγωγής της εργασίας άλλων ατόμων. Η υπηρεσία τους, όσο ευυπόληπτη, όσο χρήσιμη και όσο αναγκαία και αν είναι, δεν παράγει τίποτα που να μπορεί να εξαγοράσει κατόπιν ίση ποσότητα εργασίας. Η προστασία, η ασφάλεια και η άμυνα της πολιτείας, που έρχεται ως συνέπεια της εργασίας τους φέτος, δεν πρόκειται να εξασφαλίσει προστασία, ασφάλεια και άμυνα για τον επόμενο χρόνο. Στην ίδια κατηγορία θα πρέπει να καταταγούν μερικά από τα βαρύτερα και από τα πιο σπουδαία, καθώς και ορισμένα από τα πιο ελαφρά επαγγέλματα: Οι ιερωμένοι, οι δικηγόροι, οι γιατροί, οι άνθρωποι των γραμμών, οι ηθοποιοί, οι παλιάτσοι, οι τραγουδιστές της όπερας κ.λπ. ανήκουν σε αυτήν την κατηγορία. Η εργασία και του χειρότερου από αυτούς έχει μιαν ορισμένη αξία, που καθορίζεται από τις ίδιες ακριβώς αρχές που διέπουν την αξία κάθε άλλου είδους εργασίας. Αλλά και η εργασία του ευγενέστερου και χρησιμότερου επαγγελματία δεν παράγει τίποτα που να μπορεί κατόπιν να εξαγοράσει ή να προμηθεύσει ίση ποσότητα εργασίας. Όπως η απαγγελία του ηθοποιού, η δημιουργία του ρήτορα ή η αρμονία του μουσικού, η εργασία όλων αυτών χάνεται την ίδια ακριβώς στιγμή που παράγεται.

(Smith, *Πλούτος των Εθνών*, σελ. 314-15)

Στην πρώτη παράγραφο του παραπάνω αποσπάσματος ο Smith ορίζει καθαρά την παραγωγική και τη μη παραγωγική εργασία σύμφωνα με αρχές που βασίζονται στις κυρίαρχες καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις. Αμέσως παρακάτω, όμως, στη δεύτερη παράγραφο, ο ορισμός αυτός συνοδεύεται από ένα δεύτερο, ο οποίος, όπως αυτός των φυσιοκρατών, καθορίζεται από τον χαρακτήρα (ή την αξία χρήσης) του προϊόντος. Έτσι λοιπόν, στο ίδιο χωρίο ο Smith διατείνεται ότι μη παραγωγική είναι «η εργασία που δεν ενσωματώνεται ούτε υλοποιείται πάνω σε ένα ορισμένο αντικείμενο ή οποιοδήποτε εμπορεύσιμο αγαθό που να μπορεί να διατηρηθεί πέρα από το χρόνο περάτωσης της εργασίας και που θα μπορούσε, εν συνεχεία, να ανταλλάγει με ίση ποσότητα εργασίας». Ο Smith θεώρησε άρρητα ότι οι δύο ορισμοί ταυτίζονται, ότι δηλαδή οι υπηρεσίες δε συνιστούν παραγωγή, επειδή δεν πραγματώνονται σε κάποιο χειροπιαστό προϊόν και, κατ' επέκταση, οι εργάτες που απασχολούνται στις υπηρεσίες θεωρούνται μη παραγωγικοί. Είναι φανερό, όμως, ότι οι δύο ορισμοί του Smith δεν μπορούν να ισχύουν ταυτόχρονα, καθώς οι περισσότερες υπηρεσίες και υλικό αποτέλεσμα έχουν και μπορούν να γίνουν εμπορεύματα και να αποφέρουν κέρδος στο κεφάλαιο που οργανώνει την παραγωγή τους μέσω της μίσθωσης (παραγωγικής) εργασίας.

Όπως θα δούμε, ο Marx συνέχισε αργότερα αυτήν την παράδοση επαινώντας τη διεισδυτικότητα της σκέψης του Smith αναφορικά με τη διάκριση της εργασιακής δραστηριότητας σε παραγωγική και μη παραγωγική και τονίζοντας τη σημασία της διάκρισης αυτής για τη μεγέθυνση του πλούτου της καπιταλιστικής κοινωνίας. Ο Marx, όμως, άσκησε κριτική στον Smith για τη *χυδαία* (vulgar) — όπως την ονόμασε — χρησιμοποίηση της έννοιας της αξίας χρήσης, την οποία, αν και βελτίωσε σε σχέση με αυτήν των φυσιοκρατών, την περιόρισε στα υλικά ή χειροπιαστά αντικείμενα. Αυτός είναι ο λόγος που έκανε τον Smith να υποστηρίξει ότι η εργασία που απασχολείται στη γεωργία ήταν περισσότερο παραγωγική από ό,τι η εργασία που απασχολείται στη βιομηχανία, ενώ ακολουθούν σε παραγωγικότητα η εργασία που απασχολείται στο εγχώριο εμπόριο και, τελευταία, η εργασία που απασχολείται στο διεθνές εμπόριο (Smith, *Πλούτος των Εθνών*, σελ. 341-345). Η υλικότητα της αξίας χρήσης, εξάλλου, είναι διαφορετικό θέμα από το αν αυτή είναι χειροπιαστή ή όχι. Η διαφορά των υπηρεσιών από τις άλλες αξίες χρήσης βρίσκεται στο γεγονός ότι οι λεγόμενες υπηρεσίες τις περισσότερες φορές αναλώνονται τη στιγμή που παράγονται, ενώ στους βιομηχανικούς κλάδους το προϊόν μπορεί να παραμείνει στη σφαίρα της κυκλο-

φορίας και να αναλωθεί σε κάποια διαφορετική χρονική στιγμή από αυτήν της παραγωγής του.

Ο Smith θεώρησε ότι αυτό που περιέγραψε για τον καπιταλισμό ισχύει για όλες τις κοινωνίες. Ο Marx, αντίθετα με τον Smith, υποστήριξε ότι αφενός η διάκριση της εργασιακής δραστηριότητας σε παραγωγική και μη παραγωγική καθορίζεται ξεχωριστά για κάθε δραστηριότητα, αφετέρου το θεωρητικό περιεχόμενο της διάκρισης οφείλει να είναι διαφορετικό στον καπιταλισμό από ό,τι στους άλλους τρόπους παραγωγής. Στην πραγματικότητα, ο Smith — και μαζί του όλοι οι κλασικοί οικονομολόγοι — απέτυχαν να επεκτείνουν έναν αρχικά ορθό ορισμό, ο οποίος ήταν εδραιωμένος στις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής και εστιάζόταν στην παραγωγή αξίας και υπεραξίας. Όπως σημειώνει ο Marx, αυτή η εσφαλμένη εντύπωση δημιουργήθηκε διότι,

Χρειάζεται όλη η αστική στενοκεφαλιά, που θεωρεί την καπιταλιστική μορφή της παραγωγής ως την απόλυτη μορφή της, άρα ως τη μοναδική φυσική μορφή της παραγωγής ώστε να μπερδέψει την ερώτηση, τι είναι παραγωγική εργασία και παραγωγικός εργάτης από την άποψη του κεφαλαίου, με την ερώτηση τι είναι παραγωγική εργασία γενικά και, επομένως, να ικανοποιηθεί με την ταυτολογική απάντηση ότι κάθε εργασία είναι παραγωγική, όταν γενικά παράγει, όταν απολήγει σε ένα προϊόν ή σε κάποια αξία χρήσης, γενικά σε ένα αποτέλεσμα.

(Marx, *Αποτελέσματα*, σελ. 1039)

Η διάκριση μεταξύ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας εγκαταλείπεται σταδιακά με την εμφάνιση και την κυριαρχία της νεοκλασικής σχολής στο τελευταίο τέταρτο του δέκατου ένατου αιώνα. Ο Alfred Marshall είναι ο πρώτος νεοκλασικός οικονομολόγος που αποπειράθηκε να υποτιμήσει με συστηματικό τρόπο τη σημασία της διάκρισης μεταξύ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας, η οποία κυριαρχούσε στην οικονομική επιστήμη στον προηγούμενο αιώνα. Ο Marshall προσπάθησε να αναθεωρήσει αυτήν την κατεστημένη για την εποχή του ιδέα γράφοντας:

Και αν ήταν να είχαμε μια καινούργια αφετηρία θα ήταν ορθό να θεωρήσουμε όλη την εργασία παραγωγική, εκτός από εκείνη που αποτυγχάνει να εκπληρώσει το σκοπό προς τον οποίο είχε σχεδιαστεί, και, επομένως, δεν παράγει καμία χρησιμότητα.

(Marshall, *Principles*, σελ. 54)

Κατά τη νεοκλασική θεωρία κάθε μορφή εργασίας της οποίας το προϊόν ή το αποτέλεσμα μπορεί να εξασφαλίσει μian αμοιβή στην αγορά εργασίας θεωρείται ότι δημιουργεί νέα αξία και αυξάνει έτσι ανάλογα το μέτρο του συνολικού προϊόντος που θεωρείται ότι έχει παραχθεί από την οικονομική δραστηριότητα, δηλαδή το ετήσιο καθαρό προϊόν και το καθαρό εισόδημα που αναφέρονται στους Εθνικούς Λογαριασμούς (ΕΛ). Όπως θα δούμε στο τελευταίο μέρος του κεφαλαίου, αυτή η πρακτική έχει ιδιαίτερη σημασία για τον τρόπο χρησιμοποίησης των κατηγοριών των ΕΛ στην εμπειρική μαρξιστική έρευνα, καθώς είναι σαφές ότι χρειάζεται κάποια διαδικασία επεξεργασίας και μετασχηματισμού ούτως ώστε να κατασκευαστούν και να μετρηθούν οι κατάλληλες μαρξικές κατηγορίες από τις αντίστοιχες ορθόδοξες κατηγορίες των ΕΛ.

Παρά την άποψη της νεοκλασικής θεωρίας, η σημασία της διάκρισης παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας είναι σχεδόν αυτονόητη, καθώς, αν για συστηματικούς ή τυχαίους λόγους οι δραστηριότητες που βασίζονται στην εκτέλεση μη παραγωγικής εργασίας αυξάνονται ως ποσοστό της συνολικής οικονομικής δραστηριότητας, μειώνεται το μέρος του συνολικού προϊόντος που είναι δυνητικά διαθέσιμο για συσσώρευση κεφαλαίου και έτσι μειώνονται μακροχρόνια και οι παραγωγικές δυνατότητες της οικονομίας. Γι' αυτό, όταν σε περιόδους οικονομικής στασιμότητας αναζωπυρώνεται το ενδιαφέρον ακόμη και των νεοκλασικών θεωρητικών για τη διάκριση αυτή, τότε γίνεται φανερό η έλλειψη ενός κατάλληλου θεωρητικού πλαισίου μέσα στο οποίο θα μπορούσε κανείς να πραγματευθεί ικανοποιητικά το θέμα. Αυτό συμβαίνει, κυρίως, επειδή η νεοκλασική θεωρία δεν ξεχωρίζει τα διάφορα επίπεδα της οικονομικής δραστηριότητας (παραγωγή, κυκλοφορία, διανομή, κοινωνική αναπαραγωγή) ως προς το κατά πόσον δημιουργούν ή όχι νέα αξία. Για παράδειγμα, ο Baumol (1967) αναφερόμενος στην επιβράδυνση του ρυθμού της αύξησης της παραγωγικότητας για την οικονομία των ΗΠΑ επισημαίνει την ανάπτυξη των «μη παραγωγικών» τομέων της οικονομίας (εννοεί κυρίως τις υπηρεσίες γενικά) σε βάρος της βιομηχανίας. Οι Bacon και Eltis (1976), στην προσπάθειά τους να εξηγήσουν την πτώση της παραγωγικότητας της οικονομίας της Μ. Βρετανίας διακρίνουν ανάμεσα στον ιδιωτικό τομέα, μαζί με το μέρος του δημόσιου τομέα που παράγει, πωλεί και αποκομίζει κέρδη, ως τον τομέα της αγοράς (market sector) και το μέρος του δημόσιου τομέα που δεν πωλεί το προϊόν του, ως το μη αγοραίο τομέα (non market sector). Σύμφωνα με τους Bacon και Eltis, η υπερτροφικότητα του μη αγοραίου τομέα

που δημιουργήθηκε λόγω των κενύσιων πολιτικών της μεταπολεμικής περιόδου, είναι η αιτία της στασιμότητας που παρατηρήθηκε στη Βρετανική οικονομία: η λύση που προτείνουν είναι η αύξηση του «αγοραίου» σε βάρος του «μη αγοραίου» τομέα. Όπως αναφέραμε, όμως, σύμφωνα με τη νεοκλασική θεωρία δεν υπάρχει κανένας θεωρητικός λόγος που να διαχωρίζει είτε τον τομέα των υπηρεσιών είτε το δημόσιο τομέα από την υπόλοιπη οικονομία, όσον αφορά τη συμβολή τους στην παραγωγή και την παραγωγικότητα της συνολικής οικονομίας και, άρα, οι επισημάνσεις των συγγραφέων αυτών δεν μπορούν να υποστηριχθούν βάσιμα μέσα στα πλαίσια του νεοκλασικού θεωρητικού παραδείγματος.

4.3 Η Διάκριση Παραγωγικής-Μη Παραγωγικής Εργασίας στον Marx

Ο ακριβής ορισμός που δίνει ο Marx για την παραγωγική εργασία είναι ότι *παραγωγική εργασία είναι η εργασία που παράγει υπεραξία για το κεφάλαιο*, δηλαδή η εργασία που παράγει κεφάλαιο.

Είναι σημαντικό να σημειώσουμε ευθύς εξαρχής ότι η θεωρητική διάκριση που κάνει ο Marx μεταξύ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας έχει καθαρά ιστορικό χαρακτήρα και εξαρτάται από τις εκάστοτε κυρίαρχες κοινωνικές σχέσεις παραγωγής. Επομένως, οι κατηγορίες αυτές έχουν νόημα μόνο όταν τοποθετηθούν στο κατάλληλο αναλυτικό και ιστορικό πλαίσιο, δηλαδή στις συνθήκες παραγωγής και συσσώρευσης κεφαλαίου του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.² Συνεπάγεται ότι στην εξέταση της διάκρισης μεταξύ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας στη μαρξική θεωρία, πρέπει να επισημανθεί εκ των προτέρων ότι, αντίθετα με το τι συναντά κανείς συχνά στην μαρξιστική βιβλιογραφία, η διάκριση δεν αναφέρεται στους ακόλουθους διαχωρισμούς:

- Στο αν και κατά πόσο *αναγκαία* ή *πόσο σημαντική* είναι η κάθε μια κατηγορία εργασίας. Η εργασία που επιτελείται στις διαδικασίες της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων, της διανομής του συνολικού προϊόντος και της συντήρησης και αναπαραγωγής της κοινωνικής τάξης είναι μη παραγωγική και ταυτόχρονα απολύτως αναγκαία για

² Καθώς για την καπιταλιστική συσσώρευση απαιτούνται η παραγωγή υπεραξίας και η μετατροπή της υπεραξίας σε στοιχεία του παραγωγικού κεφαλαίου, είναι φανερό η σημασία της ποσότητας της παραγωγικής εργασίας (σύμφωνα με τον ορισμό του Marx) για την καπιταλιστική ανάπτυξη.

την οικονομική αναπαραγωγή και την αναπαραγωγή του (καπιταλιστικού) τρόπου παραγωγής γενικότερα. Κάθε δραστηριότητα (εργασία) που επαναλαμβάνεται (αναπαράγεται) κανονικά σε έναν τρόπο παραγωγής σημαίνει ότι είναι αναγκαία για την ομαλή λειτουργία κάποιας πλευράς αυτού του τρόπου παραγωγής.

- Στο αν και κατά πόσο ένα είδος εργασίας είναι *καλό* ή *κακό* με κάποια ηθικά ή ιδεολογικά κριτήρια. Ο εργάτης μιας καπιταλιστικής επιχείρησης που παράγει όπλα επιτελεί παραγωγική εργασία, επειδή παράγει υπεραξία για το κεφάλαιο· ενώ ο εργαζόμενος σε κάποιο (μη κερδοσκοπικό, δημόσιο ή ιδιωτικό) φιλανθρωπικό ίδρυμα επιτελεί μη παραγωγική εργασία. Στη βάση της ίδιας λογικής η διάκριση δεν έχει να κάνει με το ποιες δραστηριότητες θα συνεχιστούν ή θα εξαφανιστούν σε μια σοσιαλιστική οικονομία. Για παράδειγμα, πολλές δραστηριότητες, όπως η διαφήμιση, το μάρκετινγκ κ.λπ. είναι απολύτως αναγκαίες στον καπιταλισμό, αλλά θα θεωρηθούν σπατάλη πόρων και θα είναι περιττές, υποστηρίζουν οι Baran και Sweezy (1966), σε «μια ορθολογικά διευθετημένη κοινωνία»· άρα, η εργασία που επιτελείται σε αυτές τις δραστηριότητες είναι μη παραγωγική εργασία. Πιο συγκεκριμένα, ο Baran ορίζει τη μη παραγωγική εργασία ως «... όλη την εργασία που καταλήγει στην παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών, η ζήτηση των οποίων αποδίδεται στις ειδικές συνθήκες και σχέσεις του καπιταλιστικού συστήματος και οι οποίες θα απουσιάζουν σε μια ορθολογικά διευθετημένη κοινωνία» (Baran 1957, σελ. 32). Μπορεί να συμφωνεί κανείς απόλυτα με το χαρακτηρισμό των παραπάνω δραστηριοτήτων ως περιττών, ωστόσο — όπως αναφέραμε — η διάκριση του Marx δεν προκύπτει από την αναγκαιότητα και την ηθική αξία ή απαξία ενός προϊόντος αλλά από την παραγωγή υπεραξίας στα πλαίσια των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων παραγωγής.
- Στο αν ένα είδος εργασίας απασχολείται στην παραγωγή κάποιου συγκεκριμένου τύπου αγαθών. Για παράδειγμα, ο Bullock (1973, 1974) όρισε ως παραγωγική την εργασία η οποία ανταλλάσσεται με κεφάλαιο στη σφαίρα της καπιταλιστικής παραγωγής και δημιουργεί υπεραξία και υπερπροϊόν που μπορούν να συσσωρευτούν. Ο ορισμός αυτός συμπεριλαμβάνει μόνο την εργασία που παράγει «βασικά» ή «αναπαραγωγικά» αγαθά, δηλαδή μέσα παραγωγής και μισθιακά αγαθά, ενώ αποκλείει την εργασία που παράγει αγαθά που δε χρησιμοποιούνται περαιτέρω σε κάποια παραγωγική διαδικασία.

Τέτοια παραδείγματα είναι τα αγαθά πολυτελείας, αλλά και τα εμπορεύματα που χρησιμοποιεί ο στρατός (π.χ. όπλα). Όμως, σύμφωνα με τον Marx η χρήση του παραγόμενου αγαθού δεν έχει σχέση με το χαρακτηρισμό της εργασίας ως παραγωγικής ή μη παραγωγικής· επομένως, η εργασία που απασχολείται στην παραγωγή πολυτελών αγαθών ή όπλων μπορεί να είναι παραγωγική στον βαθμό που παράγει υπεραξία για το κεφάλαιο.

- Στον υλικό ή όχι χαρακτήρα του προϊόντος ή στο διαχωρισμό μεταξύ αγαθών και υπηρεσιών. Η σύγχυση αυτή προκύπτει, εν μέρει, από το γεγονός ότι η παραγωγή και η κατανάλωση των υπηρεσιών πραγματοποιούνται ταυτόχρονα και από το ότι οι υπηρεσίες — παρά το ότι έχουν υλικά αποτελέσματα από τη φύση τους — δεν μπορούν να μεταπωληθούν. Αυτό, όπως είδαμε, αποτελεί το βασικό σημείο κριτικής που άσκησε ο Marx στον Smith. Σύμφωνα με τον Marx, η καπιταλιστικά μισθωμένη εργασία η οποία παράγει μια υπηρεσία που πωλείται στην αγορά σε μια τιμή πάνω από το κόστος παραγωγής της μπορεί να είναι παραγωγική όπως και η εργασία που απασχολείται στην παραγωγή χειροπιαστών αγαθών.³ Ο Marx γράφει:

Η κατάταξη της εργασίας ως παραγωγικής εργασίας δεν έχει απολύτως καμία σχέση με το καθοριστικό περιεχόμενο της εργασίας, την ειδική της χρησιμότητα ή την ειδική συγκεκριμένη αξία χρήσης στην οποία εκδηλώνεται. Η ίδιου είδους εργασία θα μπορούσε να είναι παραγωγική ή μη παραγωγική... Η τραγουδίστρια που πωλεί το τραγούδι της για λογαριασμό της είναι μια μη παραγωγική εργάτρια. Αλλά η ίδια τραγουδίστρια, όταν προσλαμβάνεται από έναν επιχειρηματία για να τραγουδήσει με σκοπό να κερδίσει χρήματα (ο επιχειρηματίας), είναι μια παραγωγική εργάτρια, γιατί παράγει κεφάλαιο.

(Marx, *Θεωρίες Υπεραξίας I*, σελ. 401)

- Στο αν ένας εργαζόμενος μπορεί να χαρακτηριστεί ως μέλος της εργατικής τάξης ή όχι. Αυτή είναι μια άποψη που προβλήθηκε κυρίως από κοινωνιολόγους μαρξιστές, όπως ο Poulantzas (1975,

σελ. 213), ο οποίος υποστήριξε ότι σύμφωνα με τον Marx η εργατική τάξη αποτελείται κυρίως από τους παραγωγικούς εργάτες, ενώ όλοι οι υπόλοιποι εργαζόμενοι μαζί με ένα μικρό μέρος των παραγωγικών εργατών κατατάσσονται είτε στην αστική είτε στη μικροαστική τάξη. Όμως, μια τέτοια άποψη δεν υποστηρίζεται πουθενά από τον Marx, σύμφωνα με τον οποίο το μεγαλύτερο μέρος των μη παραγωγικών εργατών ανήκει αναμφισβήτητα στην εργατική τάξη και υφίσταται εκμετάλλευση (παρόμοιας μορφής και πολλές φορές εντονότερη από αυτήν των παραγωγικών εργατών) από το κεφάλαιο.

4.3.1 Η παραγωγική εργασία στα κείμενα του Marx

Η αντίληψη του Marx για τη διάκριση μεταξύ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας βρίσκεται σε μια σειρά από χειρόγραφα, τα οποία αφενός είναι γραμμένα σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, αφετέρου μερικές φορές είναι ενταγμένα σε διαφορετικό πλαίσιο αναφοράς. Αυτό το γεγονός εξηγεί, εν μέρει τουλάχιστον, και τη σύγχυση που υπάρχει στη βιβλιογραφία σε σχέση με τον ορισμό, τη σημασία και τη χρήση αυτής της διάκρισης.

Η άποψη του Marx πάνω σε αυτό το θέμα βρίσκεται αρχικά σε αποσπασματικά σχόλια στις σημειώσεις του οι οποίες γράφτηκαν την περίοδο 1857-1858 και εκδόθηκαν ως *Grundrisse* (1973). Σε αυτές τις πρώτες του αναφορές ο Marx έδωσε έμφαση στο γεγονός ότι η διάκριση της εργασιακής δραστηριότητας σε παραγωγική και μη παραγωγική βασίζεται στις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής, μια άποψη η οποία διατηρείται και στα μεταγενέστερα κείμενά του. Στα *Grundrisse*, όμως, δεν υπάρχει κάποια λεπτομερειακή συζήτηση για τη φύση και το ακριβές περιεχόμενο της διάκρισης. Ωστόσο, ο Marx συμπληρώνει τα σχόλιά του υποσχόμενος ότι «θα επανέλθει [στο θέμα] με περισσότερες λεπτομέρειες» (Marx 1973, σελ. 272-273). Αυτό το κάνει στις *Θεωρίες Υπεραξίας* που γράφτηκαν την περίοδο 1861-1863. Σχεδόν τα δύο τρίτα του πρώτου τόμου των *Θεωριών Υπεραξίας* αφιερώθηκαν στο ζήτημα της παραγωγικής και της μη παραγωγικής εργασίας (κυρίως στη σφαίρα της παραγωγής), όπου ο Marx δίνει μια λεπτομερή περιγραφή των αρχών που διέπουν τη διάκριση της εργασιακής δραστηριότητας σε παραγωγική και μη παραγωγική καθώς και της σημασίας της στη συσσώρευση κεφαλαίου. Ο Marx, ασκώντας κριτική στους μερικαντιστές, στους φυσιοκράτες και στην κλασική Πολιτική Οικονομία παρουσιάζει τη δι-

³ Ο Mandel (1975, 1981) υιοθετεί μια παρόμοια με τον Smith άποψη υποστηρίζοντας ότι οι εργάτες θα πρέπει να παράγουν κάποιο υλικό εμπόρευμα προκειμένου να θεωρηθούν παραγωγικοί. Υπό αυτήν την έννοια ακόμη και καπιταλιστικά οργανωμένες υπηρεσίες θεωρούνται μη παραγωγικές.

κή του άποψη δίνοντας έμφαση στην ιδέα ότι ο χαρακτήρας της εργασίας ως παραγωγικής και μη παραγωγικής συνδέεται άρρηκτα με τις σχέσεις παραγωγής. Αυτή είναι η χαρακτηριστική διαφορά της συζήτησης του Marx, η οποία σε αυτά τα κείμενα σχεδόν πάντα περιορίζεται στη σφαίρα της παραγωγής που είναι οργανωμένη υπό καπιταλιστικές συνθήκες. Η ανάλυση του Marx μπορεί επίσης να ανιχνευθεί στο παράρτημα του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, *Αποτελέσματα της Άμεσης Διαδικασίας Παραγωγής*, που γράφτηκαν την περίοδο 1863-1866, δηλαδή αμέσως μετά από τις *Θεωρίες της Υπεραξίας*. Ο Marx συνεχίζει την ανάλυσή του στο *Κεφάλαιο* τόμος II, όπου βρίσκονται τα κεφάλαια τα σχετικά με τη διάκριση της εργασιακής δραστηριότητας σε παραγωγική και μη παραγωγική, που γράφτηκαν γύρω στο 1870. Πιο συγκεκριμένα, στο δεύτερο τόμο του *Κεφαλαίου*, ο Marx επέκτεινε την ανάλυσή του για να συμπεριλάβει τη σφαίρα της κυκλοφορίας μαζί με τη σφαίρα της παραγωγής κάνοντας σαφές ότι τα έξοδα του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου, τα οποία συνεπάγεται η κυκλοφορία των εμπορευμάτων σε όρους μισθών και πρώτων υλών, αποτελούν μια καθαρή επιβάρυνση για τη συνολική ποσότητα υπεραξίας που έχει παραχθεί στη σφαίρα της παραγωγής και, άρα, επηρεάζουν αρνητικά τη δυνατότητα συσσώρευσης κεφαλαίου. Το ίδιο ισχύει κατ' επέκταση για την εργασία που επιτελείται σε όλες τις άλλες περιοχές της κοινωνικής αναπαραγωγής, εκτός της σφαίρας της παραγωγής.

4.3.2 Ο ορισμός της παραγωγικής εργασίας

Όπως αναφέραμε πιο πάνω, για τον Marx παραγωγική εργασία είναι η εργασία που παράγει υπεραξία για το κεφάλαιο. Ο ορισμός είναι απλός αλλά τα συστατικά του στοιχεία χρειάζονται περαιτέρω διευκρίνιση. Η παραγωγική εργασία είναι εργασία και όχι προσωπική κατανάλωση, είναι εργασία που ασκείται στη σφαίρα της παραγωγής και παράγει ή μετασχηματίζει αξίες χρήσης, και όχι στη σφαίρα της κυκλοφορίας, της διανομής ή της συντήρησης και αναπαραγωγής της κοινωνικής τάξης. Τέλος, ο ορισμός σημαίνει επίσης ότι η παραγωγική εργασία είναι η εργασία που είναι μισθωμένη από το κεφάλαιο και, άρα, παράγει όχι μόνον αξία αλλά και υπεραξία για το κεφάλαιο, σε αντίθεση με την εργασία στη σφαίρα της παραγωγής που παράγει είτε αξίες χρήσης για την κατανάλωση του ίδιου του παραγωγού είτε εμπορεύματα για πώληση και αποκόμιση εισοδήματος από ανεξάρτητους παραγωγούς. Όλες οι άλλες μορφές εργασίας που δε συμπεριλαμβάνονται σε αυτόν τον

ορισμό της παραγωγικής εργασίας θεωρούνται εξ υπολοίπου μη παραγωγική εργασία.

Για να γίνει πιο συγκεκριμένο το περιεχόμενο της διάκρισης παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας στα πλαίσια μιας πραγματικής οικονομίας, μπορούμε να διακρίνουμε γενικά τέσσερις σφαίρες ή ενότητες δραστηριοτήτων μέσω των οποίων εξασφαλίζεται η αναπαραγωγή κάθε τρόπου παραγωγής:

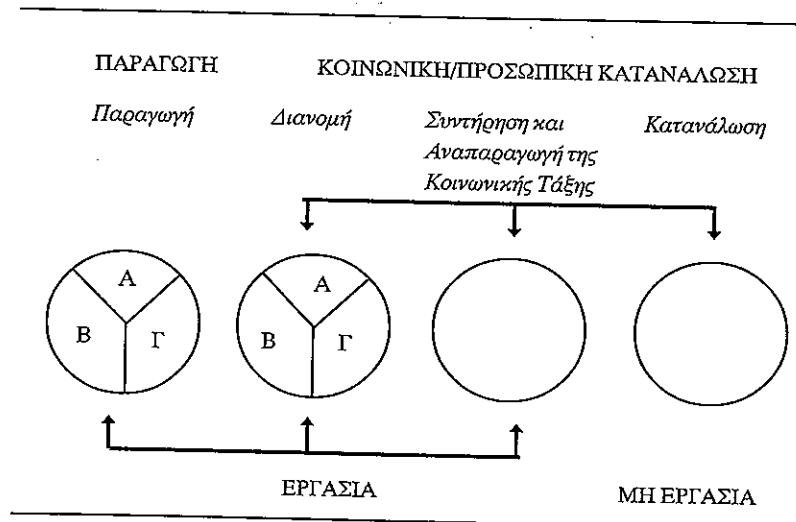
- *παραγωγή*, είναι μια διαδικασία στην οποία διάφορα αντικείμενα κοινωνικής χρησιμότητας (αξίες χρήσης) χρησιμοποιούνται προκειμένου να δημιουργηθούν μέσω της εργασίας καινούργιες αξίες χρήσης ή να μετασχηματιστούν οι ήδη υπάρχουσες αξίες χρήσης. Για τον Marx αξία χρήσης είναι κάθε υλικό αντικείμενο, επίδραση, ή αποτέλεσμα, τα οποία με τις ιδιότητές τους ικανοποιούν πραγματικές ή πλασματικές ανθρώπινες ανάγκες.
- *κυκλοφορία* (ή *διανομή*), είναι μια διαδικασία στην οποία διάφορα κοινωνικά χρήσιμα αντικείμενα (αξίες χρήσης) χρησιμοποιούνται μαζί με ανθρώπινη δραστηριότητα (εργασία) προκειμένου μια σειρά από αξίες χρήσης και γενικά κοινωνικά χρήσιμα αντικείμενα που ήδη έχουν παραχθεί να αλλάξουν ιδιοκτησία.
- *συντήρηση και αναπαραγωγή της κοινωνικής τάξης*, είναι μια διαδικασία στην οποία χρησιμοποιούνται μαζί με ανθρώπινη δραστηριότητα (εργασία) κοινωνικά χρήσιμα αντικείμενα (αξίες χρήσης) με σκοπό τη διατήρηση και αναπαραγωγή της κοινωνικής τάξης, κυρίως μέσα από τις λειτουργίες της δημόσιας διοίκησης, το νομικό σύστημα, τις φυλακές, το στρατό, την ιδιωτική και τη δημόσια αστυνομία κ.λπ.
- *προσωπική κατανάλωση*, είναι μια διαδικασία κατά την οποία κοινωνικά χρήσιμα αντικείμενα (αξίες χρήσης) καταναλώνονται με σκοπό την προσωπική αναπαραγωγή των καταναλωτών.

Οι πρώτες τρεις κοινωνικές δραστηριότητες εμπεριέχουν και συνεπάγονται αναγκαστικά ανθρώπινη εργασία σε αντίθεση με την τελευταία, που, ωστόσο, αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για τη δυνατότητα εκτέλεσης εργασίας. Όμως, μόνο η πρώτη σφαίρα της κοινωνικής αναπαραγωγής αποτελεί παραγωγή, δηλαδή δημιουργεί νέες αξίες χρήσης μέσω της σκόπιμης ανθρώπινης δραστηριότητας (εργασίας) και με τη χρήση άλλων κοινωνικά χρήσιμων αντικειμένων. Αντίθετα, στις άλλες τρεις σφαίρες έχουμε *ανάλωση* ήδη υπαρχουσών αξιών χρήσης για τη

δημιουργία κάποιων κοινωνικά επιθυμητών αποτελεσμάτων. Επομένως, αυτές οι υπόλοιπες τρεις σφαίρες αποτελούν διάφορες μορφές κοινωνικής και προσωπικής κατανάλωσης (social and personal consumption).

Οι διαχωρισμοί που αναφέραμε ισχύουν γενικά για κάθε οικονομία και για κάθε τρόπο παραγωγής. Στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, πιο συγκεκριμένα, μπορούμε να διακρίνουμε στο εσωτερικό της σφαίρας της παραγωγής αρχικά, τις ακόλουθες περιοχές:

ΣΧΗΜΑ 1: Σφαίρες κοινωνικής αναπαραγωγής και παραγωγική εργασία

Πρώτο, παραγωγή αξιών χρήσης για ίδια χρήση του προϊόντος από τον παραγωγό (περιοχή Α στο Σχήμα 1). Δεύτερο, παραγωγή αξιών χρήσης για πώληση από τον παραγωγό στην αγορά, δηλαδή παραγωγή εμπορευμάτων και ταυτόχρονα παραγωγή αξίας αλλά χωρίς την απασχόληση μισθωτής εργασίας (περιοχή Β). Τρίτο, παραγωγή εμπορευμάτων από το κεφάλαιο μέσω της χρησιμοποίησης μισθωτής εργασίας με σκοπό την απόσπαση υπεραξίας και την πώληση των εμπορευμάτων στην αγορά για την πραγματοποίηση κέρδους (περιοχή Γ).

Μπορούμε να ανιχνεύσουμε μια παρόμοια διάκριση στο εσωτερικό της σφαίρας της κυκλοφορίας (διανομής), όπου η πρώτη περιοχή (Α) αναφέρεται σε δραστηριότητες διανομής ήδη παραγμένων αξιών χρήσης για άμεση χρήση των καταναλωτών (π.χ. οι δραστηριότητες ενός

φιλανθρωπικού ιδρύματος). Η δεύτερη περιοχή (Β) περιλαμβάνει την κυκλοφορία εμπορευμάτων με σκοπό την αποκόμιση εισοδήματος, όπως συμβαίνει στην περίπτωση ενός μικρέμπορου, μικροπωλητή, ενώ η τρίτη περιοχή (Γ) περιλαμβάνει την κυκλοφορία και πώληση εμπορευμάτων από το εμπορικό κεφάλαιο το οποίο μισθώνει και χρησιμοποιεί εργάτες με σκοπό την αποκόμιση καπιταλιστικού κέρδους, όπως συμβαίνει στην περίπτωση των εμπορικών πολυκαταστημάτων.

Η περιοχή Γ και στις δύο περιπτώσεις αναφέρεται σε μισθωτή εργασία που ανταλλάσσεται με κεφάλαιο· όμως, μόνο στην πρώτη περίπτωση έχουμε παραγωγή αξιών χρήσης και υπεραξίας. Στη δεύτερη περίπτωση έχουμε απλώς την αλλαγή ιδιοκτησίας των ήδη παραγμένων αξιών χρήσης, ενώ αυτή η διαδικασία έχει παράλληλα ως αποτέλεσμα τον επιμερισμό ενός τμήματος της ήδη παραχθείσας υπεραξίας με τη μορφή του κέρδους στο (εμπορικό) κεφάλαιο που την επιτελεί. Έτσι, μόνο η εργασία στην περιοχή Γ της σφαίρας της παραγωγής που περιλαμβάνει μισθωτή εργασία η οποία παράγει αξίες χρήσης και υπεραξία για το κεφάλαιο ορίζεται ως παραγωγική εργασία. Σύμφωνα με τον Μαρξ λοιπόν, παραγωγική εργασία είναι η μισθωτή εργασία που απασχολείται στη σφαίρα της παραγωγής και η οποία είναι οργανωμένη σύμφωνα με καπιταλιστικά πρότυπα και δημιουργεί υπεραξία. Ο Rubin συνοψίζει τη μαρξική θέση στο ακόλουθο χωρίο:

Κάθε τύπος εργασίας που οργανώνεται σε μορφές της καπιταλιστικής διαδικασίας της παραγωγής ή — διατυπωμένο με μεγαλύτερη ακρίβεια — εργασία που προσλαμβάνεται από το παραγωγικό κεφάλαιο, δηλαδή το κεφάλαιο στη φάση της παραγωγής καλείται, παραγωγική εργασία.

(Rubin, 1972, σελ. 269)

Σχηματικά διατυπωμένος ο παραπάνω ορισμός μπορεί να αποτυπωθεί στον ακόλουθο τύπο της κύκλισης του βιομηχανικού κεφαλαίου (circuit of industrial capital):

$$X - E \xrightarrow{\frac{EA}{MP}} \dots \Pi \dots E' - X'$$

Όπου οι καπιταλιστές με το αρχικό τους κεφάλαιο X αγοράζουν εμπορεύματα ισοδύναμης αξίας (E), δηλαδή μέσα παραγωγής (MP) και εργασιακή δύναμη (EA), τα οποία μέσα στην παραγωγική διαδικασία (Π) μετασχηματίζονται σε εμπορεύματα μεγαλύτερης αξίας (E') και τα

οποία με τη σειρά τους πωλούνται πραγματοποιώντας μια ισοδύναμη ποσότητα χρηματικού κεφαλαίου (X'). Επομένως, το κίνητρο της παραγωγικής διαδικασίας είναι η δημιουργία υπεραξίας, δηλαδή η διαφορά μεταξύ $X' - X = \Delta X = s$. Αντίθετα, η εργασία που απασχολείται στις άλλες φάσεις της διαδικασίας της κοινωνικής αναπαραγωγής, δηλαδή στην κυκλοφορία και στη συντήρηση και αναπαραγωγή της κοινωνικής τάξης, είναι μη παραγωγική εργασία, διότι, αν και συμβάλλει στην πραγματοποίηση κερδών, δεν καταλήγει σε παραγωγή νέων αξιών χρήσης. Ειδικότερα, στη σφαίρα της κυκλοφορίας συναντάμε δραστηριότητες που έχουν να κάνουν με την αγορά και την πώληση των ήδη παραγμένων εμπορευμάτων. Οι δραστηριότητες αυτές εμπεριέχονται στην κύκλιση του εμπορικού κεφαλαίου, η οποία περιγράφεται με τον ακόλουθο τρόπο:

$$X - E < \frac{E\Delta}{\text{ΜΠ}} \dots E' - X'$$

Η εργασιακή δύναμη και εδώ ανταλλάσσεται με κεφάλαιο και εκτελεί εργασία που συμβάλλει στην πραγματοποίηση χρηματικού κεφαλαίου μεγαλύτερης αξίας από αυτήν του αρχικά προκαταβεβλημένου κεφαλαίου ($X' > X$). Ωστόσο, το αυξημένο χρηματικό κεφάλαιο δεν είναι το αποτέλεσμα της δημιουργίας ή του μετασχηματισμού νέων εμπορευμάτων. Η ποσότητα εμπορευμάτων που δημιουργήθηκε στη σφαίρα της παραγωγής πωλείται, και έτσι πραγματοποιείται η αξία που έχει ενσωματωθεί στα εμπορεύματα κατά την παραγωγή τους. Στη σφαίρα της κυκλοφορίας η μόνη πραγματική μεταβολή που συμβαίνει στα εμπορεύματα είναι η μεταφορά των τίτλων ιδιοκτησίας. Υποβληθέντας τη λειτουργία αυτή, οι κάτοχοι του εμπορικού κεφαλαίου καταφέρνουν να αποσπάσουν ένα μέρος της υπεραξίας που έχει δημιουργηθεί από το κεφάλαιο στην παραγωγή με τη μορφή του εμπορικού κέρδους ($X' - X = \Delta X$). Επιπλέον, για όσο διάστημα τα εμπορεύματα παραμένουν στη σφαίρα της κυκλοφορίας, όχι μόνο η αξία τους παραμένει η ίδια αλλά αυτή η παραμονή συνεπάγεται διάφορα κόστη από την πλευρά του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου, όπως για μισθούς των εργατών στη σφαίρα της κυκλοφορίας⁴ και για υλικά που απαιτούνται και αναλώνονται στις διαδικασίες κυκλοφορίας των εμπορευμάτων. Είναι προφανές ότι όλα αυτά τα κόστη πρέπει να χρηματοδοτηθούν από τη συνολική μά-

⁴ Οι εργάτες αυτοί επιτελούν μια απολύτως αναγκαία δραστηριότητα για την πραγματοποίηση και αναπαραγωγή του κεφαλαίου. Όμως, καθώς δεν παράγουν αξίες χρήσης και υπεραξία, η εργασία τους είναι μη παραγωγική εργασία.

ζα της υπεραξίας που έχει παραχθεί στη σφαίρα της παραγωγής:

Ο γενικός κανόνας είναι πως όλα τα έξοδα κυκλοφορίας που απορρέουν μόνο από τη μεταμόρφωση του εμπορεύματος, δεν προσθέτουν καμία αξία στο εμπόρευμα. Είναι απλώς έξοδα για την πραγματοποίηση της αξίας ή για τη μετατροπή της από τη μια μορφή στην άλλη. Το κεφάλαιο που έχει δαπανηθεί γι' αυτά τα έξοδα (μαζί και η εργασία που απασχολείται από αυτό) ανήκει στα *faux frais* [μη παραγωγικά αλλά αναγκαία έξοδα] της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Η αναπλήρωσή τους πρέπει να γίνει από το υπερπρόϊόν και αποτελεί, όταν εξετάζουμε την τάξη των κεφαλαιοκρατών στο σύνολό της, αφαίρεση από την υπεραξία ή το υπερπρόϊόν, ακριβώς όπως για τον εργάτη, ο χρόνος που χρειάζεται για να αγοράσει τα τρόφιμά του είναι χαμένος χρόνος.

(Marx, Κεφάλαιο II, σελ. 149)

Στην κύκλιση του *χρηματικού κεφαλαίου* (financial capital), όπως και σε αυτήν του εμπορικού κεφαλαίου δεν υπάρχει ούτε παραγωγή ούτε κυκλοφορία εμπορευμάτων εκτός, βέβαια, από την κυκλοφορία του χρήματος ως εμπορεύματος, κάτι που χαρακτηρίζει την όλη διαδικασία κύκλισης. Οι κάτοχοι του χρηματικού (πιστωτικού) κεφαλαίου μισθώνουν εργασιακή δύναμη και άλλες εισροές και χρησιμοποιούν αυτά τα στοιχεία στη λειτουργία του δανεισμού χρηματικού κεφαλαίου⁵ με σκοπό να αποσπάσουν μέρος της συνολικής υπεραξίας με τη μορφή του τόκου. Η κύκλιση του χρηματικού κεφαλαίου μπορεί να περιγραφεί με τον ακόλουθο τρόπο:

$$X - E < \frac{E\Delta}{\text{ΜΠ}} \dots X'$$

Οι κάτοχοι του χρηματικού κεφαλαίου απασχολώντας εργατική δύναμη και άλλες εισροές, μέσα από την κυκλοφορία του χρηματικού κεφαλαίου, επιτυγχάνουν να αντλήσουν περισσότερο χρήμα από αυτό με το οποίο άρχισαν τη δραστηριότητά τους ως πιστωτές. Καθώς η κύρια πηγή εσόδων για το χρηματικό κεφάλαιο είναι οι καπιταλιστικές επιχειρήσεις στο χώρο της παραγωγής και του εμπορίου είναι σαφές, ότι μεγάλο μέρος του εισοδήματος που εμφανίζεται με τη μορφή του τόκου έχει ως αρχική προέλευση την υπεραξία που παράγεται στο χώρο της παραγωγής. Και πάλι δεν υπάρχει παραγωγή νέων αξιών χρήσης και

⁵ Κυρίως σε καπιταλιστικές επιχειρήσεις αλλά και σε άτομα και στο κράτος.

αξίας στη διαδικασία αυτή και, επιπλέον, το κόστος σε πρώτες ύλες και μισθούς αποτελεί άλλη μια επιβάρυνση για τη συνολική μάζα της υπεραξίας, μειώνοντας έτσι τη μέγιστη ποσότητα υπεραξίας που δυνητικά είναι διαθέσιμη για συσσώρευση την επόμενη περίοδο.

Στο σημείο αυτό παρατηρούμε ότι όπως η γαιοπρόσδοτος, έτσι και τα κέρδη του εμπορικού και του χρηματικού κεφαλαίου αποτελούν ιδιαίτερα τμήματα και ξεχωριστές μορφές εμφάνισης της συνολικής υπεραξίας που δημιουργείται από την παραγωγική εργασία στη σφαίρα της παραγωγής. Σε μια καπιταλιστική οικονομία η μη παραγωγική εργασία είναι στενά συνδεδεμένη με τη δημιουργία των διαφόρων μορφών εισοδημάτων των μεριδίων της αστικής τάξης.

Κατά παρόμοιο τρόπο στη σφαίρα της συντήρησης και της αναπαραγωγής της κοινωνικής τάξης, η οποία συμπεριλαμβάνει λειτουργίες τόσο του ιδιωτικού (π.χ. ιδιωτική αστυνομία) όσο του δημόσιου τομέα της οικονομίας, έχουμε τη χρησιμοποίηση εργασίας και άλλων εισροών προκειμένου να διασφαλιστεί η απρόσκοπτη αναπαραγωγή της υπάρχουσας οικονομικής και κοινωνικής τάξης. Τα κέρδη δημιουργούνται με τρόπο παρόμοιο προς αυτόν της σφαίρας της κυκλοφορίας. Δεν υπάρχει παραγωγή αξιών χρήσης και αξίας και, επομένως, οι δραστηριότητες αυτές, παρά το γεγονός ότι είναι αναγκαίες για την αναπαραγωγή του τρόπου παραγωγής, ωστόσο αποτελούν μορφές κοινωνικής καταπόνησης, η οποία μειώνει παραπέρα τη διαθέσιμη για συσσώρευση ποσότητα της υπεραξίας.

Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να γίνουν ορισμένες επιπλέον διευκρινίσεις, οι οποίες απαιτούνται για έναν πιο πλήρη ορισμό της παραγωγικής εργασίας.

- Η πρώτη διευκρίνιση αφορά την κατάταξη των αυτοαπασχολούμενων και των μικροεργοδοτών, οι οποίοι επιτελούν εργασία παρόμοια με αυτήν των μισθωτών εργαζομένων. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η εργασία των αυτοαπασχολούμενων και μικροεργοδοτών της σφαίρας της κυκλοφορίας ή της συντήρησης και αναπαραγωγής της κοινωνικής τάξης είναι μη παραγωγική εργασία. Δεν μπορούμε, όμως, να ισχυριστούμε αναμφισβήτητα το ίδιο για τους αυτοαπασχολούμενους και τους μικροεργοδότες στη σφαίρα της παραγωγής. Οι κατηγορίες αυτές θα πρέπει εδώ να θεωρηθούν ότι εργάζονται εν μέρει ως (παραγωγικοί) εργάτες και εν μέρει ως καπιταλιστές. Ομοίως το συνολικό εισόδημά τους μπορεί να θεωρηθεί ότι κατά ένα μέρος (ίσο περίπου με το μέσο μισθό στον κλάδο τους) αντιπροσω-

πύει μεταβλητό κεφάλαιο, ενώ το υπόλοιπο αντιπροσωπεύει υπεραξία. Ο Marx σημειώνει σχετικά με αυτό το θέμα:

Στα πλαίσια της καπιταλιστικής παραγωγής υπάρχουν πάντα κάποια μέρη της παραγωγικής διαδικασίας που επιτελούνται κατά έναν τρόπο που ανήκει σε προηγούμενους τρόπους παραγωγής, στους οποίους δεν υπάρχει ακόμα η σχέση κεφαλαίου και μισθωτής εργασίας και, επομένως, οι έννοιες παραγωγική και μη παραγωγική εργασία με το περιεχόμενο που έχουν στον καπιταλισμό, δεν έχουν εφαρμογή. Αλλά, αντίστοιχα με τον κυρίαρχο τρόπο παραγωγής, ακόμη και τα είδη της εργασίας που ακόμη δεν έχουν υπαχθεί σε αυτόν, υπάγονται στην πραγματικότητα σε αυτόν ιδεατά. Για παράδειγμα, ο αυτοαπασχολούμενος εργάτης είναι μισθωτός εργάτης του εαυτού του, και στο μυαλό του τα δικά του μέσα παραγωγής τού αντιπαρά τίθενται ως κεφάλαιο. Έτσι ο ίδιος ως καπιταλιστής χρησιμοποιεί τον εαυτό του σαν μισθωτό εργάτη.

(Marx, Αποτελέσματα, σελ. 1042)

- Οι σφαίρες της κοινωνικής αναπαραγωγής που αναφέραμε πιο πάνω δεν είναι στεγανά απομονωμένες μεταξύ τους. Επομένως, μη παραγωγική εργασία μπορεί να βρεθεί στη σφαίρα της παραγωγής, εφόσον απασχολείται είτε στην επίβλεψη της παραγωγικής διαδικασίας είτε στις πωλήσεις είτε σε άλλες δραστηριότητες ξένες προς την παραγωγή· ενώ, αντίστοιχα, παραγωγική εργασία μπορεί να εντοπιστεί σε επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται σχεδόν αποκλειστικά στη σφαίρα της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων.
- Τέλος, δραστηριότητες όπως οι μεταφορές, η αποθήκευση και οι επικοινωνίες αποτελούν μέρος της παραγωγικής διαδικασίας, διότι είναι αναγκαίες προεκτάσεις της, που στόχο έχουν να φέρουν τα εμπορεύματα που έχουν παραχθεί στη διάθεση του αγοραστή. Στη μεταφορά προϊόντων, για παράδειγμα, υπάρχει παραγωγή υπό την έννοια ότι υπάρχει τροποποίηση των αξιών χρήσης μέσω της αλλαγής της τοποθεσίας του αγαθού, έτσι ώστε να γίνεται προσιτό στον καταναλωτή. Με την ίδια λογική, η εργασία στο χώρο των επικοινωνιών πρέπει να θεωρηθεί παραγωγική εργασία, διότι μεταβάλλει την αξία χρήσης του αγαθού· συγκεκριμένα, μεταβάλλει τη χωρική τοποθέτηση της πληροφορίας. Ο Marx σημειώνει σε σχέση με αυτές τις δραστηριότητες:

Εκτός από την εξορυκτική βιομηχανία, τη γεωργία και τη βιομηχανία επεξεργασίας υπάρχει και μια τέταρτη σφαίρα της υλικής παραγωγής, που περνάει επίσης μέσα από τα διάφορα στάδια της βιοτεχνικής επιχείρησης (χειροτεχνίας) της μανιφακτούρας και της μηχανοκίνητης βιομηχανίας. Αυτή είναι η βιομηχανία μεταφορών, αδιάφορο αν μεταφέρει ανθρώπους ή εμπορεύματα. Η σχέση της παραγωγικής εργασίας (δηλαδή του μισθωτού εργάτη) με το κεφάλαιο είναι εδώ απολύτως ίδια, όπως και στις άλλες σφαίρες της υλικής παραγωγής. Και εδώ προκαλείται, εξάλλου, μια υλική αλλαγή στο αντικείμενο εργασίας, μια αλλαγή χώρου, μια αλλαγή τόπου. Στην περίπτωση της μεταφοράς ανθρώπων, αυτή παίρνει τη μορφή μόνο μιας υπηρεσίας που προσφέρεται σε αυτούς από τον επιχειρηματία μεταφορών. Όμως, η σχέση των αγοραστών και των πωλητών αυτής της υπηρεσίας δεν έχει τίποτε κοινό με τη σχέση των παραγωγικών εργατών με το κεφάλαιο, όπως δεν έχει και η σχέση πωλητή και αγοραστή νήματος.

(Marx, *Θεωρίες Υπεραξίας I*, σελ. 412)

Το ίδιο ακριβώς επιχείρημα επαναλαμβάνεται στον δεύτερο τόμο του *Κεφαλαίου*, όπου ο Marx υποστηρίζει ότι —σε αντίθεση με άλλες δραστηριότητες στη σφαίρα της κυκλοφορίας, οι οποίες αποτελούν κόστη για το συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο— η εργασία στον κλάδο των μεταφορών προσθέτει νέα αξία στα ήδη παραγμένα εμπορεύματα:

Οι μάξες των προϊόντων δεν αυξάνουν επειδή μεταφέρονται. Ακόμη και αν η μεταφορά τους προκαλεί κάποια αλλαγή στις φυσικές τους ιδιότητες, η αλλαγή αυτή, εκτός από ορισμένες εξαιρέσεις, δεν αποτελεί ένα από τα πριν επιδιωκόμενο ωφέλιμο αποτέλεσμα, αλλά ένα αναπόφευκτο κακό. Η αξία χρήσης των πραγμάτων, ωστόσο, πραγματοποιείται μόνο στην κατανάλωσή τους, και η κατανάλωσή τους μπορεί να κάνει αναγκαία τη μετατόπισή τους, δηλαδή την πρόσθετη διαδικασία παραγωγής της βιομηχανίας μεταφορών. Έτσι, το παραγωγικό κεφάλαιο που είναι τοποθετημένο σε αυτήν προσθέτει αξία στα μεταφερόμενα προϊόντα, εν μέρει μεταβιβάζοντας σε αυτά αξία από τα μέσα μεταφοράς, εν μέρει προσθέτοντας σε αυτά αξία μέσω της εργασίας μεταφοράς. Αυτή η τελευταία πρόσθεση αξίας αναλύεται, όπως σε κάθε κεφαλαιοκρατική παραγωγή, σε αναπλήρωση του μισθού εργασίας και σε υπεραξία.

(Marx, *Κεφάλαιο II*, σελ. 149-150)

4.3.3 Παραγωγική και μη παραγωγική εργασία, υπεραξία και κέρδη

Στον Marx, όπως και στους φυσιοκράτες και τους κλασικούς, η διάκριση της εργασιακής δραστηριότητας σε παραγωγική και μη παραγωγική είναι πολύ κρίσιμη για την ανάλυση και τη μελέτη της συσσώρευσης κεφαλαίου. Ο λόγος είναι ότι η διάκριση αυτή επιτρέπει να καταλάβουμε την έκταση στην οποία η εργασία που απασχολείται στη φάση της παραγωγής δημιουργεί αρκετή υπεραξία για να συντηρηθούν οι μη παραγωγικές δραστηριότητες της κυκλοφορίας και της συντήρησης και αναπαραγωγής της κοινωνικής τάξης. Επομένως, αν οι μη παραγωγικές δραστηριότητες αυξάνονται με ρυθμό μικρότερο από αυτόν των παραγωγικών δραστηριοτήτων, τότε ολόκληρη η οικονομική αναπαραγωγή συνεχίζεται απρόσκοπτα. Αν, όμως, ισχύει το αντίθετο, τότε, καθώς η διαθέσιμη υπεραξία μειώνεται σε σχετικούς όρους και η συνολική οικονομική αναπαραγωγή γίνεται όλο και πιο δαπανηρή λόγω της αύξησης του ειδικού βάρους της μη παραγωγικής εργασίας, η κατάρρευση του συστήματος γίνεται πολύ πιθανή. Αυτός είναι ο λόγος που ο Marx σημειώνει ότι:

Η διάκριση μεταξύ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας είναι ζωτικής σημασίας για τη συσσώρευση κεφαλαίου, διότι μόνο η ανταλλαγή του κεφαλαίου με παραγωγική εργασία μπορεί να ικανοποιήσει έναν από τους όρους για την επαναμετατροπή της υπεραξίας σε κεφάλαιο.

(Marx, *Αποτελέσματα*, σελ. 1048).

Παράλληλα όμως, όπως έχει ήδη τονιστεί στα προηγούμενα, η μη παραγωγική εργασία και αναγκαία είναι για τη συνολική αναπαραγωγή του συστήματος και επηρεάζει κατά έμμεσο τρόπο τη μάζα της συνολικής υπεραξίας ή/και του συνολικού κέρδους, όπως στις δύο παρακάτω περιπτώσεις:

Πρώτον, στην περίπτωση της *παραγωγής αξιών χρήσης για άμεση χρήση* (κατανάλωση) από τους ίδιους τους παραγωγούς στα πλαίσια ενός νοικοκυριού ή μιας κοινότητας (περιοχή Α της σφαίρας της παραγωγής στο Σχήμα 1) που αποτελείται κυρίως από μισθωτούς εργαζόμενους. Αυτές οι αξίες χρήσης περιλαμβάνονται στο συνολικό (κοινωνικό) κόστος αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης, το οποίο γενικά είναι μεγαλύτερο από την αξία της εργασιακής δύναμης. Ο ορισμός της τελευταίας αφορά μόνο το μέρος του κόστους της αναπαραγωγής της εργα-

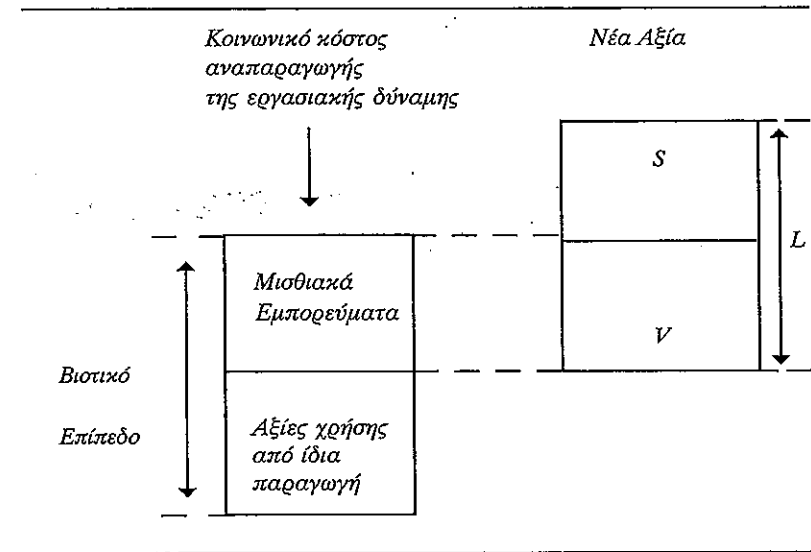
σιακής δύναμης για το οποίο είναι υπεύθυνο το κεφάλαιο (= μεταβλητό κεφάλαιο) και, επομένως, είναι η αξία των εμπορευμάτων που αγοράζουν οι εργαζόμενοι με το μισθό τους (Σχήμα 2). Είναι φανερό ότι όσο μεγαλύτερο είναι το μέρος του συνολικού κόστους αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης που μπορεί να εξασφαλιστεί από ίδια παραγωγή και κατανάλωση των μισθωτών εργαζομένων, τόσο μεγαλύτερα περιθώρια έχει το κεφάλαιο να συμπίσει την αξία της εργασιακής δύναμης (V) και, άρα, να αυξήσει τη μάζα της υπεραξίας (S) και το ποσοστό υπεραξίας (S/V) με δεδομένο το μέγεθος της εργάσιμης ημέρας και, άρα, την ποσότητα ζωντανής εργασίας και συνολικής νέας αξίας ($L = V + S$). Από την άλλη πλευρά, είναι εμφανές ότι η δυνατότητα των εργαζομένων για αυτόνομη παραγωγή αξιών χρήσης εξαρτάται σχεδόν αποκλειστικά από την ποσότητα μέσων παραγωγής (κυρίως γης) που έχει απομείνει στην κατοχή τους μετά (και παρά) τη διαδικασία καπιταλιστικοποίησης (μονοπώλησης των μέσων παραγωγής από μια ορισμένη τάξη) της οικονομίας. Έτσι, είναι απολύτως πιθανό (και αποτελεί παρατηρημένη ιστορικά περίπτωση) το ενδεχόμενο της ταυτόχρονης αύξησης της αξίας της εργασιακής δύναμης (V) και της μείωσης του απόλυτου ύψους του βιοτικού επιπέδου της εργατικής τάξης. Το τελευταίο συμβαίνει, καθώς η διαδικασία καπιταλιστικοποίησης και μονοπώλησης των μέσων παραγωγής επεκτείνεται σε όλο και περισσότερους θύλακες της οικονομίας και έτσι μειώνεται η δυνατότητα των εργαζομένων να παράγουν αυτόνομα αξίες χρήσης για ίδια κατανάλωση. Τότε το κεφάλαιο αναγκάζεται να αντισταθμίσει ένα μέρος αυτής της απώλειας με μιαν αύξηση της αξίας της εργασιακής δύναμης, έτσι ώστε να μη συντελεστεί τέτοια δραματική μείωση του βιοτικού επιπέδου της εργατικής τάξης που να βάζει σε κίνδυνο την ίδια την αναπαραγωγή της.

Μια δεύτερη περίπτωση, όπου η μη παραγωγική εργασία μπορεί να επηρεάσει τη μάζα του συνολικού κέρδους, είναι η παραγωγή αξίας από την εργασία απλών εμπορευματικών παραγωγών (petty commodity producers)⁶ με ιδιόκτητα μέσα παραγωγής, οι οποίοι για κάποιους αντικειμενικούς λόγους⁷ είναι αναγκασμένοι να πωλούν σχεδόν αποκλειστικά στο καπιταλιστικό εμπορικό κεφάλαιο. Το τελευταίο, λόγω

⁶ Δηλαδή η περιοχή Β της σφαίρας της παραγωγής στο Σχήμα 1.

⁷ Για παράδειγμα, η μικρή κλίμακα παραγωγής, η δυσκολία πρόσβασης στον γεωγραφικό χώρο της αγοράς, οι δυσμενείς χρηματοδοτικοί όροι που δεν επιτρέπουν την διεξαγωγή του εμπορίου σε αυτόνομη βάση κ.λπ.

ΣΧΗΜΑ 2: Βιοτικό επίπεδο και αξία εργασιακής δύναμης

της προνομιακής μονοφωνικής θέσης του απέναντι στους παραγωγούς αυτούς, έχει τη δυνατότητα να συμπίσει την τιμή αγοράς από τον παραγωγό πολύ κάτω από την αξία του εμπορεύματος,⁸ να το μεταπωλήσει σε μια τιμή κοντά στην αξία του (ή στην τιμή παραγωγής του) και να καρπωθεί έτσι τη διαφορά που εμφανίζεται με τη μορφή του κέρδους (profit on alienation), μολονότι δεν έχουμε παραγωγή υπεραξίας. Πιο συγκεκριμένα, ο Marx ονομάζει αυτήν τη διαφορά μεταξύ τιμής πώλησης και τιμής αγοράς *υπερβάλλουσα αξία* (excess value), σε αντιπαράθεση με την *υπεραξία* (surplus value) που αποσπάται με άμεσο τρόπο από τους εργάτες στη διαδικασία παραγωγής, επειδή η τελευταία ελέγχεται και οργανώνεται από το κεφάλαιο⁹. Άρα, το συνολικό πραγματοποιούμενο κέρδος μιας οικονομίας σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση

⁸ Το κατώτατο όριο εξαρτάται από τις ελάχιστες ανάγκες αναπαραγωγής των παραγωγών αυτών ενώ το ανώτατο όριο δεν μπορεί να υπερβαίνει την τιμή παραγωγής του εμπορεύματος.

⁹ Την τελευταία περίοδο παρατηρείται μια τάση του κεφαλαίου (όχι μόνο του εμπορικού αλλά και του παραγωγικού) να χρησιμοποιεί όλο και περισσότερο αυτήν ακριβώς τη μορφή απόσπασης υπερεργασίας και πραγματοποίησης κέρδους, δηλαδή την

δεν εξαρτάται μόνον από την ποσότητα υπεραξίας που παράγει η παραγωγική εργασία υπό τον άμεσο έλεγχο του παραγωγικού κεφαλαίου αλλά και από τη μεταβίβαση αξίας από τους απλούς εμπορευματικούς παραγωγούς στη διαδικασία κύκλωσης του (εμπορικού) κεφαλαίου.

4.4 Η Εξέλιξη του Συστήματος των Εθνικών Λογαριασμών

Η εξέλιξη του συστήματος των Εθνικών Λογαριασμών (ΕΛ) έχει πολλά κοινά στοιχεία με την ιστορία της διάκρισης μεταξύ της παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας. Από την εποχή των μερκαντιλιστών υπήρχε η επιθυμία εκτίμησης του συνολικού πλούτου μιας οικονομίας των διαφόρων συστατικών του και της διανομής του στις διάφορες κοινωνικές τάξεις. Ο κύριος στόχος συλλογής αυτών των οικονομικών στοιχείων ήταν η δυνατότητα να εκτιμηθεί η φοροδοτική ικανότητα ενός έθνους, και κατά συνέπεια, η έκταση επιβολής φόρων από τους κυβερνώντες. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, ο William Petty (1623-1687), που έγραφε στην τελευταία φάση του μερκαντιλισμού, συνεισέφερε σημαντικά στα ποσοτικά οικονομικά αναπτύσσοντας μεθόδους συλλογής στατιστικών στοιχείων. Σύμφωνα με τον Petty, το σύνολο των στοιχείων θα μπορούσε να χρησιμεύσει ως ένα μέσο για τη συναγωγή αρχών γενικής εγκυρότητας, δηλαδή θεωρητικών προτάσεων για την αιτιακή σχέση μεταξύ των οικονομικών μεταβλητών και για την εμπειρική θεμελίωσή τους. Με άλλα λόγια, θεώρησε την ποσοτική οικονομική ανάλυση ως ένα χρήσιμο εργαλείο για τη διόρθωση ή τη βελτίωση της οικονομικής κατάστασης μιας χώρας μέσω της άσκησης οικονομικής πολιτικής.

Οι φυσιοκράτες, στην προσπάθειά τους να δώσουν ποσοτικές εκτιμήσεις του πλούτου ενός έθνους συνέλαβαν τη διαδικασία της κοινωνικής αναπαραγωγής ως ένα λογιστικό σύστημα διπλής εισόδου, όπως συνοψίζεται στον *Οικονομικό Πίνακα* (Tableau Economique) του Quesnay. Ο Smith και ο Ricardo διεύρυναν το φυσιοκρατικό λογιστικό σύστημα υποστηρίζοντας ότι ο πλούτος ενός έθνους είναι το αποτέλεσμα της ροής εισοδημάτων που προέρχονται από μισθούς, κέρδη, γαιο-

➔ ανάθεση της παραγωγής σε ανεξάρτητους παραγωγούς ή σε μικρές επιχειρήσεις. Αυτή η εξέλιξη συμβαίνει, επειδή το κεφάλαιο προσπαθεί να απαλλαγεί από το μη μισθολογικό κόστος (εργοδοτικές εισφορές για κοινωνική ασφάλιση, ιατρική περίθαλψη κ.ά.) της μισθωτής εργασίας με την παραδοσιακή μορφή, η απασχόληση της οποίας έχει κάποια πιο μόνιμα χαρακτηριστικά και απολαμβάνει μιας ελάχιστης κοινωνικής προστασίας και ρύθμισης.

πόσοδο και τόκο, και όχι μόνο από τη ροή του καθαρού προϊόντος που δημιουργείται αποκλειστικά στον αγροτικό τομέα, όπως θεώρησαν οι φυσιοκράτες, ή ακόμη από το απόθεμα των πολύτιμων μετάλλων σύμφωνα με τους μερκαντιλιστές.

Στη διάρκεια των δυο προηγούμενων αιώνων μέχρι την περίοδο της μεγάλης κρίσης του 1930, λίγες μόνο χώρες είχαν κάποια συλλογή στοιχείων που η συστηματικότητά τους να μπορεί να συγκριθεί στοιχειωδώς έστω με αυτήν των σημερινών ΕΛ.¹⁰ Οι ΕΛ των χωρών όπου υπήρχαν με κάποια συστηματική μορφή, αντανakλούσαν τις θεωρητικές απόψεις των κλασικών οικονομολόγων. Όπως αναφέρει ο Studenski (1958) οι ΕΛ αναφέρονταν στο εθνικό εισόδημα είτε ως άθροισμα των εισοδημάτων των παραγωγικών συντελεστών (μισθοί, κέρδη και γαιοπόσοδο) είτε ανάλογα με τον κλάδο προέλευσης (εισοδήματα από γεωργία, βιομηχανία και εμπόριο). Οι κρατικές δραστηριότητες και οι υπηρεσίες εκλαμβάνονταν ως μορφές ανάλωσης του κοινωνικού πλούτου, και κατά συνέπεια, δε δημιουργούσαν εισόδημα. Όπως υποστηρίζει ο Studenski, η εκτίμηση των εισοδημάτων ήταν σχετικά ευκολότερο να γίνει από τα διαθέσιμα στοιχεία της φορολογίας εισοδήματος. Η εκτίμηση, όμως, του παραγόμενου προϊόντος από την πλευρά των δαπανών (που θεωρείται ιδιαίτερα χρήσιμη σήμερα), εθεωρείτο όχι μόνο εξαιρετικά δύσκολη αλλά και περιττή.¹¹

¹⁰ Η ιστορία των ελληνικών ΕΛ δε διαφέρει από αυτήν των περισσότερων άλλων χωρών. Η πρώτη επίσημη εκτίμηση του εθνικού εισοδήματος στην ελληνική οικονομία, όπως μας πληροφορεί ο Studenski στο κλασικό βιβλίο του *The Income of Nations*, (1958, σελ. 480), οφείλεται στον Σκιαδά που αρχίζει από το έτος 1891. Ο Studenski αναφέρει τον Ρεδιάδη ως τον Έλληνα οικονομολόγο που παρουσίασε εκτιμήσεις του εθνικού εισοδήματος για το έτος 1929 και που, ακόμη, έγραψε και θεωρητικά άρθρα για τη μεθοδολογία εκτίμησης του εθνικού εισοδήματος. Οι εκτιμήσεις του Ρεδιάδη βασίζονταν στα διαθέσιμα στοιχεία συνολικής παραγωγής, φορολογίας και χρηματοδότησης. Όταν δεν είχε τα απαραίτητα στοιχεία από την ελληνική οικονομία, τότε τα δημιουργούσε ο ίδιος βασιζόμενος σε διαθέσιμα στοιχεία άλλων χωρών με επίπεδο ανάπτυξης (κατά την εκτίμησή του) παρόμοιο με της Ελλάδας. Ο Δερτιλής (1993), έχει μια λεπτομερειακή συζήτηση των συνεπιδρομών διαφόρων οικονομολόγων που κατά καιρούς επιχειρήσαν να εκτιμήσουν το εθνικό εισόδημα της Ελλάδας για τα χρόνια πριν το 1940, όμως δεν αναφέρει τίποτε σχετικό για την ακριβή μεθοδολογία που ακολουθήθηκε σε κάθε περίπτωση.

¹¹ Παρά τη μεγάλη πρόοδο στις τεχνικές συλλογής και επεξεργασίας στοιχείων, η εκτίμηση του ΑΕΠ από την πλευρά των δαπανών θεωρείται κατά πολύ δυσκολότερη από ό,τι αυτή από την πλευρά του εισοδήματος. Ο λόγος είναι ότι η στατιστική υπηρεσία προκειμένου να εκτιμήσει την πλευρά της τελικής χρήσης πρέπει να διακρίνει μεταξύ ενδιάμεσων και τελικών αγαθών, κάτι που, ενώ εννοιολογικά είναι πολύ εύκολο, ➔

Διάφοροι λόγοι ερμηνεύουν το γεγονός ότι πριν από τη μεγάλη κρίση του 1930 οι ΕΛ συμπεριλάμβαναν τη διάκριση παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας. Ο πρώτος λόγος έγκειται στο γεγονός ότι η διάκριση αυτή κυριαρχούσε στα οικονομικά για πολλές δεκαετίες μετά τον Ricardo. Επομένως, οι χρονολογικές σειρές εισοδήματος μέχρι τη δεκαετία του 1930 βασιζόνταν σε έναν σχετικά στενό ορισμό της παραγωγής, που αντανάκλασε βέβαια την πίστη των οικονομολόγων ότι ο πλούτος ενός έθνους είναι ευθέως ανάλογος του αριθμού των εργαζομένων στην παραγωγή αγαθών παρά υπηρεσιών. Ο Marshall πρόβλεψε ότι η διάκριση μεταξύ της παραγωγικής και της μη παραγωγικής εργασίας θα εξαφανιστεί μελλοντικά. Ωστόσο, θεωρούσε ότι κάτι τέτοιο θα πρέπει να γίνει σταδιακά, διότι η διάκριση αυτή είχε καθιερωθεί τόσο στους οικονομολόγους όσο και στην πρακτική των επιχειρηματιών, που στο δικό τους λογιστικό πλαίσιο διέκριναν καθαρά μεταξύ της παραγωγικής και της μη παραγωγικής εργασίας. Ως συνέπεια, οι εθνικοί λογαριασμοί αρχικά αναπτύχθηκαν στη βάση των στοιχείων που ανακοινώνονταν κατευθείαν από τις επιχειρήσεις και δεν έγινε καμία συστηματική προσπάθεια ένταξης των λογιστικών στοιχείων των επιχειρήσεων σε ένα διαφοροεικό λογιστικό σύστημα.

Ακόμη, η φιλοσοφία των κλασικών οικονομολόγων συνηγορούσε στο ότι ο καπιταλισμός είναι ένα ουσιαστικά αυτορυθμιζόμενο σύστημα και, κατά συνέπεια, ο σχεδιασμός κάποιας οικονομικής πολιτικής στην καλύτερη περίπτωση είναι περιττός, αν όχι επιβλαβής. Επομένως, αν ο καπιταλισμός λειτουργεί ελεύθερα, οδηγεί στα καλύτερα δυνατά οικονομικά αποτελέσματα για το σύνολο της κοινωνίας. Οι δραστηριότητες του κράτους ουσιαστικά αναλώνουν ένα μέρος του κοινωνικού πλούτου. Το κράτος, σύμφωνα με τους κλασικούς, είναι μη παραγωγικό και η επέκτασή του είναι επιβλαβής για την κοινωνία γενικότερα. Στην ίδια κατεύθυνση, αλλά με πολύ πιο ακραία θέση, οι νεοκλασικοί οικονομολόγοι υποστήριξαν ότι ο καπιταλισμός του *laissez faire* είναι ουσιαστικά ένα υγιές σύστημα χωρίς σημαντικές και μακροχρόνιες αποκλίσεις από τη θέση ισορροπίας. Στον καπιταλισμό του *laissez faire*, η ορθολογική συμπεριφορά των καταναλωτών και των παραγωγών οδηγεί την οικονομία στην κατάσταση της πλήρους απασχόλησης όλων των παραγωγικών συντελεστών. Συνεπώς, ο ρόλος του κράτους περιορίζεται σε διορ-

► στην πράξη γίνεται εξαιρετικά δύσκολο. Ακόμη, πρέπει να προσδιοριστούν τα μεταφορικά και τα εμπορικά περιθώρια προκειμένου να προσδιοριστεί η τιμή του αγαθού που αγοράζεται από τον τελικό καταναλωτή.

θωτικές παρεμβάσεις και συμπληρώνει ορισμένα από τα κενά και τις ανεπάρκειες του συστήματος της αγοράς.

Με την εμφάνιση των κενύσιανών οικονομικών στην περίοδο της μεγάλης κρίσης του 1930 και την επικράτηση της κενύσιανής θεωρίας έγινε κοινή πεποίθηση των οικονομολόγων (μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1970, τουλάχιστον) ότι, αν η οικονομία αφηθεί στις δικές της δυνάμεις, οδηγείται σε περιόδους κρίσεων και εκτεταμένης ανεργίας καθιστώντας επιτακτική την κρατική παρέμβαση μέσω της δημοσιονομικής και νομισματικής πολιτικής. Ο απαραίτητος όρος μιας τέτοιας παρέμβασης είναι η ύπαρξη επαρκών στοιχείων και μάλιστα από την πλευρά των δαπανών, διότι οι δαπάνες είναι αυτές που καθορίζουν το ύψος του παραγόμενου προϊόντος και την απαιτούμενη για την παραγωγή του απασχόληση σύμφωνα με την κενύσιανή θεωρία. Οι Ruggles και Ruggles – δύο συγγραφείς με μεγάλη συνεισφορά στη θεωρία των ΕΛ – σημειώνουν σχετικά:

Το σύστημα των εθνικών λογαριασμών προέκυψε από τις ανάγκες της οικονομικής πολιτικής και η ιστορία της ανάπτυξης του συστήματος των εθνικών λογαριασμών είναι στην πραγματικότητα αδιαχώριστη από την ιστορία των οικονομικών προβλημάτων που τέθηκαν από την κρίση της δεκαετίας του 1930, από τη βιομηχανική κινητικότητα του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου, και από τους μεταπολεμικούς επαναπροσδιορισμούς μεταξύ των εθνών.

(Ruggles και Ruggles 1956, σελ.5)

Απαραίτητη προϋπόθεση για την αποτελεσματική εφαρμογή των κενύσιανών οικονομικών μέτρων είναι η συλλογή συνεπών, αξιόπιστων και αντικειμενικών στοιχείων αναφορικά με τους φόρους, τις κυβερνητικές δαπάνες, τους μισθούς και τα άλλα εισοδήματα, όπως επίσης για την κατανομή τους σε κατανάλωση και αποταμιεύσεις. Συνεπώς, η ικανότητα του κράτους να διαχειρίζεται το σύστημα βασίζεται στα στοιχεία που διαθέτει για τον τρόπο με τον οποίο το εισόδημα δαπανάται σε καταναλωτικά αγαθά, αποταμιεύεται και, στη συνέχεια, δαπανάται σε επενδυτικά αγαθά. Επιπλέον, το κράτος ενδιαφέρεται να γνωρίζει τα (πολλαπλασιαστικά) αποτελέσματα των επενδύσεων στο εισόδημα και στην απασχόληση.

Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος μεταξύ οικονομολόγων σχετικά με τη διάκριση μεταξύ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας. Το ενδιαφέρον αυτό προκλήθηκε

κυρίως με αφορμή τη ραγδαία αύξηση του τομέα των υπηρεσιών σε βάρος της βιομηχανίας και της γεωργίας στις περισσότερες από τις ανεπτυγμένες οικονομίες. Αυτή η αλλαγή οδήγησε αρκετούς οικονομολόγους και διεθνείς οργανισμούς στην επανεκτίμηση των θεμελίων πάνω στα οποία στηρίζονται τα εθνικολογιστικά συστήματα. Τα παραδείγματα που συνήθως αναφέρονται έχουν να κάνουν με τη ραγδαία αύξηση των νομικών υπηρεσιών, των υπηρεσιών ασφαλείας, υγείας κ.λπ. Η αύξηση τέτοιων τομέων, σύμφωνα με τους εθνικούς λογαριασμούς που χρησιμοποιούνται, συνεπάγονται αύξηση του εθνικού εισοδήματος. Ωστόσο, πολλοί σύγχρονοι οικονομολόγοι δεν αποδέχονται μια τέτοια λογική. Ο Lester Thurow, τηρώντας κριτική στάση για ορισμένες από τις λειτουργίες του σύγχρονου καπιταλισμού, υποστηρίζει π.χ., ότι «οι φύλακες ασφαλείας προστατεύουν τα ήδη παραγμένα αγαθά, δεν παράγουν καινούργια αγαθά, διότι δεν προσθέτουν τίποτε στο προϊόν». Επιπλέον, ο ίδιος συγγραφέας υποστηρίζει ότι οι στρατιωτικές δραστηριότητες αποτελούν «μια μορφή δημόσιας κατανάλωσης» (Thurow 1980, σελ. 88), η οποία χρησιμοποιεί πολλούς από τους ανθρώπινους και οικονομικούς πόρους». ¹²

Προφανώς η επιχειρηματολογία αυτή είναι σύμφωνη με αυτήν των κλασικών οικονομολόγων, κατά την οποία η σημασία της διάκρισης της εργασίας σε παραγωγική και μη παραγωγική είναι αυτονόητη, καθώς η αύξηση του ποσοστού των δραστηριοτήτων που βασίζονται στην εκτέλεση μη παραγωγικής εργασίας ως προς το ποσοστό της συνολικής οικονομικής δραστηριότητας μειώνει το δυνητικά διαθέσιμο για συσσώρευση μέρους του συνολικού προϊόντος και μειώνει μακροχρόνια τις παραγωγικές δυνατότητες της οικονομίας.

¹² Ακόμη και οικονομολόγοι που δεν είναι φιλικόι προς τη μαρξιστική παράδοση επισημαίνουν τη σημασία που έχει η επέκταση των δραστηριοτήτων, όπως αυτές των δικηγόρων, λογιστών, διαφημιστών, ομάδων πίεσης που βρίσκουν επικερδή απασχόληση αυξάνοντας τα κέρδη μιας επιχείρησης σε βάρος άλλων χωρίς να δημιουργούν καινούργιο πλούτο. Οι οικονομολόγοι αυτοί έχουν εφεύρει το δικό τους όρο για τη διάκριση μεταξύ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας. Η μη παραγωγική εργασία καλείται *ευθέως μη παραγωγική δραστηριότητα που αποσκοπεί στο κέρδος* (directly unproductive profit-seeking activity). Εδώ συγκαταλέγεται κάθε εργασία, που ενώ αποδίδει χρηματικές απολαβές, δεν παράγει αγαθά ή υπηρεσίες που υπεισέρχονται στη συνάρτηση χρησιμότητας με άμεσο ή έμμεσο τρόπο (Bhagwati 1982).

4.5 Εθνικοί Λογαριασμοί και Μαρξικές Κατηγορίες

Αναφέραμε στην αρχή πως για τη νεοκλασική θεωρία κάθε εργασία της οποίας το προϊόν ή το αποτέλεσμα μπορεί να εξασφαλίσει μια αμοιβή στην αγορά θεωρείται παραγωγική εργασία και συνεισφέρει στη δημιουργία νέας αξίας. Έτσι, όχι μόνο οι δραστηριότητες στη σφαίρα της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων αλλά και αυτές που αποσκοπούν στη συντήρηση και αναπαραγωγή της κοινωνικής τάξης θεωρούνται ότι παράγουν νέα αξία και προϊόν και αυξάνουν το επίπεδο ευημερίας και πλούτου μιας οικονομίας. ¹³ Η αντίληψη αυτή αντίτασσεται στη μέτρηση της συνολικής οικονομικής δραστηριότητας (ΑΕΠ) από τους ΕΛ εισοδήματος και προϊόντος κάθε χώρας.

Στον Πίνακα 1 διακρίνουμε ποιοι από τους κλάδους των ΕΛ χαρακτηρίζονται από την εκτέλεση παραγωγικής εργασίας ¹⁴ και ποιοι κλάδοι εμπριέχουν κυρίως μη παραγωγική εργασία ή και καθόλου εργασία. Για τους τελευταίους κλάδους, από μαρξική σκοπιά, αυτό σημαίνει ότι η καθαρή αξία την οποία οι ΕΛ αναφέρουν ότι έχει δημιουργηθεί σε αυτούς, στην πραγματικότητα έχει δημιουργηθεί είτε από την παραγωγική εργασία που απασχολείται στους κλάδους παραγωγής και απλώς πραγματοποιείται στους κλάδους αυτούς (π.χ. εμπόριο) είτε αφορά συναλλαγές και αλλαγές στην ιδιοκτησία ή δανεισμό χρεογράφων και χρηματικού κεφαλαίου (π.χ. τράπεζες, ασφάλειες, κτηματικές επιχειρήσεις) είτε είναι εντελώς πλασματική (π.χ. κατοικίες), ¹⁵ είτε, τέλος, καταμετρώνται για δεύτερη φορά (π.χ. δημόσια διοίκηση και άμυνα ¹⁶). Είναι εμφανές ότι τουλάχιστον στις δύο τελευταίες περιπτώσεις αυξάνεται κατά πλασματικό τρόπο το μέγεθος της συνολικής αξίας των ΕΛ.

¹³ Σύμφωνα με τη λογική της νεοκλασικής θεωρίας και τη μεθοδολογία των ΕΛ, από τις τέσσερις σφαίρες της κοινωνικής αναπαραγωγής μόνο στη σφαίρα της προσωπικής κατανάλωσης δε συναντάμε παραγωγή (νέας αξίας και προϊόντος).

¹⁴ Υποθέτοντας ότι κάθε κλάδος χαρακτηρίζεται εξ ολοκλήρου από καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής.

¹⁵ Οι ιδιοκτήτες κατοικιών θεωρούνται ότι τις ενοικιάζουν στους εαυτούς τους καταβάλλοντας (τεκμαρτά) ενοίκια τα οποία αυξάνουν το συνολικό εισόδημα και προϊόν.

¹⁶ Στους ΕΛ, η συνεισφορά του δημόσιου τομέα στο ΑΕΠ είναι ίση με τους μισθούς των υπαλλήλων του. Οι μισθοί αυτοί, όμως, προέρχονται από τους φόρους που επιβάλλονται στο προϊόν και στα εισοδήματα του ιδιωτικού τομέα και, επομένως, έχουν ήδη καταγραφεί στη μέτρηση του ΑΕΠ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: Κλάδοι εθνικών λογαριασμών και παραγωγική-μη παραγωγική εργασία

Οικονομικός Κλάδος(ΕΛ)	Παραγωγική Εργασία	Μη Παραγωγική Εργασία
1. Γεωργία, Δάση, Αλιεία	√	
2. Ορυχεία	√	
3. Μεταποίηση	√	
4. Ηλεκτρισμός, Φωταέριο, Νερό	√	
5. Κατασκευές	√	
6. Μεταφορές, Επικοινωνίες	√	
7. Εμπόριο		√
8. Τράπεζες, Ασφάλειες, Κτηματικές Επιχειρήσεις		√
9. Κατοικίες*		√
10. Δημόσια Διοίκηση, Ασφάλεια		√
11. Υγεία, Εκπαίδευση	Ιδιωτική √	Δημόσια √
12. Διάφορες Υπηρεσίες	√	√

*Αφορά τα ενοίκια κατοικιών και στην ουσία δεν περιλαμβάνει καθόλου εργασία.

Όπως είναι φυσικό, η διαφορά μεταξύ της μαρξικής και της νεοκλασικής θεωρίας αντανακλάται και στον τρόπο με τον οποίο κάθε θεωρία μετρά τα αποτελέσματα της συνολικής οικονομικής δραστηριότητας αλλά και την καθαρή συνεισφορά κάθε κλάδου. Έτσι, η εκτίμηση του επιπέδου και της διαχρονικής συμπεριφοράς βασικών μαρξικών μεταβλητών (π.χ. ποσοστό υπεραξίας, ποσοστό κέρδους κ.λπ.) δεν μπορεί να γίνει με τη χρησιμοποίηση των κατηγοριών των ΕΛ χωρίς καμία προηγούμενη επεξεργασία. Το ζήτημα της αντιστοιχίας των κατηγοριών της μαρξικής πολιτικής οικονομίας με αυτές των ΕΛ σχετίζεται αναμφίβολα με τη διάκριση μεταξύ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας. Επιπλέον, αναφέρεται στη διάκριση ανάμεσα στο είδος των δραστηριοτήτων που αποτελούν παραγωγή ή δημιουργία νέας αξίας και στις δραστηριότητες εκείνες που έχουν ως αποτέλεσμα την απορρόφηση ενός μέρους της ήδη παραγμένης αξίας και το συγκεκριμένο τρόπο με τον οποίο αυτές οι σχέσεις αποτυπώνονται στους ΕΛ.

Στη συνέχεια, παρουσιάζουμε μια πρώτη προσέγγιση της αντιστοι-

χίας των μαρξικών κατηγοριών με αυτές των ΕΛ, που βασίζεται στον Shaikh (1977a). Στο κεφάλαιο 8 χρησιμοποιώντας την πλήρη ανάπτυξη της αντιστοιχίας αυτής από τους Shaikh και Tonak (1994) υπολογίζουμε όλες τις θεμελιώδεις κατηγορίες της μαρξικής οικονομικής ανάλυσης για την μεταπολεμική ελληνική οικονομία.

Αρχικά εξετάζουμε μια οικονομία που περιορίζεται στη σφαίρα της παραγωγής στην οποία παράγεται και πραγματοποιείται το συνολικό προϊόν. Σε αυτήν την απλουστευμένη παρουσίαση της οικονομίας οι μαρξικές κατηγορίες της συνολικής ακαθάριστης παραγωγής (αξίας), της καθαρής προστιθέμενης αξίας, του σταθερού και του μεταβλητού κεφαλαίου, της υπεραξίας και του ποσοστού υπεραξίας αντιστοιχούν με ακρίβεια σε κάθε μια από τις παρακάτω κατηγορίες των ΕΛ: Ακαθάριστη παραγωγή, καθαρή προστιθέμενη αξία, αποσβέσεις (και πρώτες ύλες), μισθοί, κέρδη και λόγος κερδών-μισθών (Πίνακας 2).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2 : ΕΛ και μαρξικές κατηγορίες: Παραγωγή

Παραγωγή	Μαρξικές Κατηγορίες	Εθνικοί Λογαριασμοί
90 $\Pi_p = S$	Μαρξική Ακαθάριστη Παραγωγή (Αξία) $C+V+S=140$	Ορθόδοξη Ακαθάριστη Παραγωγή 140
30 $W_p = V$	Μαρξική Καθαρή Προστιθέμενη Αξία $V + S=120$	Ορθόδοξη Καθαρή Προστιθέμενη Αξία 120
20 $m_p + D_p$	Μεταβλητό κεφάλαιο $V = 30$	Μισθοί 30
	Ποσοστό υπεραξίας $S/V = 90/30=300\%$	Κέρδη/Μισθοί $90/30=300\%$

Στην εξέταση μιας οικονομίας με δύο τομείς, όπου το προϊόν παράγεται στη σφαίρα της παραγωγής αλλά πραγματοποιείται στη σφαίρα του εμπορίου, παρατηρούμε πως οι μαρξικές κατηγορίες αρχίζουν να διαφέρουν συστηματικά από αυτές των ΕΛ. Κατ' αρχήν υποθέτουμε ότι το συνολικό προϊόν πωλείται στον τελικό αγοραστή σε τιμή που αντιστοιχεί ακριβώς στην αξία του (που ήταν ίση με 140). Αυτό σημαίνει ότι το παραγωγικό κεφάλαιο πωλεί το προϊόν στο εμπορικό κεφάλαιο σε τιμή χαμηλότερη της αξίας του (π.χ. ίση με 70) αλλά, βέβαια, πάνω από το κόστος παραγωγής του, που αποτελείται από το σταθερό και το μεταβλητό κεφάλαιο ($C + V = 50$). Η διαφορά μεταξύ της αξίας του προϊόντος και της τιμής αγοράς του από το εμπορικό κεφάλαιο ($140 - 70 = 70$) ονομάζεται *ακαθάριστο εμπορικό περιθώριο* (gross trading margin) και υποδηλώνει το μέγιστο περιθώριο κέρδους που έχει το εμπορικό κεφάλαιο. Το τελευταίο, για να επιτελέσει τη λειτουργία του, δηλαδή την πραγματοποίηση του τελικού προϊόντος, αγοράζει πρώτες ύλες (m_i) και χρησιμοποιεί πάγιο κεφάλαιο (D_i) καθώς και μισθωτή εργασία (W_i). Η διαφορά του ακαθάριστου εμπορικού περιθωρίου από το σύνολο του εμπορικού κόστους αποτελεί τα κέρδη του εμπορικού κεφαλαίου (Π_i). Από τη σκοπιά του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου είναι φανερό ότι η κυκλοφορία των εμπορευμάτων με σκοπό την πραγματοποίησή τους συνεπάγεται ένα κόστος πρόσθετων ενδιάμεσων εισροών σε υλικά και μισθούς. Τα κόστη αυτά χρηματοδοτούνται από τη συνολική μάζα της υπεραξίας η οποία έχει δημιουργηθεί στη σφαίρα της παραγωγής μειώνοντας έτσι το τμήμα της που παραμένει διαθέσιμο για συσσώρευση κεφαλαίου.

Καθώς, όμως, οι ΕΛ μετρούν ως καθαρή προστιθέμενη αξία σε κάθε κλάδο το άθροισμα των εισοδημάτων που δημιουργούνται στον κλάδο αυτό (μισθοί και κέρδη κάθε είδους), δε λαμβάνουν υπόψη τους στη μέτρηση της συνολικής αξίας τις πρώτες ύλες και τις αποσβέσεις στον τομέα του εμπορίου ($m_i + D_i$). Οι κατηγορίες αυτές, παρ' ότι δεν αποτελούν προσωπικά εισοδήματα, εντούτοις αντιπροσωπεύουν μια ποσότητα αξίας που έχει δημιουργηθεί στον τομέα της παραγωγής και αναλώνεται για την πραγματοποίηση των εμπορευμάτων. Όπως βλέπουμε λοιπόν στον Πίνακα 3, το μέτρο της συνολικής καθαρής προστιθέμενης αξίας των ΕΛ είναι συστηματικά μικρότερο από το αντίστοιχο μαρξικό μέτρο. Επιπλέον, είναι φανερό ότι η μαρξική κατηγορία μεταβλητό κεφάλαιο (η οποία περιλαμβάνει μόνο τους μισθούς των παραγωγικών εργατών) διαφέρει γενικά από την κατηγορία των μισθών και ημερομισθίων που αναφέρουν οι ΕΛ και η οποία περιλαμβάνει τις αμοιβές των

μη παραγωγικών εργατών. Ακόμη, η συνολική υπεραξία που δημιουργούν οι παραγωγικοί εργάτες διαφέρει επίσης γενικά από το σύνολο των κερδών που αναφέρουν οι ΕΛ, καθώς, ένα μέρος της απορροφάται από τα έξοδα της σφαίρας της κυκλοφορίας και είτε δεν εμφανίζεται καθόλου στους ΕΛ (πρώτες ύλες και αποσβέσεις στον τομέα του εμπορίου) είτε παίρνει τη μορφή των μισθών των μη παραγωγικών εργατών. Κατά συνέπεια, ο λόγος κερδών-μισθών υποεκτιμά διπλά το ποσοστό υπεραξίας, διότι αφενός μεν υποεκτιμά την συνολική υπεραξία και αφετέρου υπερεκτιμά το μεταβλητό κεφάλαιο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3: ΕΛ και μαρξικές κατηγορίες: Παραγωγή και Εμπόριο

<i>Marx</i>		<i>Εθνικοί Λογαριασμοί</i>	
Παραγωγή και Εμπόριο		Παραγωγή	Εμπόριο
$S = 90$	$\Pi_i = 30$		$\Pi_i = 30$
	$W_i = 20$		$W_i = 20$
	$m_i + D_i = 20$		$m_i + D_i = 20$
	$\Pi_p = 20$	$\Pi_p = 20$	
$V = 30$	$W_p = 30$	$W_p = 30$	
$C = 20$	$m_p + D_p = 20$	$m_p + D_p = 20$	
Μαρξική Ακαθάριστη Παραγωγή = 140	Ορθόδοξη Ακαθάριστη Παραγωγή = $m_p + D_p + W_p + \Pi_p + m_i + D_i + W_i + \Pi_i = 140$		
Μαρξική ΚΠΑ = 120	ΚΠΑ = $(W_p + \Pi_p + W_i + \Pi_i) = 100$		
$V = 30$	Μισθοί = $W_p + W_i = 50$		
$S = \Pi_p + \Pi_i + (m_i + D_i) + W_i = 90$	Κέρδη = $\Pi_p + \Pi_i = 50$		
$S/V = 300\%$	Κέρδη/Μισθοί $(\Pi/W) = 50/50 = 100\%$		

Στην ακόμη πιο ρεαλιστική περίπτωση όπου έχουμε μιαν οικονομία που περιλαμβάνει και τον χρηματοοικονομικό ή τραπεζικό τομέα (Πίνακας 4), παρατηρούμε ότι τα κεφάλαια των τομέων παραγωγής και εμπορίου δανείζονται από τον τραπεζικό τομέα χρηματικό κεφάλαιο και έτσι ένα μέρος των ακαθάριστων εσόδων τους παίρνει τη μορφή τόκων για την εξυπηρέτηση των δανειακών κεφαλαίων. Οι τόκοι αυτοί αποτελούν τα συνολικά έσοδα του χρηματοοικονομικού τομέα, τα οποία με τη σειρά τους παίρνουν τη μορφή των εξόδων για πρώτες ύλες και αποσβέσεις ($m_f + D_f$) και για μισθούς (W_f), ενώ το υπόλοιπο αποτελεί τα κέρδη του χρηματοοικονομικού τομέα (Π_f). Το αποτέλεσμα είναι ότι η μαρξική καθαρή προστιθέμενη αξία αποκλίνει ακόμη περισσότερο από το αντίστοιχο μέτρο των ΕΛ, καθώς τα υλικά και οι αποσβέσεις του χρηματοοικονομικού τομέα δεν περιλαμβάνονται στη νέα αξία που, σύμφωνα με τη μαρξική θεώρηση, έχει δημιουργηθεί στον τομέα της παραγωγής. Επιπλέον, η συνολική υπεραξία και τα κέρδη των ΕΛ αποκλίνουν ακόμη περισσότερο, καθώς ένα άλλο μέρος της υπεραξίας απορροφάται τώρα ως υλικά, αποσβέσεις και μισθοί του χρηματοοικονομικού τομέα. Επίσης, ο λόγος κερδών-μισθών αποκλίνει ακόμη περισσότερο από το ποσοστό υπεραξίας, καθώς όχι μόνο τα κέρδη μειώνονται σε σχέση με την υπεραξία, αλλά και οι συνολικοί μισθοί αυξάνουν σε σχέση με το μεταβλητό κεφάλαιο κατά W_f .

Παρατηρούμε ότι η συνολική υπεραξία παίρνει τη μορφή όχι μόνο των κερδών αλλά και των διαφόρων εξόδων για την κυκλοφορία του συνολικού κεφαλαίου, που περιλαμβάνουν ακόμη και τους μισθούς των μη παραγωγικών εργατών, ενώ από την άλλη πλευρά το μεταβλητό κεφάλαιο αποτελεί ένα μόνο μέρος των συνολικών μισθών και ημερομισθίων. Συνεπώς, ο λόγος κερδών-μισθών στους ΕΛ δεν αποτελεί σε καμία περίπτωση κατάλληλη εμπειρική προσέγγιση του επιπέδου του ποσοστού υπεραξίας. Αν, μάλιστα, τα έξοδα κυκλοφορίας του κεφαλαίου σε όρους υλικών και μη παραγωγικής εργασίας τείνουν διαχρονικά να αυξάνονται ως ποσοστό της συνολικής υπεραξίας, τότε είναι πιθανό να παρατηρείται μια διαχρονική πτώση στο λόγο κερδών-μισθών, ενώ για την ίδια περίοδο το ποσοστό υπεραξίας να παρουσιάζει αυξητική τάση. Αυτή η αντίθετη τάση των δύο λόγων και η αναντιστοιχία των μαρξικών κατηγοριών με αυτές των ΕΛ ενισχύονται ακόμη περισσότερο, αν εξετάσουμε και το ρόλο της δημόσιας διοίκησης και άμυνας καθώς και το σύνολο των κλάδων των ΕΛ. Οι Shaikh και Tonak (1994) έχουν την πλήρη παρουσίαση του θέματος του μετασχηματισμού των κατηγοριών των ΕΛ σε μαρξικές κατηγορίες. Στο Κεφάλαιο 5 αναφερόμαστε στη συζήτηση

ΠΙΝΑΚΑΣ 4: ΕΛ και μαρξικές κατηγορίες: Παραγωγή, Εμπόριο και χρηματοοικονομικός τομέας

Marx		Εθνικοί Λογαριασμοί	
Παραγωγή, Εμπόριο και Πίστη		Παραγωγή	Εμπόριο Πίστη
S = 90	$\Pi_f = 10$		$\Pi_f = 10$
	$W_f = 15$		$W_f = 15$
	$m_f + D_f = 5$		$m_f + D_f = 5$
	$\Pi_i = 10$		
	$W_i = 20$		$\Pi_i = 10$
	$m_i + D_i = 20$		$W_i = 20$
	$\Pi_p = 10$	$\Pi_p = 10$	
V = 30	$W_p = 30$	$W_p = 30$	
C = 20	$m_p + D_p = 20$	$m_p + D_p = 20$	

Μαρξική Ακαθάριστη Παραγωγή = 140	Ορθόδοξη Ακαθάριστη Παραγωγή = 140 $(m_p + D_p + W_p + \Pi_p + m_i + D_i + W_i + \Pi_i + m_f + D_f + W_f + \Pi_f) = 140$
Μαρξική ΚΠΑ = 120	ΚΠΑ = $(W_p + \Pi_p + W_i + \Pi_i + W_f + \Pi_f) = 95$
$V = W_p = 30$	Μισθοί = $W_p + W_i + W_f = 65$
$S = \Pi_p + \Pi_i + \Pi_f + (m_i + D_i) + (m_f + D_f) + W_i + W_f = 90$	Κέρδη = $\Pi_p + \Pi_i + \Pi_f = 30$
$S/V = 300\%$	Κέρδη/Μισθοί (Π/W) = $30/65 = 46\%$

των διαφορετικών μαρξιστικών θεωριών κρίσης, όπου τονίζεται η σημασία της διαχρονικής τάσης του ποσοστού υπεραξίας και του λόγου κερδών-μισθών για τον εμπειρικό έλεγχο της ορθότητας των θεωριών αυτών. Στο κεφάλαιο 8 προχωράμε στην εκτίμηση των μαρξικών κατηγοριών στη μεταπολεμική ελληνική οικονομία και δείχνουμε μεταξύ άλλων την έκταση της διαφοράς τους από τις αντίστοιχες ορθόδοξες κατηγορίες.

Παράρτημα

Μαρξικές κατηγορίες και μια τυπική επιχείρηση

Ο Shane Mage (1963), στη διδακτορική του διατριβή υποστήριξε πρώτος ότι οι μαρξικοί ΕΛ βρίσκονται πολύ κοντά στο πνεύμα των επιχειρηματιών, οι οποίοι στην τήρηση των δικών τους λογιστικών στοιχείων θεωρούν ιδιαίτερα σημαντική τη διάκριση μεταξύ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας. Για τους επιχειρηματίες (αναφερόμαστε σε βιομηχανικές κυρίως επιχειρήσεις) είναι φανερό ότι το διοικητικό προσωπικό που απασχολούν συνεπάγεται χαμηλότερα κέρδη, ενώ το αντίστροφο συμβαίνει με τους εργαζόμενους στην παραγωγική εργασία. Ο Mage, λοιπόν, σημειώνει:

Στον ιδιωτικό καπιταλιστικό τομέα, η μαρξική διάκριση μεταξύ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας αντιστοιχεί με μεγάλη ακρίβεια στη συνηθισμένη τήρηση λογιστικών βιβλίων και στις πρακτικές της λογιστικής κόστους. Οι μισθοί των παραγωγικών εργατών θεωρούνται κόστος και εγγράφονται πάνω από τη γραμμή του ακαθάριστου κέρδους, οι πληρωμές προς τους μη παραγωγικά εργαζομένους θεωρούνται δαπάνες και εγγράφονται κάτω από τη γραμμή του ακαθάριστου κέρδους.

(Mage 1963, σελ. 60)

Προκειμένου να κατανοήσουμε καλύτερα αυτές τις πρακτικές των επιχειρήσεων παραθέτουμε τα αποτελέσματα χρήσης μιας τυπικής επιχείρησης που λειτουργεί στη σφαίρα της παραγωγής.

Από τον τρόπο που παρατίθενται τα στοιχεία των αποτελεσμάτων χρήσης μιας (βιομηχανικής) επιχείρησης, δηλαδή μιας μονάδας κεφαλαίου που λειτουργεί στη σφαίρα της παραγωγής, είναι φανερό ότι οι επιχειρηματίες εκτιμούν διαφορετικά την εργασία αυτών που απασχολούνται στον τομέα παραγωγής από την εργασία των απασχολουμένων στη διάθεση των προϊόντων, όπως ακριβώς αναφέρει ο Mage.

Το ερώτημα που τίθεται, ωστόσο, είναι γιατί οι επιχειρήσεις επιμένουν να κάνουν αυτή τη διάκριση. Αν κανείς συμβουλευτεί τα βιβλία λογιστικής, παρατηρεί ότι η λογική των λογιστών (ή καλύτερα των επιχειρηματιών) δε διαφέρει από αυτή των κλασικών οικονομολόγων και του Marx. Έτσι, λοιπόν, η εργασία διακρίνεται σε άμεση και έμμεση και το ουσιαστικό κριτήριο αυτής της διάκρισης βρίσκεται στη σχέση

Πίνακας Π1: Απλοποιημένη παρουσίαση Αποτελεσμάτων Χρήσης τυπικής βιομηχανικής ΑΕ στις 31 Δεκεμβρίου 1998

ΣΥΝΟΛΙΚΕΣ ΠΩΛΗΣΕΙΣ	100
ΚΟΣΤΟΣ ΠΩΛΗΘΕΝΤΩΝ	70
- Οργανικές Αποσβέσεις	10
- Κόστος πρώτων υλών	30
- Μισθοί και ημερομίσθια εργατών	30
ΑΚΑΘΑΡΙΣΤΑ ΚΕΡΔΗ	30
Γενικά έξοδα ¹⁷	12
- Δαπάνες προώθησης προϊόντων	1
- Σχεδιασμός παραγωγής	2
- Δαπάνες λογιστηρίου	2
- Ανόργανες αποσβέσεις εξοπλισμού (γραφείου)	3
- Μισθοδοσία (διοικητικού) προσωπικού	4
- Κέρδη πριν τη φορολογία	18
- Φορολογία κερδών	7
- Καθαρά κέρδη	11
- Αποθεματικά	7
- Διανεμημένα κέρδη	4

της προς τον όγκο παραγωγής. Άμεση εργασία είναι εκείνη η οποία έχει ως αποτέλεσμα την κατ' αναλογία αύξηση της παραγωγής. Παραδείγματα τέτοιας εργασίας συμπεριλαμβάνουν την εργασία των χειριστών μηχανημάτων των κυρίων παραγωγικών τμημάτων και κάθε άλλη που αναλώνεται αμέσως πάνω στις πρώτες ύλες και τα ημικατεργασμέ-

¹⁷ Τα γενικά έξοδα θεωρούνται «φορτίο» (burden) για τη βιομηχανική επιχείρηση.

να προϊόντα, μέχρι της πλήρους ολοκλήρωσης της παραγωγής. Έμμεση εργασία είναι εκείνη η οποία δεν προσφέρεται στη μεταποίηση των πρώτων υλών, αλλά συμβάλλει κατά τρόπο έμμεσο στη διεξαγωγή της παραγωγικής διαδικασίας. Με άλλα λόγια, είναι η εργασία των βοηθητικών υπηρεσιών, όπου η παρουσία τους κρίνεται απαραίτητη για να μπορέσουν να αποδώσουν οι άμεσα εργαζόμενοι. Παραδείγματα τέτοιας εργασίας συμπεριλαμβάνουν την εργασία των εποπτών, των συντηρητών μηχανών, των καθαριστών του εργοστασιακού χώρου, των υπαλλήλων της τεχνικής υπηρεσίας και άλλων.

Η σημασία της διάκρισης της εργασίας σε άμεση και έμμεση (σύμφωνα με τα τυπικά εγχειρίδια λογιστικής) επιτρέπει:

- τον πιο ακριβή προσδιορισμό του κόστους των προϊόντων.
- τον καθορισμό της αποτελεσματικότητας της άμεσης εργασίας με τη μέτρηση των παραγομένων μονάδων, ενώ η έμμεση εργασία δεν επιδέχεται έναν ποσοτικό προσδιορισμό που να σχετίζεται με τον όγκο του παραγόμενου προϊόντος.
- τη χρησιμοποίηση της άμεσης εργασίας ως κριτήριο καταλογισμού των γενικών βιομηχανικών εξόδων

Οι ορθόδοξοι οικονομολόγοι σήμερα όχι μόνο δε δέχονται τη διάκριση σε παραγωγική και μη παραγωγική εργασία αλλά και αντιτίθενται σε όποιες απόπειρες γίνονται προς μια τέτοια κατεύθυνση. Στην πραγματικότητα, όμως, αυτό που συμβαίνει είναι ότι οι επιχειρήσεις κοινοποιούν τα στοιχεία τους με τρόπο τέτοιο ώστε να γίνεται σαφής αυτή η διάκριση και, στη συνέχεια, στην εθνική στατιστική υπηρεσία οι οικονομολόγοι μετατρέπουν τα λογιστικά στοιχεία των επιχειρήσεων κατά τρόπο που να αντικατοπτρίζουν την ορθόδοξη έννοια της παραγωγής. Η διαδικασία αυτή της μετατροπής είναι πολυδάπανη και απαιτεί μεγάλο χρονικό διάστημα για την περάτωσή της, με αποτέλεσμα ακόμη και τα προσωρινά στοιχεία των ΕΛ να είναι διαθέσιμα συνήθως μετά την πάροδο τριών ετών.

5

Ο Νόμος της Πτωτικής Τάσης του Ποσοστού Κέρδους και οι Οικονομικές Κρίσεις

5.1 Γενικά για τις Οικονομικές Κρίσεις

Η αναξωγόνηση του ενδιαφέροντος για τη μαρξιστική οικονομική θεωρία που άρχισε να εκδηλώνεται γύρω στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και στις αρχές της δεκαετίας του 1970 συνέπεσε, όχι τυχαία, με τις απαρχές της μεγαλύτερης οικονομικής κρίσης της μεταπολεμικής περιόδου σε όλες τις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες.¹

Η μαρξική και οι άλλες ριζοσπαστικές οικονομικές θεωρίες αποτελούν προνομιακό πεδίο ανάλυσης και κατανόησης της κυκλικής ή της μακροχρόνιας οικονομικής κρίσης, καθώς δίνουν έμφαση στον εγγενώς αντιφατικό χαρακτήρα των όψεων ή του συνόλου της καπιταλιστικής οικονομίας. Η συσσώρευση κεφαλαίου που αποτελεί το πιο ουσιαστικό στοιχείο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής χαρακτηρίζεται από έντονες διακυμάνσεις και κρίσεις. Η έννοια της οικονομικής κρίσης αναφέρεται σε ένα μικρό ή μεγάλο ρήγμα στη διαδικασία κύκλωσης του κεφαλαίου και στη συνολική οικονομική αναπαραγωγή. Η κρίση μπορεί να είναι μερική ή γενική ανάλογα με τη σοβαρότητα, την έκταση και τη χρονική διάρκεια αυτού του ρήγματος. Πάντως, σε κάθε περίπτωση η περιοδική εμφάνιση κρίσεων θεωρείται ένα σχεδόν φυσιολο-

¹ Ενώ έχει παρέλθει πάνω από μία εικοσαετία από την εκδήλωση της κρίσης, οι οικονομίες των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών εξακολουθούν να παραμένουν σε μια κατάσταση οικονομικής στασιμότητας και αρκετά μακριά από τους ρυθμούς ανάπτυξης της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου. Βλέπε (OECD, 1996).

γικό γεγονός που πηγάζει είτε από τη γενικότερη άναρχη, ασυντόνιστη φύση του συστήματος είτε από πιο συγκεκριμένες πλευρές της λειτουργίας του, όπως η φύση και τα αποτελέσματα της τεχνολογικής μεταβολής, τα δομικά χαρακτηριστικά της διανομής του εισοδήματος, η εξάντληση της διαθέσιμης εργασιακής δύναμης κ.λπ. Αυτή η προσέγγιση βρίσκεται σε πλήρη αντίθεση με τις θεωρητικές αρχές και τις προβλέψεις της νεοκλασικής θεωρίας, σύμφωνα με την οποία η καπιταλιστική οικονομία χαρακτηρίζεται από αρμονική και απρόσκοπτη μακροχρόνια ανάπτυξη. Το αποτέλεσμα είναι ότι οι όποιες σοβαρές ή μη οικονομικές κρίσεις που παρουσιάζονται στην πραγματική κίνηση των καπιταλιστικών οικονομιών ερμηνεύονται *ex post* ως το αποτέλεσμα της δράσης εξωγενών (δηλαδή εξωοικονομικών) παραγόντων.

Για διάφορους λόγους που έχουν να κάνουν με την εξέλιξη της μαρξιστικής οικονομικής σκέψης και με τον τρόπο και το βαθμό απορρόφησης του υλικού των τριών τόμων του *Κεφαλαίου*,² η θεωρία του Μαρξ για τις οικονομικές κρίσεις, όπως περιέχεται στο τρίτο μέρος του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου*, δεν έγινε σε καμία περίπτωση το κεντρικό σημείο αναφοράς των προσπαθειών για την ανάλυση και επεξήγηση των σοβαρών κρίσεων που συγκλόνισαν την παγκόσμια καπιταλιστική οικονομία στα τέλη του περασμένου αιώνα (1873-1895) καθώς και στη δεκαετία του 1930. Εκτός από τους ιστορικούς λόγους που προκάλεσαν αυτήν την εξέλιξη, σημαντικό ρόλο έπαιξαν οι θεωρητικές και εμπειρικές αμφισβητήσεις της μαρξιστικής θεωρίας που προήλθαν κυρίως από το εσωτερικό της μαρξιστικής παράδοσης και δημιούργησαν ταυτόχρονα θεωρίες κρίσης ανταγωνιστικές προς τη μαρξική θεωρία. Έτσι, σε καμία ιστορική περίοδο δεν υπήρξε καθολική αποδοχή κάποιας από τις διάφορες εκδοχές που πήρε η μαρξιστική θεωρία και ερμηνεία των κρίσεων. Επιπρόσθετα, η κυρίαρχη κάθε φορά άποψη έτεινε και τείνει να

² Ο Anderson (1976) και ο Jacoby (1975) υποστηρίζουν ότι οι μαρξιστές χρησιμοποιήσαν αρχικά (στα τέλη του περασμένου αιώνα) τα φιλοσοφικά και πολιτικά κυρίως κείμενα των Μαρξ και Engels και στη συνέχεια (την πρώτη δεκαετία του εικοστού αιώνα) τον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* και κυρίως τα κεφάλαια που αναφέρονται στην εκμετάλλευση της εργατικής τάξης. Τη δεκαετία του 1910 και του 1920 αρχίζουν και γίνονται συστηματικές αναφορές στο δεύτερο τόμο του *Κεφαλαίου* (που δημοσιεύθηκε το 1885), ενώ το υλικό του τρίτου τόμου, που δημοσιεύθηκε το 1894, χρησιμοποιήθηκε συστηματικά στη μαρξιστική ανάλυση πολύ αργότερα, δηλαδή μόνο τις τελευταίες δύο περιόδους δεκαετιών. Εξάιρεση αποτελούν το έργο των Grossman (1929) και Mattick (1969), οι οποίοι βασίζουν τις αναλύσεις τους περισσότερο από κάθε άλλον μαρξιστή της εποχής τους στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*.

μεταβάλλεται ανάλογα με τις εξελίξεις στις περιβάλλουσες οικονομικές συνθήκες, τους θεσμούς, τις σχέσεις κράτους-οικονομίας και τα αποτελέσματα των εμπειρικών ερευνών στο εν λόγω θέμα.

Οι διάφορες θεωρίες κρίσης που έχουν αναπτυχθεί στη ριζοσπαστική και στη μαρξιστική βιβλιογραφία (και εδώ αναφερόμαστε σε σοβαρές κρίσεις, δηλαδή σε ρήγματα που βάζουν σε κίνδυνο την ίδια τη συνέχιση της αναπαραγωγής του συστήματος, και όχι απλώς στην καθοδική φάση του οικονομικού κύκλου) μπορούν να ταξινομηθούν στη βάση δύο διαφορετικών διαστάσεων, όπως δείχνουμε στον Πίνακα 1.

Η πρώτη και πιο γενική διάσταση αναφέρεται στο κατά πόσο για κάθε συγκεκριμένη θεωρία η εμφάνιση των δομικών κρίσεων είναι αναγκαία ή απλώς πιθανή, δηλαδή το κατά πόσο η κρίση οφείλεται στην τυπική λειτουργία του συστήματος ή είναι αποτέλεσμα της επίδρασης συγκεκριμένων παραγόντων. Οι θεωρίες που βλέπουν τη φύση της καπιταλιστικής συσσώρευσης ως μια εγγενώς ασταθή διαδικασία και την εκδήλωση των κρίσεων ως αναπόφευκτο αποτέλεσμα των αντικειμενικών νόμων κίνησης του τρόπου παραγωγής μπορούν να χαρακτηριστούν ως *εγγενείς θεωρίες κρίσης*. Οι θεωρίες αυτές δίνουν έμφαση στον αντιφατικό χαρακτήρα της ανάπτυξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και στα περιορισμένα περιθώρια που υπάρχουν για τη βελτίωση του συστήματος στην κατεύθυνση της ουσιαστικής άμβλυσης των οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων. Αντίθετα, οι *συγκυριακές θεωρίες κρίσης* δε συγκροτούνται γύρω από την ύπαρξη και την αναπόφευκτη εμφάνιση ορισμένων αντικειμενικών νόμων κίνησης του συστήματος. Οι θεωρίες αυτές υποστηρίζουν ότι η φάση που διέρχεται η οικονομία καθορίζεται από το συσχετισμό δυνάμεων μεταξύ των τάξεων στην κοινωνία και ιδιαίτερα στο κράτος. Σε κάθε χρονική συγκυρία, τα αποτελέσματα της ταξικής πάλης επηρεάζουν με άμεσο τρόπο το περιεχόμενο και την κατεύθυνση της κρατικής πολιτικής που ακολουθείται καθώς και τη συγκρότηση και το περιεχόμενο των νέων κοινωνικοοικονομικών θεσμών. Έτσι, ενώ και σε αυτές τις θεωρίες υπάρχει πάντα η πιθανότητα για την εμφάνιση μιας σοβαρής οικονομικής κρίσης, η εκδήλωσή της εξαρτάται από τις συγκεκριμένες συνθήκες της ιστορικής συγκυρίας, καθώς η εξέλιξη της καπιταλιστικής οικονομίας προσδιορίζεται από το αποτέλεσμα των αντίρροπων πιέσεων που ασκούν και των πρακτικών που ακολουθούν οι κοινωνικές τάξεις και το κράτος. Η φύση της καπιταλιστικής συσσώρευσης δε θεωρείται ότι δημιουργεί αναγκαστικά την εμφάνιση οικονομικών κρίσεων. Επομένως, εναπόκειται στο κράτος και τις κοινωνικές τάξεις να βρουν τους κατάλληλους εκεί-

νους συνδυασμούς στην οργάνωση της παραγωγής, στη διανομή του εισοδήματος και στους θεσμούς που μπορούν να εξασφαλίσουν μακρόχρονη και ομαλή οικονομική ανάπτυξη σε όφελος όλων των κοινωνικών τάξεων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: Ταξινόμηση μαρξιστικών θεωριών κρίσης

Θεωρίες Κρίσης				
Αναγκαιότητα		Οικονομικός μηχανισμός		
Εγγενείς	Συγκυριακές	Υποκατανάλωση	Συμπίεση κερδών	Νόμος της ΠΤΠΚ

Η δεύτερη διάσταση ταξινόμησης των θεωριών κρίσης αναφέρεται σε ένα πιο συγκεκριμένο επίπεδο αφαίρεσης. Οι διάφορες θεωρίες κρίσης μπορούν να διακριθούν ανάλογα με τον οικονομικό μηχανισμό που θεωρούν ως την κύρια γενεσιουργό αιτία της κρίσης. Έχουμε, έτσι, τη μαρξική θεωρία του νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους (the law of the tendency of the rate of profit to fall) — ως αποτέλεσμα της αυξανόμενης οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου — και δύο τουλάχιστον άλλες θεωρίες που επίσης βασίζονται σε πλευρές του έργου του Marx, τη θεωρία της υποκατανάλωσης (underconsumption theory) ή γενικότερα της συστηματικής έλλειψης επαρκούς ενεργού ζήτησης σε μια καπιταλιστική οικονομία, και τη θεωρία της συμπίεσης των κερδών (profit squeeze theory), λόγω της αύξησης των μισθών με ρυθμό μεγαλύτερο της αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας. Ενώ η μαρξική θεωρία είναι μια εγγενής θεωρία κρίσης, οι άλλες δύο θεωρίες — ανάλογα με τις παραλλαγές που παίρνουν κάθε φορά και με τον συγγραφέα που τις αναπτύσσει — μπορούν να θεωρηθούν είτε εγγενούς είτε συγκυριακής φύσης.

Στα επόμενα τρία τμήματα προσπαθούμε να εντοπίσουμε τις ουσιαστικές διαφορές ανάμεσα στις διαφορετικές προσεγγίσεις της μαρξιστικής βιβλιογραφίας στο θέμα των οικονομικών κρίσεων. Για το σκοπό αυτό θα παρουσιάσουμε πρώτα τις βασικές αρχές των τριών κυριότερων μαρξιστικών θεωριών κρίσης δίνοντας περισσότερη έμφαση στη μαρξική θεωρία και, κατόπιν, τις εξελίξεις της τελευταίας εικοσιπενταετίας στο πεδίο της εμπειρικής έρευνας, οι οποίες καθορίζουν συ-

νήτως και την εκάστοτε κυρίαρχη θεωρητική εκδοχή στη βιβλιογραφία.

5.2 Ο Νόμος της Πτωτικής Τάσης του Ποσοστού Κέρδους και η Οικονομική Κρίση

Στο τρίτο μέρος του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* ο Marx εκθέτει το νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους για τον οποίο αναφέρει ότι είναι «από κάθε πλευρά ο πιο σημαντικός νόμος της σύγχρονης πολιτικής οικονομίας»³ αλλά, παρά την απλότητά του, στάθηκε αδύνατο στην κλασική Πολιτική Οικονομία να τον κατανοήσει πλήρως. Τα συστατικά στοιχεία και οι σχέσεις που ορίζουν το νόμο είναι σχετικά απλά στη διατύπωσή τους, βασίζονται όμως σε ολόκληρη την ανάλυση που έχει προηγηθεί στο *Κεφάλαιο* και συγκεκριμένα στα εξής σημεία³ :

1. Το κεφάλαιο είναι από τη φύση του *αυτοεπεκτεινόμενη αξία* (self-expanding value) με απεριόριστη επιθυμία για απόσπαση και συσσώρευση υπεραξίας και κέρδους, κάτι που αποτελεί και τη βασική προϋπόθεση για την επιβίωσή του. Στην προσπάθειά του να αποκομίσει το μεγαλύτερο δυνατό κέρδος, κάθε επιμέρους κεφάλαιο έρχεται σε αντίθεση και με τους εργαζόμενους που απασχολεί στο χώρο της παραγωγής με επίδικο αντικείμενο τη μέγιστη δυνατή απόσπαση υπεραξίας, αλλά και με τα άλλα ανταγωνιστικά κεφάλαια στην αγορά του εμπορεύματος για την εξασφάλιση όσο το δυνατό μεγαλύτερου μεριδίου αγοράς και, άρα, και κερδών. Κάθε κεφάλαιο, δηλαδή, δρα μέσα σε συνθήκες γενικευμένου ανταγωνισμού με αντιπάλους σε δύο μέτωπα: Στο πρώτο, ενάντια στην εργασία που απασχολεί, και στο δεύτερο, ενάντια στα άλλα κεφάλαια προς τα οποία ανταγωνίζεται με στόχο τη μεγαλύτερη δυνατή αύξηση του μεριδίου του στις συνολικές πωλήσεις.

2. Στο κεφάλαιο 3 για τη μαρξική θεωρία του ανταγωνισμού αναφέραμε πως βασικό στοιχείο και μέσο της διαδικασίας του καπιταλιστικού ανταγωνισμού, ιδιαίτερα σε ενδοκλαδικό επίπεδο, είναι η προσπάθεια για συνεχή αύξηση της παραγωγικότητας και *μείωση του μοναδιαίου κόστους και της τιμής* των εμπορευμάτων. Ο σκοπός είναι να κερδηθεί

³ Η παρουσίαση του νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους που ακολουθεί βασίζεται στα άρθρα του Shaikh (1978a, 1978b, 1987 και 1992b).

μεγαλύτερο μερίδιο αγοράς ή ακόμη και να εξαναγκαστούν τα ανταγωνιστικά κεφάλαια σε χρεοκοπία, στην περίπτωση που η μείωση της τιμής που επιτυγχάνεται από το πιο παραγωγικό και καινοτόμο κεφάλαιο είναι σε χαμηλότερο επίπεδο από το μοναδιαίο κόστος των ανταγωνιστών.

Επομένως, στο πρώτο μέτωπο που αναφέραμε πιο πάνω το κεφάλαιο «μάχεται» ενάντια στους εργάτες που απασχολεί με σκοπό την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Η τελευταία αυξάνεται με δυο τρόπους: Πρώτο, με την-εισαγωγή νέας τεχνολογίας στην παραγωγική διαδικασία και δεύτερο, με την αύξηση της διάρκειας και της έντασης με την οποία το κεφάλαιο απασχολεί την εργασία. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το κεφάλαιο εξαντλεί κάθε δυνατότητα αύξησης της διάρκειας και της έντασης της εργάσιμης ημέρας, ωστόσο σε κάθε ιστορική συγκυρία υπάρχουν φυσικά και νομικά όρια σε αυτή τη διαδικασία, τα οποία έχουν επιβληθεί και από τους αγώνες της εργατικής τάξης. Με δεδομένα αυτά τα φυσικά και νομικά όρια, ο πιο αποτελεσματικός τρόπος για τους επιχειρηματίες είναι η αναδιοργάνωση της όλης εργασιακής διαδικασίας μέσω της ακόμη μεγαλύτερης εξειδίκευσης και μηχανοποίησης των κινήσεων των εργαζομένων.

Να σημειωθεί ότι αυτού του είδους η συμπεριφορά των ατομικών κεφαλαίων στην μαρξική θεωρία του ανταγωνισμού είναι σε απόλυτη αντίθεση με τη νεοκλασική θεωρία του τέλειου ανταγωνισμού. Έχουμε αναφέρει στο κεφάλαιο 3 ότι οι ορίζουσες συνθήκες του τέλειου ανταγωνισμού στην ουσία συνεπάγονται την απουσία κάθε ανταγωνισμού. Καθώς όλες οι επιχειρήσεις θεωρούνται απειροελάχιστα μικρές σε σχέση με το μέγεθος της αγοράς, παίρνουν την τιμή ως δεδομένη και δεν έχουν ούτε τα μέσα αλλά ούτε και τη δυνατότητα να την επηρεάσουν στο ελάχιστο με την όποια συμπεριφορά τους. Στη μαρξική θεωρία, αντίθετα, ο ανταγωνισμός ανάμεσα στα επιμέρους κεφάλαια συνεπάγεται τη συνεχή προσπάθεια εκ μέρους τους για προώθηση της θέσης του καθενός σε βάρος των άλλων και το βασικό μέσο που υιοθετείται σε αυτήν την κατεύθυνση είναι η μείωση του μοναδιαίου κόστους και της τιμής. Αυτή η συμπεριφορά, στη νεοκλασική θεωρία εκλαμβάνεται ως η εξαιρέση στον κανόνα και θεωρείται ως ένδειξη μονοπωλιακών ή ολιγοπωλιακών καταστάσεων.

3. Επομένως, η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και η μείωση του μοναδιαίου κόστους παραγωγής επιτυγχάνεται κυρίως με τη μηχανοποίηση (*mechanization*) και τη συνακόλουθη αυτοματοποίηση της

παραγωγής, με τη χρησιμοποίηση, δηλαδή, όλο και περισσότερο των στοιχείων του σταθερού κεφαλαίου (κτίρια, μηχανές, πρώτες ύλες) στη θέση του μεταβλητού κεφαλαίου (εργάτες). Η υποδιαίρεση της εργασιακής διαδικασίας δημιουργεί τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την υποκατάσταση της εργασίας με μηχανήματα. Για τους καπιταλιστές, γράφει ο Marx, «η μηχανή είναι ο τέλειος εργάτης και ο εργάτης μια ατελής μηχανή». Με την υποδιαίρεση της εργασίας και με τη μηχανοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας επιτελείται η *πραγματική υπαγωγή* (*real subsumption*) της εργασίας στο κεφάλαιο.⁴ Ο εργάτης, με άλλα λόγια, υποτάσσεται στους ρυθμούς εργασίας που υπαγορεύονται από τα μηχανήματα. Σε τελική ανάλυση, ο πιο αποτελεσματικός τρόπος για την αύξηση της παραγωγικότητας και, άρα, για τη μείωση του κόστους παραγωγής είναι η ακόμη μεγαλύτερη μηχανοποίηση της όλης παραγωγικής διαδικασίας. Από την ανάλυση του πρώτου και του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* είναι σαφές ότι οι αλλαγές αυτές πραγματοποιούνται με σκοπό την ορθολογικοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας, την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και, επομένως, τη μείωση της ατομικής μοναδιαίας αξίας του εμπορεύματος κάτω από την κοινωνική ή μέση ή — ακόμη πιο συγκεκριμένα — κάτω από τη ρυθμιστική μοναδιαία αξία του κλάδου για την άντληση υπερκερδών, δηλαδή για την εξασφάλιση ενός ποσοστού κέρδους πάνω από το μέσο ποσοστό κέρδους της οικονομίας.

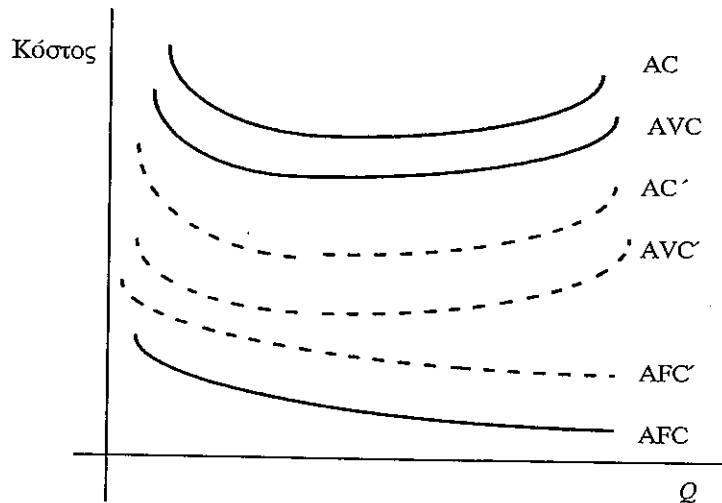
Η όλο και μεγαλύτερη χρησιμοποίηση των στοιχείων του σταθερού σε σχέση με το μεταβλητό κεφάλαιο στην εξέλιξη της εργασιακής διαδικασίας παίρνει κυρίως τη μορφή της χρησιμοποίησης όλο και περισσότερου σταθερού πάγιου κεφαλαίου ανά εργάτη. Το σταθερό πάγιο κεφάλαιο είναι το μέρος του κεφαλαίου στο οποίο ενσωματώνονται οι νέες και πιο αποτελεσματικές τεχνικές που επαναστατικοποιούν και καθιστούν περισσότερο παραγωγική την εργασιακή διαδικασία. Ταυτόχρονα, έχουμε και αύξηση του σταθερού κυκλοφορούντος κεφαλαίου ανά εργάτη, διότι η αύξηση της παραγωγικότητας σημαίνει ότι κάθε εργάτης τώρα επεξεργάζεται μια μεγαλύτερη ποσότητα πρώτων υλών ανά ώρα από ό,τι πριν. Επομένως, η τεχνική σύνθεση κεφαλαίου τείνει να αυξάνεται διαχρονικά και,

⁴ Σε αντιδιαστολή με την *τυπική υπαγωγή* (*formal subsumption*) της εργασίας στο κεφάλαιο, η οποία κυριαρχούσε στην περίοδο πριν από την εμφάνιση της μοντέρνας βιομηχανίας.

όπως θα δούμε, το ίδιο συμβαίνει με την οργανική και την αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου⁵.

Το πλέον κρίσιμο σημείο στο όλο επιχείρημα του Marx είναι ότι οι τάσεις της μηχανοποίησης, της αύξησης της παραγωγικότητας και της μείωσης της μοναδιαίας αξίας των εμπορευμάτων συνοδεύονται και συνεπάγονται την *κεφαλαιοποίηση της παραγωγής* (capitalization of production). Η κεφαλαιοποίηση της παραγωγής σημαίνει ότι όλο και περισσότερο σταθερό πάγιο κεφάλαιο απαιτείται και χρησιμοποιείται για την παραγωγή μιας μονάδας καθαρού προϊόντος, δηλαδή ότι ο λόγος C/L σε αξιακούς όρους ή K/Y σε πραγματικούς (φυσικούς) όρους αυξάνεται διαχρονικά. Με όρους της νεοκλασικής θεωρίας έχουμε ότι η μείωση του μέσου κόστους και του μέσου μεταβλητού κόστους του προϊόντος (από AC σε AC' και από AVC σε AVC') που επιτυγχάνεται μέσω της μηχανοποίησης της παραγωγής συνεπάγεται την αύξηση του μέσου πάγιου κόστους (από AFC σε AFC').

ΣΧΗΜΑ 1: Μηχανοποίηση, κεφαλαιοποίηση της παραγωγής και δομή του κόστους

⁵ Η τεχνική σύνθεση κεφαλαίου K/N εκφράζει το λόγο των μέσων παραγωγής K προς την εργασιακή δύναμη N , δηλαδή τον αριθμό εργατών ή τη μάζα των μισθια-

4. Η εγγενής τάση του κεφαλαίου για ορθολογικοποίηση, μηχανοποίηση και κεφαλαιοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας οδηγούν στη μείωση της μοναδιαίας αξίας των εμπορευμάτων ως αποτέλεσμα της προκαλούμενης αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας. Όσον αφορά τη διανομή του οφέλους που προκύπτει από αυτήν την αύξηση, το επιχείρημα του Marx είναι ότι η δομή των καπιταλιστικών σχέσεων ιδιοκτησίας και παραγωγής και η μόνιμη παρουσία του εφεδρικού στρατού εργασίας δεν επιτρέπουν αυξήσεις του πραγματικού μισθού συστηματικά μεγαλύτερες από την αύξηση της παραγωγικότητας. Η διαχρονική εξέλιξη της διανομής του νέου προϊόντος ανάμεσα σε εργασία και κεφάλαιο, όπως εκφράζεται από το ποσοστό υπεραξίας, εξαρτάται από τους σχετικούς ρυθμούς μεταβολής της παραγωγικότητας της εργασίας και του πραγματικού μισθού:

$$\frac{S}{V} = \frac{Y - V}{V} = \frac{\frac{Y}{N} - \frac{V}{N}}{\frac{V}{N}} = \frac{y - w}{w}$$

όπου $Y = V + S$ = συνολική νέα αξία, N = αριθμός εργατών, y = παραγωγικότητα της εργασίας και w = μέσος πραγματικός μισθός.

Με βάση τα παραπάνω προκύπτει ότι στην ανάλυση του Marx το ποσοστό υπεραξίας έχει την τάση να αυξάνει διαχρονικά σε μια τυπική καπιταλιστική οικονομία⁶.

⁶ κών εμπορευμάτων σε καθαρά φυσικούς όρους. Η αξιακή σύνθεση κεφαλαίου σε κάθε χρονική περίοδο εκφράζει τον ίδιο λόγο εκφρασμένο (σταθμισμένο) σε τρέχοντες αξιακούς όρους (C/V), ενώ η οργανική σύνθεση κεφαλαίου εκφράζει την τεχνική σύνθεση κεφαλαίου σε (σταθερούς) αξιακούς όρους ($\lambda_c K/\lambda_w wN$), δηλαδή πιο συγκεκριμένα τη μεταβαλλόμενη διαχρονικά τεχνική σύνθεση κεφαλαίου σταθμισμένη με τις αξίες της αρχικής περιόδου. Επομένως, όταν η τεχνική σύνθεση κεφαλαίου αυξάνεται, η οργανική σύνθεση κεφαλαίου επίσης αυξάνεται, ενώ η τάση της αξιακής σύνθεσης κεφαλαίου εξαρτάται και από το τι συμβαίνει στις μοναδιαίες αξίες των μέσων παραγωγής και των μέσων κατανάλωσης (όπως και τις κάθε φορά ποσότητάς τους) που απαρτίζουν την αξία της εργασιακής δύναμης.

⁶ Η παρατήρηση αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία για τις μαρξιστικές θεωρίες κρίσης που αποδίδουν τη γενεσιουργό αιτία της κρίσης στις εξελίξεις στη σφαίρα της διανομής. Όπως θα δούμε, για να στηριχθεί αυτό το επιχείρημα, πρέπει να βρεθούν κάποιες θεσμικές μεταβολές στην οικονομία ή στο κράτος, που έχουν ως αποτέλεσμα τη ριζική μεταβολή της δομής των σχέσεων διανομής σε μια σύγχρονη οικονομία.

5. Ο Marx εννοεί και αναπτύσσει το νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους ως το αποτέλεσμα μιας κυρίαρχης τάσης που επικρατεί απέναντι σε όλους τους πιθανούς *αντεπιδρώντες παράγοντες και τάσεις* (counteracting tendencies). Με άλλα λόγια, η εκδήλωση του νόμου είναι το συνδυασμένο αλλά και καθορισμένο αποτέλεσμα της δράσης πολλών παραγόντων, οι οποίοι επιδρούν ταυτόχρονα προς διαφορετικές κατευθύνσεις. Συγκεκριμένα, το ποσοστό κέρδους έχει την τάση να μειώνεται θεωρητικά και εμπειρικά⁷ λόγω της αυξανόμενης οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου παρά την παρουσία άλλων προσδιορισμών και τάσεων που από μόνοι τους λειτουργούν και τείνουν να παράγουν αποτελέσματα στην αντίθετη κατεύθυνση.

Πιο συγκεκριμένα, το επιχείρημα του Marx είναι ότι η εγγενής τάση για μηχανοποίηση, αυτοματοποίηση και κεφαλαιοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας που εκφράζεται αρχικά με την αυξητική τάση της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου καταλήγει στην αύξηση της οργανικής και της αξιακής σύνθεσης κεφαλαίου (C/V). Αυτό συμβαίνει παρά την πτώση της μοναδιαίας αξίας των στοιχείων του σταθερού (και του μεταβλητού) κεφαλαίου ή την εξοικονόμηση που μπορεί να γίνει στη χρήση σταθερού κεφαλαίου. Η αύξηση του λόγου C/V καταλήγει στην πτώση του ποσοστού κέρδους παρά την αυξητική τάση που γενικά παρουσιάζει το ποσοστό υπεραξίας και η οποία τείνει να αυξάνει το ποσοστό κέρδους όπως φαίνεται από τον τύπο:

$$r = \frac{S}{C+V} = \frac{\frac{S}{V}}{\frac{C}{V}+1}$$

Επειδή η ταυτόχρονη εξέταση των μεταβολών όλων αυτών των παραγόντων δημιουργεί κάποια σύγχυση με αποτέλεσμα να διατυπώνεται η θέση ότι η έκβαση της δράσης των παραγόντων αυτών στο ποσοστό

⁷ Οι Fine και Harris (1979) υποστηρίζουν ότι ο νόμος λειτουργεί μόνο σαν «αφηρημένη τάση» (abstract tendency) χωρίς να εκδηλώνεται αναγκαία και σαν εμπειρική τάση στην πραγματική κίνηση της οικονομίας. Αυτή η άποψη είναι αποτέλεσμα του γεγονότος ότι θεωρούν το νόμο και τους αντεπιδρώντες παράγοντες σαν στοιχεία ίσης εμβέλειας των οποίων το συνδυασμένο αποτέλεσμα δεν μπορεί να προκαθορισθεί. Επί πλέον, ο Fine (1982, σελ. 119) υποστηρίζει την άποψη ότι ο νόμος δεν αναφέρεται στις μακροχρόνιες τάσεις της καπιταλιστικής οικονομίας αλλά στη διάρκεια του οικονομικού κύκλου.

του κέρδους είναι είτε ακαθόριστη είτε στην αντίθετη κατεύθυνση από αυτήν που ισχυρίζεται ο Marx, είναι χρήσιμο να αναδειχθούν οι ικανές και αναγκαίες συνθήκες κάτω από τις οποίες το μαρξικό επιχείρημα είναι λογικά ορθό.

Όταν, λοιπόν, ως αποτέλεσμα της εισαγωγής των νέων πιο μηχανοποιημένων μεθόδων παραγωγής ο λόγος (σταθερού ή παγίου) κεφαλαίου —καθαρού προϊόντος σε φυσικούς όρους (K/Y) αυξάνεται, τότε αυξάνεται και ο λόγος αυτός σε όρους αξιών ή τιμών (C/L), όπου $L = V + S$ = νέα αξία. Αυτόν το λόγο ο Marx τον ονομάζει *υλοποιημένη σύνθεση κεφαλαίου* (materialized composition of capital) και εκφράζει το πώς υλοποιείται ή μετασχηματίζεται στην παραγωγή ο λόγος (C/V), δηλαδή η αξιακή σύνθεση κεφαλαίου. Η αύξηση στην υλοποιημένη σύνθεση κεφαλαίου δείχνεται από τον τύπο:

$$C/L = \lambda_K K / \lambda_Y Y = (\lambda_K / \lambda_Y) (K/Y)$$

όπου λ_K = η μέση μοναδιαία αξία των προϊόντων του τομέα I, δηλαδή των μέσων παραγωγής, λ_Y = η μέση μοναδιαία αξία του συνολικού καθαρού προϊόντος. Είναι γνωστό ότι η τεχνολογική πρόοδος αφενός έχει την τάση να μειώνει τις μοναδιαίες αξίες των προϊόντων διαχρονικά και αφετέρου διαχέεται σε όλους τους κλάδους της οικονομίας ομοιόμορφα διατηρώντας περίπου σταθερό το λόγο λ_K / λ_Y . Ο Marx σημειώνει σχετικά με τη διαδικασία υιοθέτησης της νέας τεχνολογίας και την ομοιόμορφη αύξηση της παραγωγικότητας διακλαδικά:

Η αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου δεν περιορίζεται σε κάποια επιμέρους σφαίρα της παραγωγής αλλά πραγματοποιείται λίγο ή πολύ σε όλες· επομένως οι μεταβολές στην παραγωγικότητα αντανακλώνται γενικά σε όλη την οικονομία.

(Marx, *Κεφάλαιο III*, σελ. 212)

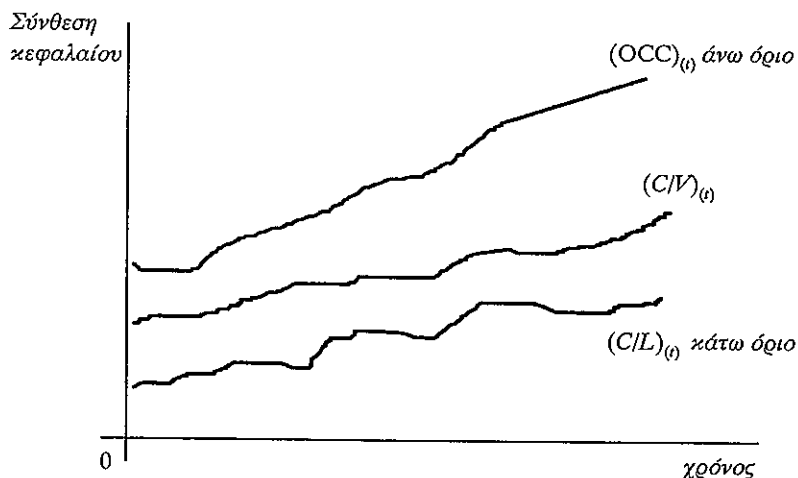
Όταν η υλοποιημένη σύνθεση του κεφαλαίου C/L αυξάνεται, συνεπάγεται ότι και η αξιακή σύνθεση κεφαλαίου (C/V) θα αυξάνεται, καθώς ο λόγος C/L αποτελεί το κάτω όριο του C/V :

$$\frac{C}{V} = \frac{C L}{L V} = \frac{C V + S}{L V} = \frac{C}{L} \left(1 + \frac{S}{V}\right)$$

Όπως έχουμε δει, το ποσοστό υπεραξίας έχει αυξητική τάση· άρα, όταν το C/L αυξάνεται, το C/V θα αυξάνεται αναγκαστικά ακόμη πε-

ρισσότερο. Γενικά, όταν η υλοποιημένη σύνθεση κεφαλαίου (C/L) αυξάνεται διαχρονικά λόγω της αύξησης του μοναδιαίου κεφαλαιακού κόστους (unit capital cost), τότε η αξιακή σύνθεση κεφαλαίου (C/V) θα αυξάνεται ακόμη πιο γρήγορα· ενώ, όπως έχουμε αναφέρει, η οργανική σύνθεση κεφαλαίου (OCC) αυξάνεται ανάλογα με την τεχνική σύνθεση κεφαλαίου, ανεξάρτητα από το τι συμβαίνει με τις μοναδιαίες αξίες. Η σχέση των τριών αυτών μέτρων της σύνθεσης του κεφαλαίου απεικονίζεται στο Σχήμα 2:

ΣΧΗΜΑ 2: Οργανική, αξιακή και υλοποιημένη σύνθεση κεφαλαίου

Το σημαντικό στοιχείο εδώ είναι ότι το αποτέλεσμα της αύξησης του C/L αντισταθμίζει την όποια αύξηση του ποσοστού υπεραξίας και προκαλεί αναγκαστικά μια πτωτική τάση στη συμπεριφορά του ποσοστού κέρδους. Από τον τύπο του ποσοστού κέρδους, χωρίς το απόθεμα του μεταβλητού κεφαλαίου ως μέρος του συνολικού προκαταβεβλημένου κεφαλαίου, έχουμε:

$$r = \frac{S}{C} = \frac{S L}{L C} = \frac{S}{V + S C} = \frac{S/V}{1 + S/V C}$$

όπου C = συνολικό σταθερό (πάγιο και κυκλοφορούν) κεφάλαιο. Όσο γρήγορα και να ανεβαίνει το ποσοστό υπεραξίας, ο πρώτος όρος της

παραπάνω σχέσης ($S/V+S$) αυξάνεται με φθίνοντα ρυθμό, αφού το όριό του είναι το 1, όταν το S/V τείνει στο άπειρο. Επομένως, το ποσοστό κέρδους αναγκαστικά θα αρχίσει να πέφτει μετά από κάποιο χρονικό σημείο, καθώς αυξάνεται ο λόγος C/L .

Από τον τύπο του ποσοστού κέρδους:

$$r = r(V) = \frac{S/V}{C/V + 1}$$

βρίσκουμε ότι για $V \rightarrow 0$,

$$\lim_{V \rightarrow 0} \frac{S/V}{C/V + 1} = \frac{\infty}{\infty}$$

που πρόκειται για μια φαινομενικά απροσδιόριστη μορφή. Στην περίπτωση αυτή πολλοί μαρξιστές έχουν υποστηρίξει ότι το τελικό αποτέλεσμα είναι ακαθόριστο και όλα εξαρτώνται από την ταχύτητα μεταβολής των δύο όρων του κλάσματος. Αν, π.χ., το C/V αυξάνεται γρηγορότερα από ό,τι το S/V , το όριο είναι το μηδέν· και αν το S/V αυξάνεται γρηγορότερα από ό,τι το C/V , τότε το όριο είναι το άπειρο. Επομένως, υποστηρίζεται ότι μεταξύ του μηδενός και του άπειρου όλα είναι πιθανά για τη διαχρονική πορεία του ποσοστού του κέρδους. Μια προσεκτικότερη εξέταση του θέματος, ωστόσο, δείχνει ότι πολύ μεγάλη σημασία για το τελικό αποτέλεσμα έχει η ταχύτητα με την οποία ο αριθμητής και ο παρονομαστής τείνουν προς το άπειρο. Απροσδιοριστίες αυτού του τύπου αίρονται με την εφαρμογή του κανόνα του L' Hôpital, σύμφωνα με τον οποίο η ξεχωριστή παραγωγή του αριθμητή και του παρονομαστή συλλαμβάνει ακριβώς τη διαφορετική ταχύτητα μεταβολής του αριθμητή και του παρονομαστή. Έτσι,

$$\lim_{V \rightarrow 0} \frac{(S/V)'}{(C/V + 1)'} = \lim_{V \rightarrow 0} \left(\frac{-S/V^2}{-C/V^2} \right) = S/C$$

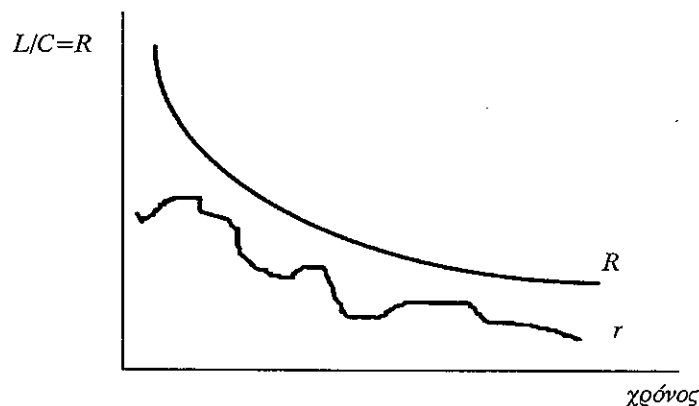
που είναι το ίδιο αποτέλεσμα, όπως προηγουμένως, αν λάβουμε υπόψη ότι $L = S + V$ και για $V \rightarrow 0$, $S = L$.⁸

Αναγκαία και ικανή συνθήκη, λοιπόν, για την πτώση του ποσοστού κέρδους είναι η αύξηση στο λόγο σταθερού κεφαλαίου ανά μονάδα προ-

⁸ Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πρέπει κανείς να χρησιμοποιήσει το συνολικό εργάσιμο χρόνο (L) προκειμένου να έχει μια πλήρη εικόνα της μεταβολής του ποσοστού κέρδους και των ορίων αυτής της μεταβολής.

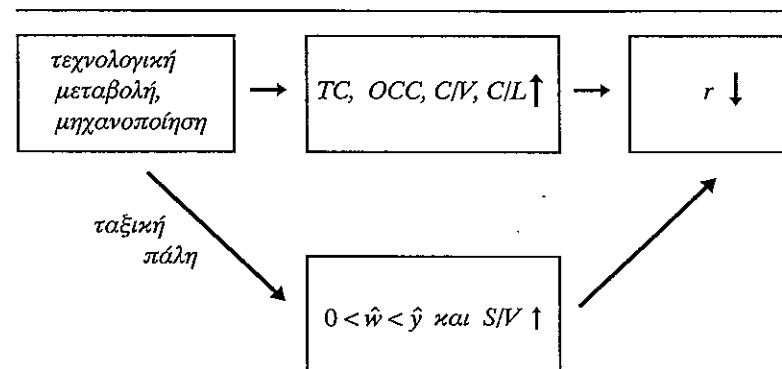
ϊόντος (*unit capital cost*), δηλαδή η κεφαλαιοποίηση της παραγωγής. Ο λόγος L/C δεν είναι τίποτε άλλο από το μέγιστο ποσοστό κέρδους (που επιτυγχάνεται όταν $V = 0$) και η πτωτική του τάση συνεπάγεται ότι το πραγματικό ποσοστό κέρδους (του οποίου το μέγεθος εξαρτάται από το ύψος του V) κυμαίνεται μέσα σε ένα διάστημα με φθίνον ανώτατο όριο, όπως δείχνουμε στο Σχήμα 3. Επομένως, το πραγματικό ποσοστό κέρδους μετά από κάποιο χρονικό διάστημα θα αρχίσει αναγκαστικά να έχει πτωτική τάση, καθώς συμπίπτει από τα πάνω από τη διαχρονική πτωτική τάση του μέγιστου ποσοστού κέρδους.

ΣΧΗΜΑ 3: Η πτωτική τάση του μέγιστου (R) και του πραγματικού (r) ποσοστού κέρδους

Συνοπτικά, το όλο επιχείρημα του Marx παρουσιάζεται στο Σχήμα 4: Στη διαδικασία της καπιταλιστικής συσσώρευσης τα αποτελέσματα της μηχανοποίησης της παραγωγικής διαδικασίας, που είναι η αύξηση της τεχνικής σύνθεσης κεφαλαίου (TC) και η αύξηση της υλοποιημένης σύνθεσης κεφαλαίου (C/L), σημαίνουν ότι και η αξιακή σύνθεση κεφαλαίου ($VCC=C/V$) αυξάνεται. Επομένως, παρά το ότι γενικά ο πραγματικός μισθός (w) αυξάνεται με ρυθμούς μικρότερους από την παραγωγικότητα (y) και, άρα, το ποσοστό υπεραξίας (S/V), όπως διαμεσολαβείται από την ταξική πάλη, τείνει να αυξάνεται διαχρονικά, το ποσοστό κέρδους (r) παρουσιάζει πτωτική τάση.

ΣΧΗΜΑ 4: Ο νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους

6. Μια οποιαδήποτε πτώση του ποσοστού κέρδους δε συνεπάγεται από μόνη της την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης, καθώς είναι απολύτως συμβατή με μια αύξηση στη μάζα των κερδών σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο, όπως αναλυτικά εξηγεί ο Marx στο κεφάλαιο 13 του τρίτου τόμου. Η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους μπορεί να συμβαδίζει για κάποιο χρονικό διάστημα ακόμη και με συνθήκες ραγδαίας οικονομικής ανάπτυξης. Έχει υποστηριχτεί ότι δεν υπάρχει σύνδεση ανάμεσα στην πτωτική τάση του γενικού ποσοστού του κέρδους και στην εκδήλωση της οικονομικής κρίσης,⁹ καθώς το ποσοστό κέρδους — ακόμη και αν ακολουθεί πτωτική τάση — σχεδόν πάντα θα είναι μεγαλύτερο από το επιτόκιο και, κατά συνέπεια, πάντα θα υπάρχει κίνητρο για νέες επενδύσεις. Στο κεφάλαιο 15 του τρίτου τόμου ο Marx υποστηρίζει ότι πρόκειται για τη σωρευτική διαχρονική επίδραση της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους στην επένδυση και στη μάζα των καθαρών κερδών, που σε κάποιο σημείο δημιουργεί τις συνθήκες για την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης.

⁹ Δες Van Parijs (1980, σελ. 9). Στον Fine (1982, σελ. 116) υπάρχει ένα επιδοκιμαστικό σχόλιο αυτού του επιχειρήματος αν και στο Fine and Harris (1979, σελ. 82) αναφέρεται καθαρά πως το μέγεθος και ο ρυθμός μεταβολής της μάζας των κερδών είναι η κρίσιμη μεταβλητή για την εκδήλωση της κρίσης. Ακόμη και στο Foley (1986, σελ. 153) που αποτελεί μια από τις πλέον καθαρές και ακριβείς εκθέσεις της μαρξικής ανάλυσης στο Κεφάλαιο παραγνωρίζεται η αιτιακή σχέση μεταξύ της πτώσης του ποσοστού κέρδους, της μάζας των κερδών και της εμφάνισης της κρίσης.

Τις λεπτομέρειες αυτής της διαδικασίας περιγράφουμε στη συνέχεια. Αν με r συμβολίσουμε το ποσοστό κέρδους και με Π τη συνολική μάζα κερδών (αν και στην πραγματικότητα είναι η μάζα των καθαρών επιχειρηματικών κερδών, δηλαδή η συνολική υπεραξία μετά τις πληρωμές για τόκους, φόρους, μισθούς μη παραγωγικών εργατών κ.λπ. που είναι το κρίσιμο μέγεθος στη συζήτηση για την εκδήλωση της κρίσης) και με K το συνολικό απόθεμα κεφαλαίου τότε:

$$r = \Pi/K \quad \text{ή} \quad \Pi = rK$$

Λογαριθμίζουμε και τις δύο πλευρές της παραπάνω εξίσωσης έχουμε:

$$\ln \Pi = \ln r + \ln K$$

Αν παραγωγίσουμε την παραπάνω συνάρτηση ως προς το χρόνο και πάρουμε τους ρυθμούς μεγέθυνσης των μεταβλητών, θα έχουμε:

$$\hat{\Pi} = \hat{r} + \hat{K}$$

$$\text{όπου} \quad \hat{\Pi} = \frac{d\Pi}{dt} \frac{1}{\Pi}, \quad \hat{r} = \frac{dr}{dt} \frac{1}{r} \quad \text{και} \quad \hat{K} = \frac{dK}{dt} \frac{1}{K} = \frac{I}{K} = g_K$$

Στη συνέχεια, υποθέτουμε ότι το ποσοστό κέρδους παρουσιάζει πτωτική τάση, η οποία περιγράφεται από μια φθίνουσα εκθετική συνάρτηση:

$$r_t = r_0 e^{-at} \quad \text{και} \quad \hat{r} = -a$$

Αν με s_c ($0 < s_c < 1$) συμβολίσουμε τη ροπή για αποταμίευση και επένδυση από τα κέρδη των καπιταλιστών, τότε ο ποσοστιαίος ρυθμός αύξησης του αποθέματος κεφαλαίου εκφράζεται από τη σχέση:

$$g_K = s_c r_t = s_c r_0 e^{-at}$$

Η σχέση αυτή είναι γνωστή και ως εξίσωση του Cambridge. Αντικαθιστούμε τις δύο τελευταίες σχέσεις στην εξίσωση του συνολικού κέρδους και λαμβάνουμε:

$$\hat{\Pi} = -a + s_c r_0 e^{-at}$$

Τη σχέση αυτή την απεικονίζουμε γραφικά στο Σχήμα 5. Στο πάνω μέρος του γραφήματος έχουμε τη συνάρτηση του ποσοστού του κέρδους και του ρυθμού μεγέθυνσης. Παρατηρούμε ότι με την πάροδο του χρόνου και καθώς το ποσοστό κέρδους ακολουθεί πτωτική πορεία είναι

δυνατό, για να μεγάλο χρονικό διάστημα, να έχουμε ακόμη και αύξηση των συνολικών κερδών. Η περίπτωση αυτή απεικονίζεται στο κάτω μέρος του Σχήματος 5. Από ένα σημείο και μετά, όμως, η αύξηση αυτή των συνολικών κερδών επιβραδύνεται μέχρι που μηδενίζεται. Αυτό συμβαίνει στο σημείο που $\hat{\Pi} = 0$ και, άρα, το ποσοστό κέρδους ισούται με $r^* = a/s_c$. Στο σημείο t_0 , όπου $s_c r_0 e^{-at} - a > 0$, η μάζα των κερδών αυξάνεται, διότι η συσσώρευση αυξάνει το απόθεμα κεφαλαίου και, επομένως, αυξάνει τη μάζα των κερδών περισσότερο από την αρνητική επίδραση που ασκεί στη μάζα των κερδών η πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους. Όταν υπάρχουν θετικές καθαρές επενδύσεις, είναι αυτονόητο να αυξάνονται τα κέρδη, διότι αυξάνεται το κεφάλαιο επί του οποίου υπολογίζονται τα κέρδη. Ταυτόχρονα, όμως, η αύξηση των επενδύσεων μειώνει το ποσοστό κέρδους και, άρα, τη μάζα των κερδών. Τα δύο αποτελέσματα λειτουργούν σε αντίθετη κατεύθυνση, ωστόσο συνδέονται μεταξύ τους. Με την πάροδο του χρόνου θα υπάρξει ένα σημείο t^* τέτοιο, ώστε $s_c r_t^* - a = 0$. Όταν η οικονομία φτάνει σε αυτό το σημείο, τότε τα δύο αποτελέσματα αλληλοεξουδετερώνονται και το καθαρό αποτέλεσμα δίνει μηδενική μεταβολή στη μάζα των κερδών. Με άλλα λόγια, τα συνολικά κέρδη παρουσιάζουν σημείο στασιμότητας (μέγιστο). Το σημείο στασιμότητας η οικονομία το προσεγγίζει αναγκαστικά, εφόσον συνεχίζεται η πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους. Η κατάσταση στο σημείο t^* υποδηλώνει ότι η επένδυση της προηγούμενης περιόδου δεν απέφερε καμία αύξηση στα κέρδη και αυτό το γεγονός επιφέρει μια ποιοτική αλλαγή στη συμπεριφορά των καπιταλιστών, οι οποίοι μειώνουν τώρα δραματικά το ρυθμό των ακαθάριστων επενδύσεων έτσι ώστε οι καθαρές επενδύσεις να γίνονται αρνητικές. Αυτό είναι το σημείο που ο Marx ονομάζει *σημείο της απόλυτης υπερσυσσώρευσης του κεφαλαίου* (point of absolute overaccumulation of capital) και σηματοδοτεί την απαρχή της οικονομικής κρίσης.

Θα υπήρχε απόλυτη υπερπαραγωγή κεφαλαίου από τη στιγμή που το πρόσθετο κεφάλαιο για την αύξηση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής θα ήταν ίσο με μηδέν. Ο σκοπός, όμως, της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής είναι η αξιοποίηση του κεφαλαίου, δηλαδή ιδιοποίηση υπερεργασίας, παραγωγή υπεραξίας, παραγωγή κέρδους. Από τη στιγμή, λοιπόν, που το κεφάλαιο θα έχει αυξηθεί σε σχέση με τον εργατικό πληθυσμό τόσο, ώστε να μη μπορεί ούτε να παραταθεί ο απόλυτος εργάσιμος χρόνος που προσφέρει ο πληθυσμός αυτός ούτε να διευρυνθεί ο σχετικός χρόνος εργασίας (αυ-

τό το δεύτερο θα ήταν έτσι και αλλιώς αδύνατο να γίνει στην περίπτωση τόσο μεγάλης ζήτησης εργασίας, δηλαδή στην περίπτωση που επικρατεί τάση αύξησης των μισθών), από τη στιγμή, λοιπόν, που το αυξημένο κεφάλαιο θα παρήγαγε τόση μάζα υπερξίας, όση παρήγαγε πριν από την αύξησή του ή ακόμη και λιγότερη, θα σημειωνόταν απόλυτη υπερπαραγωγή κεφαλαίου. Δηλαδή το αυξημένο κεφάλαιο $K + \Delta K$, δε θα παρήγαγε περισσότερο κέρδος ή θα παρήγαγε ακόμη και λιγότερο κέρδος απ' ό,τι παρήγαγε το κεφάλαιο K πριν από την αύξησή του με το ΔK .

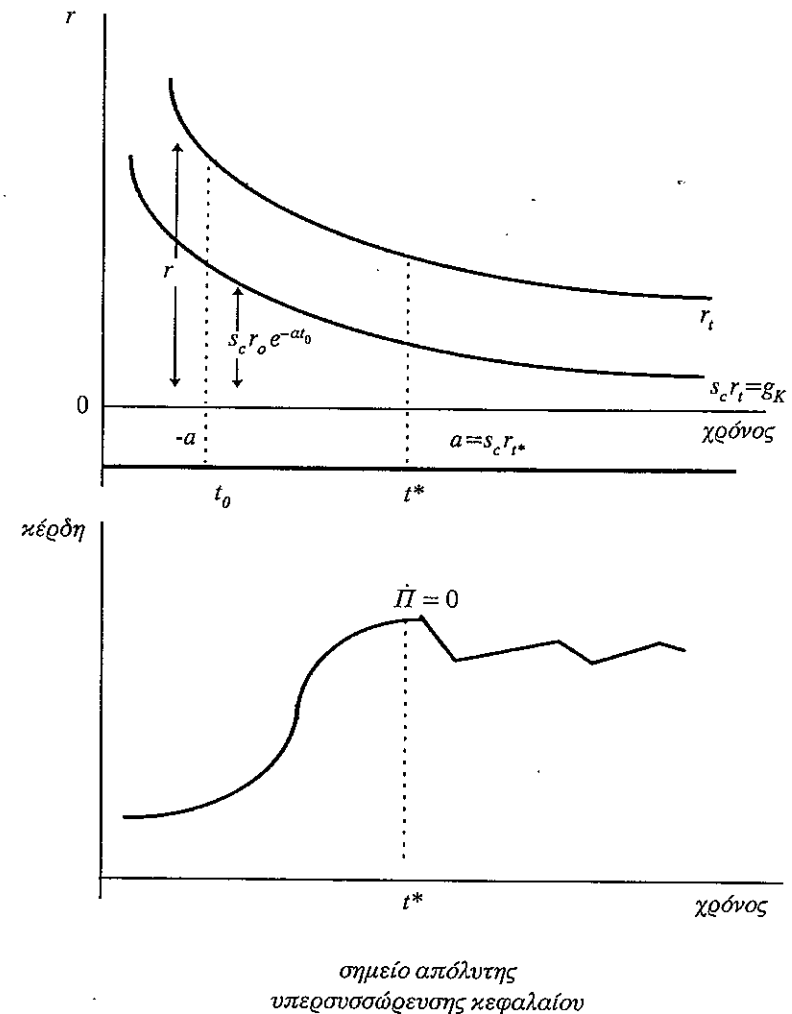
(Marx, Κεφάλαιο III, σελ. 251)

Η διαδικασία αυτή λαμβάνει χώρα σε μακροχρόνια βάση, ενώ μπορεί να συνδεθεί με τη συζήτηση για τα λεγόμενα μακρά κύματα (long waves) της καπιταλιστικής συσσώρευσης.¹⁰

7. Η εκδήλωση της οικονομικής κρίσης συνοδεύεται, όπως αναφέραμε, από μια δραστική μείωση εκ μέρους του κεφαλαίου της ζήτησης για κεφαλαιουχικά αγαθά (μειώνεται η ζήτηση για μακροχρόνιες επενδύσεις σε πάγιο κεφάλαιο και αυξάνονται οι τοποθετήσεις σε βραχυχρόνιες, χρηματιστικές κυρίως επενδύσεις), η οποία προκαλεί μια περαιτέρω συρρίκνωση της οικονομικής δραστηριότητας, καθώς μειώνεται ταυτόχρονα (από τις επιχειρήσεις παραγωγής κεφαλαιουχικών αγαθών) η ζήτηση εργασίας. Αυτό προκαλεί μια μείωση στη ζήτηση για τα μέσα κατανάλωσης των εργατών, και η συνέχεια σε αυτήν την καθοδική πορεία της οικονομικής δραστηριότητας είναι η ραγδαία πτώση στο βαθμό χρησιμοποίησης του παραγωγικού δυναμικού, οι χρεοκοπίες επιχειρήσεων, η δραματική αύξηση της ανεργίας και η παράλληλη αύξηση των επιτοκίων στα αρχικά στάδια της κρίσης, καθώς όλες οι επιχειρήσεις σπεύδουν να δανειστούν για να αντεπεξέλθουν στις δανειακές υποχρεώσεις τους, οι οποίες δεν μπορούν να καλυφθούν από τα μειωμένα τρέχοντα έσοδά τους.

¹⁰ Η μάζα των κερδών, όπως περιγράφεται στο κάτω μέρος του Σχήματος 5, προσιδιάζει ένα μακρό κύμα. Για μια σχετική συζήτηση βλεπε Shaikh (1992b).

ΣΧΗΜΑ 5: Μάζα καθαρών κερδών και εκδήλωση της οικονομικής κρίσης

8. Στην περίπτωση που κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης και της κοινωνικής και πολιτικής αναστάτωσης που αναπόφευκτα προκαλείται δεν υπάρξει με την παρέμβαση των τάξεων που υφίστανται την

εκμετάλλευση κάποια ριζική αλλαγή στον τρόπο οργάνωσης της οικονομίας και της κοινωνίας, η μετάβαση, δηλαδή, σε έναν διαφορετικό τρόπο παραγωγής, οι εγγενείς μηχανισμοί του συστήματος αρχίζουν να λειτουργούν προς την κατεύθυνση της υπέρβασης της κρίσης. Αρχικά, οι δυσμενείς οικονομικές συνθήκες στις οποίες βρίσκεται η εργατική τάξη κάνουν δυνατές μεγάλες αυξήσεις στο ποσοστό υπεραξίας μέσα από την εντατικοποίηση της εργασίας των απασχολουμένων και τις μειώσεις του πραγματικού μισθού. Από την άλλη πλευρά, τα κεφάλαια που έχουν επιβιώσει από την κρίση μπορούν να επωφεληθούν από την απαξίωση και την καταστροφή μεγάλου μέρους του συνολικού παγίου κεφαλαίου, να εξαγοράσουν σε πολύ χαμηλές τιμές τα υπάρχοντα ασθενέστερα κεφάλαια και να διευκολυνθεί έτσι η συγκεντρωποίηση του κεφαλαίου. Αυτό είναι ακόμη πιο εύκολο, καθώς τα επιτόκια μετά την αρχική άνοδό τους με την εμφάνιση της κρίσης πέφτουν σε πολύ χαμηλά επίπεδα, λόγω της έλλειψης ζήτησης χρήματος για επενδύσεις.

Έτσι, η αύξηση του ποσοστού υπεραξίας, η πτώση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, η ευκολία χρηματοδότησης της συσσώρευσης κεφαλαίου προκαλούν μια σημαντική αύξηση του ποσοστού κέρδους που, αν συνδυαστεί με τις τεχνολογικές εξελίξεις καθώς και με την εισαγωγή νέων προϊόντων (εδώ η δράση και το αποτέλεσμα της παρουσίας εξωγενών παραγόντων μπορεί να είναι καθοριστικής σημασίας για τη μορφή που θα πάρει η νέα φάση ανάπτυξης), μπορούν να οδηγήσουν σε αύξηση των επενδύσεων και της οικονομικής δραστηριότητας εγκαινιάζοντας μια νέα περίοδο ανάπτυξη, όπως η ραγδαία μεταπολεμική ανάπτυξη που ακολούθησε τη Μεγάλη Κρίση της δεκαετίας του 1930. Αυτή η περίοδος ανάπτυξης, με τη σειρά της, μπορεί να διακοπεί μόνον όταν στη διαδικασία συσσώρευσης κεφαλαίου ωριμάσουν και επανεμφανισθούν οι συνθήκες κρίσης που αναφέραμε πιο πάνω. Στη μαρξική προσέγγιση θεωρείται βέβαιο ότι αυτές οι συνθήκες θα δημιουργηθούν και πάλι, όσο μακρόχρονη και να είναι η φάση ανάπτυξης που ακολουθεί την κρίση, καθώς η καπιταλιστική συσσώρευση είναι μια εγγενώς αντιφατική και ασταθής διαδικασία, με αποτέλεσμα «το βασικότερο εμπόδιο στην καπιταλιστική ανάπτυξη να είναι η ίδια η φύση του κεφαλαίου».

5.3 Οι Άλλες Μαρξιστικές Θεωρίες Κρίσης

Σε αυτό το τμήμα αναφέρουμε σύντομα τα πολύ γενικά χαρακτηριστικά των άλλων δύο μαρξιστικών θεωριών κρίσης, τουλάχιστον όσον αφορά τον οικονομικό μηχανισμό που παράγει την κρίση, μιας και τα εμπειρικά φαινόμενα που προσπαθούν να εξηγήσουν όλες οι θεωρίες κρίσης είναι κοινά και έχουν εκτεθεί στο προηγούμενο τμήμα.

5.3.1 Θεωρία υποκατανάλωσης

Σύμφωνα με τη θεωρία της υποκατανάλωσης (underconsumption theory), η τυπική ώριμη καπιταλιστική οικονομία χαρακτηρίζεται από μια εγγενή τάση να αναπτύσσει τις (πραγματικές ή δυνητικές) παραγωγικές της δυνατότητες περισσότερο από την αντίστοιχη ζήτηση που η ίδια δημιουργεί υπό κανονικές συνθήκες. Με άλλα λόγια, η ενεργός ζήτηση που δημιουργεί το σύστημα, όταν λειτουργεί από μόνο του (δηλαδή χωρίς την παρέμβαση του κράτους, την επίδραση των ξένων αγορών κ.λπ.), δεν είναι αρκετή για να στηρίξει τις συνθήκες εκείνες που προκαλούν και συντηρούν τη διευρυμένη αναπαραγωγή και τη συσσώρευση κεφαλαίου.

Εξετάζοντας την οικονομική παραγωγή από συνολική σκοπιά, αν η αξία του συνολικού προϊόντος είναι $c+v+s$, τότε το c παριστάνει την αξία του φθαρέντος κεφαλαίου (αποσβέσεις και υλικά), το οποίο αγοράζεται από τους καπιταλιστές για την απλή αναπαραγωγή του συστήματος. Το μέρος της νέας αξίας που είναι ίσο με το v αγοράζεται από τους εργάτες με το συνολικό εισόδημά τους (θεωρητικά αλλά και εμπειρικά η εργατική τάξη σε μια καπιταλιστική οικονομία δαπανά όλο της το εισόδημα για μέσα κατανάλωσης και αναπαραγωγής, δηλαδή δεν αποταμιεύει)· έτσι, απομένει αδιάθετο ένα τμήμα που είναι ίσο με τη συνολική υπεραξία. Αν υποθέσουμε ότι οι καπιταλιστές δαπανούν όλο το εισόδημά τους για να αγοράσουν αγαθά πολυτελείας, τότε έχουμε μόνο απλή αναπαραγωγή του συστήματος, δεν υπάρχει, δηλαδή, συσσώρευση κεφαλαίου και οικονομική ανάπτυξη. Για να προκύψει ανάπτυξη, πρέπει οι καπιταλιστές να περικόψουν τις αγορές αγαθών πολυτελείας και να αφιερώσουν ένα μέρος της υπεραξίας για την αγορά πρόσθετων κεφαλαιουχικών αγαθών και εργασιακής δύναμης. Τα πρόσθετα κεφαλαιουχικά αγαθά αυξάνουν την παραγωγική ικανότητα του συστήματος (του τομέα I), ενώ η πρόσθετη εργασιακή δύναμη αυξάνει τη ζήτηση μέσων κατανάλωσης (του τομέα II). Η τελευταία, όμως, μειώνεται συνολικά, λόγω της μεγαλύτερης μείωσης της ζήτησης καταναλω-

τικών αγαθών εκ μέρους των καπιταλιστών. Αυτή η εξέλιξη ακυρώνει τις όποιες προσπάθειες για συσσώρευση κεφαλαίου και διευρυμένη αναπαραγωγή, επειδή στη θεωρία υποκατανάλωσης η παραγωγή καταναλωτικών αγαθών θεωρείται ο απώτερος σκοπός της λειτουργίας του συστήματος και η ζήτηση για το προϊόν του τομέα Ι είναι παράγωγο της ζήτησης για το προϊόν του τομέα ΙΙ. Οι καπιταλιστές περικρίπτοντας τις δαπάνες για αγαθά πολυτελείας και προσπαθώντας να συσσωρεύσουν, αφενός έχουν διευρύνει την παραγωγική δυνατότητα του συστήματος και αφετέρου έχουν μειώσει τη ζήτηση για καταναλωτικά αγαθά. Και οι δύο εξελίξεις — και ιδιαίτερα η δεύτερη — έχουν ως αποτέλεσμα τη μείωση της επενδυτικής δαπάνης την επόμενη περίοδο, μέχρις ότου το σύστημα ισορροπήσει σε επίπεδα κοντά στην απλή αναπαραγωγή, δηλαδή στην οικονομική στασιμότητα και την απουσία αξιόλογης ανάπτυξης. Έτσι, η καπιταλιστική συσσώρευση παρουσιάζεται ως μια αυτοαυαιρούμενη διαδικασία.

Στην πιο πρόσφατη εκδοχή της η θεωρία της υποκατανάλωσης συνδυάζεται με τη θεωρία για τα μονοπώλια, τα οποία από τη μια εντείνουν την εκμετάλλευση της εργατικής τάξης στην παραγωγή αυξάνοντας το ποσοστό και τη μάζα της υπεραξίας και από την άλλη αμβλύνουν τη γενικότερη τάση για τεχνολογική μεταβολή, επένδυση και συσσώρευση ούτως ώστε να διατηρήσουν την προνομιακή θέση που κατέχουν στην αγορά. Έτσι, με την εμφάνιση και την κυριαρχία των μονοπωλίων στην οικονομία η ζήτηση γενικά μειώνεται επιδεινώνοντας την εγγενή, ούτως ή άλλως, τάση του καπιταλισμού για στασιμότητα. Ωστόσο, η εμπειρική πραγματικότητα των αναπτυσσόμενων καπιταλιστικών οικονομιών έχει να παρουσιάσει πολλά παραδείγματα αντίθετα με αυτές τις προβλέψεις. Σύμφωνα με τους θεωρητικούς της υποκατανάλωσης, οι όποιες περιόδοι ταχύρυθμης ανάπτυξης έχουν παρατηρηθεί ιστορικά στην εξέλιξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, βασίζονται κυρίως σε εξωγενείς, μη συστηματικούς παράγοντες, που ανεβάζουν σημαντικά τη συνολική ζήτηση. Ως τέτοιοι παράγοντες αναφέρονται συνήθως οι ανακαλύψεις νέων τεχνολογιών και προϊόντων (σιδηρόδρομοι, αυτοκίνητα, οικιακός εξοπλισμός κ.λπ.), πόλεμοι, ανακαλύψεις νέων αγορών, ο παρεμβατικός ρόλος του κράτους κ.λπ.

Όπως αναφέραμε προηγουμένως, η θεωρία της υποκατανάλωσης μπορεί, ανάλογα με το συγγραφέα, να πάρει το χαρακτήρα εγγενούς ή συγκυριακής θεωρίας κρίσης. Στη θεωρία της Rosa Luxemburg (1913), η εκδήλωση της κρίσης αναβάλλεται για όσο καιρό τα κεφάλαια των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών οικονομιών διοχετεύουν το προϊόν τους

στις αγορές των μη καπιταλιστικών οικονομιών. Καθώς όμως αυτή η διαδικασία έχει ένα σαφές όριο, η εκδήλωση μιας παγκόσμιας οικονομικής κρίσης γίνεται αναπόφευκτη καθιστώντας τη θεωρία της Luxemburg μια εγγενή θεωρία κρίσης. Αντίθετα, στη θεωρία του Sweezy (1981), που είναι αρκετά επηρεασμένη από την κενσιανή θεωρία, το κράτος μπορεί να εξουδετερώσει την εγγενή τάση για οικονομική στασιμότητα αυξάνοντας τις δαπάνες του και απορροφώντας ένα σημαντικό μέρος του πλεονάσματος που δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί υπό κανονικές συνθήκες. Έτσι, η πραγματική εξέλιξη εξαρτάται κάθε φορά σε μεγάλο βαθμό από την κατεύθυνση της κρατικής πολιτικής, η οποία όμως, σύμφωνα με τον Sweezy, ελέγχεται από τα μονοπώλια (που λόγω της θέσης τους προκαλούν και έχουν συμφέρον από τις καταστάσεις οικονομικής στασιμότητας), γεγονός που κάνει ελάχιστα πιθανή τη συνειδητή δράση του κράτους για την τόνωση της οικονομικής δραστηριότητας και ανάπτυξης.

Μια ενδιαφέρουσα εκδοχή της θεωρίας της υποκατανάλωσης περιέχεται στο πρόσφατο έργο του Clarke (1990, 1994). Στη θεωρία αυτή συνυπάρχουν η τάση για συνεχή ορθολογικοποίηση και μηχανοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας, και για τη συνακόλουθη αύξηση του ποσοστού και της μάζας της υπεραξίας, καθώς και η εγγενής τάση για υπερσυσώρευση κεφαλαίου και η αδυναμία πραγματοποίησης του δυνητικού προϊόντος, λόγω του περιορισμένου μεγέθους της συνολικής αγοράς ή των επιμέρους τομέων της οικονομίας. Έτσι στο σχήμα του Clarke είναι: ανταγωνισμός → τεχνολογική μεταβολή → αύξηση παραγωγικότητας → αύξηση ποσοστού και μάζας υπεραξίας → υπερσυσώρευση κεφαλαίου, εμφάνιση *δυσαναλογιών* (disproportionalities) και έλλειψης επαρκούς ενεργού ζήτησης, το κομβικό σημείο, όμως, για την εκδήλωση της κρίσης, δηλαδή η επέκταση της παραγωγικής ικανότητας του συστήματος πέρα από τα όρια που μπορεί να απορροφήσει η αγορά, δε θεμελιώνεται θεωρητικά με έναν επαρκή τρόπο και στηρίζεται κυρίως στην επίκληση των *δυσαναλογιών* που αναπόφευκτα περιέχει η ανάπτυξη των επιμέρους τομέων μιας καπιταλιστικής οικονομίας.

5.3.2 Θεωρία της συμπίεσης των κερδών

Ένα μεγάλο μέρος της θεωρητικής κριτικής στη μαρξική θεωρία της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους στηρίχτηκε στο *Θεώρημα του Okishio* (Okishio, 1961). Το θεώρημα αυτό αποτέλεσε αφενός μια ι-

σχυρή κριτική της μαρξικής θεωρίας της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους και αφετέρου τη βάση για την ανάδειξη μιας ανταγωνιστικής θεωρίας κρίσης, η οποία βασίζεται επίσης στην πτώση του ποσοστού κέρδους, αλλά αυτή τη φορά ως αποτέλεσμα της αύξησης των μισθών (με ρυθμούς μεγαλύτερους από την αύξηση της παραγωγικότητας) και, συνεπώς, της *συμπίεσης των κερδών* (profit squeeze). Επομένως, πριν αναφερθούμε στην καθεαυτού θεωρία της συμπίεσης των κερδών, είναι σκόπιμο να συζητήσουμε λεπτομερειακά το Θεώρημα του Okishio.

Σύμφωνα με το Θεώρημα του Okishio, κάτω από συνθήκες τέλει ανταγωνισμού οι νέες και πιο αποτελεσματικές μέθοδοι παραγωγής που υιοθετούνται από τους επιμέρους καπιταλιστές δεν μπορούν παρά να έχουν ως αποτέλεσμα την αύξηση του ποσοστού κέρδους για όλη την οικονομία, όταν γενικεύεται η χρήση τους από όλα τα ατομικά κεφάλαια (Σχήμα 6α). Σε όρους ενός αριθμητικού παραδείγματος, αν υποθέσουμε ότι το τρέχον γενικό ποσοστό κέρδους είναι 25% και αν η καινούργια μέθοδος παραγωγής που υιοθετείται έχει ένα ποσοστό κέρδους της τάξης του 30%, τότε, με την πάροδο του χρόνου, όταν θα έχει επικρατήσει η καινούργια τεχνική σε όλη την οικονομία και οι τιμές θα έχουν πέσει λόγω του χαμηλότερου κόστους και της διακλαδικής εξίσωσης του ποσοστού κέρδους, το καινούργιο γενικό ποσοστό κέρδους θα είναι π.χ. 27% αντί του 25% που ήταν πριν την εφαρμογή της καινούργιας τεχνικής. Αυτό, σύμφωνα με τον Okishio συμβαίνει, διότι:

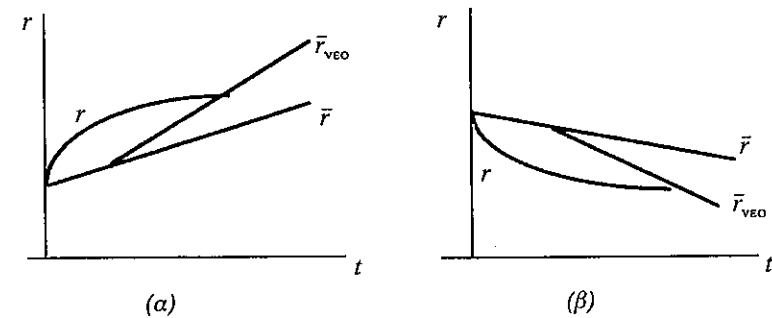
- η πιο αποτελεσματική μέθοδος αυξάνει την παραγωγικότητα της εργασίας.
- ο πραγματικός μισθός υποτίθεται ότι παραμένει σταθερός, κυρίως επειδή
- οι καπιταλιστές επιλέγουν την τεχνική εκείνη που, έστω και αν συνεπάγεται την κεφαλαιοποίηση της παραγωγής,¹¹ δηλαδή την αύξηση του λόγου κεφαλαίου-προϊόντος, δεν αντισταθμίζει την όποια αύξηση του ποσοστού υπεραξίας που συνεπάγονται οι ανωτέρω δύο συν-

¹¹ Το θεώρημα διατυπώθηκε αρχικά από τον Okishio σε όρους κυκλοφορούντος κεφαλαίου. Αργότερα ο Roemer (1981) — αλλά και ο Nakatani (1979), μαθητής του Okishio — επαναδιατύπησε το θεώρημα εισάγοντας στην ανάλυσή του και πάγιο κεφάλαιο· ωστόσο, διατήρησε την υπόθεση του τέλει ανταγωνισμού.

θήκες και, έτσι, το ποσοστό κέρδους αυξάνεται ακόμη και σε αυτήν την περίπτωση.

Σημειώνουμε ότι το Θεώρημα του Okishio υποθέτει μια οικονομία σε κατάσταση ισορροπίας και, κατά συνέπεια, οι τιμές παραγωγής της συμπίπτουν με τις τιμές αγοράς. Επομένως, το Θεώρημα είναι πιθανό να μην ισχύει στην περίπτωση που οι τιμές παραγωγής διαφέρουν από τις τιμές αγοράς. Αυτό, όμως, είναι ένα εμπειρικό ζήτημα, που δε θα μας απασχολήσει.

ΣΧΗΜΑ 6: Το ποσοστό κέρδους μετά από τεχνολογική μεταβολή

Το Θεώρημα του Okishio σε μαθηματικούς όρους διατυπώνεται ως εξής: Αν θεωρήσουμε τον τύπο των τιμών παραγωγής (με κυκλοφορούν κεφάλαιο μόνο), με δεδομένο πραγματικό μισθό και τέλει ανταγωνισμό, τότε οι τιμές σε συνθήκες ισορροπίας εξισώνονται με το κόστος παραγωγής:

$$p = (1+r)p(A+ba_o),$$

όπου p = το διάνυσμα των τιμών παραγωγής, r = το ποσοστό κέρδους, A = η μήτρα των τεχνολογικών συντελεστών, b = το διάνυσμα των αγαθών που αποτελούν τον πραγματικό μισθό των εργατών και a_o = το διάνυσμα των άμεσων συντελεστών εργασίας.¹² Η παραπάνω σχέση γράφεται υπό μορφή ιδιοεξίσωσης:

¹² Τα ζητήματα προσδιορισμού των διαφόρων ειδών τιμών συζητούνται διεξοδικά στο Κεφάλαιο 6. Στο ίδιο κεφάλαιο παραθέτουμε και ένα παράρτημα για την κατασκευή αυτών των μητρών και διανυσμάτων με στοιχεία της ελληνικής οικονομίας.

$$p\lambda = p(A + ba_0) \text{ ή } p\lambda = pM,$$

όπου η $M = (A + ba_0)$ είναι μια μη διασπώμενη και μη αρνητική μήτρα, της οποίας η μέγιστη ιδιοτιμή, η $\lambda = 1/1+r$ — σύμφωνα με το πρώτο από τα θεωρήματα των Perron-Frobenius — είναι η μόνη ιδιοτιμή που συνδέεται με ένα μοναδικό και ταυτόχρονα θετικό ιδιοδιάνυσμα, που αντιστοιχεί στο διάνυσμα των σχετικών τιμών παραγωγής.¹³

Έστω ότι μια καινούργια τεχνολογία, η (A', a'_0) , είναι διαθέσιμη στους επιχειρηματίες. Η καινούργια τεχνολογία έχει νόημα να εισαχθεί μόνον όταν με δεδομένο τον πραγματικό μισθό είναι κερδοφόρα στις τρέχουσες τιμές — δηλαδή, για την καινούργια τεχνολογία θα πρέπει να ισχύει:

$$p > (1+r)p(A' + ba'_0),$$

όπου όλα ή κάποια από τα στοιχεία της μήτρας A' είναι μικρότερα και κανένα δεν είναι μεγαλύτερο από τα αντίστοιχα στοιχεία της αρχικής μήτρας A . Ομοίως, όλα ή μερικά από τα στοιχεία του διανύσματος a'_0 είναι μικρότερα και κανένα δεν είναι μεγαλύτερο των αντίστοιχων στοιχείων του διανύσματος a_0 . Η παραπάνω ανισότητα υποδηλώνει μια κατάσταση ανισορροπίας, η οποία δεν μπορεί παρά να είναι προσωρινή. Στην καινούργια κατάσταση ισορροπίας θα έχουμε ένα καινούργιο ιδιοδιάνυσμα σχετικών τιμών ισορροπίας p' , που θα αντιστοιχεί στο καινούργιο ποσοστό κέρδους r' , το οποίο υπολογίζεται από την καινούργια μέγιστη ιδιοτιμή λ' της μήτρας $M' = (A' + ba'_0)$. Σύμφωνα με το τρίτο θεώρημα των Perron-Frobenius, γνωρίζουμε ότι η μέγιστη ιδιοτιμή μιας μη διασπώμενης και μη αρνητικής τετραγωνικής μήτρας είναι συνεχής και αύξουσα συνάρτηση των στοιχείων της.¹⁴ Με άλλα λόγια, εφόσον

$$M > M', \text{ τότε } \lambda(M) > \lambda(M'), \text{ οπότε } 1/1+r > 1/1+r' \text{ και } r' > r$$

Επομένως, αν το ποσοστό κέρδους στην πραγματικότητα παρουσιάζει πτωτική τάση, αυτό δεν μπορεί παρά να οφείλεται στην αύξηση του πραγματικού μισθού σε επίπεδα τέτοια που να «συμπιέζουν τα κέρδη» και, πιο συγκεκριμένα, να εξουδετερώνουν τη θετική επίδραση της τεχνολογικής μεταβολής στο ποσοστό κέρδους. Έτσι, αυτή η θεωρία ου-

¹³ Για μια σύντομη και ταυτόχρονα περιεκτική εισαγωγή σε αυτές τις μαθηματικές έννοιες παραπέμπουμε στο Παράρτημα του βιβλίου του Pasinetti (1977).

¹⁴ Η αρίθμηση των θεωρημάτων των Perron-Frobenius ακολουθεί την αρίθμηση που δίνει ο Pasinetti (1977) στο Παράρτημα του βιβλίου του.

σιαστικά αναδεικνύει την αύξηση των μισθών ως τη βασική αιτία της πτώσης του ποσοστού κέρδους.

Εδώ, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το Θεώρημα που αποδίδεται στον Okishio¹⁵ αποτελεί μια πολύ ισχυρή κριτική στο μαρξικό επιχειρήμα περί της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους λόγω της τεχνολογικής μεταβολής. Όπως, όμως, σημειώνει ο Negishi (1989), το θεώρημα αυτό βασίζεται σε μια σειρά από περιοριστικές υποθέσεις και, κατά συνέπεια, δεν μπορεί να συμπεριλάβει όλες τις πλευρές του μαρξικού επιχειρήματος. Το Θεώρημα στη συνηθισμένη του μορφή έχει προκαλέσει τις ακόλουθες κριτικές, οι οποίες βασίζονται κατά κύριο λόγο στο άρθρο του Shaikh (1978b).

1. Η πρώτη κριτική αφορά την υπόθεση του τέλει ανταγωνισμού που υιοθετείται στο Θεώρημα αυτό. Πράγματι, μόνο σε ένα τέτοιο περιβάλλον οι επιχειρηματίες έχουν την άνεση να επιλέγουν τεχνικές με δεδομένη την τιμή και μόνο στον τέλει ανταγωνισμό οι επιχειρηματίες δεν έχουν να φοβηθούν τίποτε σε σχέση με την τακτική που θα ακολουθήσουν οι άλλες επιχειρήσεις. Οι δραστηριότητες της κάθε επιχείρησης ξεχωριστά δεν επηρεάζουν το συνολικό αποτέλεσμα. Καθεμιά από αυτές τις επιχειρήσεις είναι απειροελάχιστα μικρή για να επιτεθεί σε άλλες ή να δεχτεί επιθέσεις από άλλες επιχειρήσεις. Σε ένα τέτοιο «ανταγωνιστικό» περιβάλλον έχει πράγματι νόημα να υποστηριχθεί ότι υπάρχει επιλογή τεχνικής που για δεδομένες τιμές οδηγεί σε υψηλότερο και όχι σε χαμηλότερο ποσοστό κέρδους.
2. Μεταβολές στις τιμές είναι δυνατές, μόνον εφόσον υπάρχουν μεταβολές στο μοναδιαίο κόστος παραγωγής. Και «η μείωση στο κόστος παραγωγής είναι το κύριο όπλο των επιχειρήσεων στη μάχη του ανταγωνισμού». Η μείωση του μοναδιαίου κόστους ως κριτηρίου επιλογής τεχνικής συνεπάγεται ότι οι καπιταλιστές θα αναγκαστούν να υιοθετήσουν καινούργιες, πιο μηχανοποιημένες (επομένως έντασης κεφαλαίου) τεχνικές, οι οποίες κατά κανόνα χαρακτηρίζονται από αρχικά χαμηλότερο ποσοστό κέρδους αλλά μεγαλύτερα περιθώρια κέρδους, λόγω του χαμηλότερου μοναδιαίου κόστους. Το ποσοστό κέρδους που τελικά επικρατεί, είναι το υψηλότερο του κλάδου και είναι αυτό των καινοτόμων επιχειρήσεων, οι οποίες λόγω του χαμη-

¹⁵ Ο Negishi (1989) παρουσιάζει μια διαφορετική απόδειξη του Θεωρήματος αυτού, το οποίο όμως θεωρεί ότι οφείλεται στον Shibata που το δημοσίευσε το 1933. Αυτός είναι ο λόγος που το Θεώρημα αυτό ο Negishi το ονομάζει Shibata-Okishio.

λότερου κόστους είναι σε θέση να μειώσουν τις τιμές και να περιορίσουν τα κέρδη και το ποσοστό κέρδους των ανταγωνιστικών επιχειρήσεων μέχρι του τελικού αφανισμού τους, αν αυτές δεν υιοθετήσουν την καινούργια τεχνική.

Η επιδίωξη των καπιταλιστών για αύξηση των περιθωρίων κέρδους μέσω της μείωσης του κόστους παραγωγής, που υποστήριξε ο Shaikh (1980) απηχεί ουσιαστικά την επιχειρηματολογία του Marx, όπως φαίνεται από το ακόλουθο χωρίο:

Κανένας καπιταλιστής δεν εισάγει με τη θέλησή του μια νέα μέθοδο παραγωγής, όσο παραγωγική και αν είναι, όσο και αν αυξάνει το ποσοστό της υπεραξίας, εφόσον μειώνει το ποσοστό του κέρδους. Αλλά κάθε νέα τέτοια μέθοδος παραγωγής φτναινει τα εμπορεύματα. Γι' αυτό στην αρχή ο κεφαλαιοκράτης τα πουλά πάνω από την τιμή παραγωγής τους, ίσως και πάνω από την αξία τους. Καρπώνεται τη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στα έξοδα παραγωγής τους και στην αγοραία τιμή των υπόλοιπων εμπορευμάτων που έχουν παραχθεί με υψηλότερο κόστος παραγωγής. Αυτό μπορεί να το κάνει, γιατί ο μέσος όρος του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας για την παραγωγή αυτών των εμπορευμάτων είναι μεγαλύτερος από το χρόνο εργασίας που απαιτείται με τη νέα μέθοδο παραγωγής. Η διαδικασία παραγωγής του στέκει πάνω από το μέσο όρο της κοινωνίας. Ο ανταγωνισμός, όμως, τη γενικεύει και την υποτάσσει στο γενικό νόμο. Τότε αρχίζει η πτώση του ποσοστού του κέρδους, ίσως πρώτα σε αυτή τη σφαίρα παραγωγής, που έπειτα εξισώνεται με τις άλλες. Έτσι, η πτώση αυτή είναι εντελώς ανεξάρτητη από τη θέληση του κεφαλαιοκράτη.

(Marx, *Κεφάλαιο III*, σελ. 264-265)

Η επιχειρηματολογία αυτή οδήγησε ορισμένους μαρξιστές οικονομολόγους¹⁶ στο να θεωρήσουν ότι το μαρξικό επιχείρημα συνεπάγεται πως οι καπιταλιστές δεν επιλέγουν τεχνικές με βάση το ποσοστό κέρδους αλλά με βάση το υψηλότερο περιθώριο κέρδους και το χαμηλότερο ποσοστό κέρδους. Ωστόσο, μια προσεκτικότερη εξέταση του ζητήματος δείχνει ότι η επιλογή τεχνικής, σε τελική ανάλυση, γίνεται με βάση το υψηλότερο ποσοστό κέρδους, το οποίο αντιστοιχεί σε μεγαλύτερο

¹⁶ Παραπέμπουμε στη συζήτηση που ακολούθησε το άρθρο του Shaikh (1978b) στις σελίδες του Cambridge Journal of Economics (1980).

περιθώριο κέρδους, αν ληφθεί υπόψη η μείωση της τιμής λόγω του ανταγωνισμού. Επομένως, η τεχνολογική μεταβολή οδηγεί σε χαμηλότερο μεταβατικό ποσοστό κέρδους (transitional rate of profit) και, άρα, σε πτώση στο γενικό ποσοστό κέρδους, όπως απεικονίζεται στο Σχήμα 6β.

Σημειώνουμε ακόμη ότι η καινούργια τεχνική θα υιοθετηθεί από τους επιχειρηματίες ή, καλύτερα, οι επιχειρηματίες θα εξαναγκαστούν να υιοθετήσουν την καινούργια τεχνική, αν έχει χαμηλότερο μέσο κόστος, υπό τον περιορισμό ότι το μεταβατικό ποσοστό κέρδους αυτής της καινούργιας τεχνικής είναι μεγαλύτερο από το επιτόκιο.¹⁷ Αν με r και k συμβολίσουμε το προηγούμενο μέσο ποσοστό κέρδους και το μέσο κόστος αντίστοιχα, ενώ τα ίδια σύμβολα τονισμένα αναφέρονται στα μεταβατικά μεγέθη και αν με i συμβολίσουμε το επιτόκιο, τότε η λειτουργία του πραγματικού ανταγωνισμού οδηγεί στις ακόλουθες συνθήκες:

$$\begin{aligned} k' &< k \\ c^f &> c^f \\ r, r' &> i \end{aligned}$$

Η πρώτη ανισότητα $c' + v' = k' < k = c + v$ οφείλεται στην αύξηση του πάγιου κεφαλαίου ανά μονάδα παραγόμενου προϊόντος (c^f),¹⁸ με άλλα λόγια, στην αύξηση τόσο των μηχανημάτων όσο και των εγκαταστάσεων το πάγιο κεφάλαιο ανά μονάδα παραγόμενου προϊόντος αυξάνεται, όπως επίσης αυξάνονται και οι πρώτες ύλες και υλικά (ηλεκτρισμός, καύσιμα κ.λπ.) ανά μονάδα παραγόμενου προϊόντος.¹⁹

Η σχέση μεταξύ του μοναδιαίου κόστους παραγωγής και του πάγιου

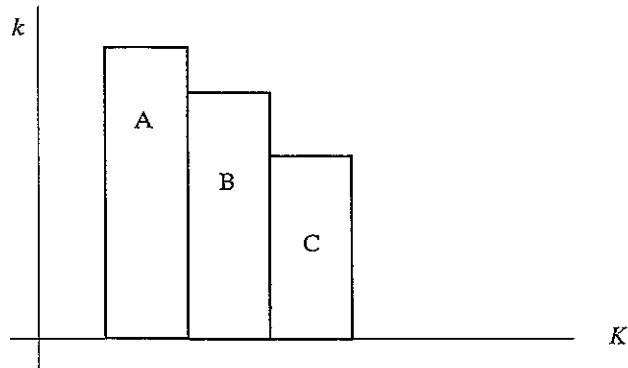
¹⁷ Ενώ ο Shaikh (1978b) αναφέρεται ρητά σε αυτά τα ζητήματα, στη συζήτηση που επακολούθησε χρεώθηκε (λαθεμένα) τον ισχυρισμό ότι οι επιλογές τεχνικής γίνονται με βάση τα περιθώρια κέρδους και όχι το ποσοστό κέρδους. Οι κριτικές αυτές, όμως, δεν ισχύουν, όταν ληφθεί υπόψη ο χρόνος, ο πραγματικός ανταγωνισμός και το πάγιο κεφάλαιο.

¹⁸ Πιο συγκεκριμένα, στο συνολικό προκαταβεβλημένο κεφάλαιο που συμπεριλαμβάνει μαζί με το πάγιο και το κυκλοφορούν προκαταβεβλημένο κεφάλαιο. Χάρην απλότητας, όμως, χρησιμοποιούμε μόνο το πάγιο κεφάλαιο, το οποίο ούτως ή άλλως κυριαρχεί πάνω στο κυκλοφορούν. Τις έννοιες αυτές τις συζητάμε στο Παράρτημα αυτού του κεφαλαίου.

¹⁹ Η Carter (1970) στο βιβλίο της περί δομικής μεταβολής επιβεβαιώνει τα ανωτέρω αποτελέσματα χρησιμοποιώντας στοιχεία εισροών-εκροών για την οικονομία των ΗΠΑ. Τα ίδια αποτελέσματα αναφορικά με τις απαιτήσεις σε χρόνο εργασίας και σε πάγιο κεφάλαιο εντοπίσαμε αρχικά στο βιβλίο του Σκούντζου (1980), τα οποία επιβεβαιώνουμε και εμείς στον υπολογισμό (με ποιοτικά καλύτερα στοιχεία) διαφόρων τιμών (άμεσων, παραγωγής) στο κεφάλαιο 6 του βιβλίου.

κεφαλαίου ανά μονάδα παραγόμενου προϊόντος, ενώ έχει προκαλέσει τόσο σύγχυση σε οικονομολόγους μαρξιστές και μη,²⁰ εντούτοις είναι πολύ σαφής στον επιχειρηματικό κόσμο, τουλάχιστον όπως αυτό μπορεί να διαπιστωθεί από ένα καθιερωμένο εγχειρίδιο της χρηματοοικονομικής ανάλυσης των Weston και Brigham. Στο Σχήμα 7, που βασίζεται στο βιβλίο των Weston και Brigham (1982, σελ. 146), παρατίθενται τρία επενδυτικά σχέδια ή εγκαταστάσεις (plants), τα Α, Β και C, καταταγμένα ανάλογα με τις απαιτήσεις τους σε πάγιο κεφάλαιο K και με το αντίστοιχο κόστος ανά μονάδα παραγόμενου προϊόντος (k).

ΣΧΗΜΑ 7: Κεφαλαιοποίηση και μοναδιαίο κόστος παραγωγής

Η εγκατάσταση Α έχει τις χαμηλότερες απαιτήσεις σε πάγιο κεφάλαιο ανά μονάδα προϊόντος (K), ωστόσο έχει και το υψηλότερο μέσο κόστος (k). Η εγκατάσταση Β έχει μεγαλύτερες απαιτήσεις σε πάγιο κεφάλαιο ανά μονάδα προϊόντος και χαμηλότερο μέσο κόστος. Τέλος, η εγκατάσταση C έχει τις μεγαλύτερες απαιτήσεις σε πάγιο κεφάλαιο, ταυτόχρονα όμως έχει και το χαμηλότερο μοναδιαίο κόστος από τις δύο άλλες εγκαταστάσεις. Αν η επιλογή εγκατάστασης (και, άρα, τεχνολογίας) από μια επιχείρηση γινόταν σύμφωνα με το Θεώρημα του Okishio,

²⁰ Η σύγχυση αυτή οφείλεται, κατά κύριο λόγο, στην υιοθέτηση της έννοιας του τέλει ανταγωνισμού (κοινή τόσο στους ορθόδοξους οικονομολόγους όσο και σε πολλούς ετερόδοξους οικονομολόγους). Πράγματι, σε συνθήκες τέλει ανταγωνισμού, οι επιχειρήσεις δεν έχουν κίνητρο ούτε για την υιοθέτηση καινούργιων τεχνολογιών, αλλά ούτε για τη μείωση της τιμής τους ούτε να αυξήσουν το μερίδιό τους στην αγορά κ.ο.κ.

τότε η εγκατάσταση Α θα ήταν αυτή που θα επέλεγε ο επιχειρηματίας, επειδή είναι φθηνότερη από τις άλλες δύο και άρα υπόσχεται υψηλότερα κέρδη. Όπως, όμως, υποστηρίζουν οι Weston και Brigham, η εγκατάσταση C είναι αυτή που στην πραγματικότητα υπερέρχει ως προς το κόστος έναντι των δύο άλλων εναλλακτικών εγκαταστάσεων. Ο λόγος είναι ότι η επιχείρηση που θα έχει την εγκατάσταση C υπό τις παρούσες συνθήκες προσωρινά μόνο θα κερδίζει χαμηλότερο ποσοστό κέρδους σε σχέση με τις δύο άλλες εγκαταστάσεις. Η κατάσταση, όμως, αλλάζει ραγδαία, αν η επιχείρηση με την εγκατάσταση C χαμηλώσει την τιμή του προϊόντος της ακόμη και κάτω από το κόστος της επιχείρησης Α. Σε μια τέτοια περίπτωση, το περιθώριο κέρδους όλων των επιχειρήσεων πέφτει, αλλά το περιθώριο κέρδους της επιχείρησης C εξακολουθεί να είναι το μεγαλύτερο, με δεδομένο ότι η C αυξάνει το μερίδιό της στην αγορά (λόγω του εκτοπισμού των μη ανταγωνιστικών επιχειρήσεων) και, άρα, τη μάζα των κερδών της. Η επιχείρηση με την εγκατάσταση C, σύμφωνα με τους δύο συγγραφείς, καταλήγει να είναι αυτή με το τελικά υψηλότερο ποσοστό κέρδους. Επομένως, θεμελιώνεται έτσι μια αντίστροφα αναλογική σχέση μεταξύ του μοναδιαίου κόστους και του παγίου κεφαλαίου ανά μονάδα προϊόντος. Πράγμα που σημαίνει ότι τα περιθώρια κέρδους είναι ευθέως αναλογικά του παγίου κεφαλαίου ανά μονάδα προϊόντος: μια σχέση που παρουσιάζεται ως η τυπική περίπτωση στη σχετική βιβλιογραφία.

Αναφέραμε στην αρχή αυτού του τμήματος πως, με βάση την κριτική του θεωρήματος του Okishio στο μαρξικό νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους λόγω της αυξανόμενης οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου, δημιουργήθηκε η θεωρία της συμπίεσης των κερδών. Αυτή η θεωρία κρίσης, στη μακροχρόνια εκδοχή της, διατείνεται ότι η βασική αιτία των καπιταλιστικών οικονομικών κρίσεων (που εκφράζονται με την πτώση του ποσοστού κέρδους) είναι η αύξηση των πραγματικών μισθών πάνω από τους ρυθμούς αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας ή, ακόμη, και η συνειδητή επιβράδυνση των ρυθμών αύξησης της παραγωγικότητας από τους εργαζόμενους ως ειδικό αποτέλεσμα της μορφής που μπορεί να πάρει η ταξική πάλη της εργασίας με το κεφάλαιο στο χώρο της παραγωγικής διαδικασίας.

Η ανάλυση αυτή βρίσκεται σε μερική αντιστοιχία με τα επιχειρήματα μαρξιστών, όπως ο Dobb, ο οποίος υποστήριξε ότι η αύξηση των μισθών²¹ και η πτώση του ποσοστού κέρδους που προκαλεί αποτελεί το

²¹ Όταν και για όποιους λόγους συμβαίνει, δηλαδή κυρίως στην περίπτωση της ➤

βασικό λόγο για τη μηχανοποίηση και τη συνακόλουθη κεφαλαιοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας, δηλαδή για την αντικατάσταση της ζωντανής εργασίας με σταθερό πάγιο κεφάλαιο. Αν αυτή η μηχανοποίηση και κεφαλαιοποίηση της παραγωγής δεν αντισταθμιστεί από αντίστοιχες αυξήσεις της παραγωγικότητας και του ποσοστού υπεραξίας, θα οδηγήσει σε περαιτέρω πτώση του ποσοστού κέρδους (Dobb, 1937). Το επιχείρημα του Dobb είναι συνδυασμός της θεωρίας της «συμπίεσης των κερδών» λόγω της αύξησης των μισθών και της μαρξικής ανάλυσης για την αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου. Όμως, η πρωταρχική, η γενεσιουργός αιτία της κρίσης είναι η αύξηση των μισθών και η λόγω αυτής μείωση των κερδών, που τροφοδοτεί στη συνέχεια την τάση για αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου.

Η θεωρία της συμπίεσης των κερδών στηριζόμενη στο θεώρημα του Okishio υποστηρίζει ότι η τεχνική πρόοδος στον καπιταλισμό έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση του ποσοστού κέρδους. Αυτή η αύξηση είναι συνέπεια της αύξησης στην παραγωγικότητα της εργασίας ($y = Y/N$) από την εισαγωγή νέων μεθόδων παραγωγής, και της (εξαιρετικής σημασίας για την όλη θεωρία) υπόθεσης ότι ο λόγος κεφαλαίου-προϊόντος (K/Y) μένει σταθερός ή ότι δεν αυξάνεται τόσο πολύ, ώστε να προκαλέσει μείωση του ποσοστού κέρδους. Το καθαρό ποσοστό κέρδους²² ως συνάρτηση του πραγματικού μισθού, της παραγωγικότητας και του λόγου κεφαλαίου-προϊόντος, δίνεται από τη σχέση:

$$r = \frac{\Pi}{K} = \frac{(Y - W)}{K} = \frac{1 - W}{Y} = \frac{1 - \frac{W}{N}}{Y/N} = \frac{1 - w}{K} = \frac{y}{K}$$

όπου, r = ποσοστό κέρδους, Π = μάζα (καθαρών) κερδών, K = απόθεμα κεφαλαίου, Y = νέα αξία, W = σύνολο μισθών, N = αριθμός εργατών, $w = W/N$ = μέσος πραγματικός μισθός και $y = Y/N$ = παραγωγικότητα της εργασίας.

► συσσώρευσης κεφαλαίου με σταθερή οργανική σύνθεση κεφαλαίου και την επακόλουθη εξάντληση του «κεφεδρικού στρατού εργασίας», όπως αναλύεται από τον Marx στο πρώτο μέρος του κεφ. 25 του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*.

²² Το καθαρό ποσοστό κέρδους, όπως ορίζεται εδώ, διαφέρει από το γενικό μαρξικό ποσοστό κέρδους, επειδή στον αριθμητή έχουμε τα καθαρά κέρδη και όχι το σύνολο της υπεραξίας.

Όπως αναφέραμε πιο πάνω, η θεωρία της συμπίεσης των κερδών ουσιαστικά διατείνεται ότι οι καπιταλιστές είναι ελεύθεροι να επιλέγουν²³ εκείνες τις μεθόδους παραγωγής που αυξάνουν το ποσοστό κέρδους για τους ίδιους αλλά και για το σύνολο της οικονομίας, ενώ σύμφωνα με τη θεωρία ανταγωνισμού του Marx οι καπιταλιστές που πρώτοι θα επιλέξουν την πιο παραγωγική τεχνική απολαμβάνουν, αρχικά τουλάχιστον, ένα ποσοστό κέρδους υψηλότερο από αυτό των ανταγωνιστών τους (αυτό άλλωστε είναι και το κίνητρο για την υιοθέτηση των νέων τεχνικών)· αλλά, με τη γενίκευση της χρησιμοποίησης της τεχνικής και τη συνακόλουθη κεφαλαιοποίηση της παραγωγής, το ποσοστό κέρδους μακροπρόθεσμα πέφτει και για τους ίδιους αλλά και για το σύνολο της οικονομίας.

Με αυτά τα δεδομένα, ο μόνος τρόπος για να υπάρξει μια παρατεταμένη πτώση στο ποσοστό κέρδους είναι η δημιουργία συνθηκών τέτοιων, που να επιτρέπουν συστηματικές αυξήσεις στους μισθούς πάνω από τη μακροχρόνια τάση αύξησης της παραγωγικότητας ή επιβράδυνση στο ρυθμό αύξησης της παραγωγικότητας, ώστε να πέσει κάτω από τη μακροχρόνια τάση του και να υποσκελιστεί από την αύξηση των πραγματικών μισθών. Αυτές οι συνθήκες²⁴ είναι η δημιουργία καταστάσεων πλήρους απασχόλησης στην αγορά εργασίας και κοινωνικής προστασίας των εργαζομένων, που διευκολύνουν τη συνδικαλιστική οργάνωση και ενισχύουν σημαντικά τη διαπραγματευτική θέση της εργατικής τάξης στην πάλη με το κεφάλαιο για τη διανομή του εισοδήματος και για τις συνθήκες εργασίας. Ο τρόπος με τον οποίο δημιουργούνται — ή θα μπορούσαν να δημιουργηθούν — αυτές οι συνθήκες είναι κυρίως μέσω της κρατικής δημοσιονομικής και νομισματικής πολιτικής καθώς και μέσω των διαφόρων μέτρων κοινωνικής πολιτικής που κατασκευάζουν ένα κοινωνικό δίκτυο προστασίας (social safety net) για την εργατική τάξη και την απομονώνουν και την προφυλάσσουν με αυτόν τον τρόπο από τις πλέον εκμεταλλευτικές συνθήκες της καπιταλιστικής αγοράς εργασίας. Χαρακτηριστικά είναι εδώ τα επιχειρήματα για «αποεμπόρευμα-

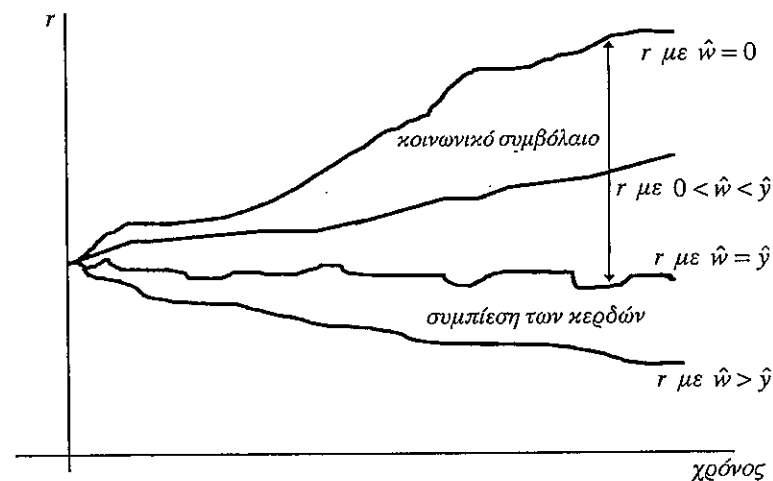
²³ Στη θεωρητική διαμάχη σχετικά με τη λογική συνέπεια (logical coherence) — στο περιοδικό *Cambridge Journal of Economics* — του μαρξικού νόμου έγινε φανερό ότι μεγάλο μέρος των διαφορών στις εκτιμήσεις οφείλεται στις διαφορετικές απόψεις για τη φύση του ανταγωνισμού σε μια καπιταλιστική οικονομία.

²⁴ Η δημιουργία αυτών των συνθηκών ερμηνεύεται ως το αποτέλεσμα της αυξανόμενης δύναμης της εργατικής τάξης (rising strength of labor) σε σχέση με αυτήν του κεφαλαίου, εξέλιξη που ως τελικό αποτέλεσμα έχει τη συμπίεση των κερδών και του ποσοστού κέρδους.

τοποίηση» της εργασιακής δύναμης στο σύγχρονο καπιταλισμό, με την έννοια ότι οι εργαζόμενοι βασίζονται για την αναπαραγωγή τους όλο και λιγότερο σε εμπορεύματα που αποκτούν με τον μισθό τους και όλο και περισσότερο σε εισόδημα και οφέλη που αποκομίζουν μέσω του κράτους και των δαπανών του (Bowles και Gintis 1982, Gough 1979, O'Connor 1984). Ειδικότερα, η σχολή των *κοινωνικών δομών συσσώρευσης* (social structures of accumulation) υποστηρίζει ότι η τελευταία οικονομική κρίση ήταν αποτέλεσμα της εξάντλησης της θετικής επίδρασης στη συσσώρευση κεφαλαίου του πλέγματος των *συμφωνιών* (accords) ανάμεσα στα διάφορα κοινωνικά στρώματα (κεφάλαιο, εργατικά συνδικάτα, κράτος, οργανώσεις πολιτών κ.λπ.) και των θεσμών στους οποίους είχαν υλοποιηθεί αυτοί οι διακανονισμοί (Bowles, Gordon και Weisskopf, 1983, 1986 και 1990). Από τα πιο σημαντικά αποτελέσματα αυτών των *συμφωνιών* ήταν η μείωση του *κόστους απώλειας εργασίας* (cost of job loss) για τους εργαζόμενους λόγω της αυξημένης κοινωνικής προστασίας των ανέργων²⁵ και της μεγάλης πιθανότητας εξεύρεσης εφάμιλλης με την προηγούμενη θέσης εργασίας (Bowles και Schor 1987, Schor 1987). Η εξέλιξη αυτή επηρέασε θετικά τη διαπραγματευτική θέση των εργαζομένων απέναντι στο κεφάλαιο και μεταφράστηκε σε μια επιβράδυνση του ρυθμού αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας, καθώς επίσης και σε μια αρνητική επίδραση στο ποσοστό κέρδους για τη μετά το 1973 περίοδο.

Η αντίθεση στην άποψη του Marx ότι η τεχνική πρόοδος στον καπιταλισμό συνεπάγεται αναπόφευκτα και την κεφαλαιοποίηση της παραγωγής, δηλαδή έναν αυξανόμενο λόγο κεφαλαίου-προϊόντος που παράγει μετά από κάποιο χρονικό διάστημα μια πτωτική τάση στο ποσοστό κέρδους, προσδίδει κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά στα πολιτικά συμπεράσματα και στις προτάσεις της θεωρίας της συμπίεσης των κερδών. Πιο συγκεκριμένα, εφόσον η τεχνική πρόοδος τείνει να αυξάνει και την παραγωγικότητα αλλά και το ποσοστό κέρδους διαχρονικά, η πραγματική συμπεριφορά του ποσοστού του κέρδους θα εξαρτάται από τους σχετικούς ρυθμούς αύξησης του πραγματικού μισθού και της παραγωγικότητας. Αν ο πραγματικός μισθός παραμένει σταθερός, τότε το ποσοστό κέρδους παρουσιάζει διαχρονικά τη μέγιστη δυνατή αύξη-

ΣΧΗΜΑ 8: Πραγματικός μισθός, παραγωγικότητα, ποσοστό κέρδους και «κοινωνικό συμβόλαιο»

ση ($\hat{w} = 0$ στο Σχήμα 8) με βάση τις αυξήσεις στην παραγωγικότητα. Από την άλλη πλευρά, αν ο πραγματικός μισθός αυξάνεται με το ρυθμό που αυξάνεται η παραγωγικότητα ($\hat{w} = \hat{y}$), το ποσοστό κέρδους θα παραμένει περίπου σταθερό και, φυσικά, μόνον αν ο μισθός αυξάνεται περισσότερο από την παραγωγικότητα ($\hat{w} > \hat{y}$), το ποσοστό κέρδους θα μειώνεται. Αυτό σημαίνει ότι υπάρχει ένα πεδίο όπου είναι μακροχρόνια δυνατή η ταυτόχρονη αύξηση του πραγματικού μισθού αλλά και του ποσοστού κέρδους, όταν οι μισθοί αυξάνονται με ρυθμό μικρότερο του ρυθμού αύξησης της παραγωγικότητας ($0 < \hat{w} < \hat{y}$). Αυτή μπορεί να είναι η περιοχή του αμοιβαίου οφέλους, του κοινωνικού συμβολαίου μεταξύ των κοινωνικών τάξεων στην οποία μπορούν να καταλήξουν, είτε έπειτα από απευθείας διαπραγματεύσεις είτε με τη μεσολάβηση και την καθοδήγηση του κράτους.

Τέλος το ποσοστό κέρδους εκφράζεται επίσης ως εξής:

$$r = \frac{\Pi}{K} = \frac{\frac{\Pi}{Y}}{\frac{K}{Y}}$$

²⁵ Η εμπειρική ορθότητα των επιχειρημάτων για το ρόλο του κράτους πρόνοιας απέναντι στο εισόδημα και το βιοτικό επίπεδο του συνόλου της εργατικής τάξης ελέγχεται στο κεφάλαιο 9 στη συζήτηση για τον ορισμό και τον υπολογισμό του καθαρού κοινωνικού μισθού στην ελληνική οικονομία.

όπου Π = κέρδη, Y = νέα αξία (καθαρό προϊόν), K = απόθεμα κεφαλαίου. Καθώς η θεωρία της «συμπίεσης των κερδών» υποθέτει ένα σταθερό K/Y , η οποιαδήποτε πτώση του ποσοστού κέρδους στον πιο πάνω τύπο προϋποθέτει μια πτώση στο μερίδιο των κερδών στο καθαρό εισόδημα (Π/Y), δηλαδή μια άνοδο στο μερίδιο των μισθών (W/Y) και, άρα, μια πτώση στο λόγο κερδών-μισθών (Π/W).²⁶ Αυτή η τελευταία σχέση, που συμβαίνει να ισχύει εμπειρικά για το μεγαλύτερο διάστημα της μεταπολεμικής περιόδου, έχει εκληφθεί ως στοιχείο εμπειρικής επαλήθευσης της θεωρίας της «συμπίεσης των κερδών». Επιπλέον, η ίδια τάση έχει ερμηνευθεί ως ένδειξη για την πτωτική τάση του ποσοστού υπεραξίας (αντίθετα με την πρόβλεψη του Marx) ως αποτέλεσμα της «αυξανόμενης δύναμης της εργατικής τάξης».

Στο κεφάλαιο 4 είδαμε ότι ο συμβατικός λόγος κερδών-μισθών (Π/W), όπως αποτυπώνεται στους ΕΛ κάθε χώρας, δεν ταυτίζεται με το ποσοστό υπεραξίας, διότι ένα μέρος της συνολικής υπεραξίας (S/V) που δημιουργούν οι παραγωγικοί εργάτες παίρνει τη μορφή εξόδων (μισθών και ημερομισθίων U) του κεφαλαίου για τη μίσθωση μη παραγωγικών εργατών που απασχολούνται στην κυκλοφορία και στη διανομή των εμπορευμάτων και του εισοδήματος, στην επίβλεψη και τον έλεγχο της παραγωγικής διαδικασίας²⁷ κ.λπ. Το σύνολο των μισθών και των ημερομισθίων στους ΕΛ είναι $W = V + U$ και το σύνολο των κερδών με την πιο ευρεία έννοια (περιλαμβάνοντας βιομηχανικά και εμπορικά κέρδη, τόκους, γαιοπρόσοδο, φόρους) είναι $\Pi = S - U$ ή $Y = V + S = V + U + \Pi$.

Επομένως, η μεταβολή των δύο αυτών λόγων (S/V και Π/W) μπορεί να διαφέρει συστηματικά στην περίπτωση που ο λόγος U/V αυξάνεται διαχρονικά, όπως ακριβώς συμβαίνει σε όλη τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες.

²⁶ Είναι προφανές ότι το μερίδιο κερδών (Π/Y) και ο λόγος μισθών κερδών (W/Π) κινούνται γενικά σε αντίθετη κατεύθυνση, όπως φαίνεται από τον τύπο:

$$\frac{\Pi}{Y} = \frac{\Pi}{\Pi + W} = \frac{1}{1 + W/\Pi}$$

²⁷ Όπως είδαμε στο κεφάλαιο 4, ένα άλλο μέρος της υπεραξίας, που δεν εμφανίζεται καθόλου στους ΕΛ, παίρνει την μορφή των πρώτων υλών και των αποσβέσεων και δαπανάται για την κυκλοφορία και πραγματοποίηση του συνολικού εμπορευματικού κεφαλαίου στον τομέα του εμπορίου και στην κυκλοφορία του χρηματικού κεφαλαίου. Αυτή η παράλειψη έχει ως αποτέλεσμα την υποεκτίμηση της μάζας και του ποσοστού υπεραξίας.

$$\frac{\Pi}{W} = \frac{S - U}{V + U} = \frac{\frac{S}{V} - \frac{U}{V}}{\frac{V}{V} + \frac{U}{V}} = \frac{\frac{S}{V} - \frac{U}{V}}{1 + \frac{U}{V}}$$

Στην περίπτωση που το κόστος για τη μη παραγωγική εργασία ανεβαίνει σε σχέση με το κόστος για την παραγωγική εργασία (μεταβλητό κεφάλαιο), μια πτώση στο λόγο κερδών-μισθών μπορεί να συμβαδίζει με μια άνοδο στο ποσοστό υπεραξίας (όπως ακριβώς δείχνουν τα αποτελέσματα για τις καπιταλιστικές οικονομίες που έχουν ερευνηθεί εμπειρικά) και, επομένως, δεν αποτελεί ένδειξη για «αυξανόμενη δύναμη των εργαζομένων» ούτε και ικανή συνθήκη για την εμπειρική επαλήθευση της συμπίεσης των κερδών από τους υψηλούς μισθούς των εργαζομένων.

5.4 Εμπειρικές Μελέτες

Ο Πίνακας 2 συνοψίζει τις προβλεπόμενες μεταβολές στις θεμελιώδεις μαρξιστικές κατηγορίες καθεμιάς από τις τρεις θεωρίες κρίσης:

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: Μαρξιστικές θεωρίες κρίσης και διαχρονική εξέλιξη «στρατηγικών» μεταβλητών.

	$\Delta(C/L)$	$\Delta(S/V)$	Δr
Υποκατανάλωση	$\equiv$	↑	↑
Συμπίεση κερδών	$\equiv$	↓	↓
ΠΠΠΚ	↑	↑	↓

Ο τύπος για το ποσοστό κέρδους που ακολουθεί, έχει χρησιμοποιηθεί επανειλημμένα στη βιβλιογραφία για τον εμπειρικό έλεγχο της ορθότητας των τριών διαφορετικών μαρξιστικών θεωριών κρίσης

$$r = \frac{\Pi}{K} = \frac{\Pi}{Y} \frac{Y}{K_u} \frac{K_u}{K} \quad \text{και} \quad r_n = \frac{\Pi}{K_u} = \frac{r}{\frac{K_u}{K}} = \frac{r}{u}$$

όπου r = ποσοστό κέρδους, r_n = κανονικό (normal) ποσοστό κέρδους, Π = μάζα κερδών, Y = νέα αξία, K = συνολικό απόθεμα κεφαλαίου, K_u = χρησιμοποιούμενο απόθεμα κεφαλαίου, $u = K_u/K$ = βαθμός χρησιμοποίησης του υφιστάμενου αποθέματος παραγωγικού δυναμικού.

Η θεωρία της συμπίεσης των κερδών εστιάζεται στο μερίδιο των κερδών που μειώνεται ως αποτέλεσμα της αύξησης του μεριδίου εργασίας και παράγει την πτώση στο ποσοστό κέρδους, ενώ εκλαμβάνει ως σταθερό διαχρονικά το λόγο προϊόντος- (χρησιμοποιούμενου) κεφαλαίου και θεωρεί μη σημαντική την επίδραση του βαθμού χρησιμοποίησης του συνολικού αποθέματος κεφαλαίου.

Ο τελευταίος παράγοντας (K_u/K) είναι ο πλέον σημαντικός για τον έλεγχο της εγκυρότητας της θεωρίας της υποκατανάλωσης, καθώς, αν το ποσοστό κέρδους πέφτει παρά την αυξητική τάση του ποσοστού υπεραξίας και τη σταθερότητα στο λόγο κεφαλαίου-προϊόντος που συντελούν μαζί σε μια αύξηση του ποσοστού κέρδους υπό κανονικές συνθήκες (όταν, δηλαδή, όλο το δυνάμενο να παραχθεί προϊόν βρίσκει αγοραστές), τότε αυτό θα πρέπει να είναι αποτέλεσμα της έλλειψης επαρκούς ενεργού ζήτησης και της δυσκολίας πραγματοποίησης της αξίας που έχει (ή είναι δυνατόν να) παραχθεί. Το πρόβλημα της αναντιστοιχίας προσφοράς και ζήτησης, εκφράζεται εμπειρικά με τη συστηματική μη πλήρη χρησιμοποίηση των παραγωγικών δυνατοτήτων της οικονομίας, δηλαδή με μια πτωτική τάση στον λόγο (K_u/K), που οδηγεί σε στασιμότητα τη συσσώρευση κεφαλαίου καθώς και την οικονομική δραστηριότητα, με συνέπεια, η οικονομία να εισέρχεται στη φάση της οικονομικής κρίσης.

Στον πιο πάνω τύπο, η μαρξική θεωρία του νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους δίνει έμφαση στο λόγο προϊόντος-(χρησιμοποιούμενου) κεφαλαίου (Y/K_u), ο οποίος, όταν μειώνεται ως ένα τυπικό, κανονικό αποτέλεσμα της τεχνολογικής προόδου, καθορίζει την κίνηση του ποσοστού κέρδους προς μια πτωτική κατεύθυνση. Αυτό συμβαίνει έστω και αν το ποσοστό υπεραξίας αυξάνεται ταυτόχρονα και μάλιστα με ραγδαίους ρυθμούς. Στην πραγματικότητα, παρά την αύξηση του ποσοστού υπεραξίας, η αύξηση του κόστους για μη παραγωγική εργασία προκαλεί — όπως έχουμε δει — μια πτώση και στον πρώτο όρο, στο μερίδιο των κερδών, επιταχύνοντας έτσι την πτώση στο ποσοστό κέρδους.

Ο Πίνακας 3 συνοψίζει τα αποτελέσματα των σημαντικότερων εμπειρικών ερευνών αναφορικά με τη συμπεριφορά των θεμελιωδών μαρξικών κατηγοριών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3: Μαρξιστικές εμπειρικές μελέτες για την τελευταία οικονομική κρίση

Συμπίεσης Κερδών	Υποκατανάλωσης	Αυξανόμενης Οργανικής Σύνθεσης του Κεφαλαίου
Glyn και Sutcliffe (1972)	Dawson και Foster (1992)	Shaikh (1987)
Boddy και Crotty (1975)	Συνδυασμός των Θεωριών Συμπίεσης των Κερδών και της Αύξησης της Οργανικής Σύνθεσης του Κεφαλαίου	Moseley (1988)
Weisskopf (1979)		Tsaliki και Tsoulfidis (1988)
Reati (1986)		Freeman (1991)
Bowles, Gordon και Weisskopf (1986, 1990)		Moseley (1991)
Armstrong, Glyn και Harrison (1991)	Weisskopf (1979, 1992)	Smith (1993)
	Michl (1988α και 1988β)	Shaikh και Tonak (1994)
		Cockshott, Cottrell και Michaelson (1995, 1996)
		Maniatis (1996a)

Τα συμπεράσματα των κυριότερων εμπειρικών ερευνών που έχουν διεξαχθεί για τον έλεγχο της εμπειρικής ορθότητας των διαφορετικών θεωριών κρίσης²⁸ παρουσιάστηκαν — στην αρχή τουλάχιστον — να ευνοούν το σενάριο της θεωρίας της συμπίεσης των κερδών, δηλαδή την αύξηση του μεριδίου των μισθών ως αιτία της πτώσης του ποσοστού κέρδους (Glyn και Sutcliffe 1972, Boddy και Crotty 1975, Weisskopf 1979). Η εμπειρική μεθοδολογία αυτών των μελετών, όμως, βασιζόταν στην απλοποιητική (και γενικά εσφαλμένη) προσέγγιση που αναφέραμε πιο πάνω, η οποία ταυτίζει το λόγο κερδών-μισθών με το ποσοστό υπεραξίας.

Αντίθετα, τα εμπειρικά αποτελέσματα των ερευνών των τελευταίων χρόνων και ιδίως αυτών που εφαρμόζουν συστηματικά τη διάκριση μεταξύ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, βρίσκουν για μια σειρά από χώρες (Moseley 1991, Shaikh και Tonak 1994 για ΗΠΑ, Freeman 1991, Cockshott, Cottrell και Michaelson 1995, 1996, Maniatis 1996a, για Μ. Βρετανία, Smith 1993, για Καναδά, Tsaliki και Tsoulfidis 1988, για Ελλάδα) ότι η όποια αύξηση του μεριδίου των μισθών (η οποία έχει ανακοπεί τα τελευταία χρόνια λόγω της

²⁸ Αφού πρώτα έγινε γενικά αποδεκτό ότι σημειώνεται μια συστηματική πτώση στο ποσοστό κέρδους στις οικονομίες των αναπτυσσόμενων καπιταλιστικών οικονομιών, κάτι που βρισκόταν σε αμφισβήτηση μέχρι τη δεκαετία του 1970.

μείωσης ή της στασιμότητας του πραγματικού μισθού²⁹) οφείλεται στην αύξηση (της ποσότητας ή/και των πραγματικών μισθών) της μη παραγωγικής εργασίας σε σχέση με την παραγωγική εργασία.

Παράλληλα, καθώς οι εμπειρικές αυτές μελέτες εστιάζονται στη διάκριση της παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας, όλες ανεξαιρέτως βρίσκουν το ποσοστό υπεραξίας να δείχνει μια αυξητική τάση για το σύνολο της μεταπολεμικής περιόδου, ενώ το ποσοστό κέρδους να πέφτει, κυρίως λόγω της αύξησης της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου (και του λόγου κεφαλαίου-προϊόντος), επαληθεύοντας έτσι τις προβλέψεις της θεωρίας του Marx για τη μακροχρόνια συμπεριφορά αυτών των «στρατηγικών μεταβλητών» μιας τυπικής καπιταλιστικής οικονομίας. Στο κεφάλαιο 8 εξετάζουμε αν και κατά πόσο οι μαρξικές κατηγορίες παρουσιάζουν τις ίδιες μακροχρόνιες τάσεις στην περίπτωση της ελληνικής οικονομίας.

²⁹ Με αποτέλεσμα ακόμη και εμπειρικές μελέτες που δε διακρίνουν ανάμεσα σε παραγωγική και μη παραγωγική εργασία να υποστηρίζουν, στη βάση των εμπειρικών αποτελεσμάτων, τη μαρξική θεωρία κρίσης (Weisskopf 1992, Michl 1988a, 1988b).

Παράρτημα

Πάγιο και κυκλοφορούν κεφάλαιο

Η ολοκληρωμένη παρουσίαση του νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους απαιτεί το διαχωρισμό του συνολικού κεφαλαίου στα συστατικά του στοιχεία, που —όσον αφορά τη δημιουργία αξίας— χωρίζεται σε σταθερό (c) και μεταβλητό (v) κεφάλαιο. Τα διαφορετικά στοιχεία του κεφαλαίου εισέρχονται στην αξία και στην αξία χρήσης του τελικού προϊόντος με διαφορετικό τρόπο. Το *σταθερό πάγιο κεφάλαιο* (constant fixed capital) αποτελείται από τα μέσα εργασίας που είναι παγωμένα στο χώρο παραγωγής για περισσότερες της μιας παραγωγικές περιόδους και διαδικασίες και, άρα, δεν εισέρχονται υλικά στη μορφή του παραγόμενου προϊόντος, ενώ η αξία τους εισέρχεται τμηματικά στην αξία των παραγόμενων μονάδων του προϊόντος μέχρι να εξαντληθούν (αποσβεσθούν) εντελώς. Αντίθετα, οι πρώτες και βοηθητικές ύλες που εισέρχονται στην υλική μορφή του προϊόντος και η αξία τους μεταβιβάζεται ολόκληρη στο τελικό προϊόν σε κάθε περίοδο παραγωγής ονομάζονται μαζί με το μεταβλητό κεφάλαιο *κυκλοφορούν κεφάλαιο* (circulating capital).

Εδώ, πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι στα περισσότερα σημεία της μέχρι τώρα συζήτησης,³⁰ όσον αφορά ειδικά τον ορισμό του ποσοστού κέρδους [$r = s/(c+v)$], έχουμε χρησιμοποιήσει άρρητα —για λόγους απλοποίησης— στη θέση του συνολικού κεφαλαίου μόνο το σταθερό κυκλοφορούν κεφάλαιο, ενώ ο πλήρης και ορθός ορισμός του συνολικού κεφαλαίου περιλαμβάνει το συνολικό προκαταβεβλημένο (δεσμευμένο) κεφάλαιο, άρα και το πάγιο κεφάλαιο. Καθώς για τον ακριβή ορισμό του (ετήσιου) ποσοστού κέρδους συγκρίνουμε την ετήσια μάζα υπεραξίας (κερδών) προς το συνολικό προκαταβεβλημένο ή δεσμευμένο κεφάλαιο, το τελευταίο πρέπει να οριστεί με περισσότερη ακρίβεια. Ο Marx, στο δεύτερο τόμο του *Κεφαλαίου* ορίζει ως *χρόνο περιστροφής του κεφαλαίου* (time of turnover) το άθροισμα του χρόνου παραγωγής και του χρόνου κυκλοφορίας του κεφαλαίου, δηλαδή το χρόνο που απαιτείται συνολικά για την περάτωση της κύκλισης

$$X - E < \frac{MP}{EA} \dots \Pi \dots E' \dots X'$$

³⁰ Με εξαίρεση το τμήμα για τη θεωρία του ανταγωνισμού, όπου διακρίνουμε ανάμεσα στο περιθώριο κέρδους (επί του κόστους ή της τιμής) και στο ποσοστό κέρδους (επί του συνολικού κεφαλαίου).

και, επομένως, το χρόνο που χρειάζεται ο επιχειρηματίας για να αναλάβει την προκαταβεβλημένη αξία του κυκλοφορούντος (σταθερού και μεταβλητού) κεφαλαίου. Αν π.χ. αυτό το χρονικό διάστημα για ένα κεφάλαιο είναι $t = 3$ μήνες ή εναλλακτικά $1/4$ του έτους, τότε ο αριθμός των περιστροφών (number of turnovers) κεφαλαίου ανά έτος είναι $n = 1/t = 4$. Παίρνοντας υπόψη τα παραπάνω, ο τύπος του (ετήσιου) ποσοστού κέρδους που συγκρίνει τη ροή της υπεραξίας (κερδών) με το συνολικό απόθεμα κεφαλαίου γράφεται:

$$r = \frac{s}{C_f + \frac{C_m + V}{n}}$$

όπου s = ετήσια μάζα υπεραξίας, C_f = σταθερό πάγιο κεφάλαιο, C_m = ετήσια μάζα του σταθερού κυκλοφορούντος κεφαλαίου, V = ετήσια μάζα του μεταβλητού κεφαλαίου, n = αριθμός περιστροφών του κυκλοφορούντος κεφαλαίου ανά έτος.

Ο τύπος αυτός παίρνει υπόψη του ότι από τη συνολική μάζα του κυκλοφορούντος κεφαλαίου που καταβάλλει κάθε κεφάλαιο ετησίως μόνο το αρχικό του μέρος $[(C_m + V) / n]$ αποτελεί πραγματικό κόστος με τη φύση του δεσμευμένου αποθέματος κυκλοφορούντος κεφαλαίου. Ο λόγος αυτός τείνει να ελαττώνεται συνεχώς και να αποτελεί ένα πολύ μικρό μέρος του συνολικού κεφαλαίου, καθώς η τεχνολογική εξέλιξη στο χώρο της παραγωγής και της κυκλοφορίας και η ανάπτυξη του πιστωτικού συστήματος τείνει να ελαττώνει συνεχώς το χρόνο περιστροφής αυξάνοντας τον αριθμό των περιστροφών ενώ το προκαταβαλλόμενο μεταβλητό κεφάλαιο πρακτικά είναι ίσο με το μηδέν. Έτσι, στις θεωρητικές και ιδιαίτερα στις εμπειρικές μελέτες η συζήτηση επικεντρώνεται στο σταθερό πάγιο κεφάλαιο και ο ορισμός του ποσοστού κέρδους απλοποιείται τις περισσότερες φορές στον τύπο:

$$r = s/C_f$$

6

Αξίες, Τιμές Παραγωγής και Τιμές Αγοράς στην Ελληνική Οικονομία

6.1 Εισαγωγή

Το κεφάλαιο αυτό προσπαθεί να εκπληρώσει δύο βασικούς σκοπούς. Ο πρώτος είναι να παρουσιάσει σύντομα τις βασικές πλευρές των κυριότερων θεωρητικών ζητημάτων γύρω από τις όψεις της εργασιακής θεωρίας της αξίας που έχουν προκύψει στο εσωτερικό της μαρξιστικής σχολής κατά τη πρόσφατη περίοδο. Ο δεύτερος και κυριότερος σκοπός του κεφαλαίου είναι να επεκτείνει και στην περίπτωση της ελληνικής οικονομίας την εμπειρική διερεύνηση της σχέσης των εργασιακών αξιών με τις (μαρξικές και τελικές) τιμές παραγωγής καθώς και με τις τιμές αγοράς. Επιχειρούμε το ίδιο για το ποσοστό κέρδους και το ποσοστό υπεραξίας υπολογισμένα σε τιμές ανάλογες των αξιών και σε τιμές παραγωγής και σε τιμές αγοράς.

Αυτό το στοιχείο αποτελεί και το τελευταίο βήμα της κλασικής μαρξικής προσέγγισης στη θεωρία της αξίας. Στην πολύχρονη ιστορία της θεωρητικής διαμάχης γύρω από τη σχέση αξιών και τιμών, δηλαδή το «πρόβλημα του μετασχηματισμού» και τη σημασία του για τη λογική συνοχή και την επιστημονική αξία της εργασιακής θεωρίας της αξίας, μόνο την τελευταία χρονική περίοδο έχει εισαχθεί στη συζήτηση το κριτήριο του εμπειρικού ελέγχου της ορθότητας της θεωρίας. Είναι αυτόνομο ότι η επέκταση της εφαρμογής αυτού του εμπειρικού ελέγχου σε όσο το δυνατόν περισσότερες πραγματικές σύγχρονες οικονομίες βοηθά στην εξαγωγή χρήσιμων συμπερασμάτων σχετικά με τη λογική συνοχή, τη συνέπεια και, επομένως, την πρακτική χρησιμότητα της εργασια-

κής θεωρίας της αξίας ως εργαλείου ανάλυσης μιας καπιταλιστικής οικονομίας.¹

6.2 Όψεις της Εργασιακής Θεωρίας της Αξίας μετά τον Marx

Η εργασιακή θεωρία της αξίας, όπως διατυπώθηκε από τον Marx, έχει αποτελέσει αντικείμενο έντονης θεωρητικής διαμάχης και σχολιασμού κυρίως με αφορμή την επιστημονική της αξίωση ως επεξηγηματικής θεωρίας των πραγματικών τιμών, δηλαδή των τιμών αγοράς μιας καπιταλιστικής οικονομίας. Παρά το ημιτελές του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου*, από μεθοδολογική και εννοιολογική πλευρά η θεωρία της αξίας, όπως την αναπτύσσει ο Marx, είναι αρκετά σαφής. Όμως, στην ιστορική της διαδρομή το περιεχόμενο, το μεθοδολογικό πλαίσιο και τα ιστορικά όρια της εργασιακής θεωρίας της αξίας έχουν εμπλουτισθεί, τροποποιηθεί ή ερμηνευθεί από τους μαρξιστές θεωρητικούς με διάφορους τρόπους. Αυτές οι κάθε φορά επιχειρούμενες προσαρμογές, τροποποιήσεις, ερμηνείες έχουν συνήθως σκοπό να απαντήσουν σε επιθέσεις μέσα και έξω από τη μαρξιστική θεωρητική σχολή (νεοκλασικής και σραφφιανής ή νεορικαρντιανής προέλευσης) που αφορούν είτε συνολικά την επιστημονική επάρκεια, δηλαδή τη λογική συνοχή, τη χρησιμότητα και αναγκαιότητα της μαρξικής εργασιακής θεωρίας της αξίας είτε κάποιες επιμέρους πλευρές της.

Έχουν δημιουργηθεί, έτσι, μια σειρά από ζητήματα, απέναντι στα οποία η στάση των μαρξιστών θεωρητικών που υποστηρίζουν στον ένα

¹ Όπως αναφέρει ο Marx στον πρόλογο της πρώτης έκδοσης και στον επίλογο της δεύτερης έκδοσης του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* καθώς και στα *Grundrisse* στα πλαίσια της διαλεκτικής μεθόδου που χρησιμοποιεί, ξεκινά από την παρατήρηση της εμπειρικής πραγματικότητας, το συγκεκριμένο και πολύπλοκο, και μεταβαίνει (παράγει) στο αφηρημένο, δηλαδή στις απλές έννοιες, στις σχέσεις και στις κατηγορίες που ερμηνεύουν και περιγράφουν την ουσία του προβλήματος. Έπειτα, μέσω αυτών των εννοιών καταλήγει πάλι στο συγκεκριμένο, η αναπαραγωγή του οποίου τώρα είναι δομημένη σύμφωνα με τη θεωρία και την εσωτερική σύνδεση των εννοιών που έχουν αναπτυχθεί. Η επάρκεια και η καταλληλότητα της θεωρίας και των εννοιών που έχουν δημιουργηθεί με αυτόν τον τρόπο κρίνεται από το βαθμό αντιστοιχίας των πλέον συγκεκριμένων κατηγοριών προς τα στοιχεία της εμπειρικής πραγματικότητας. Ο Mandel αναφέρεται στο ίδιο ζήτημα σημειώνοντας «...δεν υπάρχει αμφιβολία πως για τον Marx η εμπειρική αφομοίωση του υλικού προηγείται της αναλυτικής διαδικασίας γνώσης, ακριβώς όπως η πρακτική εμπειρική επαλήθευση την τεματίζει (προσωρινά) ανυψώνοντάς την σε ανώτερο επίπεδο» (Mandel 1975, σελ. 13).

ή στον άλλο βαθμό την επιστημονική εγκυρότητα και τη χρησιμότητα της εργασιακής θεωρίας της αξίας κάθε άλλο παρά ομοιόμορφη παρουσιάζεται². Εντελώς σχηματικά και περιληπτικά αναφέρουμε τα κυριότερα από αυτά τα θέματα στα επόμενα τμήματα του παρόντος κεφαλαίου.

6.2.1 Ποιοτική και ποσοτική πλευρά της εργασιακής θεωρίας της αξίας

Στη μαρξιστική βιβλιογραφία μπορεί να ανιχνευθεί μια διάκριση ανάμεσα στην ποιοτική και στην ποσοτική πλευρά της εργασιακής θεωρίας της αξίας όπου, επιπλέον, καθεμιά πλευρά επενδύει με διαφορετική χρησιμότητα και θεωρητική θέση. Η πρώτη αναφέρεται στο πώς η μαρξική θεωρία της αξίας βοηθά στην ανάλυση και ανάδειξη των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής σε μια καπιταλιστική οικονομία, ενώ η δεύτερη δίνει έμφαση στην εξήγηση των τιμών αγοράς. Αυτή η διάκριση αναπτύχθηκε ιδιαίτερα με αφορμή τον τρόπο παρουσίασης της εργασιακής θεωρίας της αξίας στο βιβλίο του Paul Sweezy, *The Theory of Capitalist Development*³ (Sweezy 1942, σελ. 25). Παίρνοντας διάφορες μορφές ανάλογα με το συγγραφέα, ο διαχωρισμός αυτός εξελίχθηκε σε επιχειρήματα για την ανωτερότητα της ποιοτικής πλευράς της μαρξικής θεωρίας της αξίας ή/και την έλλειψη σπουδαιότητας της ποσοτικής πλευράς. Τίθεται, δηλαδή, το ερώτημα αν η μαρξική εργασιακή θεωρία της αξίας είναι — ή αν θα πρέπει να είναι — μια θεωρία καθορισμού των τιμών, όπως συνήθως εκλαμβάνεται. Με άλλα λόγια είναι αναγκαία και σχετική, πέρα από το αν είναι δυνατή, η θεωρητική μετάβαση στο επίπεδο των πραγματικών τιμών με σκοπό την εξήγηση και τον καθορισμό τους ή, αντίθε-

² «Στη μακρόχρονη ιστορία των αντιπαραθέσεων σχετικά με τις μαρξιστικές αξιακές κατηγορίες μερικές φορές φαίνεται σαν να υπάρχουν τόσες διαφορετικές απόψεις όσοι και οι διαφορετικοί συγγραφείς που έχουν συμμετάσχει στη διαμάχη» Roberts (1987, σελ. 84).

³ Ο Sweezy κάνει το διαχωρισμό για λόγους καλύτερης παρουσίασης της θεωρίας και μόνο. Αν και δε διακρίνει κανένα πρόβλημα για την εργασιακή θεωρία της αξίας που να προκύπτει μετά από τη «διόρθωση» του Bortkiewicz, θεωρεί «... ότι ο ίδιος ο Marx θεώρησε το πρόβλημα του υπολογισμού των τιμών ως ένα πρόβλημα δευτερεύουσας σημασίας», Sweezy (1942, σελ. 125). Ο ίδιος αργότερα εκφράζει μια κάπως διαφορετική από την αρχική του άποψη επιχειρηματολογώντας υπέρ της σπουδαιότητας της ποσοτικής πλευράς της εργασιακής θεωρίας της αξίας. Ταυτόχρονα, συνεχίζει να υποστηρίζει ότι η μαρξική εργασιακή θεωρία της αξίας παρέχει μιαν ικανοποιητική εξήγηση των τιμών (Sweezy, 1981).

τα, η όλη συζήτηση γύρω από το «πρόβλημα του μετασχηματισμού» και τη σχέση του πρώτου με τον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* είναι περιττή και, ακόμη περισσότερο, έξω από την προβληματική της θεωρίας του Marx;⁴

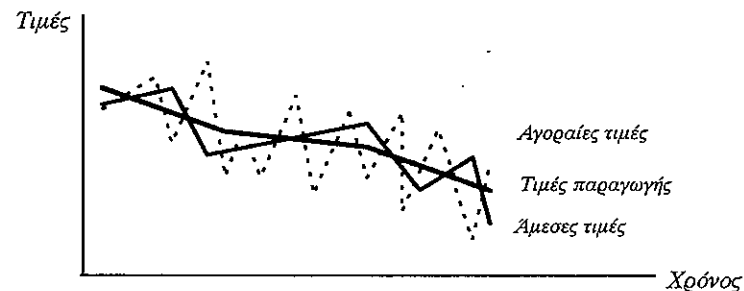
Σύμφωνα με αυτήν την άποψη τον Marx (σε αντίθεση με τον Ricardo και τον Smith) δεν τον απασχόλησε σοβαρά η ποσοτική πλευρά της εργασιακής θεωρίας της αξίας και, άρα, το ίδιο πρέπει να ισχύει και για τη μαρξιστική πολιτική οικονομία. Το βασικό περιεχόμενο της προσπάθειας για ποιοτική και ποσοτική διχοτόμηση της εργασιακής θεωρίας της αξίας είναι η άποψη ότι η μαρξική θεωρία αφορά αποκλειστικά τον ειδικό τρόπο αναπαραγωγής μιας ασυντόνιστης εμπορευματικής οικονομίας, τις κοινωνικές ταξικές σχέσεις (παραγωγής) του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και την αποκάλυψη του εκμεταλλευτικού τους χαρακτήρα και ότι η ενασχόληση με τις τιμές αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα της αστικής οικονομικής επιστήμης (κλασικής και νεοκλασικής) και μόνο. Η ενασχόληση των κλασικών και ιδιαίτερα του Ricardo με τον καθορισμό των τιμών δεν υιοθετείται από τον Marx ως αντικείμενο ανάλυσης και βρίσκεται έξω από το εννοιολογικό πεδίο της θεωρίας του. Αντίθετα, αυτό που κάνει ο Marx είναι η «κριτική της πολιτικής οικονομίας» και συγκεκριμένα του θεωρητικού της αντικειμένου και όχι η κατασκευή μιας εναλλακτικής «μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας» στο ίδιο πεδίο ορισμού με την κλασική πολιτική οικονομία.

Το αντεπιχείρημα σε αυτήν την άποψη από τους μαρξιστές που επιμένουν στη σπουδαιότητα της ποσοτικής πλευράς της θεωρίας της αξίας είναι ότι, καθώς η καπιταλιστική αναπαραγωγή πραγματοποιείται με την αναγκαστική διαμεσολάβηση των τιμών (αγοράς), μια θεωρία που θέλει να αναλύσει και να εξηγήσει τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και τα φαινόμενα που δημιουργεί, οφείλει να περιέχει μια ικανοποιητική θεωρία σχηματισμού των τιμών αυτών. Θα πρέπει, βέβαια, να διευκρινιστεί και πάλι ότι οι τιμές αυτές δεν είναι τιμές ισορροπίας με τη νεοκλασική έννοια, καθώς οι τιμές αγοράς δε συγκλίνουν ποτέ στις τιμές παραγωγής σε κάποιο σημείο ισορροπίας. Αντίθετα, κυμαίνονται γύρω από αυτές ως αποτέλεσμα του (διακλαδικού) καπιταλιστικού ανταγωνισμού και ρυθμίζονται από αυτές σε μια διαδικασία που χαρακτηρίζεται ως *τάση για ρύθμιση* των τιμών αγοράς από τις τιμές παραγωγής. Με τον ίδιο τρόπο και οι εργασιακές αξίες (άμεσες τιμές) ρυθ-

⁴ Ο Dostaler (1982, σελ. 86) υποστηρίζει ότι «η θεωρία της αξίας δεν είναι μια θεωρία των σχέσεων ανταλλαγής μεταξύ των αγαθών. Δεν είναι, κατά συνέπεια, μια θεωρία τιμών».

μίζουν τις τιμές γενικά⁵ και τις τιμές παραγωγής ειδικότερα, καθώς επιπρόσθετα αποτελούν το βασικό συστατικό τους στοιχείο, όπως φαίνεται στο Σχήμα 1.

ΣΧΗΜΑ 1: Τιμές και τάση ρύθμισης

Η μαρξική εργασιακή θεωρία της αξίας είναι όντως διαφορετική και πιο πλούσια σε περιεχόμενο από αυτήν της κλασικής πολιτικής οικονομίας και πιο συγκεκριμένα του Ricardo, ιδίως όσον αφορά τον ορισμό της αξίας. Ο Marx δίνει έμφαση και αποκαλύπτει τις ιστορικά καθορισμένες κοινωνικές σχέσεις παραγωγής που βρίσκονται πίσω από τις κατηγορίες της πολιτικής οικονομίας υπερβαίνοντας ταυτόχρονα τον αναλυτικό ορίζοντα της τελευταίας. Αυτό, όμως, δε σημαίνει ότι η μαρξική εργασιακή θεωρία της αξίας με το μοναδικό ορισμό της αξίας που περιέχει δεν είναι ικανή να επεκταθεί στο χώρο της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων και να εξηγήσει επαρκώς τις σχέσεις ανταλλαγής με βάση τις εργασιακές αξίες. Όπως αναφέραμε, αυτή η μετάβαση είναι εκτός των άλλων αναγκαία για την κατανόηση σημαντικών οικονομικών φαινομένων και σχέσεων, στο βαθμό που η αναπαραγωγή του συστήματος πραγματοποιείται μέσω των τιμών.

Όπως σωστά έχει παρατηρηθεί (Roberts, 1987) σε όλη την ιστορία της οικονομικής σχέσης μόνο στον Marx υπάρχει αυτή η διττή δομή και

⁵ «Αν οι τιμές διαφέρουν από τις αξίες, θα πρέπει πρώτα να αναγάγουμε τις πρώτες στις τελευταίες ... Γνωρίζουμε, επιπλέον, ότι η αναγωγή αυτή δεν περιορίζεται στο πεδίο της επιστήμης (ανάλυσης). Οι συνεχείς ταλαντεύσεις στις τιμές, η άνοδος και η πτώση τους, αναπληρώνονται και αλληλοεξουδετερώνονται και οδηγούν στη διατήρησή τους αναγωγή σε μια μέση τιμή, που αποτελεί τον *εσωτερικό τους ρυθμιστή*» (Marx, *Κεφάλαιο III*, σελ. 269).

η ειδική σχέση μεταξύ των δύο δομών ή συστημάτων τιμών, δηλαδή των εργασιακών αξιών και των τιμών (παραγωγής). Έτσι, διευκολύνεται και ο εστιασμός της ανάλυσης στις κοινωνικές-τάξικές σχέσεις που διέπουν την οικονομική δραστηριότητα και το σχηματισμό των τιμών αλλά και του γενικού ποσοστού κέρδους. Οι κοινωνικές τάξεις και οι μορφές των εισοδημάτων τους ορίζονται σε μεγάλο βαθμό σε σχέση με την εκτέλεση εργασίας και υπερεργασίας δηλαδή με τη δημιουργία αξίας και υπεραξίας καθώς και με τον τρόπο της απόσπασης και διανομής της υπεραξίας στα πλαίσια του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας και της κοινωνικής αναπαραγωγής.

Επειδή, όμως, υπάρχουν οι ενστάσεις για την αναγκαιότητα υπολογισμού των εργασιακών αξιών όταν κανείς μπορεί να υπολογίσει απευθείας τις τιμές παραγωγής, είναι αναγκαίο να διασαφηνιστεί το μεθοδολογικό πλαίσιο του μετασχηματισμού των αξιών σε τιμές παραγωγής καθώς και ο ακριβής τρόπος καθορισμού της μιας έννοιας από την άλλη.⁶

6.2.2 Ουσία της αξίας και μορφή της αξίας

Στη θεωρία της αξίας του Marx υπάρχει σαφής διαχωρισμός αλλά και οργανική σύνδεση μεταξύ της αξίας ή, πιο συγκεκριμένα, της ουσίας και της ποσότητας της αξίας που δημιουργείται στη σφαίρα της παραγωγής, και της μορφής με την οποία εμφανίζεται η αξία στη σφαίρα της κυκλοφορίας.⁷ Σε αντίθεση με την κλασική πολιτική οικονομία και ιδίως τον Ricardo, η αξία και η τιμή είναι ξεχωριστές έννοιες από την αρχή της παρουσίας της θεωρίας της αξίας.⁸ Γι' αυτό και οι όποιες ποσοτικές διαφορές παρατηρούνται στις επιμέρους κατηγορίες (ατομικές αξίες-ατομικές τιμές, υπεραξία-κέρδη) θεωρούνται ως φυσική και αναγκαία απόρροια αυτής της αναλυτικής και πραγματικής ταυτόχρονα διάκρισης. Παράλληλα, βέβαια, η θεωρητική, λογική (και εμπειρική

⁶ «Σίγουρα το ζήτημα του υπολογισμού έχει τη δική του σημασία αλλά προηγείται η εννοιολογική σύλληψη αυτού που πρόκειται να υπολογιστεί, διότι σε αυτήν την εννοιολογική σύλληψη βρίσκεται η ανωτερότητα της μεθόδου του Marx» (Shaikh 1977, σελ. 136).

⁷ «Ο Marx, στο πρώτο τμήμα του πρώτου κεφαλαίου προσπάθησε να αναδείξει την αφηρημένη εργασία ως την ουσία της αξίας, η ύπαρξη της οποίας (μολονότι μη παρατηρήσιμη) προηγείται της ανταλλαγής και προσδιορίζει την ανταλλακτική αξία των εμπορευμάτων» (Moseley 1993, σελ. 10).

⁸ Η κοινωνικά αναγκαία αφηρημένη εργασία είναι η ουσία της αξίας, και η τιμή είναι η μορφή που παίρνει η αξία στη σφαίρα της κυκλοφορίας.

τελικά) σύνδεση των κατηγοριών οφείλει να είναι διακριτή και σαφής σε όλα τα στάδια της ανάλυσης. Ο σαφής διαχωρισμός της αξίας και της μορφής της αξίας βοηθά στην κατανόηση του ότι ο μετασχηματισμός αναφέρεται σε αλλαγή της μορφής της αξίας και όχι στη μετάβαση ή στη σύνδεση αξιών και τιμών (Duménil 1983, σελ. 438-9), καθώς η έννοια της τιμής έχει ήδη εισαχθεί στην ανάλυση από την αρχή του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*.

Από αυτόν το διαχωρισμό και τη σπουδαιότητα της σφαίρας της κυκλοφορίας στη διαδικασία συνάρθρωσης των επιμέρους ατομικών εργασιακών δραστηριοτήτων σε κοινωνική εργασία πηγάζει και η (πρακτική εκτός των άλλων) αναγκαιότητα του χρήματος. Το τελευταίο, λειτουργεί ως μέσο έκφρασης της ουσίας της αξίας, της αφηρημένης εργασίας και ως μέσο συνάρθρωσης των ατομικών συγκεκριμένων τύπων εργασίας στη σφαίρα της κυκλοφορίας. Επομένως, στη μαρξική ανάλυση έχουμε από την αρχή την αμφίδρομη σχέση ανάμεσα σε ουσία της αξίας-μορφή της αξίας και αντίστοιχα σε παραγωγή-κυκλοφορία, λόγω του άναρχου χαρακτήρα της φύσης της καπιταλιστικής αναπαραγωγής και της αναγκαστικής μεσολάβησης της σφαίρας της κυκλοφορίας. Από καθαρά ποσοτική πλευρά, οι σχέσεις ανάμεσα στις αξίες των εμπορευμάτων ως μεγέθη καθορίζουν τις σχετικές τιμές των εμπορευμάτων σε κάθε δεδομένη χρονική στιγμή και επίσης καθορίζουν τις μεταβολές των σχετικών τιμών σε διαχρονική βάση. Η σχετική αυτονομία της σφαίρας της κυκλοφορίας δημιουργεί μια περίπλοκη σχέση μεταξύ εργασιακών αξιών και τιμών· η θεωρητική και εμπειρική σύνδεση μεταξύ τους δεν είναι απλή και άμεση. Όμως, ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας παραμένει ο θεμελιώδης ρυθμιστής της δομής του συστήματος των τιμών και, άρα, της συνολικής οικονομικής αναπαραγωγής.

Η «σχολή Rubin»

Στην προσπάθεια των μαρξιστών θεωρητικών να απαντηθεί η κριτική των νεορικαρτιανών στο θέμα του «μετασχηματισμού των αξιών σε τιμές» — και συγκεκριμένα τα επιχειρήματα για «λογική ασυνέπεια» (logical inconsistency) και «πλεονασμός» (redundancy) των εργασιακών αξιών — έχει αναπτυχθεί μια ιδιαίτερη ερμηνεία της εργασιακής θεωρίας της αξίας, όσον αφορά τη σχέση αξιών και τιμών. Συνήθως αναφέρεται ότι η ερμηνεία αυτή βασίζεται στη θεωρητική επεξεργασία του I. I. Rubin πάνω στο ίδιο θέμα. Εντούτοις, αυτή η προσέγγιση είναι γενικότερη και απαντάται στη βιβλιογραφία και ως θεωρία των «μορφών

της αξίας».⁹ Για τους μαρξιστές αυτούς (G. Pilling, I. Gerstein, S. Himmelweit και S. Mohun, U. Krause, M. Eldred, M. DeVroey, κ.ά.), η αφηρημένη εργασία και, άρα, η αξία μπορεί να υπάρξει (δημιουργείται) μόνο στην αγορά μέσα από την ανταλλαγή των εμπορευμάτων (και τις περιβάλλουσες κοινωνικές σχέσεις) και, επομένως, η χρηματική μορφή της αξίας είναι η μόνη δυνατή μορφή ύπαρξης της αξίας. «... Μόνο μέσω της ανταλλαγής των εμπορευμάτων η ιδιωτική εργασία που τα παράγει καθίσταται κοινωνική ... η εξίσωση της εργασίας ως αφηρημένης εργασίας πραγματοποιείται μόνο μέσω της ανταλλαγής των προϊόντων αυτής της εργασίας ... Η αγορά είναι αυτή η οποία πραγματοποιεί αυτήν την εξίσωση και επομένως δεν μπορεί να υπάρξει εκ των προτέρων καθορισμός της αφηρημένης εργασίας» (Mohun 1983, σελ. 1-2). Η ίδια η σφαίρα και η διαδικασία της κυκλοφορίας θεωρείται ως μια μορφή της παραγωγικής διαδικασίας και όχι ως μια ξεχωριστή φάση της συνολικής αναπαραγωγής. Αυτό βέβαια μπορεί να ερμηνευθεί με διαφορετικό τρόπο και, όπως έχει επισημανθεί, η θέση του ίδιου του Rubín φαίνεται να είναι διαφορετική από αυτήν των μαρξιστών που συνήθως περιλαμβάνονται στη «σχολή Rubín».¹⁰ Αυτή η άποψη θεωρεί ως ρικαρτιανή και, επομένως, ανιστορική και, μη μαρξική την προσέγγιση σύμφωνα με την οποία η αξία ενός εμπορεύματος καθορίζεται από τα τεχνικά δεδομένα της παραγωγής και αποτιμάται σε όρους δαπανημένης ενσωματωμένης εργασίας (embodied labor), η οποία αποκτά ταυτόχρονα και την ιδιότητα της αφηρημένης εργασίας λόγω του σκοπού για τον οποίο αναλαμβάνεται, σχεδιάζεται και επιτελείται (δηλαδή την παραγωγή εμπορευμάτων).

Πιο συγκεκριμένα, για τη «σχολή Rubín» η ουσία της αξίας είναι η *αφηρημένη εργασία* και όχι η *ενσωματωμένη εργασία*· αλλά, καθώς η

⁹ Για μια πρόσφατη κριτική αποτίμηση δεξ Likitkijomboon (1995), όπου διακρίνονται τρεις διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις της «ανάλυσης των μορφών της αξίας», με τη «σχολή Rubín» να αποτελεί μια από αυτές.

¹⁰ Το παρακάτω απόσπασμα είναι ενδεικτικό, «επομένως (σημειώνει ο Rubín) μπορούμε να ισχυριστούμε ότι σε μια εμπορευματική κοινωνία, η κοινωνική ισότητα δυο δαπανών εργασίας (η ισότητά τους στη μορφή της αφηρημένης εργασίας) καθιερώνεται μέσω της διαδικασίας της ανταλλαγής. Αλλά αυτό δε μας εμποδίζει να επιβεβαιώσουμε μια σειρά από ποσοτικές ιδιότητες, οι οποίες διακρίνουν την εργασία με βάση τις υλικοτεχνικές και φυσιολογικές της πλευρές, και οι οποίες αιτιωδώς επηρεάζουν τον ποσοτικό προσδιορισμό της αφηρημένης εργασίας πριν την πράξη της ανταλλαγής και ανεξάρτητα από αυτήν» (Rubín 1972, σελ. 155). Μια παρόμοια ερμηνεία της θέσης του Rubín βρίσκεται και στον Clarke (1989, σελ. 147).

εργασία γίνεται *αφηρημένη* εκ των υστέρων (*a posteriori*) μόνο στη διαδικασία της ανταλλαγής, η μόνη δυνατή έκφραση της αφηρημένης εργασίας είναι η *χρηματική*. Άρα, η αφηρημένη εργασία και η αξία ταυτίζονται με την τιμή (παραγωγής) και έτσι η διάκριση ουσίας, ποσότητας της αξίας και μορφής της αξίας αμβλύνεται σημαντικά. Το ίδιο συμβαίνει και στη θέση που υποστηρίζει τον καθορισμό της τελευταίας από την πρώτη, καθώς δεν αναγνωρίζεται η αυτόνομη (και μετρήσιμη) ύπαρξη της εργασιακής αξίας έξω από τη σφαίρα της κυκλοφορίας.

Αυτός ο ορισμός της αφηρημένης εργασίας και της αξίας (που ισодυναμει σχεδόν με το νεοκλασικό και νεορικαρτιανό σχήμα, αξία ≡ τιμή και, άρα, «επιλύει» εν τη γενέσει τους τα οποιαδήποτε προβλήματα θεωρητικής σύνδεσης των δύο συστημάτων τιμών¹¹), δεν επιτρέπει τη διάκριση ανάμεσα σε παραγόμενη αξία (αποκλειστικά στη σφαίρα της παραγωγής) και πραγματοποιημένη αξία (στη σφαίρα της κυκλοφορίας¹²) καθώς και τη δυνατότητα μεταβιβάσεων αξίας από ένα κεφάλαιο σε άλλο και, κατά συνέπεια, τη διάκριση ανάμεσα στην ουσία της αξίας και στις μορφές που παίρνει στην κυκλοφορία. Επομένως, δεν επιτρέπει και την προσπάθεια χωριστού υπολογισμού και σύγκρισης των αξιών (πιο συγκεκριμένα των τιμών των ανάλογων των αξιών) και των τιμών: «Η αξία είναι μια έννοια που δεν είναι μετρήσιμη. Εκφράζεται μόνο με τη μεσολάβηση της τιμής. Το να μιλάμε για την αξία ως μια αυθύπαρκτη έννοια και ανεξάρτητα από την έκφρασή της σε μια τιμή, στερείται νοήματος» (DeVroey 1981, σελ. 189).

Από τους μαρξιστές που αναφέρθηκαν πιο πάνω ότι ανήκουν στη «σχολή Rubín», οι Eldred και Hanlon, Krause, Reuten και Williams είναι οι κατεξοχήν εκπρόσωποι της *ανάλυσης των μορφών της αξίας* (value-form analysis). Η προσέγγιση αυτή χαρακτηρίζεται από την πλήρη ε-

¹¹ «Επειδή σε καμιά περίπτωση τα εμπορεύματα δε θα παράγονταν, εκτός και αν οι ανταλλακτικές τους αξίες ήταν θετικές και σ' αυτό το επίπεδο αυτό συμβαίνει αν — και μόνο αν — οι αξίες τους είναι θετικές ... οι τιμές παραγωγής εξακολουθούν να είναι έκφραση της αξίας. Ωστόσο, και αυτό είναι το κρίσιμο σημείο, οι τιμές παραγωγής αποτελούν τη μοναδική έκφραση της αξίας. Επομένως, η μοναδικότητα και η δυνατότητα διαχωρισμού των πρώτων είναι ουσιαστικής σημασίας, κάτι που δεν ισχύει με τις τελευταίες» (Himmelweit και Mohun 1981, σελ. 261). Ταυτίζονται έτσι στην ουσία αξίες και τιμές, διατηρείται, όμως, ταυτόχρονα η εννοιολογική διακριτότητά τους σε αντίθεση με τη νεοκλασική και τη νεορικαρτιανή άποψη που δεν διακρίνουν σε κανένα επίπεδο κάποιο σύστημα αξιών διαφορετικό από αυτό των τιμών.

¹² «Η ανταλλαγή δημιουργεί αξία αλλά η παραγωγή καθορίζει το μέγεθος της αξίας» (DeVroey 1981, σελ. 177).

γκατάλειψη της ποσοτικής πλευράς της εργασιακής θεωρίας της αξίας και από τη θέση ότι το εξωτερικό μέτρο της αξίας, το χρήμα, είναι το μόνο μέτρο της αφηρημένης εργασίας (abstract associated labour, σύμφωνα με την ορολογία τους) και της αξίας, απορρίπτοντας έτσι την ύπαρξη ενός «εσωτερικού μέτρου» ή της ουσίας της αξίας, δηλαδή του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας (Eldred, 1984). Ταυτόχρονα, αποδίδουν και στον ίδιο τον Rubín την κλασική μαρξιστική θέση ότι οι ανεξάρτητα οριζόμενες ποσότητες αφηρημένης εργασίας καθορίζουν τις τιμές των εμπορευμάτων, μια άποψη που — όπως αναφέραμε πιο πάνω — μπορεί να στηριχτεί με βάση το έργο του Rubín. Ο Eldred, π.χ., σημειώνει ότι «αυτό είναι το κεντρικό σημείο της θεωρίας της αξίας, που είναι βασισμένη στην ανάλυση των μορφών της αξίας: να καθιερώσει ότι η αξία αποκτά την υλική μορφή ύπαρξής της στο χρήμα και, με αυτόν τον τρόπο, να ασκήσει κριτική σε όλες (υποκειμενικές και αντικειμενικές) τις θεωρίες της αξίας, οι οποίες υποστηρίζουν *δογματικά* ότι υπάρχει μια ουσία πίσω από την αξιακή μορφή του χρήματος, η οποία ποσοτικά και με αιτιώδη σχέση καθορίζει τις τιμές» (Eldred 1984, σελ. 137).

Η «σχολή Rubín» αντικρούει έτσι τη νεορικαρντιανή κριτική για τη σχέση αξιών και τιμών ως κενή περιεχομένου· αλλά, με αυτόν τον τρόπο απεμπολεί τη μοναδικότητα της εργασιακής θεωρίας του Marx, που διακρίνει ένα ξεχωριστό, πιο θεμελιώδες επίπεδο, αυτό του συστήματος των εργασιακών αξιών, το οποίο ρυθμίζει και κυριαρχεί πάνω στη δομή του συστήματος των τιμών. Ως αποτέλεσμα, η εργασιακή θεωρία της αξίας, ως θεωρία καθορισμού των τιμών, στην καλύτερη περίπτωση μετατρέπεται στην πρόταση ότι οι *δεδομένες* τιμές καθορίζουν την ποσοτική κατανομή της εργασίας στους διάφορους κλάδους.¹³

Κριτική της «σχολής Rubín»

Στο εσωτερικό της μαρξιστικής θεωρίας έχουν διατυπωθεί τρία συγγενή κριτικά επιχειρήματα απέναντι στην προσέγγιση των μαρξιστών που ανήκουν στη «σχολή Rubín» και τα οποία εύλογα αναφέρονται στη φύση της αφηρημένης εργασίας και τη σχέση ουσίας και ποσότητας της αξίας με τη μορφή της αξίας (Shaikh 1981, Gleicher 1983, 1985 και 1986, Itoh 1988 και 1992).

¹³ Την άποψη αυτή έχει εκφράσει η Elson (1979), η οποία θεωρεί ότι η εργασιακή θεωρία της αξίας είναι μάλλον μια *αξιακή θεωρία της εργασίας* (value theory of labor).

Η κρίσιμη διαφορά της προσέγγισης του Shaikh με αυτήν της «σχολής Rubín» εντοπίζεται στη σχέση και τον τρόπο συνάρθρωσης παραγωγής και κυκλοφορίας και στη διάκριση ανάμεσα στις δύο έννοιες του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας, οι οποίες καθορίζουν το μέγεθος της (συνολικής και μοναδιαίας) αξίας στην παραγωγή και στην κυκλοφορία αντίστοιχα. Για τον Shaikh, η αφηρημένη εργασία αποκτά αυτήν την ιδιότητα και, επομένως, δημιουργεί και ταυτόχρονα αποκραυγαλώνεται σε αξία στη σφαίρα της παραγωγής με βάση το σκοπό για τον οποίο αναλαμβάνεται, δηλαδή την παραγωγή εμπορευμάτων.¹⁴ Έτσι, στην παραγωγή έχουμε τον καθορισμό της συνολικής και μοναδιαίας κοινωνικής αξίας του εμπορεύματος, η οποία αποτελεί τη βάση για το σχηματισμό της ρυθμιστικής τιμής¹⁵. Η ρυθμιστική τιμή με τη σειρά της, ανάλογα με το ύψος της, θα δημιουργήσει ένα επίπεδο συνολικής ζήτησης για το προϊόν. Έτσι καθορίζεται ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας σύμφωνα με τη δεύτερη έννοια που εκφράζει τη συνολική ανάγκη της οικονομίας για το προϊόν αυτό (άρα και την αναγκαία συνολική ποσότητα εργασίας που πρέπει να δαπανηθεί). Υπάρχει, επομένως, το ενδεχόμενο κάποια ποσότητα αξίας και υπεραξίας που έχει δημιουργηθεί στη σφαίρα της παραγωγής με δαπάνη κοινωνικά αναγκαίας εργασίας από άποψη αποτελεσματικότητας να μην πραγματοποιηθεί στη σφαίρα της κυκλοφορίας λόγω ελλειπών κοινωνικής ζήτησης. Εδώ παρουσιάζεται μια απόκλιση ανάμεσα στις δύο έννοιες του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας, που έχει ως αποτέλεσμα τη διαφοροποίηση της πραγματοποιημένης από τη δημιουργημένη ποσότητα αξίας. Αντίθετα, όπως είδαμε, η προσέγγιση της «σχολής Rubín» ταυτίζει την αφηρημένη εργασία και την αξία που δημιουργείται στη σφαίρα της παραγωγής με την κοινωνικά αναγκαία εργασία, της οποίας η ποσότητα καθορίζεται στη σφαίρα της ανταλλαγής σύμφωνα με τη δεύτερη έννοια του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας, καθιστώντας τον τελευταίο κυρίαρχο και αποκλειστικό ρυθμιστή του μεγέθους της αξίας.

Η κριτική του Gleicher στους μαρξιστές της «σχολής Rubín» εστιάζει

¹⁴ «Η έννοια της αφηρημένης εργασίας δεν είναι κάποια νοητική γενίκευση που κατά κάποιον τρόπο επιλέγουμε να κάνουμε, αλλά αποτελεί μάλλον την αντανάκλαση στη σκέψη μιας πραγματικής κοινωνικής διαδικασίας, πράγμα που σημαίνει ότι η *αφηρημένη εργασία* επομένως, και η *αξία* είναι επίσης *πραγματικά μεγέθη*. Η εργασία που δημιουργεί εμπορεύματα δημιουργεί και αξία, που υλοποιείται στη μορφή κάποιου εμπορεύματος» (Shaikh 1981, σελ. 273).

¹⁵ Δηλαδή της άμεσης τιμής και της τιμής παραγωγής σε διαδοχικά πιο συγκεκριμένα επίπεδα αφαίρεσης.

ζεται στην οντολογική διάσταση της αφηρημένης εργασίας, και επομένως και της (εργασιακής) αξίας, και, κατά συνέπεια, σχετίζεται με το θέμα της σπουδαιότητας και της αναγκαιότητας της ποσοτικής πλευράς της εργασιακής θεωρίας της αξίας. Η αφηρημένη εργασία (αν και αποτελεί ιστορικά καθορισμένη κατηγορία που απαντάται μόνο σε πλήρως εμπορευματικές οικονομίες) δεν είναι μια θεωρητική νοητική γενίκευση αλλά ένα πραγματικό μέγεθος, όπως άλλωστε και η αξία. Η αφηρημένη εργασία είναι η ειδικής μορφής εργασία που μέσα από την καπιταλιστικά οργανωμένη εργασιακή διαδικασία παράγει σύμμετρα, συγκρίσιμα εμπορεύματα είναι, συνεπώς, «κοινωνική ουσία». Κατά παρόμοιο τρόπο με τον Shaikh, ο Gleicher υποστηρίζει ότι η αφηρημένη εργασία και η αξία έχουν πραγματική υπόσταση στον χώρο της παραγωγής ως κρυσταλλώματα ανθρώπινης εργασίας, ανεξάρτητα από το τι ακολουθεί στη διαδικασία της ανταλλαγής. Παράπέρα, αυτό συμβαίνει ιστορικά μόνο στην καπιταλιστική εμπορευματική οικονομία και ιδίως ως αποτέλεσμα της εμβάθυνσης του τεχνικού καταμερισμού εργασίας στην παραγωγή, και της ιστορικής διαδικασίας αποειδίκευσης/ανάπτυξης νέων δεξιοτήτων των εργατών.¹⁶ Η αφηρημένη εργασία ως ουσία της αξίας βασίζεται στην κοινωνική πραγματικότητα του καπιταλισμού και δεν είναι μια «αυθαίρετη παραδοχή», όπως διατείνεται ο Bohm-Bawerk στην κριτική που κάνει στη μαρξική θεωρία της αξίας. «Η αφηρημένη εργασία που απαιτείται ανά μονάδα εμπορεύματος μπορεί κατ' αρχήν να μετρηθεί στις δικές της μονάδες (εργάσιμου χρόνου) πριν να πραγματωθεί ως χρήμα, διότι ιστορικά η εργασία έχει γίνει ομογενής ως προς τα εμπορεύματα ... Αν η εργασία γίνεται αφηρημένη αποκλειστικά και μόνο στην πράξη της ανταλλαγής, τότε μια προσδιορίσιμη ποσοτική σχέση μεταξύ αξιών και τιμών στερείται νοήματος» (Gleicher 1986, σελ. 467). Τέλος, ο Gleicher απορρίπτει την κρατούσα ερμηνεία του σραφφιανού υποδείγματος καθορισμού των τιμών, επειδή δεν εδράζεται στις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής. Ταυτόχρονα, όμως, θεωρεί αναγκαία και δυνατή την σύνδεση εργασιακών αξιών και τιμών και απορρίπτει τη λογική της «σχολής Rubín» που εγκαταλείπει αυτήν την προσπάθεια εξομοιώνοντας αξίες και τιμές

Η κριτική του Itoh στη «σχολή Rubín» εστιάζεται και αυτή στη φύση της αφηρημένης εργασίας¹⁷ και της αξίας, με την πρόσθετη, όμως, θέση

¹⁶ «... η αφηρημένη εργασία είναι μια αναγκαία ιστορικά τάση που συνδέεται με τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής» (Gleicher 1985, σελ. 148).

¹⁷ «Αν η αφηρημένη εργασία ως η ουσία της αξίας εκτιμάται στην πραγματικότητα →

ότι η αφηρημένη εργασία υπάρχει αυτόνομα σε όλους τους τρόπους παραγωγής ανεξάρτητα από την ύπαρξη του μηχανισμού της αγοράς και της παραγωγής εμπορευμάτων. Ο Itoh φτάνει έτσι στην αυτονόμηση, στον πλήρη διαχωρισμό της ουσίας και της μορφής της αξίας όπως εμφανίζεται σε μια καπιταλιστική εμπορευματική οικονομία. Η θέση του Itoh έχει σημασία όχι μόνο για το θεωρητικό και πρακτικό καθορισμό των τιμών σε μια καπιταλιστική οικονομία αλλά και για το σχεδιασμό της οικονομικής δραστηριότητας σε σοσιαλιστικές οικονομίες. «Παράμμενε εδώ ένα σημαντικό πρόβλημα για το αν και κατά πόσον ο αφηρημένος χαρακτήρας της εργασίας υπάρχει αποκλειστικά στο πλαίσιο των σχέσεων εμπορεύματος-αξίας ή είναι κοινός για όλες τις κοινωνίες ως μια πλευρά της ανθρώπινης δραστηριότητας στη μεταβολική αλληλεπίδρασή της με τη φύση. Το πρόβλημα είναι θεμελιώδες για τη θεωρητική βάση της εργασιακής θεωρίας της αξίας και για το μαρξιστικό σοσιαλισμό» (Itoh 1988, σελ. 113).

Η θέση που παίρνει ο Itoh κάνοντας κριτική στη «σχολή Rubín» διαφέρει από τη θέση του Gleicher και του Shaikh, που υποστηρίζουν ότι η αφηρημένη εργασία (επομένως και η αξία) δημιουργείται πραγματικά και ολοκληρωμένα μόνο κάτω από τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής· βλέπουν, δηλαδή, την αξία ως ειδικά ιστορική, μη διαχρονική έννοια που δεν μπορεί να επεκταθεί σε προηγούμενους ή επόμενους τρόπους παραγωγής.

Ο Itoh (1988) υποστηρίζει μεν ότι η αφηρημένη εργασία γίνεται αναγνωρίσιμη μόνον όταν οι αξιακές σχέσεις περιβάλλουν και συναρθρώνονται με την εργασιακή διαδικασία, δηλαδή στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, αλλά, κατά τα άλλα, χαρακτηρίζει πάντοτε και αποτελεί την άλλη όψη της συγκεκριμένης ειδικής ανθρώπινης εργασίας.¹⁸ Η αφηρημένη εργασία παρατηρείται οπουδήποτε υπάρχει ανάγκη για

→ μόνο μέσω των ανταλλακτικών αξιών στην αγορά ή των ποσοτήτων χρήματος που τις αντιπροσωπεύουν, τότε τα περισσότερα από τα αμφισβητούμενα ζητήματα στις πρόσφατες αντιπαραθέσεις γύρω από το πρόβλημα του μετασχηματισμού και μετά απλώς εξαφανίζονται. Δεν υπάρχει πλέον η ανάγκη για θεωρητικά ουσιαστικές λύσεις. Η εργασιακή θεωρία της αξίας σε αυτήν την προσέγγιση χάνει τη θεωρητική της θέση ως μια αντικειμενική θεωρία που αντλεί την ουσία της αξίας από τις τεχνολογικές συνθήκες παραγωγής, και στη συνέχεια καθίσταται σύμφωνη με άλλες μορφές θεωρίας τιμών» (Itoh 1992, σελ. 72).

¹⁸ «Έτσι φαίνεται ότι η αφηρημένη ανθρώπινη εργασία μαζί με το συγκεκριμένο χαρακτήρα της αποτελεί την κοινή υλική βάση όλων των κοινωνιών ... η συγκεκριμένη εργασία αποτελεί πάντα τις συγκεκριμένες μορφές της ανθρώπινης αφηρημένης εργασίας» (Itoh 1988, σελ. 59-60).

κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας. Επομένως, και οι εργασιακές αξίες ρυθμίζουν τις τιμές σε όλους τους τρόπους παραγωγής, τους προηγούμενους αλλά και τους επόμενους από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. «Η κριτική μας γι' αυτόν τον τύπο θεωρίας της αξίας ... δε συνεπάγεται την άρνηση της ισχύος του νόμου της αξίας σε μια προκαπιταλιστική εμπορευματική οικονομία» (Itoh 1988, σελ. 389). Η αφηρημένη εργασία εδώ είναι εντελώς ανεξάρτητη από τη γενική ανταλλαξιμότητα των προϊόντων της εργασίας και την ομοειδή φύση τους ως εμπορευμάτων. Για τον Itoh, η αφηρημένη εργασία σχετίζεται περισσότερο με τα τεχνικά χαρακτηριστικά της παραγωγής παρά με την εμπορευματική μορφή των προϊόντων της εργασίας και, έτσι, απαντάται αναπόφευκτα σε όλους τους τρόπους παραγωγής. Ο Itoh, σε μια κριτική αποτίμησή της άποψης της «σχολής Rubin» για την αφηρημένη εργασία, σημειώνει ότι «είναι πολύ στενή, καθώς περιορίζει την εφαρμοσιμότητά της σε εμπορευματικές κοινωνίες και μόνο. Μια τέτοια άποψη αγνοεί την καθολική ανάγκη για την κατανομή συγκεκριμένων ποσοτήτων νεκρής και ζωντανής αφηρημένης εργασίας σε κοινωνικά αναγκαία είδη συγκεκριμένης εργασίας, μια αναγκαία πλευρά των γενικών οικονομικών κανόνων κοινή σε όλους τους κοινωνικούς σχηματισμούς. Αυτή η θεμελιώδης πραγματικότητα καθιστά τις ποσότητες εργάσιμου χρόνου συγκρίσιμους ως αφηρημένη εργασία και επιτρέπει την εκτίμησή τους από τις τεχνολογικές συνθήκες παραγωγής ανεξάρτητα από την παρουσία ή την απουσία του μηχανισμού της αγοράς» (Itoh 1992, σελ. 72).

6.2.3 Χρονικό πλαίσιο της ανάλυσης του μετασχηματισμού

Την τελευταία περίοδο έχουν αναπτυχθεί μέσα στη μαρξιστική σχολή κάποιες διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις της εργασιακής θεωρίας της αξίας, οι οποίες προσπαθούν κυρίως να επαναδιατυπώσουν το κατεστημένο μεθοδολογικό πλαίσιο του μετασχηματισμού των αξιών σε τιμές. Σύμφωνα με το τελευταίο, οι εργασιακές αξίες πρέπει να ορίζονται από τα δεδομένα της παραγωγής με τρόπο ανεξάρτητο από τις τιμές, και οι τελευταίες πρέπει να εξάγονται αναλυτικά σε λογικό χρόνο από τις πρώτες. Σε αντίθεση με αυτήν τη λογική έχουν προταθεί επιχειρήματα α) για τον ορισμό του προβλήματος όχι σε μία αλλά σε διαφορετικές, διαδοχικές περιόδους παραγωγής β) για τον ταυτόχρονο, αλληλεξαρτώμενο και όχι χωριστό καθορισμό των αξιών και των τιμών και γ) για το κατά πόσον είναι αναγκαίος ο μετασχηματισμός των στοιχείων του σταθερού και μεταβλητού κεφαλαίου σε τιμές παραγωγής.

Πιο συγκεκριμένα, μαρξιστές όπως ο Mandel, και κυρίως ο Freeman — που έχει ονομάσει αυτήν τη θεωρητική προσέγγιση «ακολουθητική» (sequentialist) και «μη δυϊκή» (nondualistic)¹⁹ — ο Carchedi κ.ά. ισχυρίζονται ότι η μέθοδος του μετασχηματισμού των αξιών σε τιμές μέσα από το σύστημα των εξισώσεων του Bortkiewicz είναι επηρεασμένη από τη νεοκλασική στατική θεωρία και όχι μόνο δεν ανταποκρίνεται στη φύση του προβλήματος αλλά και είναι η βασική αιτία της δημιουργίας θεωρητικής σύγχυσης γύρω από αυτό. Επειδή, στην πραγματικότητα, η παραγωγική διαδικασία λαμβάνει χώρα σε *πραγματικό χρόνο*, τα αρχικά δεδομένα της παραγωγής (εισροές) είναι πάντοτε εκφρασμένα σε όρους τιμών παραγωγής²⁰ δεδομένες από την προηγούμενη περίοδο, όπως και τα προϊόντα (εκροές), τα οποία επίσης εκφράζονται σε τιμές παραγωγής, διαφορετικές όμως, από αυτές των αντίστοιχων εισροών. Αν, δηλαδή, το πρόβλημα τεθεί σε ένα αναλυτικό θεωρητικό πλαίσιο που δεν προϋποθέτει την ισορροπία και άρα είναι μη Βαλρασιανό, τότε δεν υφίσταται θέμα μετασχηματισμού με τους όρους που έχουν εισαχθεί στη συζήτηση από τη λύση του Bortkiewicz και μετά. Η σχηματοποίηση του προβλήματος σε όρους στατικού και όχι δυναμικού συστήματος εξισώσεων αφαιρεί από την οικονομική κίνηση στο χρόνο τη διαρκώς παρούσα τεχνολογική μεταβολή και την άναρχη μη επιδεχόμενη σχεδιοποίηση και, επομένως, εγγενώς αβέβαιη φύση της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής, όπου ούτε οι εισροές αλλά ούτε οι εκροές είναι δεδομένες εκ των προτέρων. Όσον αφορά δε τη γνωστή επισήμανση του Marx για την ημιτελή φύση του μετασχηματισμού που επιχειρεί στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* και την ανάγκη για μετασχηματισμό και των εισροών σε τιμές παραγωγής, ο Mandel παρατηρεί: «... το από-

¹⁹ «Οι θεωρητικοί της ακολουθητικής προσέγγισης (sequentialists) επιδιώκουν να επαναφέρουν τον ημερολογιακό χρόνο, ενώ οι μη-δυϊκοί (nondualists) επαναβεβαιώνουν την άποψη του Marx για τον ταυτόχρονο προσδιορισμό των αξιών και των τιμών» (Freeman 1995, σελ. 50). Και πάλι «η προσέγγιση είναι ακολουθητική (χρονολογική, διαδοχική, ιστορική), λόγω του ότι απορρίπτει την προσέγγιση του συστήματος ταυτόχρονων εξισώσεων και τον έμμεσο ισχυρισμό της προσέγγισης αυτής ότι η οικονομική κίνηση αποτελείται από τον ταυτόχρονο και όχι το διαδοχικό καθορισμό όλων των μεταβλητών. Είναι, επίσης, μη δυϊκή, επειδή θεωρεί ότι οι τιμές και οι αξίες αλληλοπροσδιορίζονται αμοιβαία σε διαδοχικές περιόδους παραγωγής και κυκλοφορίας» (Carchedi και Freeman 1996, σελ. x).

²⁰ «Επομένως, επαρκεί να θεωρήσουμε τις ίδιες τις εισροές όχι ως αξίες αλλά ως τιμές παραγωγής που προέρχονται από τον προηγούμενο κύκλο αναπαραγωγής, ώστε να αποκλείσουμε λογικά την ανάγκη για οποιεσδήποτε ανατροφοδοτικές επιδράσεις μεταξύ των εισροών και των εκροών», Mandel (1984, σελ. 161).

σπασμα που παραθέσαμε δεν υπονοεί ότι οι τιμές παραγωγής των εισροών θα πρέπει να υπολογιστούν εντός του ιδίου χρονικού ορίζοντα, όπως οι τιμές παραγωγής των εκροών ... οι ανατροφοδοτήσεις των εισροών στις εκροές δε συνεπάγονται σύστημα ταυτόχρονων εξισώσεων» (Mandel 1981, σελ. 23).

Το κυριότερο πρόβλημα αυτής της προσέγγισης είναι ότι δεν καθορίζει τη χρονική διάρκεια κατά την οποία πραγματοποιείται κάθε φορά (έστω κατά προσέγγιση και με τη μορφή εξισωτικής τάσης) ο σχηματισμός των τιμών παραγωγής και του γενικού ποσοστού κέρδους. Στην πραγματικότητα, η θεωρητική εξίσωση των επιμέρους ποσοστών κέρδους δεν υπάρχει εδώ και η εξισωτική τάση των ποσοστών κέρδους που αναφέρθηκε πιο πάνω αντικαθίσταται από μια μόνιμη ανισότητα των κλαδικών ποσοστών κέρδους καθώς η έμφαση της ανάλυσης βρίσκεται πλέον όχι στις τιμές παραγωγής αλλά αποκλειστικά στις τιμές αγοράς (Freeman 1996, σελ. 225). Η σωστή παρατήρηση για την υποθετική, μη πραγματική φύση του σημείου ισορροπίας και της απόλυτης σύγκλισης των ποσοστών κέρδους επεκτείνεται στην ακραία θέση ότι δεν μπορεί να υπάρξει μια καθορισμένη περίοδος ανάλυσης, όπου τα βασικά δεδομένα του προβλήματος (αξίες, τιμές, ποσοστό υπεραξίας, γενικό ποσοστό κέρδους) μπορούν να μελετηθούν αφαιρώντας τις συνεχείς διακυμάνσεις της προσφοράς και της ζήτησης στην αγορά και, επομένως, τις διακυμάνσεις των τιμών αγοράς. Ο Marx για το θέμα αυτό και για τη φύση της αναγκαίας αφαίρεσης παρατηρεί ότι «στην πραγματικότητα, η ζήτηση και η προσφορά ποτέ δε συμπίπτουν παρά μόνο τυχαία και, κατά συνέπεια, κάτι τέτοιο δε θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη στην επιστημονική ανάλυση: αντίθετα, θα πρέπει να θεωρείται σαν να μην είχε συμβεί ποτέ. Τότε, γιατί η πολιτική οικονομία υποθέτει την προσφορά ίση με τη ζήτηση; Για να αναλύσει τα φαινόμενα με τα οποία ασχολείται με τρόπο που να προσιδιάζουν στη μορφή νόμου, στη μορφή που αντιστοιχεί στις έννοιές τους, δηλαδή να τα θεωρήσει ανεξάρτητα από τη μορφή εμφάνισης που παράγεται από την κίνηση της ζήτησης και της προσφοράς» (Marx, *Κεφάλαιο III*, σελ. 291).

Στο βιβλίο των Carchedi και Freeman (1996, σελ. xv), ο Moseley (1993a, b) καθώς και οι Wolff, Callari και Roberts (1984) χαρακτηρίζονται ως μη δεισιδαιμονικοί, ωστόσο, χρησιμοποιούν το πλαίσιο του συστήματος των ταυτόχρονων εξισώσεων, περιορίζουν, δηλαδή, την ανάλυση του μετασχηματισμού σε μια παραγωγική περίοδο. Οι Wolff, Callari και Roberts (1984) δίνουν έμφαση στη διαφορά ανάμεσα στη ρικαρτιανή και τη μαρξική προβληματική και στο αναλυτικό και θεωρητικό πλαίσιο

που ορίζει διαφορετικά αντικείμενα ανάλυσης και διαφορετικές έννοιες. Υιοθετώντας, κατά κάποιο τρόπο, τη λογική της «σχολής Rubin» τονίζουν το ρόλο της σφαίρας της κυκλοφορίας στον καθορισμό της αξίας. Πιο συγκεκριμένα, οι συγγραφείς αυτοί σημειώνουν: «επανεκτιμούμε τα αποτελέσματα των συνθηκών κυκλοφορίας στις αξιακές σχέσεις ... ο Marx συνέλαβε την έννοια της αξίας ως υπερακαθωρισμένη από όλες τις συνθήκες ύπαρξης της καπιταλιστικής παραγωγής και απόσπασης υπεραξίας, συμπεριλαμβανομένης της σφαίρας της κυκλοφορίας ως προσδιοριστικού παράγοντα της αξίας» (Wolff, Callari και Roberts 1984, σελ. 121).

Οι Wolff, Callari και Roberts θεωρούν τα δύο μέρη της διπλής δομής αξιών-τιμών όχι σαν ανεξάρτητα μεταξύ τους αλλά ως αλληλοκαθοριζόμενα ενμέρει στην ίδια, όμως, χρονική περίοδο. Το κόστος παραγωγής (μέσα παραγωγής και εργασιακή δύναμη) εκφράζεται ουσιαστικά σε όρους τιμών (παραγωγής) και όχι αξιών. Αυτό συμβαίνει, διότι, οι αξίες ορίζονται ως το άθροισμα της ζωντανής εργασίας συν τη νεκρή εργασία (σταθερό κεφάλαιο) αποτιμημένη, όμως, σε όρους τιμών παραγωγής: ενώ η υπεραξία, ως η συνολική νέα αξία μείον τη χρηματική μορφή της αμοιβής της εργατικής δύναμης. Οι συγγραφείς αυτοί υποστηρίζουν ότι «η ποσότητα του εργασιμου χρόνου σε χρηματική μορφή την οποία κάθε καπιταλιστής θα πρέπει να προκαταβάλει προκειμένου να αποκτήσει τα αγαθά του σταθερού κεφαλαίου (στην τιμή παραγωγής τους), γίνεται ένα συστατικό τμήμα της αξίας του προϊόντος που παράγεται μ' αυτά τα αγαθά που αποτελούν το σταθερό κεφάλαιο».²¹ Αξίες και τιμές παραγωγής ορίζονται έτσι ταυτόχρονα ενώ η σχέση τους είναι αμφίδρομη και όχι της κλασικής μορφής, όπου οι αυτόνομα καθοριζόμενες στην παραγωγή αξίες καθορίζουν τις τιμές παραγωγής.

Για τον Moseley «ο Marx δεν απέτυχε να μετασχηματίσει τις εισροές του σταθερού και του μεταβλητού κεφαλαίου. Οι εισροές αυτές εκλαμβάνονται ως δεδομένες σε τιμές παραγωγής. Δεν υπάρχει τίποτε να μετασχηματιστεί. Οι κριτικές ... έχουν νόημα μόνο στην αποπροσανατολιστική απόπειρα να ερμηνευτεί η θεωρία του Marx με τους όρους της γραμμικής θεωρίας της παραγωγής» (Moseley 1993, σελ. 7). Αυτό συμβαίνει, διότι οι εισροές είναι δεδομένες σε χρηματικές τιμές και όχι σε

²¹ «Η αξία, όπως περιγράφεται εδώ, μπορεί να καθοριστεί μόνο ταυτόχρονα με τη μορφή της αξίας (τιμή παραγωγής)» (Roberts 1987, σελ. 94). Συμβολικά οι αξίες θα είναι $\lambda = pA + a_0$ και οι τιμές παραγωγής $p = [pA + pba_0] (1+r)$. Για τον ορισμό των μεταβλητών παραπέμπουμε στο Παράρτημα στο τέλος του κεφαλαίου.

αξίες, «σύμφωνα με τη μέθοδο του Marx, αυτές οι ποσότητες σταθερού και μεταβλητού κεφαλαίου δε χρειάζονται να μετασχηματιστούν από όρους αξιών σε όρους τιμών παραγωγής, επειδή εκλαμβάνονται ήδη σε όρους τιμών. Η μετάβαση από τον πρώτο στον τρίτο τόμο του Κεφαλαίου δεν είναι μια μετάβαση από εργασιακές αξίες σε τιμές· είναι μια μετάβαση από συνολικές τιμές σε επιμέρους τιμές. Επομένως, ο Marx δεν απέτυχε να μετασχηματίσει τις εισροές από αξίες σε τιμές. Σύμφωνα με τη μέθοδο του Marx, δεν υπάρχει κάποιος μετασχηματισμός που θα πρέπει να γίνει» (Moseley 1993, σελ. 176).

Μια άλλη πρόσφατη χρονικά προσέγγιση (ονομαζόμενη και «νέα λύση») έχει προταθεί αρχικά από τους Duménil (1980, 1983) και ανεξάρτητα από τον Foley (1982), και αργότερα από τους Lipietz (1983), Glick και Ehrbar (1987), ενώ υιοθετείται τελευταία και από θεωρητικούς της «σχολής Rubin», όπως ο Mohun²², που προσπαθεί να συνδυάσει τις δύο προσεγγίσεις. Αυτή επανατοποθετεί το πρόβλημα του μετασχηματισμού των αξιών σε τιμές δίνοντας έμφαση στο γεγονός ότι η ποσότητα ζωντανής εργασίας που δαπανάται στην παραγωγή δημιουργεί νέα αξία, που είναι ίση με $L = v + s$, όπου L ο εργάσιμος χρόνος, v το μεταβλητό κεφάλαιο και s η υπεραξία. Έτσι, στη διαδικασία του μετασχηματισμού η ανάλυση εστιάζεται όχι σε όρους συνολικής αξίας ($c + v + s$, όπου c το σταθερό κεφάλαιο) και συνολικών τιμών παραγωγής του προϊόντος, αλλά σε όρους προστιθέμενης (νέας) αξίας ($v + s$) και της τιμής της νέας αξίας (ή του καθαρού προϊόντος). Επίσης, κατά παρόμοιο τρόπο με την παραπάνω προσέγγιση που θεωρεί τα στοιχεία του σταθερού και του μεταβλητού κεφαλαίου σε όρους τιμών παραγωγής, εδώ έχουμε από την αρχή μόνο το μεταβλητό κεφάλαιο σε όρους τιμών, με το σκεπτικό ότι η εργασιακή δύναμη δεν είναι παραγόμενο εμπόρευμα του οποίου η αξία να χρειάζεται μετασχηματισμό σε τιμή παραγωγής.²³ Η όλη ανάλυση, ωστόσο, αναφέρεται στην ίδια αναλυτική περίοδο ούτως ώστε στο μετασχηματισμό αυτής της προσέγγισης έχουμε: συνολική νέα αξία = συνολική τιμή καθαρού προϊόντος και συνολική υπεραξία = συνολικά κέρδη, αλλά, βέβαια, παραμένει η ανισότητα: συνολική αξία $\neq$ σύνολο τιμών συνολικού προϊόντος, καθώς

²² «... η εργασιακή θεωρία της αξίας είναι μια λογική και ταυτόχρονα διεισδυτική μέθοδος για την κατανόηση του καπιταλισμού, θεωρητικά και εμπειρικά, ανεξάρτητα από το αν και κατά πόσο οι τιμές είναι τιμές ισορροπίας» (Mohun 1994, σελ. 392).

²³ Όπου αξία της εργασιακής δύναμης = μισθός x αξία χρήματος στον Foley και τα μισθιακά εμπορεύματα σε όρους τιμών στον Duménil.

η τιμή του σταθερού κεφαλαίου είναι διαφορετική από την αξία του.²⁴

6.3 Εμπειρικές Όψεις της Σχέσης Αξιών-Τιμών

Αναφέραμε στο κεφάλαιο 2 ότι η κλασική μαρξιστική προσέγγιση του Shaikh στο θέμα της εργασιακής θεωρίας της αξίας χαρακτηρίζεται α) από την επισήμανση της θεμελιώδους διαφοράς ανάμεσα στον Marx και στην κλασική πολιτική οικονομία β) την επιμονή στη δυνατότητα της εργασιακής θεωρίας της αξίας να εξηγήσει τις τιμές γ) στην απουσία οποιασδήποτε προσπάθειας επαναπροσδιορισμού των όρων του προβλήματος του μετασχηματισμού των αξιών σε τιμές. Πιο συγκεκριμένα, τα επιμέρους στοιχεία αυτής της προσέγγισης στο θέμα του μετασχηματισμού είναι ότι:

- Ο μετασχηματισμός των αξιών σε τιμές παραγωγής αναφέρεται σε μια μετάβαση από μια μορφή αξίας σε άλλη πιο συγκεκριμένη μορφή, δηλαδή από τις άμεσες τιμές στις τιμές παραγωγής. Ο μετασχηματισμός είναι γενικά εφικτός και βρίσκεται στην κατεύθυνση που ορίζει ο ίδιος ο Marx στον τρίτο τόμο του Κεφαλαίου. Δεν έχουμε έναν εξωτερικό διαχωρισμό *σύστημα αξιών - σύστημα τιμών* που αναπόφευκτα δημιουργεί αμφισβητήσεις για το βαθμό σύνδεσης και τη θεωρητική και πρακτική σπουδαιότητα ή προτεραιότητα των δύο κατηγοριών, αξιών και τιμών, αλλά μια εσωτερική σύνδεση μεταξύ τους.
- Ο μετασχηματισμός πραγματοποιείται σε αναλυτικό και όχι σε ιστορικό χρόνο.
- Δεν υπάρχει πραγματική σύγκλιση των τιμών αγοράς προς τις τιμές παραγωγής σε κάποιο σημείο ισορροπίας. Η όλη διαδικασία χαρακτηρίζεται από την *τάση για εξίσωση* των κλαδικών ποσοστών κέρδους, ενώ οι τιμές παραγωγής είναι *θεωρητικές* και όχι *πραγματικές* τιμές.
- Ο μετασχηματισμός αυτός ενέχει απλώς μεταβιβάσεις αξίας και υπεραξίας από κάποια κεφάλαια σε κάποια άλλα, δηλαδή οι τιμές παραγωγής εκφράζουν έναν συγκεκριμένο τρόπο αναδιανομής της συνολικής αξίας και υπεραξίας.
- Γενικά, όταν το σύνολο των αξιών παραμένει ίσο με το σύνολο των

²⁴ Για μια πρόσφατη και αντιπροσωπευτική αποτίμηση του όλου ζητήματος βλέπε το αφιέρωμα στην εργασιακή θεωρία της αξίας, του περιοδικού *Ουτοπία*, τεύχος 28, 1998, όπου περιλαμβάνονται άρθρα των Fine, Laidman, Itoh, Saad-Fihlo, Σταμάτη, Μαριόλη, Λαπαβίτσα, Μαυρουδέα και Μανιάτη / Τσουλιφίδη.

τιμών μετά τη διαδικασία του μετασχηματισμού, το σύνολο της υπεραξίας διαφέρει από το σύνολο των κερδών και, άρα, το μέσο ποσοστό κέρδους σε όρους αξιών διαφέρει από το γενικό ποσοστό κέρδους σε όρους τιμών παραγωγής. Επειδή ακριβώς οι τιμές και τα κέρδη είναι οι χρηματικές μορφές της αξίας και της υπεραξίας, η μάζα των κερδών πρέπει γενικά να διαφέρει από τη μάζα της υπεραξίας, όταν οι τιμές δεν είναι ανάλογες των αξιών.

- Η διαφορά κερδών και υπεραξίας που προκύπτει από το μετασχηματισμό των αξιών σε τιμές παραγωγής οφείλεται στην απόκλιση της τιμής παραγωγής και αξίας των αγαθών πολυτελείας και την εξ αυτής καθαρής μεταβίβαση αξίας ανάμεσα στην *κύκλωση του κεφαλαίου* (capital circuit) και στην *κύκλωση των καπιταλιστικών προσωπικών εσόδων* (circuit of capitalist revenue) (Shaikh 1981, 1984).

Το μέγεθος της διαφοράς μεταξύ υπεραξίας και κερδών καθώς και το μέγεθος της διαφοράς μεταξύ του αξιακού ποσοστού κέρδους και του ποσοστού κέρδους υπολογισμένου σε τιμές παραγωγής είναι καθορισμένα²⁵ και βρίσκονται μέσα σε συγκεκριμένα όρια που εκφράζουν τη σχετική αυτονομία της σφαίρας της κυκλοφορίας αλλά και την πρωταρχικότητα της παραγωγής σε σχέση με την κυκλοφορία. Έτσι, μόνο στην περίπτωση της μέγιστης διευρυμένης αναπαραγωγής, όπου, δηλαδή, όλη η ποσότητα της υπεραξίας χρησιμοποιείται για επένδυση νέου κεφαλαίου και ο τομέας III εξαλείφεται εντελώς, έχουμε την ταυτόχρονη ισχύ και των δύο ισοτήτων, δηλαδή σύνολο αξιών = σύνολο τιμών και σύνολο υπεραξίας = σύνολο κερδών. Πιο συγκεκριμένα, η ποσοστιαία απόκλιση των κερδών (π) από την υπεραξία ή από τα άμεσα κέρδη (π_0) δίνεται από τον τύπο:

$$\frac{\Delta\pi}{\pi} = \frac{\pi - \pi_0}{\pi} = \frac{r-g}{r} \frac{1}{1+g} \delta_F \quad (1)$$

ενώ η ποσοστιαία απόκλιση του ποσοστού κέρδους σε όρους τιμών παραγωγής (r) από το αξιακό ποσοστό κέρδους (r_0) δίνεται από τον τύπο:

$$\frac{\Delta r}{r} = \frac{r - r_0}{r} = \frac{r \left(\frac{\Delta\pi}{\pi} \right) + \frac{\Delta\pi}{\pi}}{r \left(\frac{\Delta\pi}{\pi} \right) + 1} \quad (2)$$

²⁵ Από το μέγεθος των δύο παραγόντων που αναφέραμε, δηλαδή της μέσης τυπικής απόκλισης αξίας-τιμής των αγαθών πολυτελείας και από το μέγεθος του τομέα αυτού.

όπου r = ποσοστό κέρδους, g = ο ρυθμός ανάπτυξης της οικονομίας, δ_F = η μέση ποσοστιαία απόκλιση τιμής παραγωγής-αξίας των αγαθών πολυτελείας (βλέπε Shaikh 1984, για τον ακριβή τρόπο εξαγωγής αυτής της σχέσης).

Για τη μεταπολεμική ελληνική οικονομία (1958-1994) το μέσο καθαρό ποσοστό κέρδους ήταν $r = 16,7\%$ ²⁶ και ο μέσος ρυθμός ανάπτυξης (1960-1994) ήταν $g = 4,2\%$ (OECD, 1996). Αυτό σημαίνει ότι, σύμφωνα με τη σχέση (1), η ποσοστιαία απόκλιση κερδών και υπεραξίας είναι 71% της μέσης τυπικής απόκλισης τιμής-αξίας των αγαθών πολυτελείας. Επομένως, αν υποθέσουμε ότι η τελευταία είναι της τάξης του $\pm 10\%$ (όπως δείχνουμε στο εμπειρικό τμήμα πάνω στη σχέση αξιών - τιμών παραγωγής - τιμών αγοράς στην ελληνική οικονομία), συνεπάγεται ότι η ποσοστιαία διαφορά κερδών και υπεραξίας είναι περίπου 7%. Σύμφωνα με τη (2), η διαφορά του ποσοστού κέρδους υπολογισμένου σε αξίες και του ποσοστού κέρδους υπολογισμένου σε τιμές παραγωγής είναι μόλις 8%· δηλαδή, αν το $r \approx 16,7\%$, το αξιακό ποσοστό κέρδους θα είναι $r^0 \approx 18\%$. Αντίστοιχα αποτελέσματα [6,4% διαφορά ανάμεσα στα κέρδη και στα άμεσα κέρδη (υπεραξία) και 7% διαφορά ανάμεσα στο αξιακό ποσοστό κέρδους και στο ποσοστό κέρδους υπολογισμένο σε τιμές παραγωγής] αναφέρει και ο Shaikh για την οικονομία των ΗΠΑ (Shaikh 1984, σελ. 57-58), όπως και ο Petrovic για την οικονομία της Γιουγκοσλαβίας²⁷. Αυτές οι ενδείξεις για σχεδόν στατιστικά ασήμαντες διαφορές στα πραγματικά μεγέθη των κατηγοριών που ενέχονται στο πρόβλημα του μετασχηματισμού των αξιών σε τιμές αποτελούν τη βάση για μια διαφορετική τοποθέτηση και αντιμετώπιση του όλου ζητήματος από πρακτική σκοπιά. Η προϋπόθεση, βέβαια, για την ακρίβεια αυτών των εκτιμήσεων είναι η ορθότητα της υπόθεσης που κάναμε πιο πάνω για το μέγεθος της τυπικής απόκλισης ατομικών αξιών και τιμών.

Οδηγούμαστε, έτσι, στο τελευταίο θέμα σε αυτήν τη συζήτηση που σχετίζεται με την εμπειρική διερεύνηση της σχέσης μεταξύ των υπολογισμένων ατομικών εργασιακών αξιών και των ατομικών τιμών (τιμών παραγωγής και τιμών αγοράς) σε πραγματικές οικονομίες. Στο άρθρο του Shaikh (1984) δείχνεται ότι η όποια απόκλιση αξιών-τιμών παρα-

²⁶ Δες Κεφάλαιο 8 παρακάτω.

²⁷ «Οι συνολικές επιδράσεις των αποκλίσεων του λόγου τιμών παραγωγής και εργασιακών αξιών είναι μικρές· επομένως, μπορούμε να αποδεχτούμε ως εμπειρικά έγκυρη την πρόταση του Marx ότι το άθροισμα των κερδών ισούται με το άθροισμα της υπεραξίας» (Petrovic 1987, σελ. 209).

γωγής θεωρητικά οφείλεται στις διαφορές στους *ολοκληρωμένους* (integrated) και όχι στους άμεσους λόγους κεφαλαίου-εργασίας. Άρα, ο ακριβής ορισμός της οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου που ενδιαφέρει εδώ, είναι πιο σύνθετος και αφορά την «ολοκληρωμένη» οργανική σύνθεση κεφαλαίου κάθε τομέα, η οποία περιλαμβάνει τις σταθμισμένες οργανικές συνθέσεις κεφαλαίου όλων των προϊόντων που υπεισέρχονται στην παραγωγή του προϊόντος του υπό εξέταση τομέα. Προκύπτει, λοιπόν, το ερώτημα ποια είναι η έκταση αυτών των διαφορών στους λόγους κεφαλαίου-εργασίας και, επομένως, ποια είναι η εμπειρική σημασία του μετασχηματισμού των αξιών σε τιμές. Δηλαδή, πόσο μεγάλη είναι στατιστικά η απόκλιση των αρχικών αξιών και των τελικών τιμών παραγωγής;²⁸ Ακόμη, πόσο διαφέρουν η κάθε μια από τις δύο αυτές κατηγορίες από τις παρατηρούμενες τιμές αγοράς;

Εκτός από την απόλυτη απόκλιση αξιών και τιμών μπορούμε επίσης να εξετάσουμε και το βαθμό συσχέτισης των δύο αυτών κατηγοριών και, πιο συγκεκριμένα, τη διαστρωματική και τη διαχρονική συσχέτιση τους. Η πρώτη συνεπάγεται τη δεύτερη, που μπορεί να υφίσταται και ανεξάρτητα από την ύπαρξη της πρώτης. Και ο Marx και ο Ricardo παραδέχονται ότι η απόκλιση αξιών και τιμών σε κάθε δεδομένη χρονική στιγμή μπορεί να είναι αρκετά μεγάλη και δίνουν περισσότερη έμφαση στο διαχρονικό καθορισμό των σχετικών τιμών από τις σχετικές αξίες. Η εμπειρική ανάλυση που ακολουθεί επικεντρώνεται στη διαστρωματική συσχέτιση, καθώς τα υπάρχοντα στοιχεία (κυρίως η έλλειψη στοιχείων για την απασχόληση και το απόθεμα παγίου κεφαλαίου) μας επιτρέπουν να υπολογίσουμε αξίες και τιμές παραγωγής μόνο για ένα έτος.

6.3.1 Εμπειρικές μελέτες για τη σχέση αξιών-τιμών

Γενικά, στις εμπειρικές έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί για την οικονομία των ΗΠΑ και άλλων χωρών, όπως Αγγλία, Ιταλία και Γιουγκοσλαβία, οι τιμές οι ανάλογες των αξιών που έχουν υπολογιστεί από πίνακες εισροών-εκροών βρίσκονται πολύ κοντά στις τιμές παραγωγής αλλά και στις τιμές αγοράς. Αρχικά, στο άρθρο του Shaikh (1984) αναφέρονται αποκλίσεις της τάξης του 17%-19% για αξίες και τιμές παραγωγής με στοιχεία από την ιταλική οικονομία και αποκλίσεις 20%-25%

²⁸ Επειδή στη διαδικασία του μετασχηματισμού κρατάμε το άθροισμα των τιμών ίσο με το άθροισμα των αξιών, η μέση απόκλιση τιμής-αξίας θα είναι ίση με μηδέν γι' αυτό και εξετάζουμε τη (μέση) απόλυτη απόκλιση για να έχουμε μια εκτίμηση της τυπικής απόκλισης τιμής-αξίας.

για τις αξίες και τις τιμές αγοράς με στοιχεία από την οικονομία των ΗΠΑ. Οι συντελεστές συσχέτισης που αναφέρονται και για τις διαστρωματικές και για τις διαχρονικές παλινδρομήσεις είναι πολύ υψηλοί και, κατά μέσο όρο, ίσοι με 93%. Για την οικονομία των ΗΠΑ, πιο συγκεκριμένα, ο Ochoa χρησιμοποιώντας πιο ολοκληρωμένα τη μεθοδολογία του Shaikh καθώς και πιο πλήρη στοιχεία²⁹ βρίσκει ότι η μέση ποσοστιαία απόλυτη απόκλιση³⁰ (Mean Absolute Deviation, MAD) των τιμών των ανάλογων των αξιών και των τιμών αγοράς για μια σειρά ετών που καλύπτουν την περίοδο 1947-1972 είναι της τάξης του 12%, και οι συντελεστές διαστρωματικής συσχέτισης της τάξης του 97% για την ίδια χρονική περίοδο. Η μέση απόκλιση αξιών και τιμών παραγωγής είναι 17% και, όπως παρατηρεί ο Ochoa, επομένως «το πρόβλημα του μετασχηματισμού φαίνεται να έχει περιορισμένη εμπειρική σημασία» (Ochoa 1989, σελ. 420).

Επίσης, ιδιαίτερα σημαντικό είναι και το γεγονός ότι οι τιμές που υπολογίζονται με τη μέθοδο του Marx (χωρίς, δηλαδή, να αποτιμηθούν οι εισροές σε τιμές παραγωγής αλλά παραμένοντας αποτιμημένες σε αξίες) είναι σχεδόν ταυτόσημες με τις τελικές τιμές παραγωγής, καθώς η μέση απόλυτη απόκλιση των δύο αυτών κατηγοριών τιμών είναι μόλις 5% και βρίσκονται το ίδιο κοντά με τις τιμές αγοράς (και οι μαρξικές τιμές παραγωγής και οι τελικές πλήρως μετασχηματισμένες τιμές παραγωγής παρουσιάζουν μια μέση απόλυτη απόκλιση από τις τιμές αγοράς ίση με 13%). Το αξιακό ποσοστό κέρδους και το αντίστοιχο υπολογισμένο σε όρους τιμών διαφέρουν, κατά μέσο όρο, μόλις κατά 4%, ενώ όλες οι υπολογισμένες καμπύλες μισθών-κερδών είναι σχεδόν γραμμικές, λόγω της εγγύτητας των άμεσων τιμών και των τιμών παραγωγής. Τα αποτελέσματα για την οικονομία της Μεγάλης Βρετανίας, όσον αφορά την απόκλιση και τη συσχέτιση αξιών και τιμών για το έτος 1984, καθώς και για τη γιουγκοσλαβική οικονομία για τα έτη 1976 και 1978 είναι παρόμοια³¹ με αυτά της οικονομίας των ΗΠΑ. Πρόσφατα, τα αποτελέσματα παρόμοιας μελέτης του Chilcote (1994) βασισμένης σε στοιχεία εισροών-εκροών ένδεκα χωρών του ΟΟΣΑ (Αγγλίας, Αυστραλίας,

²⁹ Δες Ochoa (1984, 1989) και τον Πίνακα 3 παρακάτω.

³⁰ Το στατιστικό αυτό μέτρο ορίζεται ως η μέση απόλυτη απόκλιση και, έτσι, οι θετικές και αρνητικές διαφορές αξιών-τιμών δεν εξουδετερώνονται μεταξύ τους.

³¹ «Τα αποτελέσματά μας για την περίπτωση της Μεγάλης Βρετανίας βρίσκονται σε αξιοσημείωτη συμφωνία με τα προηγούμενα αποτελέσματα των Shaikh, Petrovic και Ochoa για τις οικονομίες των ΗΠΑ, Ιταλίας και Γιουγκοσλαβίας» (Cockshott, Cottrell και Michaelson 1995, σελ. 108).

Γαλλίας, Γερμανίας, Δανίας, ΗΠΑ, Ιαπωνίας, Ιρλανδίας, Ιταλίας, Καναδά και Ολλανδίας) επιβεβαιώνουν, για μια ακόμη φορά, την εμπειρική ισχύ της εργασιακής θεωρίας της αξίας.

6.3.2 Αξίες και τιμές στην ελληνική οικονομία

Τα παραπάνω αποτελέσματα υποδηλώνουν ότι στις πραγματικές οικονομίες που έχουν εξεταστεί μέχρι τώρα, οι διαφορές στις ολοκληρωμένες οργανικές συνθέσεις των κεφαλαίων των διαφόρων τομέων δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερα μεγάλες αποκλίσεις μεταξύ τους. Το αποτέλεσμα είναι ότι όλες οι κατηγορίες τιμών, δηλαδή οι τιμές οι ανάλογες των αξιών, οι μαρξικές τιμές παραγωγής και οι πλήρως μετασχηματισμένες τιμές παραγωγής βρίσκονται πολύ κοντά μεταξύ τους, όπως επίσης βρίσκονται πολύ κοντά στις τιμές αγοράς. Συμβαίνει το ίδιο και στην περίπτωση της ελληνικής οικονομίας; Για να απαντήσουμε σε αυτό το ερώτημα, υπολογίζουμε παρακάτω, με βάση τον πίνακα εισροών-εκροών του 1970, τις άμεσες τιμές, τις μαρξικές τιμές παραγωγής και τις πλήρως μετασχηματισμένες τιμές παραγωγής και τις συγκρίνουμε μεταξύ τους καθώς και με τις τιμές αγοράς.

Άμεσες τιμές

Οι εργασιακές αξίες για τον κάθε κλάδο του πίνακα εισροών-εκροών δίνονται από τη λύση του συστήματος:

$$\lambda = a_0 + \lambda(A + D),$$

η οποία δίνει:

$$\lambda = a_0(I - A - D)^{-1},$$

όπου:

λ = διάνυσμα (γραμμή) των εργασιακών αξιών,

A = μήτρα συντελεστών εισροών-εκροών,

a_0 = διάνυσμα (γραμμή) προσαρμοσμένων συντελεστών άμεσης εργασίας

D = μήτρα συντελεστών αποσβέσεων (δες το Παράρτημα για τον ακριβή ορισμό και τις πηγές των στοιχείων),

I = η ταυτοτική μήτρα.

Στη συνέχεια, μετατρέπουμε αυτές τις εργασιακές αξίες σε τιμές ανάλογες των αξιών, δηλαδή άμεσες τιμές, χρησιμοποιώντας την παρακάτω τυποποίηση έτσι ώστε το άθροισμα των αξιών (άμεσων τιμών) να

είναι ίσο με το άθροισμα των τιμών αγοράς κατά τη συνήθη συνθήκη στη διαδικασία του μετασχηματισμού. Δηλαδή,

$$d = \lambda \frac{mx}{lx},$$

όπου d = διάνυσμα (γραμμή) των άμεσων τιμών,

m = μοναδιαίο διάνυσμα (γραμμή) των τιμών αγοράς,

x = διάνυσμα (στήλη) της ακαθάριστης παραγωγής κάθε κλάδου,

mx = το ακαθάριστο προϊόν (βαθμωτό) εκτιμημένο σε τιμές αγοράς,

lx = το ακαθάριστο προϊόν (βαθμωτό) εκτιμημένο σε εργασιακές αξίες.

Με την τυποποίηση αυτή θα ισχύει πάντα ότι το ακαθάριστο προϊόν εκτιμημένο σε άμεσες τιμές θα ισούται με το ακαθάριστο προϊόν εκτιμημένο σε τιμές αγοράς. Με άλλα λόγια, η ομαλοποίηση των τιμών που προκύπτουν διατηρεί την αξία του χρήματος σταθερή.

Οι τιμές παραγωγής του Marx ή τιμές πρώτης προσέγγισης

Για να εκτιμήσουμε την εμπειρική σημασία της ημιτελούς προσπάθειας του Marx να μετασχηματίσει τις αξίες σε τιμές παραγωγής στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*, υπολογίζουμε τιμές παραγωγής όπου το σταθερό και το μεταβλητό κεφάλαιο είναι αποτιμημένα σε όρους αξιών και το κέρδος δίνεται από το συνολικό κεφάλαιο πολλαπλασιασμένο με το αξιακό ποσοστό κέρδους:

$$p_M = d(A + D + ba_0 + \langle t \rangle) + r_a dK,$$

όπου:

p_M = διάνυσμα (γραμμή) των τιμών παραγωγής του Marx,

b = διάνυσμα (στήλη) πραγματικού μισθού ανά μονάδα εργασίας,

$\langle t \rangle$ = διαγώνια μήτρα των συντελεστών έμμεσων φόρων,

K = μήτρα συντελεστών ακαθάριστου αποθέματος πάγιου κεφαλαίου

r_a = το αξιακό ποσοστό κέρδους, που ορίζεται ως

$$r_a = \frac{d(I - A - D - ba_0 - \langle t \rangle)x}{dKx},$$

ενώ το ποσοστό κέρδους εκτιμημένο σε τιμές αγοράς (r_m) είναι:

$$r_m = \frac{m(I - A - D - ba_0 - \langle t \rangle)x}{mKx}.$$

Πλήρως μετασχηματισμένες τιμές παραγωγής

Οι πλήρως μετασχηματισμένες τιμές παραγωγής δίνονται από τη λύση του συστήματος των εξισώσεων:

$$p = pA + pD + pba_0 + p < t > + rK \quad \text{ή} \quad p = p(A + D + ba_0 + < t >) + rK$$

και καταλήγουμε στην ακόλουθη ιδιοεξίσωση (eigenequation):

$$p(1/r) = pK(I - A - D - ba_0 - < t >)^{-1},$$

όπου r = γενικό ποσοστό κέρδους, ενώ υποθέτουμε [καθώς δεν υπάρχουν στοιχεία για το χρόνο περιστροφής του κεφαλαίου (turnover time)] ότι το απόθεμα του κυκλοφορούντος κεφαλαίου είναι ίσο με μηδέν.³² Γνωρίζουμε από το θεώρημα των Perron-Frobenius ότι η μέγιστη ιδιοτιμή είναι η μόνη ιδιοτιμή που αντιστοιχεί σ' ένα ποσοστό κέρδους που συνδέεται με ένα και μόνο ένα θετικό ιδιοδιάνυσμα, το διάνυσμα των πλήρως μετασχηματισμένων τιμών παραγωγής που ορίζεται για ένα οποιοδήποτε βαθμωτό. Η ομαλοποίηση που ακολουθούμε είναι ίδια με αυτή των άμεσων τιμών, δηλαδή:

$$\Sigma \text{αμέσων τιμών} = \Sigma \text{τιμών παραγωγής} = \Sigma \text{τιμών αγοράς.}$$

Επίσης, το ποσοστό υπεραξίας σε αξιακούς όρους και σε όρους τιμών παραγωγής καθώς και σε τιμές αγοράς δίνεται αντίστοιχα από τους τύπους:

$$s'_\lambda = \frac{1 - \lambda b}{\lambda b}, \quad s'_p = \frac{p(I - A - D - ba_0)x}{pba_0x} \quad \text{και}$$

$$s'_m = \frac{m(I - A - D - ba_0)x}{mba_0x},$$

όπου λb είναι η αξία των μισθιακών εμπορευμάτων, ενώ pb και mb εί-

³² Ο Γιώργος Σταμάτης, σε ένα σχόλιο του (σε μια παρουσίαση του κεφαλαίου αυτού) παρατήρησε ότι για την πλήρη μαθηματική διατύπωση του προβλήματος θα πρέπει να ληφθεί ρητά ότι η αντίστροφη της μήτρας $(I - A - D - ba_0 - < t >)$ ορίζεται, πράγμα που σημαίνει ότι οι συνθήκες Hawkins-Simon ικανοποιούνται. Αν δεν ικανοποιούνται οι συνθήκες αυτές, τότε είτε η οικονομία (στην προκειμένη περίπτωση η ελληνική του έτους 1970) δεν είναι βιώσιμη είτε κάποιο πρόβλημα υπάρχει με τις μήτρες που χρησιμοποιούνται. Ακόμη, η μαθηματική διατύπωση του προβλήματος απαιτεί η μήτρα $K(I - A - D - ba_0 - < t >)^{-1}$ να είναι μη διασπώμενη, μια συνθήκη που τη βρήκαμε να ικανοποιείται στα πραγματικά στοιχεία της ελληνικής οικονομίας, όπως περιγράφονται από τον πίνακα εισροών-εκροών του έτους 1970.

ναι τα μισθιακά εμπορεύματα αποτιμημένα σε τιμές παραγωγής και σε τιμές αγοράς αντίστοιχα. Στον Πίνακα 1 παρατίθενται οι λόγοι άμεσων τιμών, τιμών παραγωγής του Marx και πλήρως μετασχηματισμένων τιμών παραγωγής προς τις τιμές αγοράς.

6.3.3 Εμπειρικά αποτελέσματα

Χρησιμοποιώντας τον πίνακα εισροών-εκροών της ελληνικής οικονομίας για το έτος 1970 καταλήγουμε σε παρόμοια με άλλες χώρες εμπειρικά αποτελέσματα για τη σχέση αξιών-τιμών.³³ Για παράδειγμα, οι τιμές οι ανάλογες των αξιών παρουσιάζουν μέση απόλυτη απόκλιση 23,1%³⁴ από τις τιμές αγοράς, ενώ οι τιμές παραγωγής από τις τιμές αγοράς 14,3% (Πίνακας 2). Όπως επισημαίνει και ο Shaikh (1984, σελ. 78), απόκλιση της τάξης του $\pm 20\%$ σημαίνει «μη απόκλιση» της τάξης του $\pm 80\%$, δηλαδή ότι οι εργασιακές αξίες ως μεγέθη αποτελούν ένα σημαντικό συστατικό στοιχείο των τιμών αγοράς. Στην περίπτωση που εξετάζουμε τη μέση σταθμισμένη απόλυτη απόκλιση³⁵ (Mean Absolute Weighted Deviation, MAWD), οι τιμές οι ανάλογες των αξιών βρίσκονται ακόμη πιο κοντά στις τιμές αγοράς (MAWD = 21,6%) και μάλιστα μπορούν να θεωρηθούν ως *κέντρο βαρύτητας* για τις τιμές αγοράς, τόσο καλό όσο περίπου και οι τιμές παραγωγής, καθώς οι τελευταίες παρουσιάζουν απόκλιση από τις τιμές αγοράς, MAWD = 15,4%.

Όσον αφορά το επιχείρημα για τον πλεονάζοντα χαρακτήρα των εργασιακών αξιών είναι χαρακτηριστικό ότι, όπως και για την οικονομία των ΗΠΑ (τηρουμένων των αναλογιών), στην περίπτωση της ελληνικής οικονομίας οι αξίες είναι σχεδόν το ίδιο κοντά στις τιμές αγοράς όσο και οι τιμές παραγωγής. Ταυτόχρονα, η μέση σταθμισμένη απόλυτη απόκλιση των άμεσων τιμών από τις τιμές παραγωγής είναι της τάξης του 18% επιβεβαιώνοντας και για την περίπτωση της ελληνικής οικονομίας ότι η ποσοτική διάσταση του «προβλήματος του μετασχηματισμού» των αξιών σε τιμές είναι περιορισμένη. Οι μαρξικές τιμές παραγωγής

³³ Στο Παράρτημα αυτού του κεφαλαίου δίνουμε μια λεπτομερειακή περιγραφή του τρόπου εκτίμησης καθενός από τις μεταβλητές που χρησιμοποιούμε στην ανάλυσή μας καθώς και τις πηγές των στοιχείων που χρησιμοποιούμε στην ανάλυση.

³⁴ Δικαιολογώντας έτσι την υπόθεση που κάναμε πιο πάνω συζητώντας το πιθανό μέγεθος της διαφοράς της μάζας της υπεραξίας και της μάζας των κερδών για μέση (όχι απόλυτη) απόκλιση αξίας-τιμής παραγωγής των αγαθών πολυτελείας ίση με $\pm 10\%$.

³⁵ Σταθμισμένη με το μερίδιο κάθε τομέα στο συνολικό προϊόν, κάτι που την καθιστά πιο αντιπροσωπευτικό μέτρο διασποράς από το αντίστοιχο αστάθμητο μέτρο.

— αν και παρουσιάζουν λίγο μεγαλύτερη απόκλιση από τις τιμές αγοράς (MAWD = 21,8%) σε σχέση με τις τιμές παραγωγής — βρίσκονται πολύ κοντά στις τελευταίες (MAWD = 7,6%) και μπορεί να υποστηριχτεί ότι εξηγούν το ίδιο ικανοποιητικά τις τιμές αγοράς.

Ακόμη, σε παλινδρομήσεις που δοκιμάσαμε μεταξύ των διαφόρων ειδών τιμών εκτιμήσαμε ότι σε όλες τις περιπτώσεις οι συντελεστές προσδιορισμού (R^2) είναι αρκετά υψηλοί, αν και γενικά ελαφρώς χαμηλότεροι από τους αντίστοιχους συντελεστές προσδιορισμού των ΗΠΑ. Στον Πίνακα 2 παραθέτουμε τα αποτελέσματα αυτών των παλινδρομήσεων, όπου η εξαρτημένη μεταβλητή είναι οι αγοραίες τιμές πολλαπλασιασμένες με την ακαθάριστη εκροή (mx), ενώ η ανεξάρτητη μεταβλητή είναι οι τιμές που εκτιμούμε (άμεσες τιμές, τιμές παραγωγής του Marx και πλήρως μετασηματισμένες τιμές παραγωγής) πολλαπλασιασμένες, καθεμιά απ' αυτές, με το διάνυσμα x της ακαθάριστης παραγωγής. Στον Πίνακα 2 παραθέτουμε επίσης το σταθερό όρο α και το συντελεστή β κάθε παλινδρόμησης. Ο συντελεστής β είναι πάντα στατιστικά σημαντικός, ενδεικτικό της στενής και όχι τυχαίας σχέσης μεταξύ των τιμών αγοράς και των εκτιμημένων τιμών. Ο Πίνακας 3 συγκρίνει τα αποτελέσματα για την ελληνική οικονομία με αυτά για την οικονομία των ΗΠΑ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: Αξίες και τιμές, 1970

Κλάδοι	Άμεσες τιμές / Τιμές αγοράς	Τιμές παραγωγής του Marx / Τιμές αγοράς	Τιμές παραγωγής / Τιμές αγοράς
1. Γεωργία	1,360	1,113	1,050
2. Ορυχεία	1,144	1,043	1,103
3. Τρόφιμα	1,109	1,146	0,990
4. Ποτά	0,790	0,900	0,871
5. Καπνός	0,583	0,851	0,992
6. Υφαντικά	0,835	0,871	0,871
7. Υπόδηση	1,231	1,003	0,975
8. Ένδυση	0,929	0,817	0,845
9. Εύλο	0,935	0,927	0,882
10. Έπιπλα	1,060	0,854	0,861
11. Χάρτης	0,729	0,857	1,083
12. Εκδόσεις	0,905	0,786	0,898
13. Δέρματα	0,946	0,887	0,866
14. Ελαστικά	0,817	0,937	1,060
15. Πλαστικά	0,777	0,780	0,894
16. Χημικά	0,703	0,866	0,995
17. Παρ. Πετρελαίου	0,346	0,555	0,897
18. Τσιμέντα	0,635	0,780	0,922
19. Ύαλος	0,689	0,746	0,837
20. Μη-μεταλλικά	1,032	0,958	1,011
21. Μεταλλουργία	0,633	0,786	0,912
22. Μεταλλικά προϊόντα	0,900	0,843	0,984
23. Μηχανήματα	0,680	0,767	0,911
24. Ηλεκτρ. Μηχανήματα	0,708	0,759	0,882
25. Μεταφορικά Μέσα	1,198	1,156	1,181
26. Λοιπά Βιομηχανικά	0,776	0,821	0,902
27. Κατασκευές	1,018	0,844	0,888
28. Ηλεκτρισμός	0,855	1,853	1,659
29. Μεταφορές	1,257	1,746	1,670
30. Επικοινωνίες	1,454	1,365	1,300
31. Εμπόριο	0,900	0,843	0,833
32. Τράπεζες	1,577	1,378	1,262
33. Λοιπές Υπηρεσίες	0,723	0,755	0,733

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: Στατιστικές απόκλισης: αξίες, τιμές παραγωγής και τιμές αγοράς, 1970.

	Άμεσες Τιμές / Τιμές αγοράς	Τιμές Παραγωγής του Marx / Τιμές αγοράς	Τιμές Παραγωγής / Τιμές αγοράς	Άμεσες τιμές / Τιμές Παραγωγής	Τιμές Παραγωγής του Marx / Τιμές Παραγωγής
MAD	23,1	21,2	14,3	18,7	9,3
MAWD	21,6	21,8	15,4	18,1	7,6
NVD	25,1	24,3	20,4	23,0	8,0
R ²	94,2	91,4	93,9	95,0	99,0
α	-2032 (1,92)	-318,9 (0,27)	267 (0,27)	-0,18 (1,93)	-688 (1.052)
β	1,15 (22,51)	1,024 (18,1)	0,979 (20,7)	1,14 (24,0)	1,052 (65,5)

ΠΙΝΑΚΑΣ 3: Στατιστικές απόκλισης αξιών-τιμών στις ΗΠΑ και Ελλάδα

	Άμεσες τιμές / Τιμές αγοράς		Τιμές παραγωγής / Τιμές αγοράς		Τιμές παραγωγής / Άμεσες τιμές		Τιμές παραγωγής / Τιμές παραγωγής του Marx	
	Ελλάδα	ΗΠΑ	Ελλάδα	ΗΠΑ	Ελλάδα	ΗΠΑ	Ελλάδα	ΗΠΑ
MAD	23,1	12,0	14,3	13,7	18,7	15,3	9,3	5,5
MAWD	21,6	12,2	15,4	14,6	18,1	15,1	7,6	6,7
NVD	25,1	13,3	20,4	17,0	23,0	17,0	8,0	8,8
R ²	94,2	97,4	93,9	98,2	95,0	97,2	99,0	99,5

Πηγή: Ochoa (1984 και 1989) και Πίνακας 2.

Παλινδρομήσεις αυτού του είδους ενέχουν τον κίνδυνο να παρουσιάζουν υψηλότερο R² και, επομένως, μεγαλύτερη συσχέτιση από αυτήν που πραγματικά υπάρχει. Ο λόγος είναι ότι και οι δύο μεταβλητές,

π.χ. οι άμεσες τιμές και οι τιμές αγοράς πολλαπλασιάζονται με το διάνυσμα του παραγόμενου συνολικού προϊόντος που είναι κατά πολύ μεγαλύτερο τόσο από τις άμεσες τιμές όσο και από τις αγοραίες τιμές. Στο σημείο αυτό τονίζουμε ότι οι αγοραίες τιμές είναι ίσες με τη μονάδα, επομένως δεν παρουσιάζουν καμιά μεταβλητότητα. Έτσι είναι πιθανό ο πολλαπλασιασμός με το συνολικό παραγόμενο προϊόν να σκιάζει την μεταβλητότητα των άμεσων τιμών και να δημιουργείται το φαινόμενο της ψευδούς συσχέτισης (spurious correlation). Για να διαπιστώσουμε το μέγεθος αυτού του φαινομένου και, ταυτόχρονα, να δούμε αν και κατά πόσο οι άμεσες τιμές (δηλαδή η χρηματική έκφραση της ενσωματωμένης αφηρημένης εργασίας που εμπεριέχεται άμεσα και έμμεσα στο παραγόμενο προϊόν κάθε κλάδου) και η συσχέτισή τους με τις τιμές αγοράς είναι πραγματική ή ψευδής, δοκιμάσαμε παλινδρομήσεις μεταξύ των αγοραίων τιμών και «αξιών» σε όρους κατηγοριών εμπορευμάτων (π.χ. γεωργικών) που εμπεριέχονται — όπως και η εργασία — άμεσα και έμμεσα στο παραγόμενο προϊόν καθενός από τους 30 υπόλοιπους κλάδους της ελληνικής οικονομίας. Η ιδέα αυτή δοκιμάστηκε πρόσφατα για πρώτη φορά από τους Cockshott και Cottrell (1997) με στοιχεία της οικονομίας της Μεγάλης Βρετανίας. Επιχειρούμε, λοιπόν, και εμείς να εκτιμήσουμε το σχετικό περιεχόμενο του προϊόντος κάθε κλάδου σε όρους του προϊόντος κάποιου άλλου κλάδου. Με αυτόν τον τρόπο ελέγχουμε το επιχείρημα που προέρχεται από τη νεοκλασική και τη νεοοικονομική κριτική στην εργασιακή θεωρία της αξίας και ισχυρίζεται ότι ο ορισμός της αξίας σε όρους (αφηρημένης) εργασίας είναι αυθαίρετος και ότι οποιοδήποτε άλλο εμπόρευμα που χρησιμοποιείται ευρέως στην παραγωγή όλων των άλλων εμπορευμάτων (π.χ. σίτος, σιδηρός, ενέργεια) θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί/ορισθεί ως «αξιακή βάση» κατασκευάζοντας έτσι μια θεωρία αξίας σε όρους σίτου, σιδηρού κ.λπ. (βλέπε Hodgson 1982). Σημειώνουμε στο σημείο αυτό ότι η μέθοδος υπολογισμού που προτείνουμε είναι ακριβής, σε αντίθεση με αυτή των Cockshott και Cottrell που είναι προσεγγιστική.³⁶ Πιο συγκεκριμένα η διαδικασία που ακολουθούμε έχει ως εξής:

- διαγράφουμε τη στήλη και τη γραμμή του κλάδου j από τις μήτρες A και D . Η κατηγορία εμπορευμάτων που παράγει ο κλάδος j ε-

³⁶ Οι υπολογισμοί που παρατίθενται στο άρθρο τους βασίζονται στην ακόλουθη προσέγγιση $(I-A-D)^{-1} = I + (A+D) + (A+D)^2 + (A+D)^3 + \dots$, που, βέβαια, δίνει ικανοποιητικά αποτελέσματα για μεγάλο αριθμό γύρων. Οι Cockshott και Cottrell χρησιμοποίησαν περίπου 10 γύρους.

κλαμβάνονται ως εισροή που εμπεριέχεται άμεσα και έμμεσα στις εκροές των υπολοίπων κλάδων

- λαμβάνουμε τη γραμμή του κλάδου j από την αρχική μήτρα A χωρίς το στοιχείο που αναφέρεται στις απαιτήσεις του κλάδου j από τον εαυτό του
- Τέλος εκτιμούμε το γινόμενο (διάνυσμα εκροών κλάδου j)($I-A-D$)⁻¹

Τα αποτελέσματα που βρίσκουμε για τις «αξίες» σε όρους τεσσάρων κατηγοριών εμπορευμάτων, ήτοι γεωργικά, ηλεκτρισμός, πετρελαιοειδή και χημικά τα ομαλοποιούμε με τρόπο ανάλογο με αυτόν που χρησιμοποιήσαμε στις εργασιακές αξίες, τις τιμές παραγωγής του Marx και τις πλήρως μετασχηματισμένες τιμές παραγωγής. Στη συνέχεια τρέχουμε παλινδρομήσεις όπως ακριβώς και με τις άλλες τιμές και τα αποτελέσματα αυτών των παλινδρομήσεων τα παραθέτουμε στον Πίνακα 4.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4: Παλινδρομήσεις «αξιών» σε όρους διαφόρων εμπορευμάτων με τις αγοραίες τιμές

Κατηγορίες εμπορευμάτων (εισροών)	α	β	R^2
Γεωργικά	-266,7 (0,31)	1,233 (2,51)	17,4%
Ηλεκτρισμός	3178,6 (1,56)	0,759 (7,77)	66,8%
Πετρελαιοειδή	-625,2 (0,26)	1,047 (7,87)	67,4%
Χημικά	396,27 (0,16)	0,969 (8,40)	70,2%

Είναι φανερό ότι ο συντελεστής προσδιορισμού σε όλες τις περιπτώσεις είναι αισθητά χαμηλότερος από τον R^2 που βρίσκουμε για τις εργασιακές αξίες (άμεσες τιμές) και τις τιμές παραγωγής του Marx. Επομένως, η διαδικασία που ακολουθούμε δίνει αξιόπιστα αποτελέσματα αναφορικά με το βαθμό συσχέτισης των διαφόρων ειδών τιμών που εκτι-

μούμε και με τις τιμές αγοράς. Επιπλέον, όπως και στην περίπτωση της αγγλικής οικονομίας — όπου οι παλινδρομήσεις των τιμών αγοράς με τις εργασιακές αξίες δίνουν R^2 της τάξης του 95%, ενώ με «αξίες» σε όρους ηλεκτρισμού ($R^2=68\%$), πετρελαιοειδή ($R^2=64\%$) και σιδήρου και χάλυβα ($R^2=33\%$) δίνουν πολύ χαμηλότερους συντελεστές προσδιορισμού — είναι εμφανές ότι η σπουδαιότητα της εργασιακής δραστηριότητας στη συνολική οικονομική αναπαραγωγή αντανακλάται και στις σχέσεις ανταλλαγής (τιμές αγοράς) των εμπορευμάτων μέσω των οποίων πραγματοποιείται αυτή η αναπαραγωγή.

Το γεγονός ότι τα διάφορα είδη τιμών που υπολογίζουμε βρίσκονται πολύ κοντά στις αγοραίες τιμές διαπιστώνεται και από τις εκτιμήσεις διαφόρων μεταβλητών που παραθέτουμε στον Πίνακα 5. Το συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι οι μεταβλητές αυτές διαφέρουν μεν μεταξύ τους ανάλογα με τον τρόπο εκτίμησής τους, αλλά οι διαφορές αυτές είναι αμελητέες και, επομένως, χωρίς ιδιαίτερη πρακτική σημασία για τις οικονομικές αποφάσεις των επιμέρους κεφαλαίων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5: Ποσοστά κέρδους, υπεραξίας και σύνθεση κεφαλαίου

	Τιμές αγοράς	Άμεσες τιμές	Τιμές παραγωγής
Ποσοστό κέρδους	12,9%	16,1%	13,4%
Ποσοστό υπεραξίας	71,4%	73,8%	69,7%
Απλή σύνθεση κεφαλαίου	3,2	3,1	3,0
Ολοκληρωμένη σύνθεση κεφαλαίου	6,1	5,6	5,8

Όσον αφορά το άλτο μέχρι τώρα θεωρητικό πρόβλημα του καθορισμού της φοράς της απόκλισης των τιμών παραγωγής από τις αξίες³⁷, μπορούμε να με βάση τα εμπειρικά δεδομένα της ελληνικής οικονομίας του έτους 1970 ότι η φορά και το μέγεθος των επιμέρους αποκλίσεων

³⁷ Δες τη συζήτηση στο κεφάλαιο 2. Σημειώνουμε ότι το άρθρο του Bienenfeld (1988) προσπαθεί να δώσει απάντηση στο ερώτημα αυτό από θεωρητική σκοπιά.

των τιμών παραγωγής από τις αξίες εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τη σχέση της ολοκληρωμένης αξιακής σύνθεσης κεφαλαίου του κάθε κλάδου (vcc_j) προς τη μέση ολοκληρωμένη σύνθεση του κεφαλαίου όλης της οικονομίας ($avcc$). Τις παραπάνω συνθέσεις κεφαλαίου τις ορίζουμε ως εξής:

$$vcc_j = \frac{[dK(I - A - D)^{-1}]_j}{[dba_o]_j} \quad \text{και} \quad avcc = \frac{dK(I - A - D)^{-1}x}{dba_o x}$$

Τη μέση ολοκληρωμένη σύνθεση του κεφαλαίου προτιμήσαμε, για ευνοήτους λόγους, να την εκτιμήσουμε σταθμισμένη με την ακαθάριστη εκροή x_j του κάθε κλάδου j , αντί του απλού μέσου όρου των ολοκληρωμένων οργανικών συνθέσεων κεφαλαίου όλων των κλάδων.

Σε μια σειρά από παλινδρομήσεις της μορφής:

$$\left(\frac{p}{d}\right)_j = a + \beta \frac{vcc_j}{avcc} + u_j$$

όπου u_j είναι ο τυχαίος όρος, τα αποτελέσματα βρίσκονται μέσα στο πνεύμα του επιχειρήματος του Marx στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* για τη φύση και τους προσδιοριστικούς παράγοντες των αποκλίσεων των τιμών παραγωγής και των άμεσων τιμών. Αν και θα αναφεροίτο στον ορισμό της ολοκληρωμένης αξιακής σύνθεσης του κεφαλαίου, τα αποτελέσματα είναι παρόμοια και για τις άλλες εκφράσεις (σε τιμές παραγωγής ή τιμές αγοράς) της σύνθεσης του κεφαλαίου.

Οι παλινδρομήσεις που δοκιμάσαμε έδωσαν: $\alpha = 1,123$ (17,4) και $\beta = 0,255$ (9,94), όπου οι αριθμοί στις παρενθέσεις υποδηλώνουν τις στατιστικές t . Επίσης, $R^2 = 76,1\%$ και ο συντελεστής συσχέτισης μεταξύ των δύο μεταβλητών, $r = 0,872$. Επομένως, πάνω από τα 3/4 της μεταβλητότητας των αποκλίσεων των τιμών παραγωγής από τις αξίες εξηγούνται από τη σχέση της ολοκληρωμένης αξιακής σύνθεσης κεφαλαίου κάθε κλάδου προς τη μέση σύνθεση κεφαλαίου. Τα αποτελέσματα συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι οι αποκλίσεις τιμών παραγωγής και αξιών είναι συστηματικές και όχι τυχαίες ($\beta \neq 0$) και εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από την απόκλιση της ολοκληρωμένης αξιακής σύνθεσης του κεφαλαίου από τη μέση ολοκληρωμένη αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου. Σημειώνουμε εδώ ότι δοκιμάσαμε και μη ολοκληρωμένες συνθέσεις κεφαλαίου, οι οποίες, ωστόσο, έδωσαν κατώτερα αποτελέσματα αναφορικά με το συντελεστή προσδιορισμού: εντούτοις και σ' αυτές ακόμη τις περιπτώσεις λάβαμε ότι $\beta \neq 0$.

6.4 Η Καμπύλη Μισθού-Ποσοστού Κέρδους

Η στενή σχέση που διαπιστώθηκε μεταξύ αξιών και τιμών παραγωγής επιβεβαιώνει ότι τα διάφορα οικονομικά μεγέθη μπορούν να εκφραστούν σε οποιοδήποτε είδος τιμών, χωρίς αυτό να προκαλεί σημαντικές (από πρακτική άποψη) αποκλίσεις στη συμπεριφορά των οικονομικών παραγόντων. Στη δεκαετία του 1960 εμφανίστηκε η λεγόμενη σραφφριανή κριτική απέναντι στη νεοκλασική κυρίως θεωρία, που εκφράστηκε μέσω των *αντιπαραθέσεων για τη θεωρία κεφαλαίου* (capital theory controversies). Η σραφφριανή κριτική έδειξε, τουλάχιστον σε θεωρητικό επίπεδο, ότι η θεωρία της οριακής παραγωγικότητας επί της οποίας βασίζεται η νεοκλασική θεωρία — και σύμφωνα με αυτή σε συνθήκες τέλει ανταγωνισμού οι τιμές εκφράζουν τη σχετική στενότητα των αγαθών και των παραγωγικών συντελεστών, οι οποίοι αμείβονται ανάλογα με τη συνεισφορά τους στη συνολική παραγωγή — δεν είναι θεωρητικά βάσιμη. Η κριτική αυτή περιείχε και έμμεσες αιχμές για τη λογική συνοχή της μαρξικής θεωρίας,³⁸ που σύντομα εκφράστηκαν ρητά από τους σραφφριανούς οικονομολόγους (π.χ. Steedman 1981).

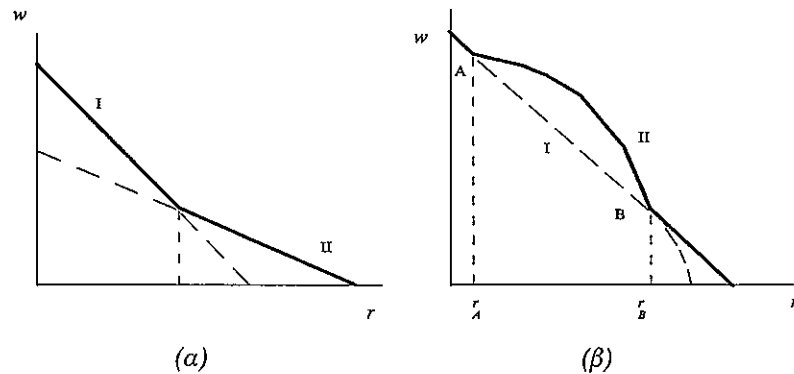
Η βασική σραφφριανή κριτική βασίζεται στην έννοια της *επαναφοράς της τεχνικής* (reswitching of techniques), σύμφωνα με την οποία σε μια οικονομία που απαρτίζεται τουλάχιστον από δύο τομείς, η καμπύλη μισθού-ποσοστού κέρδους ($w-r$) η οποία εκφράζει την τεχνική θα παρουσιάζει τόσες καμπυλότητες όσοι είναι και οι βασικοί τομείς που συναπαρτίζουν την οικονομία μειωμένοι κατά έναν. Η ύπαρξη πολλών καμπυλοτήτων (που οφείλεται στην παραγωγή πολλών αγαθών) υποδηλώνει ότι στην περίπτωση δύο τουλάχιστον τεχνικών είναι δυνατόν οι καμπύλες $w-r$ της κάθε τεχνικής να τέμνονται σε δύο τουλάχιστον σημεία, πράγμα που οδηγεί σε «παράδοξα» αποτελέσματα.

Στην προσπάθειά του να αποδείξει τη λογική συνοχή της νεοκλασικής θεωρίας ο Samuelson (1962) χρησιμοποίησε ένα υπόδειγμα παραγωγής ενός αγαθού στο οποίο δεν υπάρχει πρόβλημα επιλογής τεχνικών, αφού πάντα επιλέγεται η εξωτερική τεχνική, δηλαδή η τεχνική που βρίσκεται επί της καμπύλης τεχνικών δυνατοτήτων. Στο Σχήμα 2α παραθέτουμε δύο μόνο τεχνικές, αλλά είναι κατανοητό ότι η ύπαρξη περισσότερων τεχνικών δεν παρουσιάζει πρόβλημα, εφόσον παράγεται

³⁸ Οι νεοκλασικιστές άσκησαν κριτική για τα προβλήματα που δημιουργούνται από τις αποκλίσεις αξιών-τιμών παραγωγής στην επιλογή τεχνικών των επιχειρηματιών. Αν οι αξίες διαφέρουν από τις τιμές παραγωγής, τότε οι επιλογές τεχνικής είναι δυνατόν να διαφέρουν αισθητά στα δύο είδη τιμών.

ένα μόνο αγαθό, διότι πάντα θα επιλέγεται η τεχνική που για δεδομένο μισθό δίνει το υψηλότερο ποσοστό κέρδους και αντιστρόφως. Αν υποθέσουμε, στη συνέχεια, μια οικονομία που παράγει δύο αγαθά με δύο τεχνικές (Σχήμα 2β), τότε — ακόμη και σε μια τόσο απλή οικονομία — οδηγούμαστε σε παράδοξα αποτελέσματα. Υπενθυμίζουμε ότι οι επιλογές τεχνικής γίνονται πάντα επί της καμπύλης τεχνικών δυνατοτήτων.

ΣΧΗΜΑ 2: Καμπύλες μισθού-ποσοστού κέρδους

Στο Σχήμα 2β παρουσιάζουμε δυο τεχνικές την I και την II. Η τεχνική I είναι η πλέον πρόσφατη και παρουσιάζει τη μεγαλύτερη παραγωγικότητα, επομένως τη χαμηλότερη αξία σε σχέση με την τεχνική II. Υπό κανονικές συνθήκες, οι επιχειρηματίες δε θα ενδιαφέρονταν για μια απαρχαιωμένη τεχνική, όπως η II· αλλά, λόγω των καμπυλοτήτων που έχει η τεχνική αυτή, είναι δυνατόν να έχει δύο σημεία εναλλαγής (switch points) με την τεχνική I· οπότε, σε μια τέτοια περίπτωση, για ένα μεγάλο εύρος ποσοστών κέρδους, είναι δυνατόν η απαρχαιωμένη τεχνική II να προτιμάται από την πιο πρόσφατη τεχνική I. Πιο συγκεκριμένα, για τα σημεία αριστερά του A (Σχήμα 2β) η τεχνική I προτιμάται από την II μιας και είναι πιο επικερδής για δεδομένο μισθό. Έτσι, λοιπόν, μέχρι το σημείο A προτιμάται η υψηλότερης έντασης κεφαλαίου τεχνική ή σε νεοκλασικούς όρους η υψηλότερης παραγωγικότητας και άρα χαμηλότερης ατομικής αξίας τεχνική σε μαρξικούς όρους. Μεταξύ των σημείων A και B επιλέγεται η τεχνική II, δηλαδή η τεχνική με το χαμηλότερο λόγο κεφαλαίου-εργασίας και τη χαμηλότερη παραγωγικότητα και, επομένως, τη μεγαλύτερη ατομική αξία. Δεξιά του σημείου B επιλέγεται η τεχνική I

για μια ακόμη φορά, δηλαδή η τεχνική με τον υψηλότερο λόγο κεφαλαίου-εργασίας, την υψηλότερη παραγωγικότητα κ.λπ. Με άλλα λόγια, όταν το ποσοστό κέρδους αυξάνεται αντί οι επιχειρηματίες να επιλέγουν την τεχνική με το χαμηλότερο λόγο κεφαλαίου-εργασίας (όπως απαιτείται από τη νεοκλασική θεωρία), επιλέγουν την τεχνική με τον υψηλότερο λόγο κεφαλαίου-εργασίας. Επομένως, ενώ η αλλαγή τεχνικής μετά το σημείο A και μέχρι το σημείο B είναι απόλυτα συνεπής με τη λογική της νεοκλασικής θεωρίας, δεν μπορούμε να πούμε το ίδιο για τα σημεία μετά το B, το σημείο, δηλαδή, επαναχρησιμοποίησης της τεχνικής. Θεωρητικά, μπορούν να υπάρξουν περισσότερα από δύο σημεία εναλλαγής περιπλέκοντας ακόμη περισσότερο τις επιλογές τεχνικών.

Με παρόμοιο τρόπο, αν οι αξίες θεωρούνται μεγέθη με βάση τα οποία οι επιχειρηματίες αποφασίζουν για τις επιλογές τους, τότε και πάλι οδηγούμαστε σε παράδοξα αποτελέσματα. Πέραν τούτου, υποστηρίζεται από τους σραφφιανούς οικονομολόγους ότι οι επιλογές που γίνονται σε όρους αξιών είναι πολύ πιθανόν να διαφέρουν από τις επιλογές που γίνονται σε τιμές παραγωγής ή σε αγοραίες τιμές, αν και τις περισσότερες φορές οι κριτικοί της μαρξικής προσέγγισης, όπως π.χ. ο Steedman, ταυτίζουν (λαθεμένα) τις αγοραίες τιμές με τις τιμές παραγωγής.

Δείξαμε στο προηγούμενο τμήμα ότι τα αξιακά μεγέθη δε διαφέρουν σημαντικά από αυτά των τιμών παραγωγής. Κατά συνέπεια, επιλογές που βασίζονται σε αξίες δε θα διαφέρουν σημαντικά από επιλογές που βασίζονται σε τιμές παραγωγής. Επιπλέον, ενώ η μαθηματική δομή του προβλήματος μπορεί να δώσει καμπύλες μισθών-κέρδους με πολλές καμπυλότητες — και άρα το σραφφιανό επιχείρημα είναι σωστό από μια αυστηρά μαθηματική σκοπιά — ωστόσο, η πρακτική σημασία μιας τέτοιας δυνατότητας (για την επαναχρησιμοποίηση των τεχνικών) φαίνεται να είναι μηδαμινή. Οι εμπειρικές μελέτες που έχουν γίνει για τις οικονομίες της Δυτικής Γερμανίας (Krelle 1977), των ΗΠΑ (Ochoa, 1984, Shaikh 1995 αλλά και Leontief 1985) και της Βραζιλίας (Da Silva, 1990) δείχνουν ότι η μορφή των καμπυλών μισθών-ποσοστού κέρδους είναι οιονεί γραμμική. Επομένως, η επαναχρησιμοποίηση των τεχνικών, ενώ μαθηματικά είναι δυνατή, πρακτικά καθίσταται μια απομακρυσμένη πιθανότητα.

Η εκτίμηση των καμπυλών μισθού-κέρδους γίνεται αρχίζοντας από τον τύπο των τιμών παραγωγής. Αν λάβουμε υπόψη ότι ο μισθός $w=pb$, μετά από την αντικατάσταση και πράξεις, έχουμε:

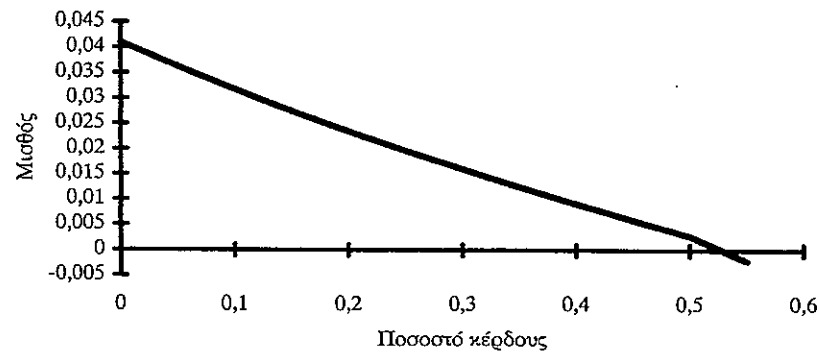
$$p[I - A - D - \langle t \rangle - rk] = wa_0 \quad \text{ή} \quad p = wa_0 [I - A - D - \langle t \rangle - rk]^{-1}$$

Πολλαπλασιάζουμε επί x (το διάνυσμα του ακαθάριστου προϊόντος κάθε τομέα) και με τη συνθήκη ομαλοποίησης $px=mx$ καταλήγουμε στη σχέση μισθού-ποσοστού κέρδους:

$$w = \frac{mx}{a_0(I - A - D - t - rK)^{-1}x},$$

όπου φαίνεται καθαρά η αντίστροφη σχέση μεταξύ των δύο μεταβλητών. Στη συνέχεια, αν θεωρήσουμε το μισθό ως την εξαρτημένη μεταβλητή και το ποσοστό κέρδους ως την ανεξάρτητη μεταβλητή, τότε δίνοντας στο ποσοστό κέρδους διάφορες υποθετικές τιμές με αρχή το μηδέν (που αντιστοιχεί στο μέγιστο μισθό ή στο λόγο ακαθάριστου προϊόντος προς την εργασία) και μέχρι το μέγιστο κέρδος που αντιστοιχεί σε μηδενικό μισθό, κατασκευάζουμε την καμπύλη μισθού-ποσοστού κέρδους. Μια τέτοια καμπύλη, που προέρχεται από πραγματικά στοιχεία του πίνακα εισροών-εκροών της ελληνικής οικονομίας για το έτος 1970, απεικονίζεται στο Σχήμα 3:

ΣΧΗΜΑ 3: Καμπύλη μισθού - ποσοστού κέρδους

Παρατηρούμε στο Σχήμα 3 ότι η καμπύλη μισθού-ποσοστού κέρδους της ελληνικής οικονομίας του έτους 1970 είναι οιοσδήποτε γραμμική, πράγμα που υποδηλώνει ότι οι εναλλακτικές τεχνικές είτε βρίσκονται εξ ολοκλήρου εντός της καμπύλης και οι επιχειρηματίες τις θεωρούν κατώτερες (και, επομένως, δεν τις λαμβάνουν υπόψη) είτε τέμνουν την καμπύλη μισθού-ποσοστού κέρδους το πολύ σε ένα σημείο, οπότε επιστρέ-

φουμε σε περιπτώσεις όπως αυτή του Σχήματος 2α.³⁹ Η ανάλυσή μας αναφέρεται σε ένα μόνο έτος της συνολικής ελληνικής οικονομίας.⁴⁰

Ο Krelle, από τις καμπύλες μισθού-ποσοστού κέρδους που κατασκευάσε για την οικονομία της πρώην Δ. Γερμανίας κατά τα έτη 1958, 1960, 1962, 1964 και 1966, καταλήγει στα ακόλουθα συμπεράσματα:

- Η καμπύλη μισθού-ποσοστού κέρδους είναι κυρτή (στρέφει τα κοίλα προς τα πάνω)
- Για πολύ χαμηλά ποσοστά κέρδους, η καμπύλη μισθού-ποσοστού κέρδους μετακινείται προς τα άνω στην πορεία της τεχνολογικής μεταβολής
- Οι καμπύλες μισθού-ποσοστού κέρδους είτε δεν τέμνονται ή τέμνονται μόνο μια φορά στη σχετική περιοχή.
- Στο σημείο επί της καμπύλης μισθού-ποσοστού κέρδους που βρίσκεται το πραγματικό ποσοστό κέρδους της οικονομίας, μια αύξηση του μισθού δεν οδηγεί ποτέ σε εναλλακτική τεχνολογία.

Τα αποτελέσματα αυτά επαναλαμβάνονται και στις μελέτες του Ochoa (1984), του Leontief (1985) αλλά και του Shaikh (1995). Δεν μπορούν, όμως, να επιβεβαιωθούν πλήρως στην περίπτωση της Βραζιλίας και της Ελλάδας, καθώς έχουμε πλήρη στοιχεία για ένα μόνο έτος.⁴¹

³⁹ Την περίπτωση αυτήν την αναλύσαμε προηγουμένως και καταλήξαμε στο ότι δίνει λογικά συνεπή αποτελέσματα, δεδομένου ότι πάντα οι επιχειρηματίες επιλέγουν την πιο κερδοφόρα τεχνική και οι επιλογές τους πάντα βρίσκονται επί της καμπύλης τεχνικών δυνατοτήτων.

⁴⁰ Τα αποτελέσματα θα ήταν ισχυρότερα, αν μπορούσαμε να συμπεριλάβουμε και άλλα έτη και επιμέρους κλάδους. Η μεν διαχρονική μελέτη είναι πολύ δύσκολο να γίνει στην παρούσα φάση λόγω της έλλειψης επαρκών στοιχείων απασχόλησης και πάγιου κεφαλαίου, η δε κλαδική ανάλυση δίνει παρόμοια αποτελέσματα με αυτά της συνολικής οικονομίας, που για λόγους εξοικονόμησης χώρου, δεν αναφέρουμε.

⁴¹ Πειραματικά δοκιμάσαμε να εκτιμήσουμε καμπύλες μισθού-ποσοστού κέρδους για την ελληνική οικονομία το έτος 1958 βασιζόμενοι στη μήτρα επενδύσεων, στα ποσοστά αποσβέσεων και αυτοαπασχολουμένων του έτους 1970. Τα αποτελέσματα έδωσαν καμπύλη μισθού-ποσοστού κέρδους παρόμοια με αυτήν του 1970 με χαμηλότερο, ➡

6.5 Συμπεράσματα

Στο κεφάλαιο αυτό επιχειρήσαμε μια κριτική επισκόπηση των κυριότερων ζητημάτων που σχετικά πρόσφατα έχουν δημιουργηθεί γύρω από όψεις της εργασιακής θεωρίας της αξίας του Marx. Ένα κρίσιμο θέμα σε αυτές τις συζητήσεις είναι ότι η έννοια της αξίας αποτελεί ένα μετρήσιμο μέγεθος στη σφαίρα της παραγωγής και όχι αποκλειστικά στη σφαίρα της κυκλοφορίας, όπως αρκετοί μαρξιστές έχουν υποστηρίξει. Η σύνδεση παραγωγής και κυκλοφορίας γίνεται μέσω του διττού χαρακτήρα της έννοιας της κοινωνικά αναγκαίας εργασίας, μιας έννοιας που υπάρχει στα κείμενα του Marx και έγινε ευρύτερα γνωστή μέσω μιας σειράς άρθρων του Shaikh. Η προσέγγιση αυτή ολοκληρώνεται με την εμπειρική διερεύνηση της σχέσης μεταξύ της μαρξικής έννοιας της αξίας και των τιμών παραγωγής καθώς και της σχέσης κάθε μιας από αυτές τις κατηγορίες με τις τιμές αγοράς.

Η δική μας εμπειρική έρευνα για την οικονομία της Ελλάδας έδωσε παραπλήσια αποτελέσματα με αυτά που έχουν αναφερθεί και για άλλες χώρες μέχρι τώρα. Τα αποτελέσματα αυτά συνοψίζονται στο ότι το «πρόβλημα του μετασχηματισμού», δηλαδή το τυπικό μέγεθος απόκλισης αξιών, τιμών παραγωγής και τιμών αγοράς καθώς και το μέγεθος των άλλων κρίσιμων μεταβλητών αποτιμημένων στα διάφορα είδη τιμών έχει μικρή εμπειρική σημασία και ότι η εργασιακή θεωρία της αξίας εξακολουθεί να παραμένει απαραίτητη για την κατανόηση των μηχανισμών λειτουργίας των σύγχρονων οικονομιών. Ταυτόχρονα, η εμπειρική έρευνα θέτει σε αμφισβήτηση τη νεορικαρτιανή προβληματική περί επαναφοράς της τεχνικής, την οποία καθιστά μόνο μια μαθηματική δυνατότητα χωρίς πρακτική σημασία.

Όπως αναφέρει κριτικά ο Steedman για τις απαιτούμενες ιδιότητες της εργασιακής θεωρίας της αξίας, «αν η εργασιακή θεωρία της αξίας δεν είναι να εγκαταλειφθεί ευθύς εξαρχής, τότε θα πρέπει να συνοψίζεται ... στην πρόταση ότι το ποσοστό κέρδους και οι κανονικές τιμές, υπό καπιταλιστικές συνθήκες μπορούν να εξηγηθούν σε όρους ποσοτήτων εργασίας» (Steedman 1981, σελ. 14). Τα αποτελέσματα των μελετών που αναφέραμε πιο πάνω σε συνδυασμό με τα αποτελέσματα για τη δομή των τιμών της ελληνικής οικονομίας παρέχουν ακριβώς τις ε-

→ βέβαια, μέγιστο μισθό και με υψηλότερο μέγιστο ποσοστό κέρδους. Το σημείο τομής ήταν πολύ χαμηλά (για ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό κέρδους) και, έτσι, τα αποτελέσματα της ελληνικής οικονομίας είναι παρόμοια με αυτά των ΗΠΑ και της πρώην Δ. Γερμανίας.

μπειρικές ενδείξεις για την επεξηγηματική δύναμη των εργασιακών αξιών σε σχέση με τις τιμές παραγωγής, τις τιμές αγοράς και, άρα, και, τη συνολική οικονομική αναπαραγωγή. Η εργασιακή θεωρία της αξίας παρουσιάζεται έτσι ως ένα ιδιαίτερα χρήσιμο μέσο ανάλυσης της πραγματικής λειτουργίας μιας τυπικής καπιταλιστικής οικονομίας.

Για την ελληνική οικονομία, πιο συγκεκριμένα, η μελλοντική έρευνα θα πρέπει να εστιαστεί στην εκτίμηση των ιδίων μεγεθών με στοιχεία πρωτογενών πινάκων εισροών-εκροών ετών, όπως π.χ. του 1958, 1980 και 1988. Σε τέτοιου είδους έρευνες δύο είναι τα κύρια προβλήματα. Πρώτον, ότι δεν υπάρχουν αξιόπιστα στοιχεία απασχόλησης σε συνολικές ώρες εργασίας — που είναι τα πιο κρίσιμα σε μια θεωρία που βασίζεται σε τέτοιο βαθμό σε όρους εργάσιμου χρόνου — και δεύτερον, ότι δεν υπάρχουν μήτρες πάγιου κεφαλαίου και αποσβέσεων — επομένως, αυτές θα πρέπει να κατασκευαστούν από την αρχή στη βάση κάποιων υποθέσεων. Μικρότερα προβλήματα είναι τα σχετικά με τα στοιχεία του χρόνου κύκλωσης του κεφαλαίου, τα οποία χρειάζονται για τον υπολογισμό του αποθέματος του κυκλοφορούντος κεφαλαίου. Επίσης, θα μπορούσε να προστεθεί και η έλλειψη στοιχείων για το βαθμό χρησιμοποίησης της παραγωγικής ικανότητας κάθε επιμέρους κλάδου. Σε κάθε περίπτωση, η επέκταση της εμπειρικής έρευνας θα επιτρέψει να θέσουμε τα ίδια ερωτήματα σε διαχρονική βάση, κάτι που δεν μπορεί να γίνει στα πλαίσια της παρούσας εμπειρικής έρευνας η οποία περιορίζεται σε ένα μόνον έτος.

Παράρτημα

Ορισμοί και Πηγές των στοιχείων

Στο παράρτημα αυτό παραθέτουμε τις πηγές των στοιχείων και τη μεθοδολογία υπολογισμού των διαφόρων ειδών τιμών, ποσοστών υπεραξίας και ποσοστών κέρδους που αναφέρονται στο κείμενο:

1) Χρησιμοποιούμε την πρωτογενή μήτρα των συντελεστών εισροών-εκροών, A , σε χρηματικούς και όχι φυσικούς όρους (απαιτούμενες εισροές σε εκ. δρχ. ανά ποσότητα προϊόντος αξίας ενός εκ. δρχ.) για το έτος 1970, η οποία περιέχεται μαζί με το ακαθάριστο προϊόν, x , κάθε κλάδου στο Σκούντζος και Ματθαίος (1980). Ακολουθώντας τη συνηθισμένη πρακτική (Ochoa, 1984) οι κλάδοι των κατοικιών και του δημόσιου τομέα αποκλείονται από την εμπειρική ανάλυση, καθώς είτε είναι εντελώς πλασματικοί είτε δεν παίζουν κανένα ρόλο, τουλάχιστον πρωτογενώς, στη διαμόρφωση του γενικού ποσοστού κέρδους και των τιμών παραγωγής. Από την άλλη πλευρά, όπως παρατηρεί ο Shaikh (1995, σελ. 8), η διάκριση παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας δε φαίνεται να παίζει ιδιαίτερο ρόλο στο σχηματισμό των ατομικών τιμών παραγωγής, και έτσι δε λαμβάνεται υπόψη εδώ.

2) Ο πίνακας εισροών-εκροών του 1970 (Μυλωνάς 1980) περιέχει επίσης τη μήτρα επενδύσεων για το ίδιο έτος. Στη μήτρα αυτή περιγράφονται οι ακαθάριστες επενδύσεις, I_j , κάθε κλάδου στον ίδιο τον κλάδο και στους υπόλοιπους της οικονομίας. Χρησιμοποιούμε τη μήτρα αυτή για να κατασκευάσουμε σταθμά (weights) υποθέτοντας (καθώς δεν υπάρχει μήτρα αποσβέσεων για την ελληνική οικονομία) ότι οι αποσβέσεις κατανέμονται ανά κλάδο κατά παρόμοιο τρόπο με τις ακαθάριστες επενδύσεις. Η μήτρα των σταθμών (συντελεστών), επομένως, κατασκευάζεται ως εξής:

$$\frac{I_{gj}}{\sum I_{gj}}$$

Στη συνέχεια, κάθε στοιχείο αυτής της μήτρας πολλαπλασιάζεται με το διάνυσμα των αποσβέσεων, d . Το διάνυσμα αυτό προκύπτει από εκτιμήσεις της μέσης διάρκειας ζωής του αποθέματος κεφαλαίου κάθε κλάδου. Τα στοιχεία αυτά μάς τα διέθεσε ο Β. Δρουκόπουλος. Έτσι, προκύπτει η μήτρα των αποσβέσεων από την οποία, διαιρώντας το

κάθε στοιχείο με το ακαθάριστο προϊόν, x , του αντίστοιχου κλάδου, παίρνουμε τη μήτρα των συντελεστών αποσβέσεων, D .

3) Καθώς δεν υπάρχει μήτρα συντελεστών πάγιου κεφαλαίου K για την ελληνική οικονομία, την κατασκευάζουμε κατά παρόμοιο τρόπο με τον Ochoa (1984, 1989) από τα διαθέσιμα στοιχεία. Η βάση είναι το διάνυσμα που περιέχει το πάγιο κεφάλαιο κατά κλάδο σε χρηματικούς όρους k (Skountzos 1980). Το συνολικό πάγιο κεφάλαιο κάθε κλάδου κατανεμήθηκε σε όλους τους κλάδους σχηματίζοντας τη μήτρα πάγιου κεφαλαίου με τη χρησιμοποίηση της μήτρας των σταθμών για τις ακαθάριστες επενδύσεις. Ακολουθώντας, η μήτρα των συντελεστών πάγιου κεφαλαίου, K , κατασκευάζεται διαιρώντας κάθε στοιχείο της μήτρας διακλαδικής κατανομής του πάγιου κεφαλαίου με το ακαθάριστο προϊόν του αντίστοιχου κλάδου. Έχουμε δηλαδή:

$$K = \left(\frac{K_j}{x_j} \right) \left(\frac{I_{gj}}{\sum I_{gj}} \right)$$

4) Το διάνυσμα των *συντελεστών άμεσης (ζωντανής) εργασίας* (direct labor coefficients) υπολογίζεται ως εξής:

$$a_o = \left(\frac{L}{x} \right)_j \left(\frac{w_j}{w_{\min}} \right)$$

όπου L είναι η απασχόληση του κλάδου j , x είναι η συνολική εκροή (ακαθάριστο προϊόν), w_j είναι ο μισθός του κάθε κλάδου, ενώ $w_{\min}$ είναι ο κατώτατος κλαδικός μισθός για το σύνολο της οικονομίας. Επειδή για την ελληνική οικονομία δεν υπάρχουν όλα τα στοιχεία που απαιτούνται στην ακριβή τους μορφή, δοκιμάσαμε από τα διαθέσιμα στοιχεία διάφορες εκδοχές, που όλες έδωσαν παραπλήσια τελικά αποτελέσματα. Από τις μεθόδους αυτές επιλέξαμε την ακόλουθη: Πήραμε στοιχεία για τους συνολικούς μισθούς του κάθε κλάδου από τον πίνακα εισροών-εκροών της ελληνικής οικονομίας, δηλαδή χρησιμοποιήσαμε το γινόμενο $L_j w_j$. Εδώ υπάρχει το πρόβλημα ότι το γινόμενο αυτό δεν περιλαμβάνει την εργασία του μεγάλου αριθμού των αυτοαπασχολουμένων στην ελληνική οικονομία. Για το λόγο αυτό πολλαπλασιάσαμε το γινόμενο $L_j w_j$ με το δείκτη της αυτοαπασχόλησης που υπολογίσαμε ξεχωριστά ως το πηλίκο του συνόλου των εργαζομένων (μισθωτών, ημερομισθίων και αυτοαπασχο-

λουμένων) προς τους μισθωτούς και τους ημερομισθίους. Σημειώνουμε ότι για μεν τη βιομηχανία (κλάδοι 3-24 του πίνακα εισροών-εκροών) πήραμε τα στοιχεία της Έρευνας Βιομηχανίας του έτους 1970, ενώ για τους υπόλοιπους κλάδους χρησιμοποιήσαμε στοιχεία της απογραφής του 1971 λόγω της έλλειψης στοιχείων του έτους 1970. Το αποτέλεσμα που παίρνουμε έτσι συμπεριλαμβάνει τους συνολικούς μισθούς κάθε κλάδου καθώς και το μισθιακό ισοδύναμο των αυτοαπασχολουμένων. Αυτό το μέγεθος εκφράζει τις απαιτήσεις σε εργασία κάθε κλάδου και διαιρώντας με το ακαθάριστο προϊόν κάθε κλάδου x_j , παίρνουμε το διάνυσμα των (αδιαφοροποιητών) συντελεστών εργασίας. Επίσης, για να συμπεριλάβουμε την επίδραση των πιθανών διακλαδικών διαφορών σε δεξιότητες και εντατικότητα της εργασίας, προσαρμόζουμε τους αδιαφοροποίητους συντελεστές εργασίας διαιρώντας προς τον κατώτατο κλαδικό μισθό της οικονομίας, w_{min} . Με αυτόν τον τρόπο παίρνουμε το διάνυσμα των προσαρμοσμένων άμεσων συντελεστών εργασίας (adjusted labor coefficients) a_0 , που τώρα εκφράζουν εργασία σε όρους ελάχιστης δεξιότητας και εντατικότητας, δηλαδή απλή εργασία. Αυτό ισχύει, βέβαια, στο βαθμό που οι σχετικοί μισθοί αντανακλούν με ακρίβεια τις διαφορές στο είδος της εργασίας που απασχολείται σε κάθε κλάδο.

- 5) Το διάνυσμα του πραγματικού μισθού ανά μονάδα εργασίας, b , κατασκευάζεται και αυτό σε δύο στάδια. Αρχικά, από τη στήλη της τελικής ζήτησης για ιδιωτική κατανάλωση του πίνακα εισροών-εκροών υπολογίζουμε την αναλογία του προϊόντος κάθε κλάδου στη συνολική ιδιωτική κατανάλωση. Έπειτα, πολλαπλασιάζουμε τους λόγους αυτούς με τον κατώτατο μισθό της οικονομίας παίρνοντας έτσι σε χρηματικούς όρους την ποσότητα κάθε καταναλωτικού αγαθού που απαιτείται ανά μονάδα απλής εργασίας.
- 6) Στη σχετική βιβλιογραφία οι έμμεσοι φόροι θεωρούνται ως κόστος επί του οποίου υπολογίζεται το γενικό ποσοστό κέρδους. Η διαγώνια μήτρα των συντελεστών έμμεσων φόρων $\langle t \rangle$, κατασκευάζεται από τον πίνακα εισροών-εκροών που χρησιμοποιούμε διαιρώντας τους έμμεσους φόρους κάθε κλάδου με το ακαθάριστο προϊόν του κλάδου.

Έχουμε, λοιπόν, τις εξής μήτρες και διανύσματα:

A = μήτρα συντελεστών εισροών-εκροών.

x = διάνυσμα (γραμμή) αξίας ακαθάριστου προϊόντος κατά κλάδο.

a_0 = διάνυσμα (γραμμή) προσαρμοσμένων συντελεστών άμεσης εργασίας.

b = διάνυσμα (στήλη) πραγματικού μισθού ανά μονάδα εργασίας,

D = μήτρα συντελεστών αποσβέσεων.

k = διάνυσμα (στήλη) αποθέματος πάγιου κεφαλαίου κατά κλάδο.

K = μήτρα συντελεστών αποθέματος πάγιου κεφαλαίου.

$\langle t \rangle$ = διαγώνια μήτρα συντελεστών έμμεσων φόρων.

p = διάνυσμα (γραμμή) των τιμών παραγωγής.

d = διάνυσμα (γραμμή) των άμεσων τιμών.

p_M = διάνυσμα (γραμμή) των τιμών παραγωγής του Ματχ.

m = διάνυσμα (γραμμή) των τιμών αγοράς.

Υποδείγματα Ανταγωνισμού και η Ελληνική Βιομηχανία

7.1 Εισαγωγή

Στο κεφάλαιο 3 συζητήσαμε διεξοδικά τη μαρξική θεωρία του ανταγωνισμού και αναφερθήκαμε στα ουσιαστικά χαρακτηριστικά της νεοκλασικής και της μετακεϋνσιανής προσέγγισης. Στο παρόν κεφάλαιο γίνεται μια προσπάθεια σύγκρισης της σχετικής ισχύος του σκληρού πυρήνα καθεμιάς από τις αντίπαλες θεωρίες αναφορικά με τα κλαδικά περιθώρια κέρδους επί των πωλήσεων στην ελληνική μεγάλη βιομηχανία. Στη συνέχεια, εξετάζεται αν και κατά πόσο υπάρχει μακροχρόνια διακλαδική εξισωτική τάση των ποσοστών κέρδους προς ένα ενιαίο ποσοστό κέρδους. Η τυχόν μακροχρόνια εξισωτική τάση των κλαδικών ποσοστών κέρδους και όχι η σύγκλιση προς ένα ενιαίο ποσοστό κέρδους είναι ενισχυτική της μαρξικής θεωρίας του ανταγωνισμού και θέτει υπό αμφισβήτηση την εγκυρότητα της νεοκλασικής και της μετακεϋνσιανής θεωρίας του ανταγωνισμού.

7.2 Υποδείγματα Ανταγωνισμού

Από τις τρεις θεωρίες του ανταγωνισμού που εξετάσαμε στο κεφάλαιο 3, μόνο η νεοκλασική θεωρία αναπτύσσεται διεξοδικά σε εγχειρίδια της μικροοικονομικής και, χωρίς αμφιβολία, είναι η θεωρία που υπερισχύει στη διδασκαλία των οικονομικών. Αυτοί είναι οι λόγοι που συχνά δημιουργούν την εντύπωση ότι η νεοκλασική θεωρία του ανταγωνισμού είναι η μόνη θεωρία και ότι η καθολική της εγκυρότητα βρίσκεται πέρα από κάθε αμφισβήτηση. Στο κεφάλαιο αυτό υποστηρίζουμε ότι η μικρο-

οικονομική είναι ένας αναπτυσσόμενος κλάδος και ότι εκτός από τη νεοκλασική θεωρία υπάρχουν δύο άλλες μείζονες εναλλακτικές θεωρίες: Η μετακλεινσιανή και η κλασική μαρξική. Τα τελευταία χρόνια έχουν γραφτεί πολλά άρθρα τα οποία εμπνέονται από αυτές τις δύο θεωρίες και έχουν θέσει τις βάσεις για την ανάπτυξη μιας εναλλακτικής μικροοικονομικής θεωρίας. Ενδεικτικά μόνο αναφέρουμε τις μελέτες των Clifton 1977, Eatwell 1981, Eichner 1985, Shaikh 1980, Semmler 1984, Flaschel και Semmler 1990, Glick 1985, Dutt 1987, Ochoa και Glick 1990, 1992, Duménil και Lévy 1993.

Στη συνέχεια, επιχειρούμε μια σύγκριση της ερμηνευτικής ικανότητας των τριών ανταγωνιστικών θεωριών αναφορικά με τα περιθώρια κέρδους.¹ Όταν συγκρίνουμε ανταγωνιστικές θεωρίες, είναι δύσκολο να ξεχωρίσουμε τις θεμελιώδεις μεταβλητές που αντιπροσωπεύουν την καθεμιά θεωρία. Αποδεχόμαστε, όμως, τη μεθοδολογική προσέγγιση σύμφωνα με την οποία η αρχή γίνεται με την εκτίμηση της πιο τυπικής παρουσίασης της καθεμιάς θεωρίας, το λεγόμενο *σκληρό πυρήνα* (*hard core*) της θεωρίας. Η λογική αυτής της άποψης έγκειται στο γεγονός ότι σε συζητήσεις σχετικές με μεθοδολογικά ζητήματα αναπτύσσεται συχνά το επιχείρημα ότι «καμία επιμέρους υπόθεση δεν είναι ολοκληρωτικά αποδείξιμη ή διαψεύσιμη, διότι σχεδόν πάντα ελέγχουμε την επιμέρους υπόθεση σε συνδυασμό με βοηθητικές προτάσεις και, επομένως, δεν μπορούμε ποτέ να είμαστε βέβαιοι για το αν έχουμε επιβεβαιώσει ή ανασκευάσει την αρχική υπόθεση. Διότι, οποιαδήποτε υπόθεση, αν πλαισιωθεί με κατάλληλες βοηθητικές υποθέσεις, μπορεί να υποστηριχτεί ακόμη και όταν οι ενδείξεις είναι αντίθετες: η αποδοχή της είναι απλώς συμβατική» (Blaug 1986, σελ. 237). Επομένως, αν ο σκληρός πυρήνας μιας θεωρίας αποδεικνυόταν ότι είναι σημαντικά πιο ισχυρός από ό,τι οι σκληροί πυρήνες των άλλων ανταγωνιστικών θεωριών, αυτό θα ενίσχυε την άποψη ότι πρόκειται για μια ανώτερη θεωρία, διότι μπορεί να ερμηνεύσει τα φαινόμενα πριν χρειαστεί να πλαισιωθεί με άλλες *ad hoc* μεταβλητές και περιφερειακές υποθέσεις.²

¹ Η συζήτηση μαζί με την εμπειρική διερεύνηση που ακολουθούν αποτελούν διευρυμένες και ταυτόχρονα ενημερωμένες με πιο πρόσφατα στοιχεία μελέτες των Tsalki και Tsoulfidis 1994b, 1995 και 1998.

² Με το να συμπεριλάβουμε μόνο τις μείζονες ερμηνευτικές μεταβλητές καθεμιάς από τις θεωρίες που εξετάζουμε, επιδιώκουμε να αποφύγουμε το μεθοδολογικό σφάλμα της *αρχής της εμμονής* (*principle of tenacity*), δηλαδή την τάση των επιστημόνων να αποφεύγουν τη διάψευση των θεωριών τους εισάγοντας *ad hoc* βοηθητικές υποθέσεις, όπου τους ταιριάζουν» (Blaug 1986, σελ. 235).

7.2.1 Το νεοκλασικό υπόδειγμα ανταγωνισμού

Η διάρθρωση της αγοράς γίνεται το καθοριστικό στοιχείο στις νεοκλασικές εμπειρικές μελέτες αναφορικά με τις διακλαδικές διαφορές στα ποσοστά κέρδους. Αρχίζοντας από την πρωτοποριακή έρευνα του Joe Bain (1951), η νεοκλασική προσέγγιση αναφορικά με τις διαφορές των ποσοστών κέρδους ξεχωρίζει «στρατηγικές» οικονομικές μεταβλητές (όπως ο βαθμός συγκέντρωσης, τα εμπόδια εισόδου, οι συμφωνίες μεταξύ επιχειρήσεων κ.λπ.), η παρουσία των οποίων σηματοδοτεί την εμφάνιση ατελειών στην ομαλή λειτουργία της αγοράς. Οι διαφορές στα ποσοστά κέρδους, όταν υπάρχουν, αποδίδονται σχεδόν αποκλειστικά σε ατέλειες της αγοράς, όπως αυτές αποτυπώνονται σε στρατηγικές οικονομικές μεταβλητές.

Ο πυρήνας του νεοκλασικού υποδείγματος που χρησιμοποιείται στην έρευνά μας επεκτείνει το υπόδειγμα που χρησιμοποιήθηκε από τους Ochoa και Glick (1992) στη μελέτη τους για τα περιθώρια κέρδους σε διηρήφους κλάδους της οικονομίας των ΗΠΑ. Στην εν λόγω μελέτη, οι Ochoa και Glick θεωρούν ότι ο δείκτης κερδοφορίας των επιχειρήσεων (περιθώρια κέρδους επί των πωλήσεων) προσδιορίζεται από το *συντελεστή συγκέντρωσης* (*concentration ratio*) και το διεθνή ανταγωνισμό. Πολλοί νεοκλασικοί οικονομολόγοι, όμως, θα διαφωνούσαν με μια τέτοια εξειδίκευση του οικονομετρικού υποδείγματος και θα υποστήριζαν ότι στις μείζονες ερμηνευτικές μεταβλητές των περιθωρίων κέρδους θα πρέπει να συμπεριληφθούν και τα *εμπόδια εισόδου* (*barriers to entry*) των επιχειρήσεων.³ Έτσι λοιπόν, το νεοκλασικό υπόδειγμα-πυρήνας που χρησιμοποιείται στην εμπειρική ανάλυσή μας περιγράφεται από την εξίσωση:

$$m = f(c, CR, MP, BE) \quad (1)$$

όπου m είναι η εκτίμηση της κερδοφορίας, c είναι ο σταθερός όρος, CR είναι κάποια εκτίμηση του βαθμού συγκέντρωσης του κλάδου, MP αναφέρεται στην *εισαγωγική διείσδυση* (*import penetration*) και BE είναι τα εμπόδια εισόδου σ' έναν κλάδο. Τα πρόσημα υπεράνω των ανεξάρτητων μεταβλητών αναφέρονται στη θεωρητικά αναμενόμενη

³ Στη νεοκλασική ανάλυση δεν υπάρχει η παραμικρή ένδειξη ότι ο δείκτης κερδοφορίας θα πρέπει να υπολογίζεται αναγκαστικά σε κάποια βάση, π.χ. κέρδη προς πωλήσεις ή κόστος ή ακόμη και πάγιο κεφάλαιο. Η απλή ύπαρξη κερδών ως απόλυτο μέγεθος πέρα και πάνω από το κανονικό που συμπεριλαμβάνεται στο κόστος παραγωγής υποδηλώνει ατέλειες λειτουργίας της αγοράς.

κατεύθυνση, κατά την οποία η μεταβολή σε καθεμιά από τις ανεξάρτητες μεταβλητές θα επηρεάσει την κερδοφορία ολόκληρου του κλάδου. Χρησιμοποιούμε τόσο το βαθμό συγκέντρωσης όσο και την εισαγωγική διείσδυση για να έχουμε μια πλήρη εικόνα της δομής του κλάδου. Η λογική στην οποία βασίζεται η επιλογή μας είναι ότι ο βαθμός συγκέντρωσης ενός κλάδου από μόνος του ενδεχομένως να μας έδινε μια υπερεκτιμημένη εικόνα του βαθμού μονοπωλίου που υπάρχει, αν δε ληφθεί υπόψη η επίδραση των εισαγωγών. Ο όποιος δείκτης κερδοφορίας, σύμφωνα με τη νεοκλασική θεωρία, αναμένεται να παρουσιάσει μια ευθέως αναλογική σχέση με το βαθμό συγκέντρωσης και μια αντιστρόφως αναλογική σχέση με τη μεταβλητή εισαγωγική διείσδυση.

Αναφορικά με τα εμπόδια εισόδου στη βιομηχανικής οργάνωσης αναφέρονται τρία είδη: Πρώτον, *οικονομίες κλίμακας* (economies of scale) παραγωγής, οι οποίες συντελούν στη μείωση του μακροχρόνιου μέσου κόστους παραγωγής λόγω της εξειδίκευσης και της τεχνολογικής προόδου. Οι οικονομίες κλίμακας προσεγγίζονται με το *ελάχιστο άριστο μέγεθος παραγωγής* (minimum efficient scale of production). Δεύτερον, η διαφοροποίηση του προϊόντος, που στη μελέτη μας την ποσοτικοποιούμε με το λόγο των διαφημιστικών δαπανών προς τις πωλήσεις. Όσο πιο μεγάλος είναι ο λόγος αυτός, τόσο πιο δύσκολη γίνεται η διείσδυση ανταγωνιστών στον κλάδο, διότι οι δυνητικοί ανταγωνιστές θα πρέπει να δαπανήσουν μεγάλα (σχετικά με τις δυνατότητές τους) ποσά για να είναι σε θέση να λειτουργήσουν σε δεδομένο επίπεδο παραγωγής. Τρίτον, *το απόλυτο μέγεθος κεφαλαίου* (absolute capital requirements) που απαιτείται για τη λειτουργία ενός καταστήματος άριστου μεγέθους, που συνήθως μετρείται με το κόστος χρηματοδότησης των επενδύσεων, το κόστος των πρώτων υλών κ.λπ. (Sawyer 1981, σελ. 76-77, Semmler 1984, σελ. 108). Όσο πιο μεγάλο είναι το απόλυτο μέγεθος κεφαλαίου, τόσο πιο δύσκολο γίνεται για τους δυνητικούς ανταγωνιστές να το αποκτήσουν σε πλεονεκτικούς όρους. Επομένως, τα εμπόδια εισόδου αναμένονται να επηρεάσουν θετικά την κερδοφορία. Τέλος, ένας θετικός και στατιστικά σημαντικός σταθερός όρος παριστάνει τα κανονικά κέρδη του κλάδου. Σε ιδεατές συνθήκες ο συντελεστής αυτός θα έπρεπε να είναι μηδενικός, διότι σύμφωνα με τη νεοκλασική θεωρία του ανταγωνισμού οι επιχειρήσεις καταλήγουν μακροχρόνια να μηδενίζουν τα κέρδη τους. Στις εμπειρικές μελέτες, όμως, επειδή η έννοια του οικονομικού κέρδους δεν είναι καθόλου εύκολο να ποσοτικοποιηθεί, οι ερευνητές χρησιμοποιούν το μέσο ποσοστό κέρδους ως μια αντιπροσωπευτική μεταβλητή του οικονομικού κέρδους. Η εγκυρότητα της

υπόθεσης αυτής έχει γίνει αντικείμενο μιας μακρόχρονης διαμάχης, π.χ. στα άρθρα των Fisher και McGowan (1983), Long και Ravenscraft (1984), αλλά και στους Sherer και Ross (1990) μεταξύ πολλών άλλων.

Αξίζει να τονιστεί ότι στη νεοκλασική προσέγγιση κάθε σύνδεση κερδών πέρα και πάνω από τα κανονικά με τις δομικές μεταβλητές της αγοράς εξαφανίζεται, όταν υπάρχει αρκετός χρόνος για τις αναγκαίες προσαρμογές στην αγορά. Με άλλα λόγια, η εμφάνιση διαφοροποιημένων διακλαδικών ποσοστών κέρδους μπορεί να οφείλεται σε προσωρινές καταστάσεις ανισορροπίας και όχι αναγκαστικά σε μονοπωλιακή συμπεριφορά (Brozen 1971). Το ειρωνικό με αυτήν την άποψη είναι ότι, ενώ υποστηρίζεται από νεοκλασικούς οικονομολόγους, είναι συνεπής με τη μαρξική θεωρία του ανταγωνισμού, όπου υπάρχει μια διαδικασία έλξης των βραχυχρόνιων ποσοστών κέρδους προς το μακροχρόνιο και είναι ασυνεπής με την τυπική νεοκλασική πρακτική, η οποία βασίζεται σε βραχυχρόνιες παλινδρομήσεις που αρχικά εμφανίστηκαν με το άρθρο του Bain (1951) και κατόπιν σε μια πληθώρα εργασιών τόσο για τις ΗΠΑ όσο και για άλλες χώρες.⁴

7.2.2 Το μετακεϋνσιανό υπόδειγμα ανταγωνισμού

Το μετακεϋνσιανό υπόδειγμα που χρησιμοποιείται για την εκτίμηση των μεταβολών στα βιομηχανικά κέρδη βασίζεται στους Ochoa και Glick (1992) αλλά και στον Reynolds (1984) και γράφεται:

$$m = f(c^+, CR^+, MP^-, BE^+, GD^+, IKOR^+) \quad (2)$$

όπου m είναι ένας δείκτης κερδοφορίας, CR είναι ο βαθμός συγκέντρωσης, MP αναφέρεται στη διείσδυση των εισαγωγών, BE παριστάνει τα εμπόδια εισόδου, τα οποία πρέπει να συμπεριλαμβάνονται στην εξειδίκευση του υποδείγματος σύμφωνα με αρκετούς μετακεϋνσιανούς οικονομολόγους (Reynolds 1984), GD παριστάνει το ρυθμό μεταβολής της ζήτησης (growth rate of demand) και $IKOR$ είναι ο *οριακός λόγος κεφαλαίου-προϊόντος* (the incremental capital-output ratio) που ορίζεται ως «η αξία όλων των κεφαλαιακών εισροών που ένας κλάδος πρέπει να αγοράσει προκειμένου να αυξήσει την παραγωγική ικανότητα κατά ένα δεδομένο ποσό διαιρούμενο με την αξία της εκροής που μπορεί να

⁴ Περίληψεις των αποτελεσμάτων αυτών των εργασιών για διάφορες χώρες παρατίθενται μεταξύ πολλών άλλων πηγών και στους Sawyer (1981, κεφ. 6), Hay και Morris (1996, κεφ. 8) και Schmalensee (1989, σελ. 975).

παραχθεί με αυτήν την επιπλέον παραγωγική ικανότητα» (Eichner 1986, σελ. 50).

Σύμφωνα με τη μετακεϊνσιανή θεωρία, η ικανότητα ενός κλάδου να αυξάνει τα κέρδη του πέρα και πάνω από το μέσο όρο εξαρτάται άμεσα από το βαθμό συγκέντρωσης του κλάδου, από τα εμπόδια εισόδου των επιχειρήσεων, όπως επίσης από το ρυθμό αύξησης της ζήτησης και τον οριακό λόγο κεφαλαίου-προϊόντος του κλάδου. Η διείδυση των εισαγωγών θα πρέπει να επηρεάζει αντίστροφα την κερδοφορία των κλάδων, πράγμα που σημαίνει ότι ο διεθνής ανταγωνισμός υποβαθμίζει τη μονοπωλιακή δύναμη των εγχώριων επιχειρήσεων. Ωστόσο, ορισμένοι μετακεϊνσιανοί οικονομολόγοι, όπως π.χ. ο Cowling (1981), υποστηρίζουν ότι η αρνητική συσχέτιση μεταξύ της εισαγωγικής διείδυσης και της κερδοφορίας αναμένεται μόνο στο βαθμό που οι εισαγωγές είναι ανεξάρτητες από τις εγχώριες επιχειρήσεις. Στο βαθμό, όμως, που τα εισαγόμενα αγαθά ελέγχονται π.χ. από πολυεθνικές επιχειρήσεις, τότε η εισαγωγική διείδυση μπορεί ακόμη και να ενισχύει τα κέρδη των επιχειρήσεων αυτών. Συνεπώς, μια στατιστικά μη σημαντική συσχέτιση — ή ακόμη και μια θετική συσχέτιση — μεταξύ της κερδοφορίας και της εισαγωγικής διείδυσης δε θα πρέπει να αποτελέσει κάτι το μη αναμενόμενο. Ο σταθερός όρος του υποδείγματος παριστάνει το μέσο ποσοστό κερδοφορίας, και ως εκ τούτου, αναμένεται να είναι θετικός και στατιστικά σημαντικός.

7.2.3 Το μαρξικό υπόδειγμα ανταγωνισμού

Στη συζήτησή μας για τη μαρξική θεωρία του ανταγωνισμού, η μακροχρόνια διακλαδική εξισωτική τάση των ποσοστών κέρδους είναι στενά συνδεδεμένη με την εμφάνιση διαφορετικών διακλαδικών περιθωρίων κέρδους επί των πωλήσεων. Τα περιθώρια κέρδους εξαρτώνται από το ύψος των λόγων κεφαλαίου-προϊόντος, της λειτουργικής αποτελεσματικότητας των επιχειρήσεων του κλάδου, του μοναδιαίου κόστους εργασίας και, γενικότερα, των διαφορετικών συνθηκών παραγωγής.⁵ Το υ-

⁵ Στη νεοκλασική βιβλιογραφία της βιομηχανικής οργάνωσης υπάρχουν μελέτες σύμφωνα με τις οποίες οι διακλαδικές διαφορές στην κερδοφορία συνδέονται με τις συνθήκες παραγωγής και όχι με τη διάρθρωση της αγοράς. Ο Demsetz (1973), για παράδειγμα, έδειξε ότι οι διαφορές στην κερδοφορία δεν εξαρτώνται από το μέγεθος των επιχειρήσεων αλλά από την ικανότητά τους να οργανώνουν αποτελεσματικά την παραγωγική τους διαδικασία. Είναι ειρωνικό το γεγονός ότι μια προσεκτικότερη εξέταση των μελετών αυτών που διεξάγονται στα πλαίσια της νεοκλασικής θεωρίας δείχνει ότι ➔

πόδειγμα-πυρήνας που χρησιμοποιούμε για να ερμηνεύσουμε τις διαφορές στα περιθώρια κέρδους επί των πωλήσεων είναι:

$$m = f(c, \bar{MP}, \bar{KS}, \bar{IS}) \quad (3)$$

όπου m είναι κάποιος δείκτης κερδοφορίας, MP είναι ένας δείκτης της διεθνούς διάστασης του ανταγωνισμού, KS είναι ο λόγος κεφαλαίου-πωλήσεων και IS είναι ο λόγος των ενδιάμεσων εισροών προς τις πωλήσεις.

Αν η κλασική μαρξική θεωρία είναι αντιπροσωπευτική της πραγματικότητας, τότε αναμένεται ότι θα υπάρχει ισχυρή εξάρτηση της κερδοφορίας από τις συνθήκες παραγωγής. Ειδικότερα, ο λόγος κεφαλαίου-προϊόντος πρέπει να συνδέεται ευθέως με τα κέρδη. Η λογική αυτής της συσχέτισης βασίζεται στην ιδέα ότι όσο υψηλότερος είναι ο λόγος κεφαλαίου-προϊόντος, τόσο μεγαλύτερη θα είναι η τεχνολογική πρόοδος: επομένως, οι ευκαιρίες για υψηλότερα κέρδη θα είναι αυξημένες. Ο λόγος των ενδιάμεσων εισροών προς τις πωλήσεις αναμένεται να συνδέεται αντίστροφα με την κερδοφορία, διότι όσο μικρότερος είναι ο λόγος ενδιάμεσων εισροών προς τις πωλήσεις, τόσο πιο αποτελεσματική γίνεται η παραγωγική διαδικασία σε έναν κλάδο, και κατά συνέπεια, αυξάνεται η κερδοφορία του κ.ο.κ. Η εισαγωγική διείδυση θα πρέπει να ασκεί μια ανεξάρτητη αρνητική επίδραση στην κερδοφορία. Ο θετικός και στατιστικά σημαντικός σταθερός όρος παριστάνει τη μέση κερδοφορία της οικονομίας.

7.3 Τα Περιθώρια Κέρδους και η Ερμηνευτική Ικανότητα των Τριών Υποδειγμάτων Ανταγωνισμού⁶

Στο τμήμα αυτό αναφέρουμε τα οικονομετρικά αποτελέσματα των τριών ανταγωνιστικών υποδειγμάτων. Οι παλινδρομήσεις συνδυασμού χρονολογικών και διαστρωματικών στοιχείων που χρησιμοποιούμε συλλαμβάνουν κυρίως τα αποτελέσματα της μακροχρόνιας ανισορροπίας. Στο τμήμα αυτό επικεντρώνουμε την ανάλυση στην αξιολόγηση της σχετι-

➔ βρίσκονται ουσιαστικά σε διαφωνία με το νεοκλασικό υπόδειγμα-πυρήνα και σε συμφωνία με το μαρξικό υπόδειγμα. Οι Ochoa και Glick (1990) παρουσιάζουν μια λεπτομερειακή συζήτηση των λογικών ασυνεπειών μεταξύ των απαιτούμενων της νεοκλασικής θεωρίας και τις αντίστοιχες εμπειρικές έρευνες της βιομηχανικής οικονομικής.

⁶ Για τον σχηματισμό των διαφορών μεταβλητών με βάση τα στοιχεία της ελληνικής βιομηχανίας παραπέμπουμε στο Παράρτημα, στο τέλος αυτού του κεφαλαίου.

κής ερμηνευτικής δύναμης καθενός από τα ανταγωνιστικά υποδείγματα αναφορικά με τις διαφορές στην κερδοφορία.⁷ Στον Πίνακα 1, παρουσιάζονται τα αποτελέσματα των παλινδρομήσεων συνδυασμού διαστρωματικών και χρονολογικών σειρών στους βιομηχανικούς κλάδους με διψήφιο κωδικό. Επειδή είναι σχεδόν βέβαιο ότι με το είδος των στοιχείων που χρησιμοποιούμε (διαστρωματικά) ο τυχαίος όρος των παλινδρομήσεων παρουσιάζει ετεροσκεδαστικότητα, ακολουθήσαμε, όπου χρειάστηκε, τη μέθοδο διόρθωσης του White. Η μέθοδος αυτή βασίζεται στη μήτρα συνδιακύμανσης διορθωμένης από ετεροσκεδαστικότητα (Ramanathan 1992).

Από τον Πίνακα 1 παρατηρούμε ότι τα αποτελέσματα — της παλινδρόμησης (1) — δεν είναι συνεπή με τα θεωρητικά απαιτούμενα του νεοκλασικού υποδείγματος. Ο χαμηλός διορθωμένος συντελεστής προσδιορισμού δείχνει ότι υπάρχει μεγάλη μεταβλητότητα στα περιθώρια κέρδους που δεν ερμηνεύεται από τις κύριες μεταβλητές του νεοκλασικού υποδείγματος. Ο δείκτης συγκέντρωσης είναι οριακά στατιστικά σημαντικός για την ερμηνεία των περιθωρίων κέρδους και, μάλιστα, με αρνητικό πρόσημο, κάτι που είναι σε πλήρη αντίθεση με τη νεοκλασική θεωρία. Σύμφωνα με τη νεοκλασική θεωρία, ο υψηλός δείκτης συγκέντρωσης δείχνει ατέλεια ανταγωνισμού και την ύπαρξη μονοπωλιακής δύναμης που οδηγεί στη διαμόρφωση υψηλότερων από τα συνηθισμένα περιθώρια κέρδους.⁸ Επιπλέον, η εισαγωγική διείσδυση που χρησιμο-

⁷ Στο επόμενο τμήμα, ασχολούμαστε με το ερώτημα αν οι διακλαδικές διαφορές στα ποσοστά κέρδους διαρκούν μακροχρόνια, αν δηλαδή και κατά πόσον υπάρχει μακροχρόνια εξισωτική τάση των διακλαδικών ποσοστών κέρδους.

⁸ Υπάρχουν ήδη πολλές μελέτες που δείχνουν είτε την αδύνατη στατιστικά σχέση μεταξύ του βαθμού συγκέντρωσης και της κερδοφορίας είτε ακόμη και αυτήν την αρνητική σχέση. Για παράδειγμα, ο Schmalensee (1990) στην επισκόπηση των μελετών για τη σχέση μεταξύ κερδοφορίας και βαθμού συγκέντρωσης σε διάφορες χώρες καταλήγει στο συμπέρασμα ότι αυτή η γενικά αδύνατη σχέση είναι πλέον ένα επαναλαμβανόμενο γεγονός (stylized fact). Ειδικότερα δε σημειώνει: «[α]ν υπάρχει κάποια σχέση μεταξύ βαθμού συγκέντρωσης και κερδοφορίας, αυτή δεν είναι στατιστικά σημαντική και το αποτέλεσμα που έχει ο βαθμός συγκέντρωσης είναι συνήθως αμελητέο. Η σχέση που υπολογίζεται είναι ασταθής διαχρονικά και εξαφανίζεται σε πολλές μελέτες που χρησιμοποιούνται πολλές μεταβλητές». Ακόμη και αυτό το αρχικό άρθρο του Bain (1951) — το οποίο αναφέρεται συχνά ως η κατεξοχήν εμπειρική ένδειξη της ύπαρξης θετικής συσχέτισης ανάμεσα στην κερδοφορία και στο δείκτη συγκέντρωσης — παρουσιάζει έναν συντελεστή «συσχέτισης» $R=33\%$ που, βέβαια, αν τον υψώσουμε στο τετράγωνο, λαμβάνουμε $R^2 \leq 10\%$ που είναι ιδιαίτερα χαμηλός για να βασίσει κανείς μια τόσο σημαντική υπόθεση.

ποιείται για την πληρέστερη περιγραφή της διάρθρωσης της αγοράς είναι στατιστικά μη σημαντική και, μάλιστα, με αντίθετο από το θεωρητικά αναμενόμενο πρόσημο.⁹

Επιστρέφοντας στην κατεξοχήν νεοκλασική μεταβλητή, είναι πιθανόν — και αυτό συμβαίνει με τα διαθέσιμα στοιχεία — η σχέση μεταξύ των περιθωρίων κέρδους επί των πωλήσεων και του συντελεστή συγκέντρωσης να είναι μη γραμμική. Επομένως, αν συμπεριλάβουμε στις παλινδρομήσεις μας τους δείκτες συγκέντρωσης υψωμένους στο τετράγωνο και στον κύβο, η επίδοση του νεοκλασικού υποδείγματος βελτιώνεται αισθητά, όπως φαίνεται από την παλινδρόμηση (2). Μια προσεκτικότερη εξέταση των αποτελεσμάτων δείχνει ότι τα περιθώρια κέρδους και ο δείκτης συγκέντρωσης σχετίζονται θετικά στους χαμηλούς δείκτες συγκέντρωσης, αρνητικά στους μεσαίους δείκτες συγκέντρωσης και πάλι θετικά για τους πολύ υψηλούς δείκτες συγκέντρωσης. Αλλά και σ' αυτήν την περίπτωση, η ερμηνευτική ικανότητα του νεοκλασικού υποδείγματος παραμένει ιδιαίτερα χαμηλή (<10%). Είναι φανερό ότι ο δείκτης συγκέντρωσης επηρεάζει τα περιθώρια κέρδους αλλά σε κατεύθυνση που δε συμφωνεί πάντα με τη νεοκλασική θεωρία. Στο Σχήμα 1 παρατηρούμε ότι — τις περισσότερες φορές — όσο πιο υψηλός είναι ο δείκτης συγκέντρωσης, τόσο πιο έντονος γίνεται ο ανταγωνισμός, όπως αυτός εκδηλώνεται με τα χαμηλότερα περιθώρια κέρδους επί των πωλήσεων.

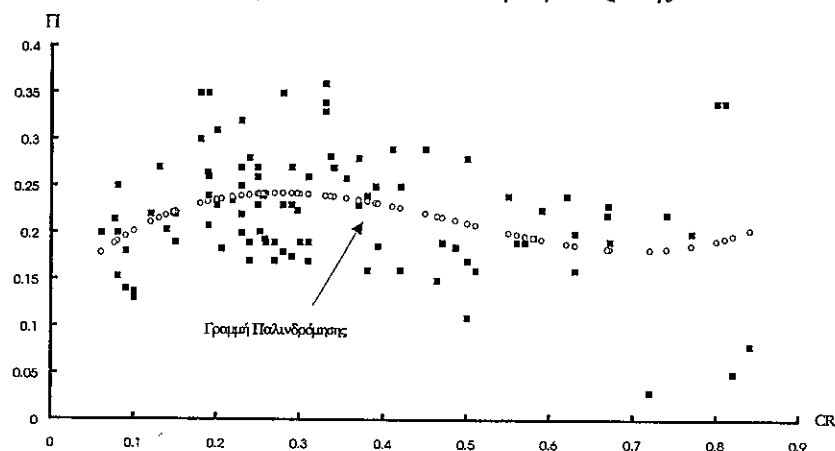
Αναφορικά με τις μεταβλητές του νεοκλασικού υποδείγματος που παριστάνουν τα εμπόδια εισόδου, παρατηρούμε ότι όλες είναι στατιστικά σημαντικές. Ο διορθωμένος συντελεστής προσδιορισμού αυξάνεται αισθητά (από 8% σε 23,9%)· ωστόσο, για μια ακόμη φορά παρουσιάζεται το πρόβλημα του πρόσημου. Ενώ οι διαφημιστικές δαπάνες (*ASR*) και το απόλυτο μέγεθος του κεφαλαίου (*ACR*) επηρεάζουν θετικά την κερδοφορία των επιχειρήσεων του κλάδου, όπως, άλλωστε, αναμένεται από τη θεωρία, δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε το ίδιο για τις οικονομίες κλίμακας (*ES*) που επηρεάζουν την κερδοφορία αρνητικά.¹⁰ Τέλος, η εισαγωγική διείσδυση (*MP*) είναι μια στατιστικά μη σημαντική μεταβλητή.

⁹ Αυτό μπορεί να οφείλεται στη γραμμική εξάρτηση μεταξύ των μεταβλητών *CR* και *MP*. Έτσι, η επιμέρους επιρροή αυτών των μεταβλητών δεν είναι ανιχνεύσιμη.

¹⁰ Παρόμοια αποτελέσματα παρουσιάζει και η Holtermann (1973) στη μελέτη της για τη βιομηχανία της Αγγλίας. Είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι η μεθοδολογία κατασκευής της μεταβλητής οικονομίας κλίμακας παραγωγής είναι συγκρίσιμη με τη δική μας.

Η επίδοση του μετακεϋνσιανού υποδείγματος —παλινδρομήσεις (4) και (5)— όπως άλλωστε αναμενόταν, ξεπερνά αυτήν του νεοκλασικού υποδείγματος εξαιτίας του γεγονότος ότι το νεοκλασικό υπόδειγμα είναι ειδική περίπτωση του μετακεϋνσιανού. Έτσι, λοιπόν, ο προσαρμοσμένος συντελεστής προσδιορισμού του μετακεϋνσιανού υποδείγματος είναι αισθητά υψηλότερος από αυτόν του νεοκλασικού. Αξίζει να τονιστεί ότι τα μειονεκτήματα του νεοκλασικού υποδείγματος αναφορικά με την ερμηνεία του βαθμού συγκέντρωσης, όπως επίσης και με το πρόσημο των οικονομικών κλίμακας μεταφέρονται και στο μετακεϋνσιανό υπόδειγμα. Επιπλέον, στο μετακεϋνσιανό υπόδειγμα, η μεταβλητή *οριακός λόγος κεφαλαίου-προϊόντος (IKOR)*, που είναι η κατεξοχήν μεταβλητή της ζήτησης ενός κλάδου, αποδεικνύεται μη σημαντική και, μάλιστα, με αντίθετο από το θεωρητικά αναμενόμενο πρόσημο. Το αποτέλεσμα αυτό θέτει υπό αμφισβήτηση την αξιοπιστία του μετακεϋνσιανού υποδείγματος, παρά το γεγονός ότι ο ρυθμός αύξησης της ζήτησης (*GD*) είναι πάντα στατιστικά σημαντικός και με το θεωρητικά αναμενόμενο πρόσημο. Στην παλινδρόμηση (5), όπου έχουμε μόνο το ρυθμό αύξησης της ζήτησης, παρατηρούμε ότι η ερμηνευτική ικανότητα του μετακεϋνσιανού υποδείγματος ξεπερνά αυτήν του νεοκλασικού. Επισημαίνουμε ακόμη, ότι ο προσαρμοσμένος συντελεστής προσδιορισμού στην παλινδρόμηση (5) είναι μεγαλύτερος από αυτόν της παλινδρόμησης (4), πράγμα που υποδηλώνει ότι η μεταβλητή *IKOR* πλεονάζει. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήξαμε αναφορικά με τη μεταβλητή *IKOR* πειραματιζόμενοι με παλινδρομήσεις, όπου δεν συμπεριλάβαμε διάφορες μεταβλητές,

ΣΧΗΜΑ 1: Περιθώρια κέρδους έναντι του δείκτη συγκέντρωσης

μεταξύ των οποίων τον ρυθμό αύξησης της ζήτησης και την εισαγωγική διεύθυνση.¹¹

Το μαρξικό υπόδειγμα —παλινδρόμηση (6)— παρουσιάζει μια αρκετά ικανοποιητική ερμηνευτική επίδοση, όπως διαπιστώνεται από τον προσαρμοσμένο συντελεστή προσδιορισμού. Οι ερμηνευτικές μεταβλητές του είναι στατιστικά σημαντικές και έχουν τα αναμενόμενα από τη θεωρία πρόσημα. Το αρνητικό πρόσημο στο λόγο κεφαλαίου-προϊόντος, όταν αυτός είναι υψωμένος στο τετράγωνο, υποδηλώνει ότι η σχέση μεταξύ των περιθωρίων κέρδους και του λόγου κεφαλαίου-προϊόντος δεν είναι αυστηρά γραμμική. Αυτό σημαίνει, ότι όταν ο λόγος κεφαλαίου-προϊόντος αυξηθεί πέρα από ένα επίπεδο, τότε μπορεί να οδηγήσει στη δημιουργία των λεγόμενων *X-αναποτελεσματικοτήτων (X-inefficiencies)*¹² και, κατά συνέπεια, να μειώνεται ο ρυθμός αύξησης των περιθωρίων κέρδους. Η μεταβλητή του διεθνούς ανταγωνισμού είναι στατιστικά σημαντική και έχει το αναμενόμενο από τη θεωρία πρόσημο. Η μεταβλητή-κλειδί του κλασικού μαρξικού υποδείγματος, που είναι ο λόγος των ενδιάμεσων εισροών προς τις πωλήσεις (*ISR*), είναι στατιστικά σημαντική και με αρνητικό πρόσημο.

Το νεοκλασικό, το μαρξικό και το μετακεϋνσιανό υπόδειγμα αποτελούν ειδικές περιπτώσεις γενικότερων υποδειγμάτων —παλινδρομήσεις (7) ή (8)— με αποτέλεσμα, τα υβριδικά αυτά υποδείγματα να είναι *φωλιασμένα (nested)* με το καθένα από τα τρία αντίπαλα υποδείγματα. Το γεγονός ότι τα υβριδικά υποδείγματα παρουσιάζουν υψηλότερο R^2 δείχνει τη μεγαλύτερη ερμηνευτική τους δύναμη. Το πρόβλημα, όμως, βρίσκεται στην επιλογή του κατάλληλου υποδείγματος-πυρήνα πάνω στο οποίο θα μπορέσει κανείς να προσθέσει μεταβλητές σε μια προσπάθεια να αυξήσει την ερμηνευτική ικανότητα του υποδείγματος.¹³ Η επιλογή ενός τέτοιου υποδείγματος γίνεται ο στόχος του επόμενου τμήματος.

¹¹ Παρόμοια αποτελέσματα αναφορικά με τη σημαντικότητα του οριακού λόγου κεφαλαίου-προϊόντος παρουσιάζουν και οι Ochoa και Glick (1993) στη μελέτη τους για τη βιομηχανία στις ΗΠΑ.

¹² Ο όρος αυτός αποδίδεται στον Lieberstein (1966) και αναφέρεται στις αδυναμίες της διοίκησης μεγάλων επιχειρήσεων να μειώσουν το κόστος λειτουργίας τους.

¹³ Υπάρχει ο πειρασμός να επιλέξει κανείς κάποιο από τα υβριδικά υποδείγματα, ωστόσο κάτι τέτοιο δε συνιστάται, όχι μόνον επειδή θα φανέρωνε εκλεκτικισμό αλλά επιπλέον θα ήταν σε αντίθεση με τη μεθοδολογική προσέγγιση που ακολουθούμε.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: Εκτίμηση των υποδειγμάτων με τη μέθοδο των ελάχιστων τετραγώνων¹⁴

	N-K	N-K	N-K	M-K	M-K	Μαξικό	Υβριδίο	Υβριδίο	Υβριδίο
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
c (σταθερός όρος)	0,230 (14,9)	0,132 (4,04)	0,110 (3,16)	0,100 (3,15)	0,102 (3,19)	0,489 (14,1)	0,463 (14,6)	0,428 (9,88)	0,401 (8,83)
CR ₈	-0,056 (1,28)	0,883 (2,60)	1,163 (3,49)	1,173 (3,86)	1,162 (3,84)			0,487 (2,55)	0,575 (2,55)
CR ₈ ²		-2,231 (2,22)	-2,692 (3,43)	-2,993 (3,86)	-2,976 (3,85)			-1,338 (2,49)	-1,560 (2,73)
CR ₈ ³		1,515 (1,73)	2,440 (3,65)	2,377 (3,90)	2,371 (3,90)			1,054 (2,48)	1,332 (2,98)
MP	0,034 (1,33)	0,013 (0,52)	-0,008 (0,31)	-0,019 (0,81)	-0,019 (0,81)	-0,034 (1,95)	-0,042 (2,62)	-0,047 (2,94)	-0,049 (2,84)
ASR			1,250 (1,83)	1,001 (1,60)	1,039 (1,67)				0,638 (1,40)
ES			-1,561 (4,39)	-1,238 (3,73)	-1,234 (3,73)				-0,441 (1,77)
ACR			0,1E-5 (2,20)	0,1E-5 (2,23)	0,1E-5 (2,24)				0,2E-6 (0,80)
GD				0,229 (4,49)	0,230 (4,51)		0,175 (4,39)	0,174 (4,80)	0,160 (4,33)
IKOR				-0,188 (0,69)					-0,1E-4 (0,70)
KSR						0,164 (2,47)	0,166 (2,69)	0,147 (2,60)	0,135 (2,43)
KSR ²						-0,132 (2,69)	-0,134 (2,84)	-0,123 (2,85)	0,110 (2,95)
ISR						-0,485 (11,4)	-0,460 (11,3)	-0,472 (9,32)	0,437 (8,94)
R ²	0,023	0,080	0,239	0,368	0,372	0,582	0,664	0,679	0,685
S.E.	0,062	0,060	0,054	0,050	0,049	0,040	0,036	0,035	0,035

¹⁴ Στις παρενθέσεις είναι οι απόλυτες τιμές των *t-ratios*.

7.3.1 Συγκριτική αποτίμηση των ανταγωνιστικών υποδειγμάτων

Ένας τρόπος για να καταλήξουμε στο πιο κατάλληλο υπόδειγμα ερμηνείας των διακλαδικών διαφορών στην κερδοφορία είναι να αρχίσουμε με την πιο γενική οικονομετρική εξειδίκευση του υποδείγματος, που στην περίπτωση μας είναι η παλινδρόμηση (9) του Πίνακα 1, η οποία αποτελεί το υπόδειγμα χωρίς περιορισμούς (unrestricted model). Στη συνέχεια, ελέγχουμε τη μηδενική υπόθεση H_0 για το αν οι συντελεστές ενός συνόλου μεταβλητών είναι μηδενικές έναντι της εναλλακτικής υπόθεσης (H_A) ότι τουλάχιστον ένας από τους συντελεστές είναι διάφορος του μηδενός και, ως αποτέλεσμα, πρέπει να συμπεριλαμβάνεται στο υπόδειγμα. Στον Πίνακα 2 παρατηρούμε ότι η H_0 υπόθεση $ASR=ES=ACR=0$ δεν μπορεί να απορριφθεί. Αν το σύνολο των μεταβλητών αυξηθεί με την προσθήκη του $IKOR$, για μια ακόμη φορά η μηδενική υπόθεση $ASR=ES=ACR=IKOR=0$ δεν μπορεί να απορριφθεί. Αν, στη συνέχεια, η μηδενική υπόθεση συμπεριλάβει τους συντελεστές των δεικτών συγκέντρωσης, βρίσκουμε ότι η μηδενική υπόθεση μπορεί να απορριφθεί, πράγμα που σημαίνει ότι οι μεταβλητές αυτές θα πρέπει να συμπεριληφθούν στην εξειδίκευση του υποδείγματος. Στο πλήρες νεοκλασικό υπόδειγμα με τους συντελεστές συγκέντρωσης, όπως επίσης και με τα εμπόδια εισόδου (CR_8 , CR_8^2 , CR_8^3 , ASR , ES , ACR), διαπιστώσαμε ότι οι μεταβλητές αυτές μαζί αποτελούν οριακή περίπτωση, αν δεχτούμε ότι $p=0,05$. Το αποτέλεσμα αυτό επιβεβαιώνει την άποψη ότι οι δείκτες συγκέντρωσης αποτελούν στατιστικά σημαντικές μεταβλητές.

Τέλος, όλες οι μεταβλητές του μαρξικού υποδείγματος θα πρέπει να συμπεριληφθούν στην εξειδίκευση του υποδείγματος, όπως αυτό διαπιστώνεται στον Πίνακα 2 στην τελευταία γραμμή, όπου υπάρχει ο έλεγχος των KS και KS^2 . Σε ελέγχους που δεν παρουσιάζονται στον Πίνακα 2 η προσθήκη των μεταβλητών ISR , GD και MP σε οποιαδήποτε ομάδα μεταβλητών οδηγούσε στην απόρριψη της μηδενικής υπόθεσης. Επομένως, οι μεταβλητές αυτές θα πρέπει να συμπεριλαμβάνονται στην πιο γενική εξειδίκευση του υποδείγματος, που στην προκειμένη περίπτωση είναι το υβριδικό υπόδειγμα (8) του Πίνακα 1. Στην παλινδρόμηση (8) του Πίνακα 1, όλες οι μεταβλητές παρουσιάζουν υψηλά *t-scores* και έχουν τα αναμενόμενα από τη θεωρία πρόσημα με μόνη εξαίρεση τους δείκτες συγκέντρωσης η ερμηνευτική δύναμη των οποίων είναι οριακής σημασίας, όπως διαπιστώνεται από τη μικρή διαφορά του διορθωμένου

συντελεστή συσχέτισης της παλινδρόμησης (8) από αυτόν της παλινδρόμησης (7). Επομένως, οι μείζονες μεταβλητές του υβριδικού υποδείγματος είναι οι μεταβλητές που παριστάνουν τις συνθήκες παραγωγής ενός κλάδου και τον ρυθμό μεταβολής της ζήτησης.

Αν τώρα στρέψουμε την προσοχή μας στην επιλογή του πλέον κατάλληλου υποδείγματος πυρήνα, παρατηρούμε ότι το νεοκλασικό και το μετακεϋνσιανό υπόδειγμα εμπεριέχουν το δείκτη συγκέντρωσης μαζί με την εισαγωγική διείσδυση ως ανεξάρτητες μεταβλητές· επομένως, τα δύο υποδείγματα καθίστανται συγκρίσιμα το ένα με το άλλο. Πράγματι, το νεοκλασικό υπόδειγμα-πυρήνας μπορεί να θεωρηθεί ως μια ειδική περίπτωση του μετακεϋνσιανού υποδείγματος. Αν κρίνουμε από την τιμή του διορθωμένου συντελεστή προσδιορισμού (Πίνακας 1), το μετακεϋνσιανό υπόδειγμα-πυρήνας ξεπερνά καθαρά σε ερμηνευτική ικανότητα το νεοκλασικό υπόδειγμα ανταγωνισμού. Σε αντιπαράθεση, το μαρξικό υπόδειγμα-πυρήνας δεν αποτελεί ούτε ειδική αλλά και ούτε ευρύτερη περίπτωση του μετακεϋνσιανού ή του νεοκλασικού υποδείγματος του ανταγωνισμού. Με άλλα λόγια, το μαρξικό υπόδειγμα είναι *μη-φωλιασμένο* (non-nested) των δύο άλλων υποδειγμάτων. Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, η κατάταξη η οποία προκύπτει συγκρίνοντας απλά τα $\bar{R}^2$ δεν αποτελεί έναν ολοκληρωτικά αξιόπιστο τρόπο αξιολόγησης της σχετικής ερμηνευτικής ικανότητας των εναλλακτικών υποδειγμάτων. Στη συνέχεια, προσπαθούμε να εκτελέσουμε διάφορους μη φωλιασμένους ελέγχους υποθέσεων των τριών υποδειγμάτων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: Συνδυασμένοι έλεγχοι μηδενικών περιορισμών στους συντελεστές (υπόδειγμα 8)¹⁵

Μεταβλητές που διαγράφονται	LM	LRS	F-Statistic
ASR, ES, ACR	$\chi^2(3)=5,35 [0,14]$	$\chi^2(3)=5,50 [0,13]$	$F(3, 67)=1,64 [0,18]$
ASR, ES, ACR, IKOR	$\chi^2(4)=5,98 [0,20]$	$\chi^2(4)=6,17 [0,18]$	$F(4, 67)=1,38 [0,24]$
CR ₈ , CR ₈ ² , CR ₈ ³ CR ₉ , CR ₉ ² , CR ₉ ³	$\chi^2(3)=10,18 [0,01]$	$\chi^2(3)=10,73 [0,01]$	$F(3, 67)=3,28 [0,02]$
ASR, ES, ACR	$\chi^2(6)=12,6 [0,05]$	$\chi^2(6)=13,46 [0,03]$	$F(6, 67)=2,09 [0,06]$
KSR, KSR ²	$\chi^2(2)=10,34 [0,00]$	$\chi^2(1)=10,92 [0,004]$	$F(2, 71)=2,84 [0,00]$

¹⁵ Οι αριθμοί στις αγκύλες αναφέρονται στην πιθανότητα οι συντελεστές των μεταβλητών να είναι μηδέν.

Στην οικονομετρική βιβλιογραφία υπάρχει μια πληθώρα στατιστικών ελέγχων μέσω των οποίων κρίνουμε τα υποδείγματα βασιζόμενοι αφενός στην *καλή προσαρμογή* (goodness of fit) και αφετέρου στη *λιτότητα* (parsimony), υπό την έννοια ότι αν πρέπει να επιλέξουμε μεταξύ δύο ανταγωνιστικών υποδειγμάτων, το λιτό υπόδειγμα είναι πιο αξιόπιστο από το περίπλοκο υπόδειγμα. Έτσι, οι ερευνητές πέρα από τον προσαρμοσμένο συντελεστή συσχέτισης, $\bar{R}^2$ χρησιμοποιούν άλλα, πιο γενικά κριτήρια για να εκτιμήσουν τη σχετική ερμηνευτική δύναμη των ανταγωνιστικών υποδειγμάτων.¹⁶ Είναι αξιοσημείωτο ότι οι διαφορετικοί έλεγχοι θεωρούνται συμπληρωματικοί παρά ανταγωνιστικοί ο ένας προς τον άλλον.

Τα μη φωλιασμένα οικονομετρικά υποδείγματα ελέγχονται ανά ζεύγη και διαδοχικά. Αρχικά υποθέτουμε ότι το ένα υπόδειγμα είναι το αληθινό υπόδειγμα και ότι, επομένως, αποτελεί τη μηδενική υπόθεση H_0 : στη συνέχεια, ρωτάμε αν ερμηνεύει τα αποτελέσματα ενός εναλλακτικού υποδείγματος H_A . Η διαδικασία κατόπιν αντιστρέφεται με την H_A να γίνεται η υπό μηδενικό έλεγχο υπόθεση. Όταν οι τιμές των στατιστικών που λαμβάνουμε είναι σημαντικές, τότε δείχνουν ότι η επίδοση του εναλλακτικού υποδείγματος είναι καλύτερη από αυτήν του υπό τη μηδενική υπόθεση υποδείγματος, πράγμα που συνεπάγεται την απόρριψη της μηδενικής υπόθεσης. Επομένως, είναι δυνατό να απορρίψουμε όλα τα εναλλακτικά υποδείγματα. Στον Πίνακα 3 παρουσιάζονται τα αποτελέσματα των μη φωλιασμένων ελέγχων υποθέσεων των τριών ανταγωνιστικών υποδειγμάτων.

Μια σύγκριση μεταξύ του κλασικού μαρξικού και του νεοκλασικού υποδείγματος (Πίνακας 3) αποκαλύπτει ότι η επίδοση του κλασικού υποδείγματος υπερβαίνει κατά πολύ την επίδοση του νεοκλασικού υποδείγματος. Οι στατιστικές ελέγχου παρουσιάζουν επίπεδο σημαντικότητας που δείχνει, με τον πλέον καθαρό τρόπο, ότι το νεοκλασικό υπόδειγμα θα πρέπει να απορριφθεί χάριν του μαρξικού, ενώ δεν μπορούμε να απορρίψουμε το μαρξικό υπόδειγμα χάριν του νεοκλασικού, όταν το μαρξικό υπόδειγμα υιοθετείται ως το υπόδειγμα που αποτελεί τη

¹⁶ Τα κριτήρια αυτά συμπεριλαμβάνουν το *κριτήριο πληροφόρησης του Akaike* (Akaike's Information Criterion, AIC), το οποίο εφαρμόζεται σε όλα τα είδη ελέγχου υποθέσεων. Για τα μη φωλιασμένα υποδείγματα οι συνηθισμένες στατιστικές είναι οι ακόλουθες: *N-test* ή *Cox-test*, το *NJ* ή προσαρμοσμένο τεστ του Cox, το τεστ του Wald (*W-test*), το *J-test*, το *JA-test*, και το *Schwartz's Bayesian Information Criterion* (SBIC), μεταξύ άλλων.

μηδενική υπόθεση. Τέλος, οι στατιστικές *AIC* και *SBIC* ευνόησαν το μαρξικό υπόδειγμα.

Σε μια σύγκριση μεταξύ του μαρξικού και του μετακεύνσιανού υποδείγματος (Πίνακας 3), παρατηρούμε ότι τα αποτελέσματα δεν είναι και τόσο καθαρά, όπως στην προηγούμενη περίπτωση, δηλαδή μεταξύ του κλασικού μαρξικού και του νεοκλασικού υποδείγματος. Συνοπτικά, μπορούμε να πούμε οι στατιστικές που βρίσκουμε είναι πολύ μικρότερες, όταν η μηδενική υπόθεση είναι το κλασικό μαρξικό υπόδειγμα παρά στην αντίθετη περίπτωση, που η μηδενική υπόθεση είναι το μετακεύνσιανό υπόδειγμα. Επιπλέον, οι στατιστικές *AIC* και *SBIC*, για μια ακόμη φορά, ευνόησαν το κλασικό μαρξικό υπόδειγμα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3: Έλεγχος μη φωλιασμένων υποθέσεων¹⁷

Α. Νεοκλασικό Έναντι Μαρξικού Υποδείγματος		
Στατιστική Ελέγχου	Νεοκλασικό Έναντι Μαρξικού	Μαρξικό Έναντι Νεοκλασικού
N-Test	-19,54 [0,000]	-1,824 [0,068]
NT-Test	-16,31 [0,000]	-1,196 [0,231]
W-Test	-11,23 [0,000]	-1,152 [0,140]
J - Test	9,91 [0,000]	-2,459 [0,014]
JA-Test	9,15 [0,000]	-0,386 [0,699]
AIC του νεοκλασικού έναντι του μαρξικού είναι -31,37 και ευνοεί το μαρξικό υπόδειγμα SBIC του νεοκλασικού έναντι του μαρξικού είναι -35,28 και ευνοεί το μαρξικό υπόδειγμα		
Β. Μετακεύνσιανό Έναντι του Μαρξικού Υποδείγματος		
Στατιστική Ελέγχου	Μετακεύνσιανό Έναντι Μαρξικού	Μαρξικό Έναντι Μετακεύνσιανού
N-Test	-17,102 [0,000]	-4,826 [0,000]
NT-Test	-14,786 [0,000]	-3,801 [0,000]
W-Test	-10,338 [0,000]	-3,356 [0,001]
J - Test	9,822 [0,000]	4,911 [0,000]
JA - Test	9,551 [0,000]	1,608 [0,101]
AIC του μετακεύνσιανού έναντι του μαρξικού είναι -22,24 και ευνοεί το μαρξικό υπόδειγμα SBIC του μετακεύνσιανού έναντι του μαρξικού είναι -27,45 και ευνοεί το μαρξικό υπόδειγμα		

¹⁷ Οι αριθμοί εντός των αγκυλών αναφέρονται στις τιμές των πιθανοτήτων

Από τους παραπάνω στατιστικούς ελέγχους είτε προχωρώντας από το γενικότερο υπόδειγμα προς το ειδικότερο είτε το αντίστροφο, φαίνεται με τρόπο καθαρό ότι το κλασικό μαρξικό υπόδειγμα περνάει τους στατιστικούς ελέγχους με επιτυχία. Το μετακεύνσιανό υπόδειγμα επιτυγχάνει να έχει μια από τις πλέον ουσιαστικές του μεταβλητές, *GD*, στατιστικά σημαντική όμως, η άλλη μεταβλητή της ζήτησης, *IKOR*, δεν περνάει τους στατιστικούς ελέγχους. Σε προηγούμενες μελέτες για την ελληνική οικονομία (Tsaliki και Tsoulfidis, 1994b, 1998) ο *IKOR* εμφανίζεται να είναι στατιστικά οριακά σημαντικός. Παρόμοια αποτελέσματα βρίσκουν και οι Ochoa και Glick (1993) για την οικονομία των ΗΠΑ. Συγκεκριμένα, ο *IKOR* είναι στατιστικά σημαντικός και με το θεωρητικά αναμενόμενο πρόσημο σε διαστρωματικές αναλύσεις τριμήνιων κλάδων, αλλά η ίδια μεταβλητή παύει να είναι στατιστικά σημαντική σε συνδυασμό διαστρωματικών στοιχείων και στοιχείων χρονολογικών σειρών, όπως ακριβώς και στη δική μας περίπτωση. Τέλος, το νεοκλασικό υπόδειγμα παρουσίασε φτωχή επίδοση. Ο δείκτης συγκέντρωσης και οι οικονομίες κλίμακας δεν παρουσίασαν τα αναμενόμενα από τη θεωρία πρόσημα, όσο για την ερμηνευτική ικανότητα του υποδείγματος παρέμεινε σε χαμηλά επίπεδα. Όλα δείχνουν ότι ο σκληρός πυρήνας της νεοκλασικής προσέγγισης είναι ιδιαίτερα προβληματικός.

7.4 Η Μακροχρόνια Εξισωτική Τάση των Κλαδικών Ποσοτών Κέρδους

Οι οικονομετρικοί έλεγχοι που χρησιμοποιήσαμε μέχρι τώρα δίνουν μεγαλύτερη εγκυρότητα στη μαρξική και στη μετακεύνσιανή θεωρία προσδιορισμού των περιθωρίων κέρδους σε σχέση με τη νεοκλασική. Τα δύο υποδείγματα παρουσιάζουν υψηλό διορθωμένο συντελεστή προσδιορισμού και οι συντελεστές των ανεξάρτητων μεταβλητών που χρησιμοποιούν είναι όλοι τους στατιστικά σημαντικοί. Στο σημείο αυτό αξίζει να τονίσουμε ότι τα πρόσημα των συντελεστών για μεν το μαρξικό υπόδειγμα ήταν σύμφωνα με τη θεωρία, για δε το μετακεύνσιανό υπόδειγμα οι δείκτες συγκέντρωσης, μολονότι σημαντικοί, συμφωνούν μόνο μερικά με τη μετακεύνσιανή θεωρία, δεδομένου ότι η μεταβλητή οικονομίες κλίμακας παρουσίασε το μη αναμενόμενο από τη θεωρία αρνητικό πρόσημο.¹⁸ Οι μη φωλιασμένοι έλεγχοι υποθέσεων που εφαρμόσαμε

¹⁸ Η μεταβλητή οικονομίες κλίμακας δεν μπορεί να παραληφτεί διότι μεταξύ άλλων εξασθενίζει την ερμηνευτική δύναμη των *ACR*.

δεν έδωσαν απαντήσεις τέτοιες ώστε, πέρα από κάθε αμφιβολία, να προκρίνουν το ένα υπόδειγμα σε βάρος του άλλου. Εδώ θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι η μετακεύνσιανή θεωρία παρουσίασε ορισμένες αδυναμίες αναφορικά με τα πρόσημα κ.ο.κ. όμως, σε μια τέτοια ένσταση θα μπορούσε κανείς να αντιτάξει ότι η θεωρία χρειάζεται περαιτέρω επεξεργασία για να αντεπεξέλθει σε αυτά τα «παράδοξα».¹⁹ Ακόμη, η ποιότητα των στοιχείων που χρησιμοποιήσαμε, όπως και η κατασκευή των διαφόρων μεταβλητών ενδεχομένως να ευθύνεται για την εμφάνιση αυτών των αρνητικών για τη μετακεύνσιανή θεωρία αποτελεσμάτων.

Μια προσεκτικότερη σύγκριση της μετακεύνσιανής θεωρίας του ανταγωνισμού με την κλασική μαρξική αναδεικνύει ως την πιο κρίσιμη διαφορά μεταξύ των δύο αντίπαλων υποδειγμάτων το αν και κατά πόσο τα διακλαδικά ποσοστά κέρδους τείνουν να εξισώνονται διαχρονικά. Οι μετακεύνσιανοί οικονομολόγοι, στη μεγάλη τους πλειοψηφία, υποστηρίζουν ότι δεν υφίσταται τέτοιου είδους εξισωτική τάση στα διακλαδικά ποσοστά κέρδους λόγω της ισχυρής παρουσίας μονοπωλίων και της επιρροής που ασκούν πάνω στις δυνάμεις της αγοράς δημιουργώντας έτσι μόνιμες διακλαδικές διαφορές ποσοστών κέρδους. Στην κλασική μαρξική αντίληψη, όμως, οι διαφορές στα ποσοστά κέρδους διαχρονικά δε βρίσκονται πάντα από την ίδια πλευρά: με άλλα λόγια, υπάρχει μεταβολή στην κατάταξη. Αν ο κλάδος i κερδίζει ένα ποσοστό κέρδους υψηλότερο απ' αυτό του κλάδου j σε μια χρονική περίοδο, η κατάσταση αυτή αντιστρέφεται σε μια άλλη μελλοντική χρονική περίοδο κ.ο.κ.²⁰ Επομένως, μια μακροχρόνια εξισωτική τάση των διακλαδικών ποσοστών κέρδους θα αναδεικνυε την ερμηνευτική δύναμη της κλασικής μαρξικής θεωρίας ως ισχυρότερη από αυτήν της μετακεύνσιανής.

7.4.1 Το υπόδειγμα της εξισωτικής τάσης των ποσοστών κέρδους

Στη συνέχεια περιγράφουμε το υπόδειγμα που χρησιμοποιείται προκειμένου να ελέγξουμε την υπόθεση αναφορικά με το αν και κατά πόσο τα ποσοστά κέρδους των διαφόρων κλάδων τείνουν να εξισώνονται μα-

¹⁹ Είναι γνωστό το «τέχνασμα» με το οποίο, όταν ορισμένα ευρήματα αντικρούουν την κατεστημένη θεωρία, αντί του προβληματισμού για την εγκυρότητα της θεωρίας, τα ευρήματα ονομάζονται «παράδοξα» και η θεωρία συνεχίζει να γίνεται αποδεκτή όταν να μην έχει συμβεί τίποτε.

²⁰ Αναφερόμαστε στα ποσοστά κέρδους των ρυθμιστικών κεφαλαίων.

κροχρόνια. Μια παρόμοια προσέγγιση χρησιμοποιείται σε εμπειρικές μελέτες για τις οικονομίες των ΗΠΑ (Glick 1991) και του Καναδά (Webber και Tonkin 1989).

Έστω $\pi_1^i, \pi_2^i, \dots, \pi_n^i$ η χρονολογική σειρά των ποσοστών κέρδους του κλάδου i για τα έτη $t = 1, 2, \dots, n$. Αν $\bar{\pi}_i$ είναι το σταθμισμένο με το παραγόμενο προϊόν κάθε κλάδου μέσο ποσοστό κέρδους όλης της οικονομίας το έτος t , τότε για τον κλάδο i , $x_t^i = \pi_t^i - \bar{\pi}_i$ είναι η διαφορά του ποσοστού κέρδους του κλάδου i από το μέσο ολόκληρου του κλάδου το έτος t . Ας υποθέσουμε, στη συνέχεια, ότι η χρονολογική σειρά αυτών των αποκλίσεων ακολουθεί ένα αυτοπαλίνδρομο σχήμα της μορφής:

$$x_{t+1} = a + bx_t + u_{t+1} \quad (4)$$

όπου για λόγους απλότητας παραλείπουμε το υπέρσημο. Υποθέτουμε ακόμη ότι οι τυχαίοι όροι u_t κατανομούνται κανονικά με μέσο το μηδέν και με σταθερή διακύμανση και ότι είναι ανεξάρτητοι μεταξύ τους. Αν πάρουμε αυτοπαλίνδρομα σχήματα μεγαλύτερης τάξης, τότε έχουμε:

$$\begin{aligned} x_{t+2} &= a + bx_{t+1} + u_{t+2} \\ &= a + ab + b^2 x_t + bu_{t+1} + u_{t+2} \end{aligned}$$

και γενικά,

$$x_{t+n} = a(1 + b + b^2 + \dots + b^{n-1}) + b^n x_{t+n} + u_{t+n} + bu_{t+n-1} + \dots + b^n u_t \quad (5)$$

Διακρίνουμε τις ακόλουθες τρεις περιπτώσεις που έχουν σχέση με τους τρεις όρους που συμπεριλαμβάνονται στην εξίσωση (5): Στον πρώτο όρο $a(1 + b + b^2 + \dots + b^{n-1})$, αν $b \geq 1$, ο όρος στην παρένθεση θα αυξάνει όσο αυξάνεται το n . Αν $b \leq -1$, ο όρος στην παρένθεση θα αυξάνεται σε απόλυτες τιμές με το n , και το πρόσημο έξω από την παρένθεση θα μεταβάλλεται. Αν, τέλος, $-1 < b < 1$, ο όρος στην παρένθεση θα προσεγγίζει το όριο $1/(1-b)$, ενώ ο δεύτερος όρος $b^n x_t$ θα προσεγγίζει το μηδέν. Αν $-1 < b < 0$, ο όρος b^n μεταβάλλει το πρόσημο όσο αυξάνεται το n . Τέλος, ο τρίτος όρος, ο οποίος είναι το άθροισμα των τυχαίων όρων της εξίσωσης (5), $u_{t+n} + bu_{t+n-1} + \dots + b^n u_t$, είναι ο τυχαίος όρος για την x_{t+n} . Επειδή κάθε όρος έχει μέσο το μηδέν, συνεπάγεται ότι ο μέσος των τυχαίων όρων θα ισούται και αυτός με το μηδέν. Επιπλέον, κάθε τυχαίος όρος είναι ανεξάρτητος από τους άλλους και έχει σταθερή διακύμανση την οποία συμβολίζουμε με σ^2 . Συνεπώς, το άθροισμα των τυχαίων όρων έχει διακύμανση ίση με, $(1 + b + b^2 + \dots + b^n)^2 \sigma^2$. Αν $-1 < b < 1$ και το n αυξάνεται, η παραπάνω έκφραση τείνει προς το όριο $[1/(1-b)]^2 \sigma^2$.

Αν $b > 1$ ή $b < -1$, η διακύμανση του τυχαίου όρου αυξάνεται όσο αυξάνεται το n .

Η παραπάνω συζήτηση η σχετική με την απόκλιση ή τη σύγκλιση των διαφορών των ποσοστών κέρδους από το μέσο όρο έχει περιληπτικά ως εξής:

Πρώτον, αν $b > |1|$, η διακύμανση της χρονολογικής σειράς των διαφορών αυξάνεται ή μειώνεται εκθετικά στη διάρκεια του χρόνου· με άλλα λόγια, η χρονολογική σειρά παρουσιάζει συμπεριφορά αύξησης ή μείωσης χωρίς όρια.

Δεύτερον, αν $b < |1|$, με το πέρασμα του χρόνου η χρονολογική σειρά των διαφορών x_t συγκλίνει στο όριο

$$\lim_{n \rightarrow \infty} x_{t+n} = \frac{a}{1-b} + u_n$$

Επειδή ο u_n είναι ο στοχαστικός όρος, ο οποίος κατανέμεται με μέσο το μηδέν και με σταθερή διακύμανση που ισούται με $[1/(1-b)]^2 \sigma^2$, η χρονολογική σειρά των διαφορών προσεγγίζει το όριο $a/(1-b)$. Αν το b είναι αρνητικό, η χρονολογική σειρά των διαφορών προσεγγίζει το ίδιο όριο αλλά με εναλλασσόμενα πρόσημα.

Τρίτον, αν $b=1$, η διακύμανση της x_t ισούται με $t\sigma^2$, επομένως, αυξάνεται στη διάρκεια του χρόνου, εφόσον $a \neq 0$. Αν $a \neq 0$, η χρονολογική σειρά των αποκλίσεων από το μέσο αυξάνεται απεριόριστα.

Οι παραπάνω σχέσεις χρησιμοποιούνται στην εμπειρική έρευνα που ακολουθεί για την ελληνική βιομηχανία. Για κάθε βιομηχανικό κλάδο υπολογίζουμε την απόκλιση του ποσοστού κέρδους του από το μέσο όρο ολόκληρης της βιομηχανίας για κάθε χρονιά της ανάλυσής μας. Στη συνέχεια, παίρνουμε εκτιμήσεις για τους συντελεστές a και b μέσω της αυτοπαλίνδρομης εξίσωσης (4), η οποία εκτιμήθηκε με τη μέθοδο των ελάχιστων τετραγώνων. Η τιμή του *προβαλλόμενου ποσοστού κέρδους* (projected rate of profit) $a/(1-b)$ υπολογίζεται ως η καλύτερη εκτίμηση του ορίου της μακροχρόνιας τάσης της χρονολογικής σειράς x_t κάθε κλάδου i . Η σημαντικότητα της διαφοράς αυτού του ορίου από το μηδέν είναι ισοδύναμη με τη σημαντικότητα της διαφοράς των a και b από το μηδέν, όπως επίσης και της συνδιακύμανσής τους. Είναι σημαντικό στο σημείο αυτό να τονίσουμε ότι σε πολλές μαρξιστικές αλλά και σε ορθόδοξες μελέτες υποστηρίζεται ότι αν στις παλινδρομήσεις που δοκιμάζονται βρεθεί ότι $a > 0$ και $-1 < b < 1$, τότε το ποσοστό κέρδους του κλάδου προσεγγίζει το όριο που είναι μεγαλύτερο από το προβαλλόμενο ποσοστό κέρδους της οικονομίας $a/(1-b)$. Αν, τέλος, $a < 0$, το ποσοστό κέρ-

δους του κλάδου προσεγγίζει ένα όριο το οποίο είναι μικρότερο από το μέσο ποσοστό κέρδους της βιομηχανίας. Αν, τέλος, στον έλεγχο υποθέσεων που κάνουν βρίσκουν ότι $a=0$, τότε οι μελέτες αυτές συνάγουν λαθεμένα ότι το προβαλλόμενο ποσοστό κέρδους θα ισούται αναγκαστικά με μηδέν. Από τον Kmenta (1991, σελ. 485-491), ωστόσο, γνωρίζουμε ότι επειδή το όριο $a/(1-b)$ είναι το πηλίκο δύο εκτιμημένων παραμέτρων, το τυπικό σφάλμα του υπολογίζεται από τη μήτρα της συνδιακύμανσης των συντελεστών. Συγκεκριμένα, το τυπικό σφάλμα του προβαλλόμενου ποσοστού κέρδους προσεγγίζεται από την τετραγωνική ρίζα του όρου:

$$Var\left(\frac{a}{1-b}\right) = \left(\frac{1}{1-b}\right)^2 Var(a) + \left(\frac{a}{(1-b)^2}\right)^2 Var(b) + 2\left[\frac{1}{1-b}\right]\left[\frac{a}{(1-b)^2}\right] Cov(a,b)$$

Με βάση το υπόδειγμα που αναπτύξαμε και γνωρίζοντας ότι η σημαντικότητα του προβαλλόμενου ποσοστού κέρδους εξαρτάται από τη σημαντικότητα του συντελεστή a αλλά και του b , όπως δείχνουμε στον παραπάνω τύπο, προχωρούμε στη διερεύνηση της μακροχρόνιας τάσης των κλαδικών ποσοστών κέρδους από το μέσο όρο της στη μεγάλη ελληνική βιομηχανία.

7.4.2 Μελέτες μακροχρόνιας εξισωτικής τάσης των κλαδικών ποσοστών κέρδους στην ελληνική βιομηχανία

Το υπόδειγμα για τη διερεύνηση της εξισωτικής τάσης των διακλαδικών ποσοστών κέρδους που συζητήσαμε παραπάνω θα το χρησιμοποιήσουμε για να διερευνήσουμε τη συμπεριφορά των διακλαδικών ποσοστών κέρδους από το μέσο όρο ολόκληρης της (μεγάλης) βιομηχανίας στην ελληνική οικονομία για την περίοδο 1962-1990. Στο σημείο αυτό αναφέρουμε δύο σχετικά πρόσφατες μελέτες για την ελληνική βιομηχανία του Δρουκόπουλου και του Λιανού. Το ερώτημα που θέτουν οι δύο συγγραφείς είναι αν και κατά πόσο υπάρχει διαχρονικά σύγκλιση των διακλαδικών ποσοστών κέρδους σε ένα ενιαίο. Στο πρώτο τους άρθρο οι Lianos και Drucopoulos (1993) προσπαθούν να απαντήσουν το ανωτέρω ερώτημα εξετάζοντας αν υπάρχει μείωση στην τυπική απόκλιση των διακλαδικών ποσοστών κέρδους και βρίσκουν ότι η τυπική απόκλιση διαχρονικά μεν υφίσταται διακυμάνσεις αλλά συνολικά παρουσιάζει μιαν ελαφρά πτωτική τάση, που υποδηλώνει μιαν αργή εξισωτική τάση των διακλαδικών ποσοστών κέρδους προς ένα ενιαίο.

Στην ανάλυσή μας στο κεφάλαιο 3 είδαμε ότι στην κλασική μαρξική

αντίληψη η διακύμανση ή η τυπική απόκλιση των διακλαδικών ποσοστών κέρδους θα πρέπει να κυμαίνεται χωρίς να παρουσιάζει κάποια ιδιαίτερη τάση, ενδεικτικό του γεγονότος ότι διαχρονικά η κατάταξη των ποσοστών κέρδους απλώς μεταβάλλεται και δεν υπάρχει αναγκαστικά σύγκλιση, με την έννοια ότι τα διακλαδικά ποσοστά κέρδους γίνονται συγγραμμικά από ένα χρονικό σημείο και μετά. Είναι ενδιαφέρον να τονίσουμε ότι στο ίδιο άρθρο οι δύο συγγραφείς εξετάζουν αν και κατά πόσο υπάρχει μεταβολή στην κατάταξη των κλαδικών ποσοστών κέρδους σε μια προσπάθεια εντοπισμού μιας διαδικασίας έλξης των κλαδικών ποσοστών κέρδους προς ένα ενιαίο ποσοστό κέρδους. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι μια τέτοια προσπάθεια υπολογισμού βρίσκεται μέσα στα πλαίσια της κλασικής και, άρα, της μαρξικής ανάλυσης του ανταγωνισμού γενικότερα, διότι απαντώντας στο ερώτημα για το αν υπάρχουν ανακατατάξεις στα ποσοστά κέρδους, οι Δρουκόπουλος και Λιανός αποδέχονται ουσιαστικά την κλασική και, άρα, τη μαρξική ανάλυση περί εξισωτικής μακροχρόνιας τάσης των διακλαδικών ποσοστών κέρδους και όχι τη νεοκλασική αντίληψη περί σύγκλισης των ποσοστών κέρδους. Για το σκοπό αυτό οι Δρουκόπουλος και Λιανός χρησιμοποιούν διάφορες μη παραμετρικές στατιστικές (συντελεστές Spearman και Kendall) και βρίσκουν ότι μακροχρόνια ενώ εξακολουθεί να υπάρχει ιεραρχία των ποσοστών κέρδους, ταυτόχρονα υπάρχουν και ανακατατάξεις σ' αυτήν την ιεραρχία. Πιο συγκεκριμένα, οι δύο συγγραφείς διαπιστώνουν ότι στη διάρκεια της περιόδου 1975-88 υπάρχει ισχυρή συσχέτιση ανάμεσα στις κατατάξεις των διακλαδικών ποσοστών κέρδους, ενώ για την περίοδο 1963-75 δε διαπιστώνεται μια τέτοια συσχέτιση. Για ολόκληρη την περίοδο 1963-1988 οι δύο συγγραφείς βρίσκουν μιαν αργή εξισωτική τάση των κλαδικών ποσοστών κέρδους προς ένα ενιαίο.

Στο δεύτερο άρθρο τους οι Δρουκόπουλος και Λιανός (1993) βρίσκουν ότι υπάρχει μια αργή σύγκλιση των διακλαδικών ποσοστών κέρδους, προς το μέσο ποσοστό κέρδους ολόκληρης της βιομηχανίας, και αυτό συμβαίνει για όλους ανεξαιρέτως τους βιομηχανικούς κλάδους.²¹ Ο ρυθμός σύγκλισης (ή προσαρμογής) είναι πολύ αργός στην ελληνική βιομηχανία σχετικά με άλλες χώρες και οι Δρουκόπουλος και Λιανός (1993) αυτήν τη βραδύτητα στο ρυθμό προσαρμογής που εντοπίζουν στην ελληνική μεγάλη βιομηχανία την αποδίδουν σε μια σειρά από παράγοντες, όπως ο δείκτης συγκέντρωσης, ο λόγος των δαπανών διαφήμισης προς τις πωλήσεις, ο λόγος των εξαγωγών προς τις πωλήσεις, η ένταση κεφαλαίου, ο βαθμός κινδύνου κ.λπ.

Οι εκτιμήσεις των παραμέτρων της εξίσωσης (4) για τη χρονολογική σειρά των διαφορών της κερδοφορίας κάθε βιομηχανικού κλάδου από το μέσο όρο της βιομηχανίας καθενός από τους είκοσι κλάδους παρατίθενται στον Πίνακα 4. Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι το αυτοπαλίνδρομο σχήμα που χρησιμοποιήθηκε στην ανάλυσή μας είναι στατιστικά σημαντικό σε όλους του βιομηχανικούς κλάδους. Στον Πίνακα 4 παρατηρούμε ότι οι εκτιμήσεις του b διαφέρουν από το μηδέν σε επίπεδο σημαντικότητας $p=1\%$ σε όλους τους βιομηχανικούς κλάδους. Από τις τιμές του b μπορούμε να πούμε ότι η χρονολογική σειρά των αποκλίσεων όλων των βιομηχανικών κλάδων συγκλίνει στο όριό τους $a/(1-b)$, διότι η εκτίμηση του b κείται μεταξύ $-1 < b < 1$.

Στη θεωρητική παρουσίαση του υποδείγματος δείξαμε ότι η χρονολογική σειρά των διαφορών των ποσοστών κέρδους κάθε κλάδου από το μέσο ποσοστό κέρδους όλης της βιομηχανίας συγκλίνει προς το μέσο ποσοστό κέρδους, αν και μόνον αν το όριο $a/(1-b)$, στο οποίο η χρονολογική σειρά συγκλίνει, ισούται με μηδέν. Από τον Πίνακα 4 παρατηρούμε ότι έξι βιομηχανικοί κλάδοι (είδη ενδύσεως και υποδήσεως, επίπλων, δερμάτινων ειδών, μη μεταλλικών ορυκτών προϊόντων και μεταφορικών μέσων) από τους είκοσι κλάδους παρουσιάζουν μια τιμή του $a/(1-b)$ που είναι στατιστικά σημαντική για $p \leq 5\%$. Από αυτούς, οι κλάδοι των μη μεταλλικών ορυκτών προϊόντων, των βασικών μεταλλικών προϊόντων και των μεταφορικών μέσων παρουσιάζουν προβαλλόμενο ποσοστό κέρδους κάτω από το μέσο όρο, ενώ οι υπόλοιποι πάνω από το μέσο όρο. Από αυτούς τους έξι κλάδους μόνο σε τρεις (ειδών ενδύσεως και υποδήσεως, δερμάτινων ειδών, εκτυπώσεων εκδόσεων) το προβαλλόμενο ποσοστό κέρδους διαφέρει από το μηδέν σε κάποιο σημαντικό βαθμό, ενώ στους υπόλοιπους κλάδους η διαφορά του προβαλλόμενου ποσοστού κέρδους από το μηδέν είναι μικρότερη από 10%.

²¹ Οι Δρουκόπουλος και Λιανός (1993) χρησιμοποιούν παλινδρομήσεις της μορφής $\pi_t = a + b\pi_{t-1} + \varepsilon_t$, διότι φαίνεται να θεωρούν ότι αυτοπαλίνδρομα σχήματα που προκύπτουν από τη διαφορά του κλαδικού ποσοστού κέρδους από το μέσο ποσοστό κέρδους δίνουν ενδεχομένως μεροληπτικά αποτελέσματα λόγω του ότι το ειδικό βάρος κάθε κλάδου επηρεάζει το συνολικό αποτέλεσμα. Αυτή η άποψη υποστηρίζεται ρητά από τον Λιανό (1992a, σελ. 143). Αλλά δεν υποστηρίζεται στο άρθρο του με τον Δρουκόπουλο (1992b), ενώ στο άρθρο Δρουκόπουλος και Λιανός (1993, σελ. 165) οι δύο συγγραφείς σημειώνουν ότι δεν υπάρχει πρόβλημα με αυτοπαλίνδρομα σχήματα σαν και αυτά που χρησιμοποιούμε στην παρούσα μελέτη.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4: Σύγκλιση/απόκλιση των μέσων ποσοστών κέρδους στην ελληνική μεγάλη βιομηχανία, 1962-1990

Κλάδοι	a	t(a)	b	t(b)	a/(1-b)	t(a/(1-b))	R ²
20. Είδη Διατροφής	0,00	(1,00)	0,63	(4,44)	0,02	(1,06)	0,39
21. Ποτών	0,00	(0,61)	0,66	(4,95)	0,01	(0,62)	0,44
22. Καπνού	0,03	(1,31)	0,77	(6,39)	0,14	(1,75)	0,57
23. Υφαντικών Ειδών ²²	0,01	(1,01)	0,73	(4,97)	0,04	(1,46)	0,45
24. Ειδών Ενδυμασίας και Υποδήσεως	0,07	(2,12)	0,84	(10,5)	0,48	(4,25)	0,78
25. Εύλου και φελλού	0,00	(0,19)	0,66	(5,00)	0,00	(0,19)	0,45
26. Επίπλων	0,04	(1,75)	0,83	(9,15)	0,25	(3,32)	0,73
27. Χάρτου	-0,01	(0,50)	0,84	(6,91)	-0,06	(0,70)	0,61
28. Εκτυπώσεων και εκδόσεων	0,01	(0,50)	0,93	(14,2)	0,24	(0,71)	0,86
29. Δέρματος	0,18	(3,95)	0,45	(3,28)	0,34	(8,68)	0,26
30. Ελαστικού και πλαστικών ειδών	0,02	(1,41)	0,63	(4,34)	0,05	(1,60)	0,38
31. Χημικών προϊόντων	0,01	(1,40)	0,94	(12,3)	0,20	(0,70)	0,83
32. Πετρελαίου και άνθρακα	0,03	(0,55)	0,69	(5,25)	0,11	(0,58)	0,47
33. Μη μεταλλικών ορυκτών προϊόντων	-0,04	(2,72)	0,52	(3,39)	-0,09	(6,98)	0,27
34. Βασικών μεταλλουργικών προϊόντων	-0,03	(1,66)	0,77	(6,89)	-0,14	(2,72)	0,61
35. Προϊόντων από μέταλλο	0,02	(1,42)	0,56	(3,90)	0,05	(1,58)	0,33
36. Μηχανών και συσκ. (εκτός ηλεκτρικών)	0,01	(1,10)	0,79	(6,94)	0,09	(1,54)	0,61
37. Ηλεκτρικών ειδών	0,02	(0,88)	0,90	(12,1)	0,26	(1,25)	0,83
38. Μεταφορικών μέσων	-0,03	(1,54)	0,68	(5,63)	-0,11	(2,10)	0,51
39. Λοιπών ειδών	0,037	(0,29)	0,82	(12,3)	0,21	(0,30)	0,83

²² Σε παλινδρομήσεις που δοκιμάσαμε με αυτοπαλίνδρομα σχήματα δεύτερης τάξης τα συνολικά αποτελέσματα ήταν παρόμοια: $y_t = 0,0261(2,23) + 0,981(5,75) - 0,458(-2,42)$ και $1/(1-b-c) = 0,054(3,74)$ και $R^2 = 0,555$. Σε παρένθεση βρίζονται οι απόλυτες τιμές των *t*-scores.

7.5 Το Ποσοστό Κέρδους του Ρυθμιστικού Κεφαλαίου

Στην ανάλυση του προηγούμενου τμήματος το κύριο πρόβλημα εντοπίζεται στο ότι το ποσοστό κέρδους που ελέγχεται και έχει επανειλημμένα χρησιμοποιηθεί στη βιβλιογραφία είναι το σταθμισμένο με τις πωλήσεις μέσο ποσοστό κέρδους ολόκληρης της βιομηχανίας, το οποίο, όπως έχουμε συζητήσει, διαφέρει σε γενικές γραμμές από το ποσοστό κέρδους του ρυθμιστικού κεφαλαίου (regulating capital)

Οι εμπειρικές έρευνες που αποπειρώνται να χρησιμοποιήσουν τη μαρξιστική ανάλυση του διακλαδικού και ενδοκλαδικού ανταγωνισμού πρέπει να είναι αρκετά προσεκτικές, ούτως ώστε να διακρίνουν ως προς το ποια ποσοστά κέρδους παρατηρούνται — ατομικό, περιφερειακό, μέσο όλης της βιομηχανίας ή το ποσοστό κέρδους του ρυθμιστικού κεφαλαίου ...

(Botwinik 1993, σελ. 154)

Ο προσδιορισμός του ποσοστού του κέρδους που αντιστοιχεί στο ρυθμιστικό κεφάλαιο κάθε κλάδου μπορεί να επιτευχθεί, μόνον αν έχουμε λεπτομερείς πληροφορίες των επιχειρήσεων που λειτουργούν στον κλάδο για μια μακροχρόνια περίοδο. Ενώ, λοιπόν, η θεωρητική αναγνώριση του ρυθμιστικού κεφαλαίου είναι εύκολη κατ' αρχήν, ο εμπειρικός προσδιορισμός του είναι εξαιρετικά δύσκολος λόγω της έλλειψης επαρκών στοιχείων.²³ Ο Shaikh (1994) πρότεινε την ακόλουθη μέθοδο για την κατασκευή του ρυθμιστικού ποσοστού κέρδους, που ο ίδιος το αποκαλεί *οριακό (αυξητικό) ποσοστό απόδοσης του κεφαλαίου* (incremental rate of return on capital). Την ίδια μεθοδολογία χρησιμοποιούμε για να ελέγξουμε την εγκυρότητα της μαρξικής θέσης για τη διακλαδική εξισωτική τάση των ποσοστών κέρδους στην περίπτωση της ελληνικής βιομηχανίας.²⁴

Για το σκοπό αυτό εκφράζουμε τα τρέχοντα κέρδη (Π_t) που εισρέουν σε μια επιχείρηση ως το σύνολο των κερδών από τις πιο πρόσφατες επενδύσεις (I_{t-1}) και τα κέρδη που εισρέουν στην επιχείρηση από όλες

²³ Ενδεχομένως, η τεχνική της επιβίωσης (survival technique) του Stigler να είναι η πλέον ενδεδειγμένη για τις εμπειρικές μελέτες του ρυθμιστικού κεφαλαίου· όμως, τέτοιες εκτιμήσεις δεν υπάρχουν για μακροχρόνιες χρονολογικές σειρές ούτε για τις ΗΠΑ, και φυσικά για χώρες σαν την Ελλάδα.

²⁴ Ο Christodoulopoulos (1996) χρησιμοποίησε την ίδια ιδέα καθώς και μη παραμετρικές στατιστικές προκειμένου να ελέγξει την τάση για εξίσωση των ποσοστών κέρδους μιας σειράς κλάδων βιομηχανικής παραγωγής ορισμένων ευρωπαϊκών χωρών.

τις προηγούμενες επενδύσεις (Π_t^*) —ή εναλλακτικά διατυπωμένο— τα τρέχοντα κέρδη στην απουσία επενδύσεων (I_{t-1}). Συνεπώς, γράφουμε:

$$\Pi_t = e_t I_{t-1} + \Pi_t^*$$

Αν αφαιρέσουμε τα κέρδη της προηγούμενης περιόδου και από τα δύο σκέλη της παραπάνω εξίσωσης, παίρνουμε:

$$\Pi_t - \Pi_{t-1} = e_t I_{t-1} + (\Pi_t^* - \Pi_{t-1}) \quad \text{ή}$$

$$\Delta \Pi_t = e_t I_{t-1} + (\Pi_t^* - \Pi_{t-1})$$

Ο όρος στην παρένθεση αναμένεται να είναι πολύ μικρός σε σύγκριση με τον όρο $e_t I_{t-1}$ και για πρακτικούς σκοπούς μπορεί να αγνοηθεί. Η λογική αυτής της άποψης είναι ότι «όσο μικρότερος είναι ο χρονικός ορίζοντας της εκτίμησης, τόσο τα τρέχοντα κέρδη που αντλούνται από τις ηλικιακά παλαιότερες επενδύσεις θα είναι περίπου ίσα με τα τρέχοντα κέρδη των ίδιων κεφαλαιουχικών αγαθών (Π_{t-1}). Υποθέτουμε ότι αν ο χρονικός ορίζοντας είναι σχετικά βραχυχρόνιος (μέχρι ένα έτος), τότε η διαφορά μεταξύ των δύο θα πρέπει να είναι αμελητέα. Συνεπώς, γράφουμε την τρέχουσα απόδοση των καινούργιων επενδύσεων:

$$e_t = \frac{\Delta \Pi_t}{I_{t-1}}$$

Στην εμπειρική μας ανάλυση, επειδή τόσο τα κέρδη όσο και οι επενδύσεις συμπεριλαμβάνουν τις αποσβέσεις, η παραπάνω σχέση μάς δίνει το ακαθάριστο οριακό ποσοστό απόδοσης.²⁵ Είναι φανερό ότι η ροή των επενδύσεων εξαρτάται περισσότερο από τη βραχυχρόνια απόδοση, όπως αυτή αποτυπώνεται στο «οριακό ποσοστό κέρδους», παρά από το ποσοστό κέρδους της συνολικής διάρκειας ζωής του επενδυμένου κεφαλαίου. Με τον τρόπο αυτό, το οριακό ποσοστό κέρδους προσεγγίζει καλύτερα από οποιοδήποτε άλλο ποσοστό κέρδους που αντιστοιχεί στο ρυθμιστικό κεφάλαιο και ως τέτοιο είναι ο πλέον κατάλληλος δείκτης για τη μελέτη της μακροχρόνιας εξισωτικής τάσης των διακλαδικών ποσοστών κέρδους.

Τα αποτελέσματα του αυτοπαλίνδρομου σχήματος παρουσιάζονται στον Πίνακα 5. Παρατηρούμε ότι υπάρχει εξισωτική τάση στις διαφορές των οριακών ποσοστών κέρδους του κλάδου από το μέσο αυξητικό

²⁵ Οριακό με τη μαρξική και όχι με τη νεοκλασική έννοια, ήτοι το ποσοστό κέρδους που αντιστοιχεί στον τύπο του κεφαλαίου που πραγματοποιείται η επιτάχυνση ή η περιτολή της συσσώρευσης κεφαλαίου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5: Οι αποκλίσεις των ποσοστών κέρδους των ρυθμιστικών κεφαλαίων στην ελληνική μεγάλη βιομηχανία, 1962-1990

Κλάδοι	a	t(a)	b	t(b)	a/1-b	t(a/1-b)	R ²
20. Είδη Διατροφής	0,004	(0,03)	-0,690	(-4,86)	0,020	(0,03)	0,476
21. Ποτών	0,264	(1,29)	-0,645	(-4,31)	0,160	(1,30)	0,417
22. Καπνού	-0,240	(-0,66)	-0,606	(-3,85)	-0,149	(0,51)	0,457
23. Υφαντικών Ειδών ²⁶	-0,083	(0,33)	-0,477	(-2,77)	-0,056	(0,33)	0,228
24. Ειδών ενδυμασίας και Υποδήσεως	0,655	(2,44)	0,391	(-2,18)	0,470	(2,56)	0,155
25. Ξύλου και φελλού	0,153	(0,76)	-0,631	(-4,17)	0,094	(0,76)	0,401
26. Επίπλων	0,085	(0,37)	-0,515	(-3,03)	0,085	(0,37)	0,269
27. Χάρτου	0,114	(0,40)	-0,599	(-3,80)	0,071	(0,40)	0,357
28. Εκπαινώσεων - εκδόσ.	0,223	(0,97)	-0,496	(3,05)	0,149	(0,97)	0,263
29. Δέρματος	0,404	(1,00)	-0,383	(-2,09)	0,292	(1,00)	0,144
30. Ελαστικού και πλαστικών ειδών	-0,001	(-0,05)	-0,744	(-5,69)	-0,005	(-0,05)	0,330
31. Χημικών προϊόντων	0,073	(0,35)	-0,660	(-4,48)	0,044	(0,35)	0,435
32. Πετρελαίου- άνθρακα	0,038	(0,60)	-0,017	(-0,09)	0,037	(0,06)	0,000
32. Πετρελαίου-άνθρακα ²⁷	0,010	(0,03)	0,539	(3,10)	0,023	(0,03)	0,291
33. Μη μεταλλικών ορυκτών προϊόντων	-0,097	(0,67)	-0,793	(-6,73)	-0,054	(-0,67)	0,635
34. Βασικών μεταλλουργικών προϊόντων	-0,003	(-0,01)	-0,659	(-4,30)	-0,001	(-0,01)	0,416
35. Προϊόντων από μέταλ.	-0,021	(0,084)	-0,600	(-3,83)	-0,013	(-0,08)	0,361
36. Μηχανών και συσκ. (εκτός ηλεκτρικών)	0,117	(0,73)	-0,547	(-3,32)	0,076	(0,74)	0,298
37. Ηλεκτρικών ειδών	0,235	(0,94)	-0,519	(-3,10)	0,155	(0,94)	0,270
38. Μεταφορικών μέσων	0,074	(0,33)	-0,462	(-2,98)	0,051	(0,33)	0,255
39. Λοιπών ειδών	-0,309	(-0,83)	-0,132	(-0,68)	-0,273	(-0,84)	0,017
39. Λοιπών ειδών ²⁸	-0,010	(-0,07)	0,500	(3,39)	(-0,02)	(-0,07)	0,324

²⁶ Σε παλινδρομήσεις που δοκιμάσαμε με αυτοπαλίνδρομα σχήματα δεύτερης τάξης τα συνολικά αποτελέσματα ήταν παρόμοια: $y_t = 0,0261(2,23) + 0,981(5,75) - 0,458(-2,42)$ και $1/(1-b-c) = 0,054(3,74)$ και $R^2 = 0,555$. Σε παρένθεση βρίσκονται οι απόλυτες τιμές των *t*-scores.

²⁷ Χρησιμοποιήσαμε τριετείς κινητούς μέσους όρους.

²⁸ Χρησιμοποιήσαμε τριετείς κινητούς μέσους όρους.

ποσοστό κέρδους. Σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις η τιμή του a είναι στατιστικά μη σημαντική, ενώ η τιμή του b είναι στατιστικά σημαντική και, επιπλέον, παρουσιάζει αρνητικό πρόσημο, πράγμα που σημαίνει ότι οι αποκλίσεις των κλαδικών οριακών ποσοστών κέρδους από το μέσο όρο τείνουν μακροχρόνια να εξανεμίζονται. Με άλλα λόγια, το μέσο οριακό ποσοστό κέρδους λειτουργεί ως το κέντρο βαρύτητας για τα επιμέρους οριακά ποσοστά κέρδους. Η μοναδική εξαίρεση είναι ο κλάδος 24 (Ειδών Ενδύσεως και Υποδήσεως), που συγκλίνει σ' ένα προβλλόμενο ποσοστό κέρδους σημαντικά μεγαλύτερο από το μηδέν. Η διαφορά είναι περίπου 47% και εντοπίζεται τόσο στον Πίνακα 5 όσο και στον Πίνακα 4 υποδηλώνοντας ότι δεν υφίσταται διαφορά μεταξύ του ρυθμιστικού κεφαλαίου του κλάδου 24 και του μέσου όρου του κλάδου!

7.6 Συμπεράσματα

Στο κεφάλαιο αυτό χρησιμοποιήσαμε τρία υποδείγματα ανταγωνισμού για να ερμηνεύσουμε τη μεταβλητότητα των κερδών στους κλάδους της ελληνικής μεγάλης βιομηχανίας για τα έτη των απογραφών 1969, 1973, 1978, 1984 και 1988, τα μόνα έτη για τα οποία διαθέτουμε επαρκή στοιχεία για την κατασκευή αξιόπιστων δεικτών συγκέντρωσης. Τα οικονομικά αποτελέσματα έδειξαν ότι τόσο το κλασικό μαρξικό υπόδειγμα όσο και το μετακεϋνσιανό παρουσιάζουν ικανοποιητικές επιδόσεις, ενώ αντίθετα το νεοκλασικό υπόδειγμα κατατάσσεται τελευταίο. Μεταξύ του μαρξικού και του μετακεϋνσιανού υποδείγματος βρήκαμε ότι το μαρξικό παρουσιάζει συνέπεια ως προς τα φαινόμενα για την ερμηνεία των οποίων χρησιμοποιήθηκε.

Η οικονομετρική ανάλυση έδειξε επίσης ότι ένα υπόδειγμα υβριδίου που θα συνδυάζει τις συνθήκες παραγωγής του μαρξικού υποδείγματος τις συνθήκες ζήτησης του μετακεϋνσιανού υποδείγματος, και τις μεταβλητές της δομής της αγοράς του νεοκλασικού υποδείγματος θα αποτελούσε μια καρποφόρα σύνθεση ως προς τον προσδιορισμό των διαφορών στα περιθώρια κέρδους. Είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι η ερμηνευτική δύναμη του υβριδικού υποδείγματος αυξάνεται οριακά, όταν συμπεριλάβουμε τις καθαρά νεοκλασικές μεταβλητές, όπως είναι ο βαθμός συγκέντρωσης, μολονότι και σ' αυτήν την περίπτωση δεν είμαστε σε θέση να επιβεβαιώσουμε κάποια ξεκάθαρη σχέση μεταξύ του δείκτη συγκέντρωσης (την κατεξοχήν νεοκλασική μεταβλητή) και της κερδοφορίας. Αυτό που είναι ιδιαίτερα προβληματικό για τη νεοκλασι-

κή θεωρία είναι ότι οι μεταβλητές οι οποίες αντανακλούν τα εμπόδια εισόδου βρέθηκαν να είναι στατιστικά μη σημαντικές σε μια γενικότερη εξειδίκευση. Αυτό είναι ένα κατεξοχήν αρνητικό για τη νεοκλασική θεωρία και καθιστά προβληματική ακόμη και τη μετακεϋνσιανή θεωρία.

Οι στατιστικοί έλεγχοι αυτού του είδους, όσο προχωρημένοι και αν είναι, δεν μπορούν να προκρίνουν, πέρα από κάθε αμφιβολία, αποκλειστικά μια θεωρία. Η μακροχρόνια εξισωτική τάση των ποσοστων κέρδους που εντοπίσαμε για τα ρυθμιστικά κεφάλαια είναι ενισχυτική της κλασικής μαρξικής θεωρίας σε σχέση με τη μετακεϋνσιανή. Φαίνεται, όμως, ότι η μετακεϋνσιανή θεωρία «δεν έχει καταθέσει τα όπλα», όπως διαπιστώνεται σε μια σειρά από πρόσφατα άρθρα του Amitava Dutt (1987, 1994 και 1995), στα οποία υποστηρίζει ότι η εξισωτική τάση των ποσοστων κέρδους όχι μόνο δεν ανατρέπει τη μετακεϋνσιανή θεωρία αλλά είναι απόλυτα συνεπής με αυτήν! Σύμφωνα με τον Dutt είναι δυνατό στο μετακεϋνσιανό υπόδειγμα να έχουμε εξίσωση των ποσοστων κέρδους, αλλά στους μονοπωλιακούς τομείς αυτό συνοδεύεται από την υποχρησιμοποίηση της παραγωγικής δυναμικότητας.

Οι Glick και Cambell (1995) στην κριτική του υποδείγματος του Dutt υποστηρίζουν ότι αν ένας κλάδος χαρακτηρίζεται από υποχρησιμοποίηση του παραγωγικού του δυναμικού, συνεπάγεται ότι ο κλάδος δεν είναι πλέον υγιής και, κατά συνέπεια, οι επενδυτές αναμένονται ν' αποσύρουν τα κεφάλαιά τους από τέτοιους κλάδους. Με άλλα λόγια, η υποχρησιμοποίηση της παραγωγικής δυναμικότητας ενός κλάδου θα εκφραστεί και στη διαφοροποιημένη κερδοφορία. Ο Dutt, όμως, υποστηρίζει ότι η συμπεριφορά των επενδυτών δεν αλλοιώνεται από το βαθμό χρησιμοποίησης της παραγωγικής δυναμικότητας του κλάδου.

Μια τέτοια ανταλλαγή απόψεων εγείρει καινούργια ζητήματα και ανοίγει το πεδίο για μια σειρά από εμπειρικά ερωτήματα προς διερεύνηση. Εντωμεταξύ, φαίνεται πως ο Blaug έχει δίκιο, όταν σημειώνει ότι «κάθε περίοδος επιστημονικής ανάπτυξης σημειώνεται με ένα μεγάλο αριθμό επικαλυπτόμενων αλληλοεπηρεαζόμενων παραδειγμάτων, ορισμένα από τα οποία μπορεί να συγκρίνονται μεταξύ τους, αλλά είναι βέβαιο ότι αυτό δεν ισχύει για όλα. Τα παραδείγματα δεν αντικαθίστανται μεταξύ τους, και τα καινούργια παραδείγματα δεν αναπτύσσονται σε όλες τις περιπτώσεις πλήρως, αλλά εμφανίζονται νικηφόρα σε ένα μακροχρόνιο πνευματικό ανταγωνισμό» (Blaug 1986, σελ. 237).

Παράρτημα

Ορισμοί και Πηγές των Στοιχείων

Τα στοιχεία που χρησιμοποιούνται στην ανάλυσή μας προέρχονται από ετήσιες δημοσιεύσεις της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδας (ΕΣΥΕ), από αδημοσίευτα στοιχεία του αποθέματος κεφαλαίου εκτιμημένου σε σταθερές τιμές του 1975 (Αλτίνογλου και Χανδρινός 1993) και από στατιστικά στοιχεία των απογραφών της ελληνικής βιομηχανίας για τα έτη 1969, 1973, 1978, 1984 και 1988.²⁹

Οι μεταβλητές που χρησιμοποιούνται για την εκτίμηση των υποδειγμάτων (1), (2) και (3) κατασκευάζονται ως εξής: Ο δείκτης κερδοφορίας που χρησιμοποιούμε είναι τα περιθώρια κέρδους επί των πωλήσεων (m),

$$m = \frac{\text{Ακαθάριστη αξία παραγωγής} - (\text{κόστος ενδιάμεσων εισροών} + \text{μισθοί})}{\text{Ακαθάριστη αξία παραγωγής}}$$

Από τη νεοκλασική σκοπιά, όπως επίσης και από τη μετακεϋνσιανή, το περιθώριο κέρδους επί των πωλήσεων αποτελεί μια προσέγγιση του δείκτη του Lerner, ο οποίος ορίζεται ως $(P - MC)/P$, όπου P είναι η τιμή και MC είναι το οριακό κόστος. Υπό συνθήκες τέλει ανταγωνισμού ($P = MC$) το περιθώριο κέρδους μηδενίζεται. Εδώ ισχύει ότι όσο μεγαλύτερο είναι το περιθώριο κέρδους τόσο μεγαλύτερη είναι η ατέλεια της αγοράς. Η προσέγγιση που χρησιμοποιούμε για το δείκτη του Lerner είναι ικανοποιητική στο βαθμό που το μέσο κόστος παραμένει σταθερό όσο αυξομειώνεται η παραγόμενη ποσότητα. Η υπόθεση της σταθερότητας του μέσου κόστους ή, εναλλακτικά, των σταθερών αποδόσεων στην κλίμακα έχει στέρεες βάσεις στην εμπειρική έρευνα. Οι Sherer και Ross (1990) στο κλασικό πλέον βιβλίο τους για τη βιομηχανική οργάνωση γράφουν σχετικά: «Κατά μέσο όρο και ειδικότερα εκτός περιόδων επιταχυνόμενης οικονομικής μεγέθυνσης οι παραγωγοί αναμένεται να χρησιμοποιήσουν την παραγωγική τους δυναμικότητα άριστα σε ένα εύρος σταθερών αποδόσεων κλίμακας» (Sherer και Ross 1990, σελ. 418). Από τη νεοκλασική και τη μετακεϋνσιανή οπτική, η ύπαρξη διαφορετικών

²⁹ Τα στοιχεία για το έτος 1958 αφενός δεν είναι επαρκώς λεπτομερειακά, αφετέρου δεν είναι συγκρίσιμα με τα στοιχεία των υπόλοιπων ετών λόγω των διαφορετικών ορισμών των κλάδων. Έτσι αποφασίσαμε να αφήσουμε εκτός μελέτης το έτος 1958. Για τα στοιχεία του 1988 ευχαριστούμε την κ. Χαρά Τσιαλαμάνη από την ΕΣΥΕ που ευγενικά μας τα διέθεσε.

περιθωρίων κέρδους επί των πωλήσεων είναι εκδήλωση των ατελειών του ανταγωνισμού, ενώ από τη σκοπιά του κλασικού μαρξισμού οι όποιες διαφορές στα περιθώρια κέρδους είναι τελείως φυσιολογικές και ερμηνεύονται από τις επικρατούσες κλαδικές συνθήκες παραγωγής.³⁰

Προκειμένου να υπολογίσουμε τα κέρδη του κάθε κλάδου, αφαιρέσαμε από την ακαθάριστη αξία παραγωγής (εκτιμημένη σε τιμές παραγωγού) τους μισθούς των εργαζομένων στην παραγωγική διαδικασία. Επιλέξαμε να μην υπολογίσουμε το μισθιακό ισοδύναμο των αυτοαπασχολούμενων κυρίως λόγω του μικρού τους αριθμού (γύρω στο 3% του απασχολούμενου πληθυσμού της μεγάλης βιομηχανίας). Επίσης, η φύση της εργασίας τους είναι κυρίως εποπτική, και κατά συνέπεια, η αμοιβή της ταιριάζει περισσότερο με τα κέρδη παρά με τους μισθούς. Όλα τα απαιτούμενα στοιχεία για τον υπολογισμό των περιθωρίων κέρδους προέρχονται από δημοσιεύσεις της ΕΣΥΕ και οι εκτιμήσεις γίνονται σε τρέχουσες τιμές.

Οι αποσβέσεις που αποτελούν ένα άλλο συστατικό της προσπιθέμενης αξίας θα πρέπει καταρχήν να αφαιρεθούν, αν θέλουμε να λάβουμε ακριβείς εκτιμήσεις των αληθινών κερδών. Στις επίσημες στατιστικές, όμως, δε δίνονται εκτιμήσεις των αποσβέσεων. Η συνηθισμένη πρακτική των ερευνητών για τον υπολογισμό των αποσβέσεων είναι είτε να λαμβάνουν υπόψη τους τα ποσοστά απόσβεσης που προβλέπονται από τη φορολογική νομοθεσία, τα οποία βέβαια θα διαφέρουν από τα πραγματικά, είτε να υποθέτουν ότι η απόσβεση των διαφόρων περιουσιακών στοιχείων που σχηματίζουν το πάγιο απόθεμα κεφαλαίου γίνεται με ένα σταθερό ρυθμό. Λόγω του ότι δεν υπάρχουν επίσημες εκτιμήσεις των αποσβέσεων διακλαδικά και μάλιστα διαχρονικά, θεωρήσαμε ότι αν συμπεριλάβουμε τις αποσβέσεις στην εκτίμηση του ποσοστού του κέρδους, καταλήγουμε σε πιο αξιόπιστες εκτιμήσεις της αληθινής κερδοφορίας των κλάδων απ' αυτές που θα προέκυπταν, αν τυχόν αφαιρούσαμε τις αποσβέσεις από τα ακαθάριστα κέρδη στη βάση ορισμένων *ad hoc* εκτιμήσεων. Με άλλα λόγια, τα ακαθάριστα περιθώρια κέρδους επί των πωλήσεων που χρησιμοποιούμε στην ανάλυσή μας είναι πιο ακριβείς εκτιμήσεις της κερδοφορίας των επιχειρήσεων απ' ό,τι τα καθαρά περιθώρια κέρδους επί των πωλήσεων!

³⁰ Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με την κλασική μαρξική προσέγγιση των περιθωρίων κέρδους επί των πωλήσεων γενικά και με το διακλαδικό, όπως επίσης και με τον ενδοκλαδικό ανταγωνισμό, βλέπε Shaikh (1980), Semmler (1984), Ochoa και Glick (1992).

Ο δείκτης συγκέντρωσης (*CR*) μιας ομάδας επιχειρήσεων είναι μια μεταβλητή που χρησιμοποιείται ευρέως σε μελέτες βιομηχανικής οργάνωσης ως συνοπτική ένδειξη της διάρθρωσης ενός βιομηχανικού κλάδου. Ο δείκτης συγκέντρωσης υπολογίζεται ως προς μια βάση, όπως οι πωλήσεις, η απασχόληση, τα ενεργητικά στοιχεία των επιχειρήσεων κ.λπ., όπου ένας μικρός αριθμός μεγάλων επιχειρήσεων (συνήθως οι πρώτες τέσσερις ή οχτώ, ο αριθμός είναι τυχαίος) κατέχει στο σύνολο του κλάδου. Στη μελέτη αυτή χρησιμοποιήσαμε το δείκτη συγκέντρωσης των οχτώ πρώτων επιχειρήσεων κάθε κλάδου (*CR8*) ως προς την απασχόληση.³¹ Είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι δοκιμάσαμε διάφορους δείκτες συγκέντρωσης, όπως π.χ. *CR4* με βάση την απασχόληση και τα ενεργητικά στοιχεία των επιχειρήσεων, ακόμη και *CR4* ή *CR8* με βάση την εγκατεστημένη υποδύναμη με παρόμοια αποτελέσματα (Tsaliki και Tsoufidis 1994b). Τέλος, δοκιμάσαμε διάφορες παλινδρομήσεις με το δείκτη του Herfindahl, χωρίς όμως να λαμβάνουμε καλύτερα αποτελέσματα για το νεοκλασικό ή το μετακεϋνσιανό υπόδειγμα (Tsaliki και Tsoufidis 1998). Τα αποτελέσματα με βάση την απασχόληση παραμένουν ποιοτικά τα ίδια, όταν χρησιμοποιήσουμε ακόμη πιο λεπτομερειακά κλαδικά στοιχεία, π.χ. τριψήφιους κωδικούς. Το ότι τελικά χρησιμοποιούμε διψήφιους κλάδους σχετίζεται με το ότι τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία χρονολογικών σειρών για το απόθεμα κεφαλαίου και τις εισαγωγές αναφέρονται αποκλειστικά σε διψήφιους κλάδους.

Η μεταβλητή που χρησιμοποιούμε για να εκφράσουμε τη διαφοροποίηση του προϊόντος είναι ο λόγος των διαφημιστικών δαπανών του κλάδου προς τις πωλήσεις του (*advertising to sales ratio, ASR*). Τα στοιχεία για τις διαφημιστικές δαπάνες ανά κλάδο τα πήραμε από αδημοσίευτες έρευνες της ΕΣΥΕ και αναφέρονται μόνο στα έτη 1978, 1984 και 1988. Για τα έτη 1969 και 1973 χρησιμοποιήσαμε απλώς τα στοιχεία του έτους 1978, αφού είδαμε ότι τα αποτελέσματα που λαμβάνουμε για τα έτη 1977, 1984 και 1988 δε μεταβάλλονται ποιοτικά, αν συμπεριλάβουμε και τα έτη 1973 και 1969. Η άλλη λύση θα ήταν να χρησιμοποιήσουμε μια ψευδομεταβλητή που για μεν τα καταναλωτικά αγαθά παίρνει την τιμή 1, για δε τα κεφαλαιουχικά την τιμή 0, που δίνει

³¹ Τα στοιχεία αναφέρονται σε ολόκληρη τη βιομηχανία και δηλώνουν τον αριθμό των καταστημάτων, τον αριθμό των εργαζομένων και την εγκατεστημένη υποδύναμη. Προκειμένου να κατασκευάσουμε τους δείκτες συγκέντρωσης (*CR8*) της μεγάλης βιομηχανίας, αφαιρέσαμε την απασχόληση που αντιστοιχεί στις επιχειρήσεις με προσωπικό μικρότερο των δέκα απασχολούμενων.

παρόμοια αποτελέσματα. Μια τέτοια λύση τη θεωρήσαμε κατώτερη απ' αυτήν που τελικά επιλέξαμε.

Για την εκτίμηση των οικονομιών κλίμακας (*ES*) για κάθε έτος της ανάλυσης μας, λόγω της έλλειψης λεπτομερειακών στοιχείων, χρησιμοποιήσαμε το μέσο επίπεδο απασχόλησης των καταστημάτων που καλύπτουν το πενήντα τοις εκατό της απασχόλησης του κλάδου ως προς τη συνολική απασχόληση του υπό εξέταση κλάδου. Η χρήση μιας τέτοιας μεταβλητής δικαιολογείται από το γεγονός ότι σε εμπειρικές μελέτες έχει δείξει η μεγάλη συσχέτιση μεταξύ των οικονομιών κλίμακας που μετρούνται με το ελάχιστο άριστο μέγεθος καταστήματος μέσω άμεσων παρατηρήσεων — όπως η *τεχνική της επιβίωσης* (*survival technique*) ή μέσω ερωτηματολογίων — και έμμεσων μετρήσεων σαν και αυτήν που χρησιμοποιούμε στην ανάλυσή μας (Holterman 1973, Sawyer 1981 και Sherer και Ross 1990).

Το απόλυτο μέγεθος του απαιτούμενου κεφαλαίου που αντιστοιχεί στο ελάχιστο άριστο μέγεθος του καταστήματος ή της εγκατάστασης (*ACR*) υπολογίζεται από το γινόμενο της μέσης απασχόλησης των καταστημάτων που καλύπτουν το πενήντα τοις εκατό της συνολικής απασχόλησης του κλάδου επί το λόγο της συνολικής εγκαταστημένης υποδύναμης προς τη συνολική απασχόληση.³²

Η εισαγωγική διεύθυνση είναι η μεταβλητή που χρησιμοποιείται προκειμένου να συλλάβει την επίδραση του διεθνούς ανταγωνισμού στην εγχώρια οικονομία και μετρείται ως το πηλίκο των εισαγωγών προς το άθροισμα των εισαγωγών συν την ακαθάριστη αξία παραγωγής. Στοιχεία για τις εισαγωγές των ετών 1969, 1973 και 1977 παίρνονται από τους πινάκες εισροών-εκροών της ελληνικής οικονομίας (Skoutzos και Matheos, 1980), ενώ στοιχεία για το 1984 και το 1988 μας δόθηκαν από την επιστημονική ερευνητρια του ΚΕΠΕ κ. Αλτίνογλου.

Ο ρυθμός αύξησης της ζήτησης (*GD*) εκτιμάται από το ρυθμό αύξησης των πωλήσεων (*S*) για κάθε κλάδο σύμφωνα με τον τύπο $GD = \ln(S_t/S_{t-1})$. Οι πωλήσεις κάθε βιομηχανικού κλάδου εκφράζονται σε σταθερές τιμές του 1970 και βρίσκονται στις ετήσιες δημοσιεύσεις της ΕΣΥΕ. Η άλλη μεταβλητή που αντανάκλα τις μεταβολές στη ζήτηση είναι ο οριακός λόγος κεφαλαίου-προϊόντος (*IKOR*), που ορίζεται ως ο λόγος της ετή-

³² Θεωρήσαμε ότι η εγκατεστημένη υποδύναμη είναι μια εξίσου έγκυρη μεταβλητή με τα ενεργητικά στοιχεία των επιχειρήσεων του κλάδου ή με το συνολικό απόθεμα του κεφαλαίου τους που χρησιμοποιούνται ευρέως για την κατασκευή της μεταβλητής *ACR*.

σιας επένδυσης προς την ετήσια μεταβολή της προστιθέμενης αξίας.³³

Ο λόγος κεφαλαίου-προϊόντος (*KS*) κάθε βιομηχανικού κλάδου εκφράζεται σε τρέχουσες τιμές και χρησιμοποιείται προκειμένου να παραστήσει τις συνθήκες παραγωγής. Στοιχεία από το απόθεμα κεφαλαίου δίνονται στην αδημοσίευτη μελέτη του ΚΕΠΕ των Χανδρινού και Αλινογλου (1993). Η χρονολογική σειρά του αποθέματος κεφαλαίου εκτιμάται σε τρέχουσες τιμές με τη χρήση ενός δείκτη τιμών κεφαλαιουχικών αγαθών του συνόλου της βιομηχανίας (μεγάλης και μικρής) από τον ΟΟΣΑ (Tsaliki και Tsoulfidis 1994a).

Ο λόγος των ενδιάμεσων εισροών προς τις πωλήσεις (*IS*) είναι μια άλλη μεταβλητή που αντανάκλα τις συνθήκες παραγωγής. Και οι δύο μεταβλητές του λόγου (*IS*) είναι εκφρασμένες σε τρέχουσες τιμές και δίνονται στις ετήσιες έρευνες της βιομηχανίας της ΕΣΥΕ.

Τέλος, το ποσοστό κέρδους κάθε κλάδου στη μεταποίηση υπολογίζεται από το πηλίκο των κερδών του κάθε κλάδου με το απόθεμα κεφαλαίου, και τα δύο εκφρασμένα σε τρέχουσες τιμές.

³³ Οι χρονολογικές σειρές της ΕΣΥΕ διακόπτονται τα έτη 1978 και 1979. Τα στοιχεία μας για τους δείκτες συγκέντρωσης του 1978 χρησιμοποιήθηκαν για το έτος 1977, και για το ρυθμό μεγέθυνσης της ζήτησης χρησιμοποιήθηκαν στοιχεία του έτους 1976.

8

Οι Μαρξικές Κατηγορίες στην Ελληνική Οικονομία 1958-1994

8.1 Εισαγωγή

Στο κεφάλαιο αυτό αναλύουμε εμπειρικά τη διαδικασία συσσώρευσης κεφαλαίου της μεταπολεμικής ελληνικής οικονομίας με βάση την μαρξική οικονομική ανάλυση. Η προσοχή μας εστιάζεται στα μεθοδολογικά ζητήματα που αφορούν τον ορισμό και την εκτίμηση μιας σειράς μαρξικών κατηγοριών οι οποίες σκιαγραφούν κυρίως διάφορες όψεις της διανομής της νέας αξίας μιας σύγχρονης καπιταλιστικής οικονομίας. Ειδικότερα, βασιζόμενοι στις πιο πρόσφατες εξελίξεις στο πεδίο της μαρξιστικής εμπειρικής έρευνας εκτιμούμε το ποσοστό υπεραξίας, την οργανική σύνθεση κεφαλαίου, το γενικό ποσοστό κέρδους και το καθαρό ποσοστό κέρδους της ελληνικής οικονομίας για την περίοδο 1958-1994 για την οποία διαθέτουμε αξιόπιστα στοιχεία χρονολογικών σειρών. Τα αποτελέσματά μας τα αξιολογούμε κάτω από το πρίσμα του θεωρητικού έργου του Μαρξ και των μακροχρόνιων προβλέψεών του για τη συμπεριφορά των εν λόγω μεταβλητών και τα συγκρίνουμε με τα αποτελέσματα άλλων εμπειρικών μελετών για την ελληνική οικονομία. Το κεφάλαιο αυτό, επομένως, έχει διπλό σκοπό: πρώτον, επιδιώκει να διερευνήσει ορισμένες από τις πλέον σημαντικές πλευρές της διαδικασίας συσσώρευσης κεφαλαίου της μεταπολεμικής ελληνικής οικονομίας και, ειδικότερα, να ερμηνεύσει από μαρξιστική σκοπιά την παρατεταμένη στασιμότητα που παρατηρείται σε αυτήν τις τελευταίες δύο δεκαετίες και δεύτερο, να ελέγξει εμπειρικά την ορθότητα ορισμένων από τις κύριες προτάσεις της μαρξικής ανάλυσης και πιο ειδικά αυτών που αφορούν την ταξική διανομή εισοδήματος, τη συσσώρευση κε-

φαλαίου και τις κρίσεις στην περίπτωση της ελληνικής οικονομίας.

Ειδικότερα, όσον αφορά το δεύτερο αυτό θέμα, στα πλαίσια μιας πρόσφατης ανταλλαγής απόψεων σχετικά με τον έλεγχο της εγκυρότητας των κύριων προβλέψεων του Marx για την εξέλιξη των σύγχρονων οικονομιών, ο Moseley θεωρεί ότι είναι αναγκαίο να διεξαχθεί «[ε]πιπρόσθετη έρευνα σε αυτήν την κατεύθυνση για άλλες χώρες ... προκειμένου να προσδιοριστεί αν οι τάσεις που παρατηρούνται στις οικονομίες των ΗΠΑ και της Μεγάλης Βρετανίας είναι γενικές τάσεις που ισχύουν για την παγκόσμια οικονομία στη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου» (Moseley 1993, σελ. 98).¹

Για να εκπληρώσουμε τους στόχους που ρητά θέσαμε, δηλαδή να ελέγξουμε εμπειρικά κάποιες από τις κύριες προβλέψεις της μαρξικής οικονομικής ανάλυσης, θα πρέπει να δώσουμε ιδιαίτερη προσοχή τόσο στη δομή της επιχειρηματολογίας αυτής της προσέγγισης όσο και στον ακριβή τρόπο με τον οποίο ελέγχεται εμπειρικά. Για το σκοπό αυτό στη συνέχεια παρουσιάζουμε με συντομία ορισμένα σημαντικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα της μαρξικής προσέγγισης, τα οποία θα πρέπει να ληφθούν υπόψη σε οποιαδήποτε προσπάθεια για την αποτίμηση της επιστημονικής αξίας και της εμπειρικής εγκυρότητάς της. Έπειτα, παρουσιάζουμε τη μεθοδολογία που αναπτύχθηκε από τους Shaikh και Topak (1994) προκειμένου να κατασκευαστούν οι μαρξικές κατηγορίες από τις συμβατικές κατηγορίες των Εθνικών Λογαριασμών (εφεξής ΕΛ). Αυτή βασίζεται στην κρίσιμη διάκριση μεταξύ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας και διακρίνεται για την ανάπτυξη μιας λεπτομερειακής αντιστοιχίας ανάμεσα στις κατηγορίες των ορθόδοξων ΕΛ και στις μαρξικές κατηγορίες. Στη συνέχεια, συζητάμε τη μέθοδο και τα αποτελέσματα άλλων πρόσφατων προσπαθειών διερεύνησης των μακροχρόνιων τάσεων της μεταπολεμικής ελληνικής οικονομίας με βάση τις μαρξικές κατηγορίες. Ακολούθως, λαμβάνοντας υπόψη το μεθοδολογικό πλαίσιο των Shaikh και Topak, εκτιμούμε το ποσοστό υπεραξίας, την οργανική σύνθεση κεφαλαίου, το γενικό ποσοστό κέρδους και το καθαρό ποσοστό κέρδους στην ελληνική οικονομία για την περίοδο

¹ Ο Moseley εδώ αντιπαρατίθεται στον Blaug και αναφέρεται στον αναγκαίο χαρακτήρα της εισαγωγής της διάκρισης μεταξύ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας σε κάθε προσπάθεια εμπειρικού ελέγχου των προβλέψεων του Marx. Την ίδια επιθυμία έχουν εκφράσει ρητά πολλοί άλλοι μαρξιστές: ένα τέτοιο εγχείρημα, όμως, είναι ιδιαίτερα δύσκολο να πραγματοποιηθεί με έναν ενιαίο τρόπο λόγω της διαφοράς στην ποιότητα και στο βαθμό λεπτομέρειας των διαθέσιμων στατιστικών στοιχείων στις διάφορες χώρες.

1958-1994. Στο τελευταίο τμήμα αυτού του κεφαλαίου παρουσιάζουμε τα αποτελέσματα της μελέτης μας, τα οποία παρέχουν ισχυρή εμπειρική υποστήριξη για την εγκυρότητα των κύριων προβλέψεων του Marx και συζητάμε τη σημασία τους για την ανάλυση της μεταπολεμικής φάσης ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας.

8.2 Μερικά Χαρακτηριστικά Στοιχεία της Μαρξικής Ανάλυσης

Η μαρξική οικονομική ανάλυση χαρακτηρίζεται από μια σειρά σημαντικών στοιχείων, τα οποία προσδιορίζουν σε μεγάλο βαθμό το πεδίο και τη συνολική δομή της θεωρίας. Τα στοιχεία αυτά συμβάλλουν καθοριστικά στην άντληση των κυριότερων συμπερασμάτων για τη συμπεριφορά του αντικειμένου μελέτης της, δηλαδή της ώριμης καπιταλιστικής οικονομίας ή ενός κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού στον οποίο ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής κυριαρχεί έναντι άλλων τρόπων παραγωγής.

Ο Marx ήδη από τον πρόλογο του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* δηλώνει ότι στόχος του είναι «να αποκαλύψει το νόμο κίνησης της σύγχρονης κοινωνίας» (Marx, *Κεφάλαιο I*, σελ. 10). Το όλο έργο του χαρακτηρίζεται από τη θέση ότι κάθε τρόπος παραγωγής εμφανίζεται, καθιερώνεται, αναπτύσσει συγκεκριμένες λειτουργίες και, στη συνέχεια, παρακμάζει σύμφωνα με ορισμένους θεμελιώδεις προσδιοριστικούς παράγοντες οι οποίοι είναι σύμφωνοι στον τρόπο παραγωγής. Οι παράγοντες αυτοί δημιουργούν φαινόμενα τα οποία παρουσιάζονται με κανονικότητα, η οποία δεν μπορεί παρά να οφείλεται στη λειτουργία των νόμων του συστήματος. Οι νόμοι αυτοί (μεταξύ άλλων ο νόμος της αξίας, ο γενικός νόμος της καπιταλιστικής συσσώρευσης, ο νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους) εμφανίζονται αναγκαστικά και επικρατούν έναντι οποιασδήποτε βραχυχρόνιας αντιτιθέμενης τάσης και συνθέτουν τους σταθερούς όρους, τα θεμέλια και μέσω των οποίων πραγματοποιείται η οικονομική αναπαραγωγή στον καπιταλισμό. Σύμφωνα με τον Marx, δηλαδή, η μακροχρόνια συμπεριφορά των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών χαρακτηρίζεται από τάσεις και εξελίξεις δομικά προσδιορισμένες από τα συστατικά στοιχεία της οικονομικής σφαίρας, τα οποία προσδίδουν στο σύστημα τη δική του εσωτερική λογική.²

² Όπως σημειώνει ο Moseley (1995, σελ. xv), «η θεωρία του Marx παρέχει ορισμένες σημαντικές προβλέψεις, οι οποίες ιστορικά έχουν επιβεβαιωθεί. Τέτοιες προβλέ- ➔

Η λογική αυτή είναι αντίθετη με την κατεύθυνση που ακολουθούν ορισμένα ρεύματα της μαρξιστικής οικονομικής θεωρίας, τα οποία έχουν εγκαταλείψει τα τελευταία χρόνια κάθε αναφορά στις μακροχρόνιες τάσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η έμφαση των θεωρητικών αυτών των ρευμάτων εστιάζεται στα τρέχοντα οικονομικά προβλήματα (ανεργία, εισοδηματικές ανισότητες, φτώχεια κ.λπ.), τα οποία αντιμετωπίζονται συνήθως όχι ως εκδηλώσεις των εσωτερικών αντιφάσεων των καπιταλιστικών οικονομιών αλλά ως αποτελέσματα είτε συνειδητών είτε απλώς λανθασμένων κρατικών δημοσιονομικών και νομισματικών πολιτικών. Οι θεωρητικοί αυτοί προτείνουν ορισμένες μορφές κρατικής παρέμβασης (συνήθως παραδοσιακές κενσοιανές επεκτατικές πολιτικές) υποστηρίζοντας άμεσα ή έμμεσα ότι όλα τα συγκυριακά οικονομικά προβλήματα θα μπορούσαν να επιλυθούν με αυτόν τον τρόπο (Bowles, Gordon και Weisskopf 1989 και 1990, Glyn και Rowthorn 1990, Glyn *et al.* 1990)³.

Ως επακόλουθο της αποκλειστικής ενασχόλησης με τη βραχυχρόνια ανάλυση, ένα άλλο σημαντικό γνώρισμα της θεωρίας του Marx — δηλαδή η επιμονή στην ύπαρξη και στην αναπόφευκτη περιοδική εμφάνιση *εγγωνών σύμφυτων αντιθέσεων* (inherent immanent contradictions) στη λειτουργία των καπιταλιστικών οικονομιών — εξαφανίζεται από αυτό το ρεύμα της μαρξιστικής θεωρίας. Αντίστοιχα υποβαθμίζονται ή εκλείπουν εντελώς οι αναφορές στην αναγκαιότητα για τη μετάβαση σε έναν άλλο τρόπο παραγωγής. Το κύριο χαρακτηριστικό αυτής της μαρξιστικής προσέγγισης είναι πλέον η προσπάθεια να αποδειχθεί εμπειρικά η καλύτερη οικονομική επίδοση (σε όρους ρυθμών αύξησης της παραγωγικότητας, μεγέθυνσης του συνολικού προϊόντος, απασχόλησης κ.λπ.) των οικονομιών που βασίζονται στη συνεργασία κράτους-κεφαλαίου-εργασίας («κοινωνικός κορπορατισμός») και στην πλήρη απασχόληση της εργασίας σε σύγκριση με τα οικονομικά αποτελέσματα των φιλελεύθερων πολιτικών που υιοθετούνται διεθνώς από τις συντηρητικές κυβερνήσεις.

► ψεις είναι: Η εγγενής τάση για τεχνολογική μεταβολή και μάλιστα εξοικονόμησης εργασίας, η διαμάχη μεταξύ εργασίας-κεφαλαίου σχετικά με τη διάρκεια της εργάσιμης ημέρας καθώς και με την εντατικότητα της εργασίας, η αυξανόμενη συγκέντρωση και συγκεντροποίηση του κεφαλαίου, το αυξανόμενο ποσοστό των μισθωτών στο εργατικό δυναμικό και η αναγκαιότητα του χρήματος.»

³ Η τάση αυτή χαρακτηρίζει το έργο των περισσότερων από τους μαρξιστές που υιοθέτησαν τη θεωρία της κρίσης της «συμπίεσης των κερδών», όπως και αυτούς της σχολής των «κοινωνικών δομών συσώρευσης» καθώς και της συγγενούς «σχολής της ρύθμισης».

Οι νόμοι που διέπουν την κίνηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής αντλούνται συνήθως από τον Marx σε ένα υψηλό επίπεδο αφάιρεσης και απαιτείται η περαιτέρω συγκεκριμενοποίησή τους και μέσω της *εμπειρικής έρευνας* προκειμένου να ερμηνεύσουν τα οικονομικά φαινόμενα. Τα βήματα αυτά προς την εμπειρική πραγματικότητα είναι απόλυτως αναγκαία για μια θεωρία που φιλοδοξεί όχι μόνο να κατανοήσει τους νόμους κίνησης της κοινωνίας αλλά ταυτόχρονα και να την αλλάξει. Όπως σημειώνει ο Mandel «[α]πό τη σκοπιά του ιστορικού υλισμού, «τάσεις» οι οποίες δεν εκδηλώνονται υλικά και εμπειρικά σε καμιά περίπτωση δεν αποτελούν αληθινές τάσεις» (Mandel 1978, σελ. 20). Επιπλέον, όταν η κίνηση από τις απλές και αφηρημένες έννοιες προς τις πιο συγκεκριμένες έχει ολοκληρωθεί, οι βασικές θεωρητικές αρχές πρέπει να εξακολουθούν να ισχύουν. Έτσι, θα πρέπει να είναι κανείς σε θέση να διακρίνει στα στατιστικά στοιχεία που περιγράφουν την πραγματική κίνηση μιας καπιταλιστικής οικονομίας⁴ τους γενικούς θεωρητικούς νόμους σε κάποια πιο συγκεκριμένη μορφή. Ενώ τυχόν αποκλίσεις μεταξύ θεωρίας και πραγματικότητας, έτσι όπως περιγράφεται από τα εμπειρικά στοιχεία, θα πρέπει να εξηγούνται με ένα λογικά συνεπή τρόπο.

Ένα από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της μαρξικής θεωρίας είναι ο *δεσπόζων ρόλος της σφαίρας της παραγωγής* επί των άλλων περιοχών και δραστηριοτήτων της κοινωνικής αναπαραγωγής. Κατά συνέπεια, οι σχέσεις παραγωγής κυριαρχούν επί των σχέσεων ανταλλαγής και διανομής.⁵ Ο Marx αναφέρεται σε αυτό το ζήτημα με ένα γενικό τρόπο στην εισαγωγή του στα *Grundrisse*, όπου παραθέτει προκαταβολικά ορισμένα από τα κύρια σημεία της μεθοδολογικής προσέγγισης που χαρακτηρίζει το σύνολο του έργου του.

Η δομή της διανομής είναι πλήρως προσδιορισμένη από τη δομή της παραγωγής. Η ίδια η διανομή είναι αποτέλεσμα της παραγωγής, όχι μόνον ως προς το προϊόν της, υπό την έννοια ότι μόνο αποτελέσματα της παραγωγής μπορούν να διανεμηθούν, αλλά επίσης στη μορφή της, υπό την έννοια ότι το είδος της συμμετοχής

⁴ Τα στατιστικά στοιχεία θα πρέπει πρώτα να μετασχηματιστούν με τρόπο που να αντιπροσωπεύουν τις μαρξικές έννοιες, όπως συζητάμε στο κεφάλαιο 4 και στο επόμενο τμήμα.

⁵ Οι Fine και Harris (1979, κεφ. 1) παρουσιάζουν μια εμπειριστικώς αναλυτική παρουσίαση της κυριαρχίας των σχέσεων παραγωγής επί των σχέσεων διανομής στη μαρξική θεωρία.

στην παραγωγή προσδιορίζει τις ειδικές μορφές της διανομής. Η εξέταση της παραγωγής ανεξάρτητα και μεμονωμένα από τη διανομή η οποία αποτελεί συστατικό της, αποτελεί προφανώς μια αφαίρεση χωρίς περιεχόμενο ... Κάθε ξεχωριστός τρόπος παραγωγής, επομένως, προσδιορίζει τον ειδικό τρόπο κατανάλωσης, διανομής και ανταλλαγής και τις ειδικές σχέσεις αυτών των διαφορετικών φάσεων μεταξύ τους.

(Marx, *Grundrisse*, σελ. 95-99)

Η καθοριστική σημασία της σφαίρας της παραγωγής και των κοινωνικών σχέσεων που την περιβάλλουν για τα πιθανά ενδεχόμενα στη σφαίρα της διανομής έχει τεθεί σε αμφισβήτηση τις τελευταίες δεκαετίες από τους θεωρητικούς της νεοοικονομικής παράδοσης και από ορισμένους μαρξιστές, ειδικά από αυτούς οι οποίοι υιοθετούν τη θεωρία κρίσης της *συμπίεσης των κερδών* που προέρχεται από την αύξηση των πραγματικών μισθών (*wage induced-profit squeeze*) λόγω της *αυξανόμενης δύναμης των εργαζομένων* (*rising strength of labor*). Οι συγγραφείς αυτοί άμεσα ή έμμεσα αρνούνται οποιαδήποτε ιεραρχία στους προσδιορισμούς που ρυθμίζουν τη λειτουργία των σύγχρονων καπιταλιστικών οικονομιών και υποστηρίζουν ότι οι εργαζόμενοι είτε μέσω των συνδικαλιστικών οργανώσεών τους⁶ είτε μέσω των ευεργετικών για την εργατική τάξη αναδιανεμητικών αποτελεσμάτων του κράτους έχουν κατορθώσει να μεταβάλουν κατά τρόπο θεμελιακό τους νόμους της καπιταλιστικής διανομής προς όφελός τους. Αυτή η αναδιανομή του εισοδήματος προς όφελος των εργαζομένων — ανεξάρτητα από τον τρόπο που επιτυγχάνεται — θεωρείται ως το κύριο αίτιο της παρατεταμένης οικονομικής στασιμότητας που άρχισε από τη δεκαετία του 1970. Το επιχείρημα αυτό και η σημασία του για την επικαιρότητα της μαρξικής θεωρίας στις σύγχρονες οικονομίες συνοψίζεται με τον καλύτερο δυνατό τρόπο από τον O'Connor, ο οποίος σημειώνει: «[χ]ρειάζεται να διατυπωθεί κατά τρόπο εμφατικό ότι συστηματικές ελαττώσεις στο ποσοστό εκμετάλλευσης της εργατικής τάξης είναι αδύνατες μέσα στα πλαίσια της θεωρίας του Marx. Ο λόγος είναι ότι ο Marx αφαίρεσε από την ανά-

⁶ Συνήθως, στις περιπτώσεις που η οικονομία βρίσκεται κοντά σε συνθήκες πλήρους απασχόλησης με την τρέχουσα επίσημη έννοια του όρου και όχι με την έννοια του «εφεδρικού βιομηχανικού στρατού εργασίας» στον οποίο συμπεριλαμβάνονται πέρα από τους επίσημους ανέργους όλοι όσοι μπορούν να εργαστούν αλλά δεν αναζητούν εργασία, διότι θεωρούν ότι δε διαγράφονται βέβαιες προοπτικές απασχόλησής τους.

λυσή του ... τους σύγχρονους αγώνες για αυξήσεις μισθών, αγώνες που λαμβάνουν χώρα μέσα στο παραγωγικό κύκλωμα του κεφαλαίου, τον κοινωνικό μισθό και τις κρατικές μεταβιβαστικές πληρωμές και τις άλλες σύγχρονες συνθήκες κοινωνικής αναπαραγωγής οι οποίες ήταν υπανάπτυκτες ή δεν υπήρχαν καθόλου στα δικά του χρόνια. Όπως έχουμε υποστηρίξει, αυτή δεν είναι πλέον μια έγκυρη μέθοδος μελέτης ...» (O'Connor 1984, σελ. 159).

Η ερμηνεία της τελευταίας οικονομικής κρίσης με βάση τη θεωρία της συμπίεσης των κερδών λόγω της αυξανόμενης *δύναμης των εργαζομένων* κέρδισε σημαντική αποδοχή ανάμεσα σε μαρξιστές και ριζοσπάστες οικονομολόγους μετά από τη δημοσίευση του βιβλίου των Glyn και Sutcliffe (1972) καθώς και του άρθρου του Weisskopf (1979). Η γενική ιδέα του επιχειρήματος αυτού εξελίχθηκε σε μια αρκετά διαδεδομένη ερμηνεία της πρόσφατης (μεταπολεμικής) οικονομικής ιστορίας των ΗΠΑ από τους Bowles, Gordon και Weisskopf (1983, 1990) αλλά και όλων των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών από τους Armstrong, Glyn και Harrison (1984, 1991).

Η εικόνα αυτή, ωστόσο, άρχισε να αλλάζει πρόσφατα με την ανάπτυξη της μαρξιστικής εμπειρικής έρευνας καθώς η μεταπολεμική οικονομική ιστορία των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών αποτιμάται πλέον σε όρους της θεωρίας του Marx με έναν πιο συστηματικό τρόπο. Το πιο σημαντικό χαρακτηριστικό της ανάπτυξης αυτής της έρευνας είναι η αναγνώριση της σημασίας της διάκρισης μεταξύ *παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας* και της σχετιζόμενης με αυτήν διάκρισης μεταξύ δραστηριοτήτων που δημιουργούν αξία και δραστηριοτήτων που χρησιμοποιούν και αναλώνουν ήδη παραγμένη αξία. Είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι στη σχετική βιβλιογραφία όλες οι μέχρι τώρα εμπειρικές έρευνες που χρησιμοποιούν τη διάκριση μεταξύ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας αναφέρουν αυξανόμενο ποσοστό υπεραξίας παρά την πτωτική τάση του λόγου κερδών-μισθών για τη μεταπολεμική περίοδο στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες, επιβεβαιώνοντας εμπειρικά μια από τις κεντρικές οικονομικές προβλέψεις του Marx.⁷ Το αυξανόμενο ποσοστό υπεραξίας που αναφέρεται στις μελέτες των

⁷ O Michl (1988a, 1988b), ο οποίος επεκτείνει χρονικά την προσέγγιση της μελέτης του Weisskopf (1979), βρίσκει ότι, τουλάχιστον για την περίοδο 1972-1986, η αυξανόμενη οργανική σύνθεση του κεφαλαίου ήταν η κατεξοχήν υπεύθυνη μεταβλητή για την πτωτική τάση στο ποσοστό του κέρδους που παρατηρήθηκε στην οικονομία των ΗΠΑ. O Henley (1989), ο οποίος προσπαθεί να διακρίνει στοιχειωδώς τουλάχιστον μεταξύ ▶

Moseley (1991), Shaikh και Tonak (1994) για την οικονομία των ΗΠΑ, του Smith (1993) για την οικονομία του Καναδά και στις μελέτες των Freeman (1991), Cockshott, Cottrell και Michaelson (1995, 1996) για την οικονομία της Μεγάλης Βρετανίας είναι εξαιρετικής σημασίας για την εκτίμηση της εμπειρικής εγκυρότητας της μαρξικής θεωρίας έναντι της θεωρίας κρίσης που οφείλεται σε κάποια μορφή συμπίεσης των κερδών λόγω της μείωσης του ποσοστού εκμετάλλευσης των εργαζομένων.

8.3 Η Εμπειρική Μεθοδολογία της Κατασκευής των Μαρξικών Κατηγοριών

Αναφέραμε πιο πάνω ότι από την πρόσφατη ανάπτυξη της μαρξιστικής εμπειρικής έρευνας έχουν αναδειχθεί δύο σημαντικά στοιχεία: Πρώτον, έχει συσσωρευτεί πλέον σοβαρή εμπειρική υποστήριξη για κρίσιμες προτάσεις και προβλέψεις της μαρξικής ανάλυσης. Οι σημαντικές διαφορές στα εμπειρικά αποτελέσματα μεταξύ των συγγραφέων της κλασικής μαρξιστικής παράδοσης και άλλων μαρξιστών ή νεορικαρντιανών υποδηλώνουν τη σημασία της διάκρισης μεταξύ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας⁸. Οι εννοιολογικές διαφορές των διαφορετικών θεωρητικών προσεγγίσεων δεν μπορεί παρά να αντανακλώνται και στη μέτρηση των κατάλληλων κατηγοριών που απαιτούνται για τον εμπειρικό έλεγχο της μαρξικής θεωρίας και την ανάλυση της μακροχρόνιας συμπεριφοράς σημαντικών οικονομικών μεταβλητών.

Δεύτερον, έχει γίνει φανερή η ανάγκη για ένα κοινό μεθοδολογικό πλαίσιο μέσω του οποίου να μπορούν να ελεγχθούν εμπειρικά οι κύριες προτάσεις της μαρξικής θεωρίας. Αυτό συμβαίνει, γιατί καθώς η μαρξιστική εμπειρική έρευνα αναπτύσσεται, γίνεται φανερό ότι ακόμη και η συνειδητή προσπάθεια να εφαρμοστεί η μεθοδολογική διάκριση μετα-

⁷ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας, βρίσκει στη μελέτη του για την οικονομία της Μεγάλης Βρετανίας ότι για την περίοδο 1963-1985 το ποσοστό κέρδους παρουσίασε πτωτική τάση με ετήσιο ρυθμό 5% με το μερίδιο των κερδών και την παραγωγικότητα του κεφαλαίου (υλοποιημένη σύνθεση του κεφαλαίου) να συμβάλλουν περισσότερο από κάθε άλλον παράγοντα.

⁸ Το πρόσφατο βιβλίο του Moseley (1991) έχει δημιουργήσει έναν καινούργιο κύκλο συζητήσεων σχετικά με τη σημασία και τη χρησιμότητα της διάκρισης μεταξύ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας, όπως επίσης και σχετικά με τα πιθανά αντιφατικά αποτελέσματα της μη παραγωγικής εργασίας στο ποσοστό της υπεραξίας και στο ποσοστό του κέρδους. Για το θέμα αυτό βλέπε τα άρθρα των Laibman (1993), Cullenberg (1994), Wolff (1994), Moseley (1991, 1994a, 1994b), Mohun (1996) και Houston (1997).

ξύ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας μπορεί να μην επαρκεί για τον κατάλληλο εμπειρικό έλεγχο των μαρξικών προβλέψεων. Με άλλα λόγια, ακόμη και ανάμεσα στους μαρξιστές που θεωρούν τη διάκριση μεταξύ παραγωγικής-μη παραγωγικής εργασίας θεωρητικά έγκυρη και πρακτικά χρήσιμη, δεν έχει καθιερωθεί μια κοινά αποδεκτή μέθοδος προσέγγισης του προβλήματος του μετασχηματισμού των κατηγοριών των επίσημων ΕΛ — που αναγκαστικά αποτελούν το αφηρητικό σημείο όλων των εμπειρικών ερευνών — σε μαρξικές κατηγορίες.⁹ Αυτό αποτελεί ένα ζήτημα γενικότερο από τη διάκριση της εργασίας σε παραγωγική και μη παραγωγική και αφορά τις δραστηριότητες που από τη μαρξική σκοπιά αποτελούν παραγωγή και, συνεπώς, δημιουργούν καινούργια αξία και τις δραστηριότητες που καταλήγουν στην επανακυκλοφορία (και μερική απορρόφηση) μέρους της ήδη παραγμένης αξίας και το σημαντικότερο, τον συγκεκριμένο τρόπο με τον οποίον οι διακρίσεις αυτές αποτυπώνονται στους ορθόδοξους ΕΛ.

Η πιο συνηθισμένη και πιο απλή προσέγγιση για την αντιμετώπιση αυτών των προβλημάτων είναι να οριστεί ως μεταβλητό κεφάλαιο το μέρος της νέας προστιθέμενης αξίας των ΕΛ που χρησιμοποιείται για την πληρωμή των μισθών και των ημερομισθίων των παραγωγικών εργατών ή του συνόλου των εργατών, και το υπόλοιπο της προστιθέμενης αξίας να θεωρηθεί ως υπεραξία. Όπως όμως έχουμε ήδη επισημάνει στο κεφάλαιο 4, η μαρξική προστιθέμενη αξία δεν είναι γενικά ίση με την προστιθέμενη αξία όπως αυτή μετράται στους ορθόδοξους ΕΛ. Στην περίπτωση που εξισώνει κανείς τα δύο αυτά διαφορετικά μεγέθη, μπορεί να υποπέσει σε τρία πιθανά λάθη: Πρώτον, να συμπεριλάβει στη μαρξική καθαρή προστιθέμενη αξία (και στην υπεραξία) χρηματικές ροές που έχουν ήδη ληφθεί υπόψη, με αποτέλεσμα να υπάρχει διπλή μέτρηση και υπερεκτίμηση του μαρξικού μέτρου. Δεύτερον, να συμπεριλάβει χρηματικές ροές των ΕΛ οι οποίες είναι εντελώς πλασματικές και δεν αντιστοιχούν σε πραγματική παραγωγή αξιών χρήσης και αξίας με το ίδιο αποτέλεσμα, και τρίτον, να αγνοήσει εντελώς ορισμένα στατικά στοιχεία της μαρξικής προστιθέμενης αξίας τα οποία δεν εμφανίζονται καθόλου στους ορθόδοξους ΕΛ, υποεκτιμώντας έτσι το μαρξικό μέτρο της νέας αξίας¹⁰.

⁹ Βλέπε για παράδειγμα τις διαφορές που υπάρχουν στο θέμα αυτό στα έργα των Shaikh και Tonak (1994), Moseley (1991), Smith (1991), Cockshott *et al.* (1995) και Mohun (1996).

¹⁰ Αναφερόμενος σε παρόμοια ζητήματα ο Desai σε μια επισκόπηση της εμπει-

8.3.1 Η Συνεισφορά των Shaikh και Tonak

Το πρόσφατο βιβλίο των Shaikh και Tonak (1994), *Measuring the Wealth of Nations*, αναφέρεται ακριβώς στο πρόβλημα του καθορισμού του εμπειρικού περιεχομένου των μαρξικών κατηγοριών, ενώ για πρώτη φορά αναπτύσσεται με συστηματικό τρόπο η αντιστοιχία μεταξύ των ορθόδοξων κατηγοριών των ΕΛ και των κυριότερων μαρξιστικών κατηγοριών. Η συνεισφορά των Shaikh και Tonak — που αποτελεί ουσιαστικά ανάπτυξη του σχήματος που περιέχεται στη μελέτη του Shaikh (1978) και παρουσιάστηκε στο κεφάλαιο 4 — είναι θεμελιώδους σημασίας για την παρούσα μελέτη για τρεις κυρίως λόγους. Πρώτον, οι δύο συγγραφείς προσφέρουν ένα θεωρητικά συνεπή και ταυτόχρονα λειτουργικό ορισμό των μαρξικών εννοιών της παραγωγικής και της μη παραγωγικής εργασίας τον οποίο συζητήσαμε διεξοδικά στο κεφάλαιο 4 και τον χρησιμοποιούμε στο εμπειρικό μέρος της έρευνάς μας. Δεύτερον, παρουσιάζουν μια ολοκληρωμένη μελέτη όλων των κατηγοριών των ΕΛ και των πινάκων εισροών-εκροών και κατασκευάζουν από αυτές — βασισμένοι στις μαρξικές έννοιες της αξίας και της παραγωγικής εργασίας — όλες τις σημαντικές μαρξικές κατηγορίες, όπως συνολική αξία, καθαρή προστιθέμενη αξία, σταθερό κεφάλαιο, μεταβλητό κεφάλαιο και υπεραξία οι οποίες, με τη σειρά τους, επιτρέπουν τον υπολογισμό του ποσοστού υπεραξίας και του ποσοστού κέρδους. Στο θεωρητικό τους σχήμα,

η συνολική αξία η οποία παράγεται σε μια χώρα πραγματοποιείται στις πωλήσεις των πρωτογενών (δηλαδή παραγωγή και εμπόριο) τομέων, των οποίων το συνολικό εισόδημα παριστάνει τη συνολική τιμή (χρηματικό ισοδύναμο) του προϊόντος που δημιουργείται στον τομέα της παραγωγής ... Η αξία που πραγματοποιείται στους πρωτογενείς τομείς μπορεί να επανανακυκλοφορεί περαιτέρω μέσω μιας σειράς μεταβιβάσεων — που τις αποκαλούμε περιουσιακά δικαιώματα (royalties) — μεταξύ του πρωτογενούς

► ρικής μαρξιστικής έρευνας θεωρεί ως ανεπαρκή «την προσέγγιση που υιοθετείται από μαρξιστές οικονομολόγους ... η οποία θεωρεί ως δεδομένες τις κατηγορίες των επίσημων εθνικών λογαριασμών ... αντί να τις επαναπροσδιορίσει ή να τις αποσαφηνίσει σε ένα διαφορετικό θεωρητικό πλαίσιο» (Desai 1991, σελ. 36). Επιπλέον, επισημαίνει την ανάγκη για την ανάπτυξη ενός πλήρους θεωρητικού υποδείγματος που θα πρέπει να συμπεριλαμβάνει, μεταξύ άλλων, την αλληλεπίδραση μεταξύ της οικονομίας και του κράτους και το ρόλο της μη παραγωγικής εργασίας στην αναπαραγωγή του συστήματος.

και των διαφόρων δευτερογενών τομέων. Αυτές οι δευτερογενείς ροές περιλαμβάνουν την πληρωμή των καθαρών τόκων, χρηματοδοτικές πληρωμές, γαιοπρόσοδο, διάφορες αμοιβές (fees), περιουσιακά δικαιώματα και φόρους. Οι τομείς που λαμβάνουν αυτές τις χρηματικές ροές μπορούν να ταξινομηθούν στον (ιδιωτικό) τομέα περιουσιακών δικαιωμάτων (χρηματοοικονομικός τομέας, ασφάλειες, γαιοπρόσοδος κ.λπ.) και στον τομέα της γενικής κυβέρνησης. Οι δυο τους θεωρούνται ξεχωριστά μέρη του τομέα *περιουσιακών δικαιωμάτων* (royalties sector). Επειδή οι πρωτογενείς πηγές των εισοδημάτων των δευτερογενών τομέων έχουν ήδη προσμετρηθεί στα εισοδήματα των πρωτογενών τομέων, δεν μπορούμε να τους μετρήσουμε πάλι στο συνολικό προϊόν και στη συνολική του αξία. Οι δευτερεύουσες ροές αποτελούν μέρος των συνολικών συναλλαγών αλλά όχι μέρος του συνολικού προϊόντος.

(Shaikh και Tonak 1994, σελ. 72)

Στα πλαίσια των κατηγοριών των ΕΛ και των πινάκων εισροών-εκροών και των άλλων διαθέσιμων στοιχείων το σχήμα αυτό σημαίνει ότι η μαρξική καθαρή προστιθέμενη αξία ή το καθαρό προϊόν μπορεί να εκφραστεί ως το άθροισμα των παρακάτω μεγεθών:

- Της προστιθέμενης αξίας (συμπεριλαμβάνοντας σε αυτήν τους άμεσους φόρους όλων των ειδών, δηλαδή προσωπικούς και επιχειρηματικούς καθώς και τους έμμεσους φόρους) στους κλάδους παραγωγής και εμπορίου των ΕΛ.
- Των αμοιβών με τη μορφή περιουσιακών δικαιωμάτων που πληρώνουν οι τομείς παραγωγής και εμπορίου (έξοδα χρηματοδότησης, καθαροί τόκοι, ενοίκια, διάφορες αμοιβές κ.λπ.) προς τον ιδιωτικό τομέα περιουσιακών δικαιωμάτων (χρηματοδοτικοί οργανισμοί, κτηματομεσιτικές και ασφαλιστικές επιχειρήσεις), τα οποία στη συνέχεια γίνονται ενδιάμεσες εισροές, μισθοί και κέρδη γενικότερα, του τομέα περιουσιακών δικαιωμάτων, ενώ μόνο οι μισθοί και τα κέρδη εμφανίζονται στην καθαρή προστιθέμενη αξία των ΕΛ.
- Των ενδιάμεσων εισροών του κλάδου του εμπορίου, οι οποίες δεν εμφανίζονται στις μετρήσεις της καθαρής προστιθέμενης αξίας των ΕΛ, μολονότι παριστάνουν νέα αξία δημιουργημένη στον κλάδο παραγωγής και η οποία αναλώνεται στη διαδικασία κυκλοφορίας και πραγματοποίησης του συνολικού προϊόντος στον κλάδο του εμπορίου.

Από τις παραπάνω κατηγορίες οι περισσότερες πληρωμές περιουσιακών δικαιωμάτων των κλάδων της παραγωγής και του εμπορίου, όπως και οι ενδιάμεσες εισροές του εμπορίου, δεν αναφέρονται συνήθως στους ΕΛ των περισσότερων χωρών αλλά μπορούν να ανεβρεθούν στους πίνακες εισροών-εκροών. Το μεταβλητό κεφάλαιο αποτελείται από τους ακαθάριστους μισθούς και ημερομίσθια των παραγωγικών εργατών (συμπεριλαμβανομένων των πάσης φύσεως εισφορών για κοινωνική ασφάλιση αλλά και του *μισθιακού ισοδύναμου* (wage equivalent) των αυτοαπασχολουμένων και μικροεργοδοτών στους κλάδους παραγωγής). Το υπόλοιπο της συνολικής μαρξικής καθαρής προστιθέμενης αξίας μετά την αφαίρεση του μεταβλητού κεφαλαίου αποτελεί την υπεραξία. Τρίτον, οι Shaikh και Tonak συγκεκριμενοποιούν περαιτέρω τη συζήτηση της δημιουργίας, κυκλοφορίας και διανομής της νέας αξίας συμπεριλαμβάνοντας τον αναδιανεμητικό ρόλο του κράτους έναντι του εισοδήματος της εργατικής τάξης και των παραγωγικών εργατών ειδικότερα, δηλαδή του μεταβλητού κεφαλαίου. Το μεταβλητό κεφάλαιο και η υπεραξία, όπως ορίστηκαν παραπάνω, συμπεριλαμβάνουν τους φόρους όλων των ειδών και, βέβαια, δεν περιλαμβάνουν την επίδραση των κρατικών δαπανών οι οποίες χρηματοδοτούνται από αυτούς τους φόρους ή τα δημόσια ελλείμματα. Επομένως, αφαιρώντας από το ακαθάριστο μεταβλητό κεφάλαιο τους φόρους που επιβάλλονται στους παραγωγικούς εργάτες και προσθέτοντας τις μεταβιβάσεις σε χρήμα και είδος που λαμβάνουν οι παραγωγικοί εργάτες από το κράτος υπολογίζουμε ένα μέτρο του μεταβλητού κεφαλαίου το οποίο παριστάνει με μεγαλύτερη ακρίβεια τη διανομή της νέας αξίας ανάμεσα στο μεταβλητό κεφάλαιο και στην υπεραξία. Παράλληλα, συγκρίνοντας τους φόρους της εργατικής τάξης με τα οφέλη που λαμβάνει από τις κρατικές δαπάνες υπολογίζουμε το μέγεθος του «καθαρού φόρου» ή του «καθαρού κοινωνικού μισθού»,¹¹ ο οποίος εκφράζει την επίδραση του κράτους στο καθαρό εισόδημα και στο βιοτικό επίπεδο της εργατικής τάξης.

Με βάση την παραπάνω συζήτηση προχωρούμε στην εκτίμηση των κύριων μαρξικών κατηγοριών.

¹¹ Δες το επόμενο κεφάλαιο για τον υπολογισμό του καθαρού κοινωνικού μισθού στην ελληνική οικονομία για τη περίοδο 1958-1992.

8.3.2 Το ποσοστό υπεραξίας, η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου και το ποσοστό κέρδους

Προκειμένου να χρησιμοποιήσουμε το σχήμα που αναπτύχθηκε από τους Shaikh και Tonak (1994) για την εκτίμηση των μαρξικών κατηγοριών στην ελληνική οικονομία, ταξινομούμε τους διάφορους κλάδους των ελληνικών ΕΛ όπως δείχνει ο Πίνακας 1. Με βάση τις διακρίσεις που παρουσιάζουμε στον εν λόγω Πίνακα ο ορισμός της μαρξικής καθαρής προστιθέμενης αξίας περιλαμβάνει την καθαρή προστιθέμενη αξία που δημιουργείται στους κλάδους της παραγωγής¹² συν την καθαρή προστιθέμενη αξία και τις ενδιάμεσες εισροές του κλάδου του εμπορίου συν τα περιουσιακά δικαιώματα που πληρώνονται από τους πρωτογενείς τομείς της παραγωγής και του εμπορίου προς τον ιδιωτικό τομέα περιουσιακών δικαιωμάτων. Στοιχεία για την καθαρή προστιθέμενη αξία των τομέων παραγωγής και εμπορίου λαμβάνουμε από τους ΕΛ. Τα στοιχεία των ενδιάμεσων εισροών του τομέα του εμπορίου τα λαμβάνουμε από τους τέσσερις πρωτογενείς πίνακες εισροών-εκροών της ελληνικής οικονομίας για τα έτη 1958, 1970, 1980, 1988 και μέσω γραμμικών παρεμβολών και προεκβολών (linear interpolations and extrapolations) για τα ενδιάμεσα έτη και τα έτη μετά το 1988. Τα περιουσιακά δικαιώματα που καταβάλλονται από τους πρωτογενείς τομείς προς τον ιδιωτικό τομέα δικαιωμάτων θα έπρεπε να εκτιμηθούν κατά τον ίδιο τρόπο· ωστόσο, προτιμήσαμε να χρησιμοποιήσουμε τη συνολική ακαθάριστη προστιθέμενη αξία του ιδιωτικού τομέα δικαιωμάτων αντί να συμπεριλάβουμε μόνο τα δικαιώματα που πληρώνονται από τους τομείς παραγωγής και εμπορίου. Με τον τρόπο αυτό υπερεκτιμάμε τη συνολική προστιθέμενη αξία και την υπεραξία κάθε χρόνο με το ποσό των περιουσιακών δικαιωμάτων που καταβάλλονται από τις επιχειρήσεις του ίδιου του τομέα των περιουσιακών δικαιωμάτων, τα νοικοκυριά και το κράτος.

Ο εμπειρικός ορισμός της παραγωγικής εργασίας και του μεταβλητού κεφαλαίου γίνεται σε δύο φάσεις: Στην πρώτη φάση περιλαμβάνουμε στο μεταβλητό κεφάλαιο τους μισθούς και τα ημερομίσθια καθώς και όλα τα είδη ασφαλιστικών εισφορών τόσο των εργοδοτών όσο και των εργαζομένων που απασχολούνται στους κλάδους της παραγω-

¹² Στην ανάλυσή μας δε συμπεριλαμβάνονται οι κλάδοι της Γεωργίας, της Κτηνοτροφίας και της Αλιείας, αφενός λόγω της έλλειψης επαρκών στοιχείων για τους μισθούς και τα ημερομίσθια των απασχολούμενων στους κλάδους αυτούς, αφετέρου λόγω του μεγάλου αριθμού των αυτοαπασχολούμενων και, άρα, της απουσίας καθαρά καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής.

γής της οικονομίας¹³. Στη δεύτερη φάση, σε κάθε κλάδο παραγωγής χωριστά, διακρίνουμε μεταξύ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας με την τελευταία να παίρνει ως επί το πλείστον τη μορφή της εποπτικής εργασίας ή της εργασίας που απασχολείται στην κυκλοφορία των εμπορευμάτων. Για το σκοπό αυτό χρησιμοποιούμε στοιχεία που περιέχονται σε διάφορες εκδόσεις της «Έρευνας Κόστους Εργασίας» της ΕΣΥΕ στο βιομηχανικό τομέα. Αυτή η δημοσίευση διακρίνει και κατατάσσει όλους τους μισθωτούς και ημερομίσθιους σε «εργάτες» και «υπαλλήλους» σύμφωνα με τη λειτουργία που επιτελούν στην παραγωγική διαδικασία με τρόπο σχεδόν ταυτόσημο¹⁴ με τη μαρξική διάκριση μεταξύ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας.¹⁵

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: *Εθνικοί Λογαριασμοί και Μαρξική Προστιθέμενη Αξία*

Παραγωγή	Συνολικό Εμπόριο	Ιδιωτικά Περιουσιακά Δικαιώματα	Κυβέρνηση	Ψευδοκλάδος
1. Γεωργία	7. Εμπόριο	8. Τράπεζες, Ασφάλειες Κτηματομεσιτικές Εταιρίες	10. Δημόσια Διοίκηση Άμυνα	9. Κατοικίες
2. Ορυχεία	7α. Ενδιάμεσες Εισροές Εμπορίου			
3. Βιομηχανία				
4. Ηλεκτρισμός, Φωταέριο, Ύδρευση κλπ				
5. Κατασκευές				
6. Μεταφορές Επικοινωνίες				
11. Υγεία και Εκπαίδευση				
12. Λοιπές Υπηρεσίες				
ΜΠΑ ≡ 1+2+3+4+5+6+7+7α+8+11+12				

¹³ Χρησιμοποιούμε ως πηγή αδημοσίευτα στοιχεία της ΕΣΥΕ, τα οποία δίνουν τη συνολική αμοιβή της εργασίας κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας.

¹⁴ Η διάκριση αυτή γίνεται και στα στατιστικά στοιχεία άλλων χωρών, όπως π.χ. των ΗΠΑ και κατά τη γνώμη μας οφείλεται σε δύο λόγους (α) σε πρακτικές του πα-

Όλες σχεδόν οι μελέτες της διανομής εισοδήματος προσαρμόζουν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο το εισόδημα των αυτοαπασχολουμένων και των μικροεργοδοτών, το οποίο εκλαμβάνεται στους ΕΛ του ΟΟΣΑ ως εισόδημα που απορρέει από περιουσία και αναφέρεται χωριστά από τα κέρδη των ανωνύμων εταιρειών, τους μισθούς και τα ημερομίσθια, ως το *λειτουργικό πλεόνασμα των ιδιωτικών μη εταιρικών επιχειρήσεων* (operating surplus of private unincorporated enterprises). Στους ελληνικούς ΕΛ, όμως, το εισόδημα των αυτοαπασχολουμένων περιέχεται στην ίδια κατηγορία με τους υπόλοιπους τύπους εισοδημάτων που προέρχονται από περιουσιακά στοιχεία. Ένα μέρος αυτού του εισοδήματος, το οποίο συνήθως εκλαμβάνεται ως ίσο με το μέσο ετήσιο μισθό ή ημερομίσθιο στον κλάδο, θεωρείται αμοιβή για την εργασία που επιτελείται από τους αυτοαπασχολούμενους, ενώ το υπόλοιπο θεωρείται υπεραξία και κέρδος. Επομένως, προσαρμόζουμε με αυτόν τον τρόπο την εκτίμηση του μεταβλητού κεφαλαίου ούτως ώστε να συμπεριλάβει το μισθιακό ισοδύναμο των αυτοαπασχολουμένων. Είναι σημαντικό να επισημάνουμε ότι μόνο το μισθιακό ισοδύναμο του εισοδήματος των αυτοαπασχολουμένων στους κλάδους της παραγωγής συνυπολογίζεται στην εκτίμηση του μεταβλητού κεφαλαίου. Από τους υπόλοιπους κλάδους της οικονομίας μόνο το μισθιακό ισοδύναμο του εμπορίου περιλαμβάνεται στην υπεραξία, ενώ όλο το εισόδημα των αυτοαπασχολουμένων στον ιδιωτικό τομέα περιουσιακών δικαιωμάτων αποκλείεται από τον υπολογισμό της μαρξικής προστιθέμενης αξίας.

■ ρελθόντος, όταν η διάκριση παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας γίνεται με συστηματικό τρόπο (β) στο γεγονός ότι οι βιομηχανικές επιχειρήσεις διακρίνουν την εργασιακή δραστηριότητα σε παραγωγική και μη παραγωγική για τη δική τους αποτελεσματική λειτουργία, όπως αναφέρουμε στο Παράρτημα του κεφαλαίου 4.

¹⁵ Σύμφωνα με την Έρευνα Κόστους Εργασίας ως «εργάτες» ορίζονται «οι εργαζόμενοι χειρωνακτικώς, ανεξαρτήτως του τρόπου πληρωμής των και συγκεκριμένα, των ακόλουθων κατηγοριών: εργάται παραγωγής, εργάται συντηρήσεως, οι επί κεφαλής συνεργείων, οι οποίοι μετέχουν εις χειρωνακτικήν εργασία, εργάται αποθήκης, θυρωροί, οδηγοί αυτοκινήτων κ.λπ.» Ενώ ως υπάλληλοι θεωρούνται «άπαντες οι λοιποί μισθωτοί, ..., ήτοι: οι ασκούντες μόνον έλεγχο αρχιτεχνίται, το προσωπικόν επιβλέψεως, οι μηχανικοί, τα ανώτερα διοικητικά στελέχη και το προσωπικόν διευθύνσεως του καταστήματος». Υποθέτουμε ότι ο λόγος της παραγωγικής προς τη μη παραγωγική εργασία που εντοπίζουμε στη βιομηχανία είναι ο ίδιος και για τους άλλους κλάδους της παραγωγής και τον χρησιμοποιούμε προκειμένου να εκτιμήσουμε την αμοιβή της παραγωγικής και της μη παραγωγικής εργασίας στους κλάδους των ορυχείων, του ηλεκτρισμού, των κατασκευών, των μεταφορών και επικοινωνιών, της υγείας και εκπαίδευσης και των λοιπών υπηρεσιών.

Η υπεραξία ορίζεται ως η διαφορά μεταξύ της μαρξικής καθαρής προστιθέμενης αξίας και του μεταβλητού κεφαλαίου, όπως ορίστηκαν στις προηγούμενες παραγράφους. Αν διαιρέσουμε το σύνολο της υπεραξίας με το απόθεμα παγίου κεφαλαίου και συγκεκριμένα με το απόθεμα παγίου ιδιωτικού κεφαλαίου χωρίς τον αγροτικό τομέα και τις κατοικίες (Skountzos 1991 ή εναλλακτικά OECD 1992, λόγω του ότι και οι δυο στατιστικές σειρές παρουσιάζουν την ίδια μακροχρόνια τάση), παίρνουμε το *μαρξικό γενικό ποσοστό κέρδους* (marxian general rate of profit). Αν, στη συνέχεια, αφαιρέσουμε από τη συνολική υπεραξία τους μισθούς στον κλάδο του εμπορίου και τους μισθούς των εργαζομένων στις τράπεζες, στις ασφαλιστικές και στις κτηματομεσιτικές επιχειρήσεις, καθώς και τις ενδιάμεσες εισροές του εμπορίου, τους καθαρούς έμμεσους φόρους και τους άμεσους φόρους επί των κερδών των ανωνύμων εταιρειών, παίρνουμε μια εκτίμηση των καθαρών κερδών. Τα καθαρά κέρδη, με τη σειρά τους, διαιρούμενα με το συνολικό πάγιο κεφάλαιο της οικονομίας όπως ορίστηκε πιο πάνω δίνουν το *καθαρό ποσοστό κέρδους* (net rate of profit), που θεωρείται ως ο κύριος προσδιοριστικός παράγοντας των επενδυτικών αποφάσεων των επιχειρηματιών. Με άλλα λόγια, το καθαρό ποσοστό κέρδους αποτελεί μια πιο συγκεκριμένη και, επομένως, πιο ακριβή εκτίμηση της κερδοφορίας, όπως την αντιλαμβάνονται οι επιχειρηματίες, από ό,τι το γενικό ποσοστό κέρδους. Ωστόσο, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι το καθαρό ποσοστό κέρδους κινείται μέσα σε όρια που προσδιορίζονται από την κίνηση του γενικού ποσοστού κέρδους το οποίο, σε τελευταία ανάλυση, καθορίζει μακροχρόνια, τουλάχιστον, τη συμπεριφορά του καθαρού ποσοστού κέρδους. Επομένως, αν το γενικό ποσοστό κέρδους έχει μια πτωτική τάση, τότε αργά ή γρήγορα το καθαρό ποσοστό κέρδους την ακολουθεί συνήθως με μεγαλύτερο ρυθμό μείωσης.

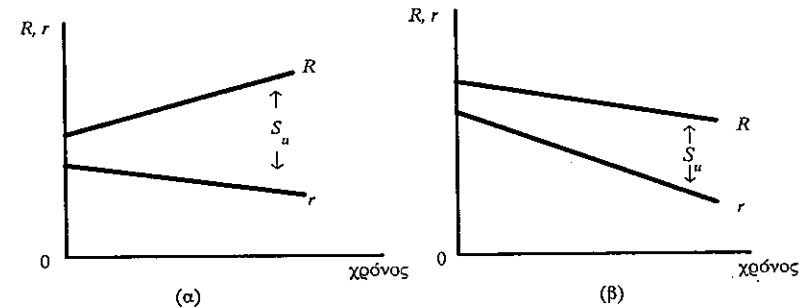
Η σχέση μεταξύ του γενικού ποσοστού κέρδους R και του καθαρού ποσοστού κέρδους r γίνεται πιο εμφανής, αν χωρίσουμε το σύνολο της υπεραξίας S στο μέρος της υπεραξίας που πραγματοποιείται ως κέρδος κάθε μορφής S_p και στο μέρος της υπεραξίας που παίρνει τη μορφή των εξόδων κυκλοφορίας, φόρων, μισθών των μη παραγωγικών εργατών κ.λπ., S_u . Τότε το καθαρό ποσοστό κέρδους ισούται με:

$$r = \frac{S_p}{K} \text{ και επειδή } S_p = S - S_u \text{ συνεπάγεται ότι } r = \frac{S}{K} - \frac{S_u}{K} = R - \frac{S_u}{K}$$

Επομένως, το καθαρό ποσοστό κέρδους ισούται με το γενικό ποσοστό κέρδους μείον το λόγο της υπεραξίας που απορροφάται σε μη πα-

ραγωγικές δραστηριότητες προς το απόθεμα πάγιου κεφαλαίου. Η σχέση αυτή δείχνει ότι ακόμη και αν το καθαρό ποσοστό κέρδους ακολουθεί πτωτική τάση, αυτό δε συνεπάγεται αναγκαστικά και μια πτωτική τάση στο γενικό ποσοστό κέρδους R , το οποίο είχε υπόψη του ο Marx στην ανάλυσή του για το νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους. Ένα μειούμενο καθαρό ποσοστό κέρδους είναι δυνατόν να συνυπάρχει με ένα αυξανόμενο (ή σταθερό) γενικό ποσοστό κέρδους στην περίπτωση που ο λόγος των μη παραγωγικών δραστηριοτήτων προς το απόθεμα παγίου κεφαλαίου αυξάνεται, όπως δείχνει το Σχήμα 1α. Η μαρξική περίπτωση αναφέρεται στην πτωτική τάση του γενικού ποσοστού κέρδους που συμπαράσχει σε πτωτική τροχιά και το καθαρό ποσοστό κέρδους, όπως δείχνει το Σχήμα 1β. Επιπλέον, η πτώση στο καθαρό ποσοστό κέρδους μπορεί να επιταχύνεται, όταν ο λόγος των μη παραγωγικών δραστηριοτήτων που απορροφούν υπεραξία προς το απόθεμα παγίου κεφαλαίου αυξάνεται διαχρονικά.

ΣΧΗΜΑ 1: Γενικό και καθαρό ποσοστό κέρδους

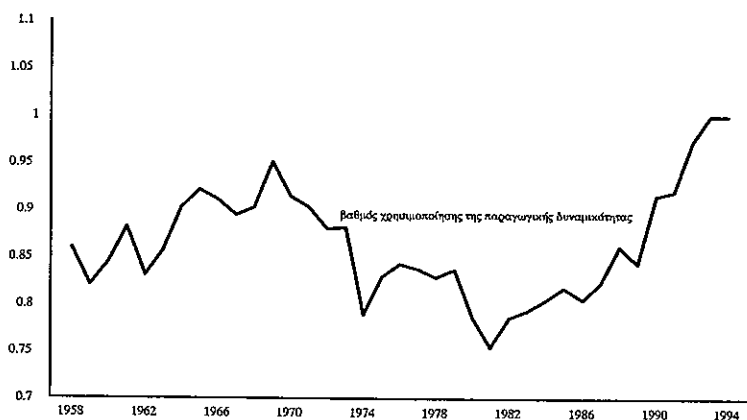
8.4 Ο Βαθμός Χρησιμοποίησης της Παραγωγικής Δυναμικότητας

Τέλος, προκειμένου να εκτιμήσουμε την εμπειρική ισχύ της τρίτης μαρξιστικής θεωρίας κρίσης — της θεωρίας της υποκατανάλωσης — στην περίπτωση της ελληνικής οικονομίας, εκτιμήσαμε τα κανονικά (normal) ποσοστά κέρδους (καθαρό και γενικό) δηλαδή προσαρμοσμένα έτσι ώστε να συμπεριλαμβάνουν την επίδραση του *βαθμού χρησιμοποίησης της παραγωγικής δυναμικότητας* (degree of capacity utilization) του παγίου κεφαλαίου της οικονομίας. Με τον τρόπο αυτό μπορούμε αφενός να

διερευνήσουμε αν το πρόβλημα της έλλειψης ενεργού ζήτησης στάθηκε η αιτία της τελευταίας οικονομικής κρίσης και της στασιμότητας που χαρακτηρίζει την ελληνική οικονομία και αφετέρου να ελέγξουμε με πληρέστερο τρόπο το όλο μαρξικό επιχείρημα για την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους.¹⁶ Να σημειώσουμε εδώ ότι η ανάλυση του Marx βασίζεται συνήθως στην υπόθεση ότι στην οικονομία υπάρχει πλήρης χρησιμοποίηση της παραγωγικής δυναμικότητάς της.¹⁷ Στην πραγματική κίνηση της οικονομίας, όμως, (όπως αναφέραμε στα κεφάλαια για τον ανταγωνισμό) υπάρχει ένα συνεχές «κυνηγητό» μεταξύ της προσφοράς και της ζήτησης κατά τρόπον ώστε μόνο μακροχρόνια να διαμορφώνεται η εξισωτική τάση μεταξύ αυτών των δυο μεταβλητών. Με άλλα λόγια, σε κάθε χρονική στιγμή η προσφορά θα διαφέρει από τη ζήτηση όμως, σε μιαν αρκούντως μεγάλη χρονική περίοδο¹⁸ η προσφορά εξισώνεται με τη ζήτηση.

Ο βαθμός χρησιμοποίησης της παραγωγικής δυναμικότητας της ελληνικής οικονομίας τον οποίο χρησιμοποιούμε για να προσαρμόσουμε το γενικό και το καθαρό ποσοστό κέρδους απεικονίζεται στο Σχήμα 2

ΣΧΗΜΑ 2: Βαθμός χρησιμοποίησης της παραγωγικής δυναμικότητας της ελληνικής οικονομίας

¹⁶ Στο κεφάλαιο 5 αναφερόμαστε στον τρόπο ελέγχου της εγκυρότητας των τριών μαρξιστικών θεωριών κρίσης.

¹⁷ Όσον αφορά το σταθερό πάγιο κεφάλαιο· όχι, όμως, απαραίτητα και την εργατική δύναμη.

¹⁸ Όπως σημειώνει ο Marx σε «μια περίοδο παχίων και ισχνών ετών».

και προκύπτει από την ανάλυση που παρουσιάζουμε στο Παράρτημα αυτού του Κεφαλαίου.

8.5 Μαρξιστικές Εμπειρικές Μελέτες της Ελληνικής Οικονομίας

Στα πρόσφατα χρόνια έχει εκδηλωθεί ζωηρό ενδιαφέρον για την εμπειρική έρευνα της ελληνικής οικονομίας από μαρξιστική σκοπιά, με αποτέλεσμα να υπάρχουν πλέον αρκετές μελέτες που παρουσιάζουν εκτιμήσεις των μαρξικών κατηγοριών είτε για το βιομηχανικό τομέα είτε για τη συνολική οικονομία.

Οι εμπειρικές έρευνες των Tsaliki και Tsoulfidis (1988) όπως και του Paradimitriou (1990) χρησιμοποιούν στον ένα ή στον άλλο βαθμό τη μεθοδολογία των Shaikh (1978) και Shaikh και Tonak (1994) αντίστοιχα, που παρουσιάσαμε στα προηγούμενα. Και οι δύο μελέτες χαρακτηρίζονται από την προσπάθεια να εφαρμοστεί η διάκριση μεταξύ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας στην κατασκευή των μαρξικών κατηγοριών και αναφέρουν παρόμοια αποτελέσματα για τη διαχρονική συμπεριφορά των μαρξικών κατηγοριών που εξετάζουν. Όμως και οι δύο μελέτες παρουσιάζουν ορισμένες μεθοδολογικές ασυνέπειες και, παράλληλα, βασίζονται σε μια χρονικά περιορισμένη και ταυτόχρονα προβληματική βάση δεδομένων (δηλαδή στους πίνακες εισροών-εκροών της ελληνικής οικονομίας για την περίοδο 1958-1977 των Skountzos και Mattheos (1980) για τους οποίους αναφερόμαστε στις επόμενες παραγράφους).

Οι Tsaliki και Tsoulfidis (1988) ορθά αποκλείουν τον αγροτικό τομέα από την ανάλυσή τους, δεδομένου ότι ο τομέας αυτός χαρακτηρίζεται από οικογενειακού τύπου εκμεταλλεύσεις και, άρα, μη καπιταλιστική παραγωγή και, εν πάση περιπτώσει είναι εξαιρετικά δύσκολος ο ακριβής υπολογισμός μισθών και κερδών σε αυτόν ειδικά τον τομέα παραγωγής. Υποπίπτουν, όμως, σε μια συνηθισμένη μεθοδολογική ανακρίβεια στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω και η οποία συναντάται και σε πιο πρόσφατες μαρξιστικές μελέτες, όπως π.χ. των Cockshott, Cottrell και Michaelson (1995, 1996)¹⁹. Αυτή συνίσταται στο ότι η διαφορά της συνολικής προστιθέμενης αξίας των ΕΛ και του μεταβλητού κεφαλαίου να θεωρείται ως ίση με τη συνολική υπεραξία. Με τον τρόπο αυτό γίνεται μια υπερεκτίμηση του πραγματικού μεγέθους της υπερα-

¹⁹ Δες Maniatis (1996a) για τις αδυναμίες και τα προβλήματα της προσέγγισης των Cockshott et al. (1995, 1996).

ξίας και, κατά συνέπεια, υπερεκτιμώνται το ποσοστό υπεραξίας και το ποσοστό κέρδους. Καθώς η κριτική της μελέτης αυτής έχει γίνει από τους Shaikh και Tonak (1994, σελ. 189-90 και 226), δε θα επεκταθούμε εδώ περισσότερο σε αυτό το θέμα.

Ο Papadimitriou (1990) συμπεριλαμβάνει στη μελέτη του και τον αγροτικό τομέα, αν και σε όλη την περίοδο που εξετάζει (1958-1977) ο αγροτικός τομέας δε χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία των κοινωνικών σχέσεων του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής²⁰. Επιπλέον, δεν υπολογίζει το μισθιακό ισοδύναμο της πολυπληθούς στην ελληνική οικονομία (και ιδίως στον αγροτικό τομέα) κατηγορίας των αυτοαπασχολουμένων και των μικροϊδιοκτητών/μικροεργοδοτών έτσι ώστε να προσαρμοστούν το μεταβλητό κεφάλαιο και η υπεραξία. Κατά συνέπεια, υπερεκτιμά το πραγματικό μέγεθος της μάζας της υπεραξίας, του ποσοστού υπεραξίας και του ποσοστού κέρδους.²¹ Ακόμη, συμπεριλαμβάνει λανθασμένα τους μισθούς και τα ημερομίσθια των εργαζομένων στις δημόσιες υπηρεσίες στο μεταβλητό κεφάλαιο, άρα και στο μαρξικό μέτρο της προστιθέμενης αξίας²² υπερεκτιμώντας με αυτόν τον τρόπο και

²⁰ Η μισθωτή εργασία αποτελεί ένα πολύ μικρό ποσοστό της συνολικής απασχόλησης και οι μισθοί και τα ημερομίσθια του αγροτικού τομέα, όπως υπολογίζονται με βάση τους πίνακες εισροών-εκροών των Skountzos και Mattheos (1980), είναι σταθερά μικρότερα του 10% της συνολικής νέας αξίας του τομέα. Με την ίδια αφορμή ο Λιανός (1992a, σελ. 70) αναφέρεται στα προβλήματα που δημιουργεί στη μαρξιστική εμπειρική έρευνα η απουσία καθαρά καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής στον αγροτικό τομέα και στη βιοτεχνική παραγωγή.

²¹ Είναι δε πιθανό να επηρεάζεται και η διαχρονική τάση αυτών των κατηγοριών στην περίπτωση που το ποσοστό των αυτοαπασχολουμένων στον ενεργό πληθυσμό μεταβάλλεται κατά τη διάρκεια της υπό εξέταση χρονικής περιόδου.

²² Ο Papadimitriou αναφέρεται στο ρόλο των δημοσίων υπηρεσιών και των εργαζομένων σε αυτές με έναν όχι ξεκάθαρο τρόπο υπονοώντας ότι περιλαμβάνει τους μισθούς του τομέα αυτού στο μεταβλητό κεφάλαιο, επειδή α) υπάρχουν ορισμένα στοιχεία παραγωγής αξίας και υπεραξίας σε αυτόν τον τομέα και β) οι κρατικές δραστηριότητες συμβάλλουν στην αναπαραγωγή της κοινωνικής τάξης και στην αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης. Στην πραγματικότητα, όμως, οι δημόσιες επιχειρήσεις που επιτελούν παραγωγή αξιών χρήσης, αξίας και υπεραξίας δεν περιλαμβάνονται σε αυτόν τον τομέα. Η Δημόσια Διοίκηση και Άμυνα περιλαμβάνει μόνο δημόσιες υπηρεσίες οι οποίες δεν ασχολούνται με παραγωγή οποιουδήποτε είδους, επομένως δεν παράγουν αξία και υπεραξία. Επίσης, όπως αναφέραμε παραπάνω, η επίδραση των κρατικών εσόδων και δαπανών στην αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης, στο εισόδημα και στο βιοτικό επίπεδο της εργατικής τάξης αποτελούν ξεχωριστό ζήτημα και περιλαμβάνουν μεταξύ άλλων την εκτίμηση του καθαρού κοινωνικού μισθού έπειτα ή/και ανεξάρτητα από την εκτίμηση του ποσοστού της υπεραξίας, κάτι που εξετάζουμε στο κεφάλαιο 9.

τις δύο κατηγορίες. Επίσης, χρησιμοποιεί στις εκτιμήσεις των διαφόρων ποσοστών σταθερές τιμές χωρίς να εξηγήσει την επιλογή αυτή και να αναφερθεί στις τάσεις που παρουσιάζουν οι εκτιμήσεις σε τρέχουσες τιμές. Για παράδειγμα, το ποσοστό υπεραξίας σε τρέχουσες τιμές (τουλάχιστον για την περίοδο 1958-1970) παρουσιάζει συμπεριφορά αντίθετη από αυτήν που παρουσιάζει σε σταθερές τιμές, δηλαδή πτωτική τάση. Η κατηγορία εισόδημα από κατοικίες (που αντιπροσωπεύει ενοίκια των νοικοκυριών, πραγματικά και τεκμαρτά) συμπεριλαμβάνεται στην ακαθάριστη προστιθέμενη αξία και στην υπεραξία παρότι θα έπρεπε να αποκλειστεί και από τις δυο κατηγορίες σύμφωνα με το σχήμα των Shaikh και Tonak (1994), διότι ακόμη και το πραγματικό μέρος αυτής της κατηγορίας αντιπροσωπεύει ενοίκια που πληρώνονται από τα νοικοκυριά και όχι από τις επιχειρήσεις. Τέλος, ο συγγραφέας δεν αναφέρεται στη σύνδεση του καθαρού ποσοστού κέρδους με το μαρξικό γενικό ποσοστό κέρδους που αποτελεί το άνω όριο του πρώτου, και δεν υπολογίζει το καθαρό ποσοστό κέρδους.

Οι συνολικοί μισθοί και ημερομίσθια που χρησιμοποιεί ο Papadimitriou προέρχονται από τους πίνακες εισροών-εκροών των Skountzos και Mattheos (1980). Μετά το 1970 οι μισθοί είναι υποεκτιμημένοι σχετικά με αυτούς των ΕΛ (από 5% έως 17%) και ειδικότερα για τα τελευταία έτη, 1974-1977. Η συνολική προστιθέμενη αξία που αναφέρουν οι Skountzos και Mattheos (1980), όμως, είναι πολύ κοντά (είναι μάλιστα ελαφρά μεγαλύτερη) σε σχέση με αυτήν που δίνεται στους ΕΛ, με αποτέλεσμα η υποεκτίμηση των μισθών και ημερομισθίων να οδηγεί σε μια σημαντική αύξηση του ποσοστού υπεραξίας στα τελευταία αυτά χρόνια. Εδώ βρίσκεται η διαφορά μεταξύ των αποτελεσμάτων του Papadimitriou (1990) και όλων των υπόλοιπων (ορθόδοξων ή και ριζοσπαστών) οικονομολόγων, οι οποίοι αναφέρουν μια δραματική πτώση στο ποσοστό υπεραξίας για την περίοδο αμέσως μετά την πτώση της δικτατορίας. Λόγω αυτών των μεθοδολογικών προβλημάτων και της ιδιαιτερότητας των χρησιμοποιούμενων στοιχείων, τα αποτελέσματα της μελέτης του Papadimitriou – ελαφρά αυξητική τάση του ποσοστού υπεραξίας (18%), αυξητική τάση της οργανικής και υλοποιημένης σύνθεσης του κεφαλαίου (73% και 54% αντίστοιχα) και πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους κατά 28% – δημιουργούν αμφιβολίες για την εγκυρότητά τους και σε τελική ανάλυση, όπως και ο ίδιος αναφέρει, δε διαφέρουν από τα αποτελέσματα που αντλούνται από τα ίδια στοιχεία, αν χρησιμοποιηθούν ορθόδοξες κατηγορίες (Papadimitriou 1990, σελ. 198).

Ο Lianos (1992a, 1992b) εκτιμά τις μαρξικές κατηγορίες (το ποσο-

στό υπεραξίας, την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου και το ποσοστό κέρδους) για την περίοδο 1963-1986 και 1960-1983 αντίστοιχα με παρόμοια αποτελέσματα. Η μελέτη καλύπτει μόνο τη μεγάλη βιομηχανία, λόγω της έλλειψης επαρκών στοιχείων για τη συνολική οικονομία. Η προσέγγιση αυτή είναι χρήσιμη, στο βαθμό που γίνεται σαφές ότι με αυτόν τον τρόπο μόνο ένα μέρος της αξίας και των χρηματικών ροών που δημιουργούνται στη βιομηχανία λαμβάνεται υπόψη στους υπολογισμούς, ενώ ένα άλλο σημαντικό μέρος της συνολικής αξίας που μεταφέρεται και πραγματοποιείται στους άλλους τομείς της οικονομίας δεν εμφανίζεται στις εκτιμήσεις των διαφόρων κατηγοριών. Αυτό είναι το μεγάλο μειονέκτημα του εστιασμού στον τομέα της βιομηχανίας και είναι φυσικό επακόλουθο στις εκτιμήσεις του ποσοστού υπεραξίας και του ποσοστού του κέρδους τα δυο μεγέθη να παρουσιάζονται υποεκτιμημένα, αδυναμία που αναφέρει ο Lianos (1992a, σελ. 101). Ο συγγραφέας συμπληρώνει επίσης ότι οι εκτιμήσεις (και πιθανόν και οι διαχρονικές τάσεις) των μαρξικών κατηγοριών χάνουν σε ακρίβεια, διότι δεν υπολογίζονται οι μισθοί των μη παραγωγικών εργατών στη βιομηχανία ώστε να προσαρμοστούν κατάλληλα το μεταβλητό κεφάλαιο και η υπεραξία, το αναδιανεμητικό αποτέλεσμα της φορολογίας και των κρατικών παροχών στους εργαζομένους, το μισθιακό ισοδύναμο των αυτοαπασχολουμένων, η επίδραση των μεταβολών στο βαθμό χρησιμοποίησης του παραγωγικού δυναμικού κ.λπ. Το μισθιακό ισοδύναμο των εργοδοτών και των μη αμειβόμενων οικογενειακών μελών αφαιρείται από την υπεραξία αλλά δεν προστίθεται στο μεταβλητό κεφάλαιο. Επίσης, οι εργοδοτικές εισφορές για την ασφάλιση των εργαζομένων περιλαμβάνονται στην υπεραξία και όχι στο ακαθάριστο μεταβλητό κεφάλαιο λόγω της φύσης των διαθέσιμων στοιχείων (ετήσια Στατιστική Έρευνα της Βιομηχανίας της Ε-ΣΥΕ). Τέλος, ο Lianos σημειώνει ότι λόγω των ανωτέρω περιορισμών η μελέτη του δεν αποτελεί ένα αξιόπιστο έλεγχο της θεωρίας και των προβλέψεων του Marx για την μακροχρόνια συμπεριφορά του ποσοστού υπεραξίας και του νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους.²³ Επιπρόσθετα, στο βιβλίο του Λιανού (1992a, σελ. 156) υπάρχει αναφορά και στην προβληματική των Fine και Haggis (1979), δηλαδή στη θέση ότι ο νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους αναφέρεται σε ένα υψηλό επίπεδο αφαίρεσης, τροποποιείται από την δράση πιο συγκεκρι-

²³ Ούτως ή άλλως ο νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους στον Μαρξ αναφέρεται στο γενικό και όχι στο καθαρό ποσοστό κέρδους το οποίο υπολογίζεται στις μελέτες αυτές.

μένων προσδιορισμών και έτσι δεν μπορεί να ελεγχθεί από τα εμπειρικά αποτελέσματα των μελετών πραγματικών οικονομιών.

Τα αποτελέσματα που αναφέρει ο Λιανός είναι οι έντονες διακυμάνσεις στο ποσοστό υπεραξίας χωρίς σαφή ανοδική ή καθοδική μακροχρόνια τάση, και μια σαφώς αυξητική τάση για την οργανική σύνθεση κεφαλαίου, ιδιαίτερα μετά το 1970. Ως αποτέλεσμα αυτών των μεταβολών το ποσοστό κέρδους αυξάνεται μέχρι το 1973 κυρίως λόγω της αύξησης στο ποσοστό υπεραξίας, ενώ παρουσιάζει πτωτική τάση για την περίοδο 1973-1986 λόγω της αυξανόμενης οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου αλλά και της πτωτικής τάσης στο ποσοστό υπεραξίας. Για το σύνολο της εξεταζόμενης χρονικής περιόδου πάντως το ποσοστό κέρδους όπας και το ποσοστό υπεραξίας δεν παρουσιάζουν σαφή ανοδική ή καθοδική μακροχρόνια τάση.

Οι Ιοακίμογλου και Milios (1993) αναφέρουν ότι η «οικονομική κρίση του ελληνικού καπιταλισμού δε μπορεί να εξηγηθεί επαρκώς παρά μόνο από τη σκοπιά της μαρξιστικής θεωρίας». Σύμφωνα με τους δύο συγγραφείς η κρίση της ελληνικής οικονομίας αποτελεί μια κρίση «υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου»²⁴ και, προκειμένου να στηρίξουν εμπειρικά αυτή τη θέση, προσφεύγουν στην κατασκευή μιας σειράς από «κατάλληλους στατιστικούς δείκτες».

Στον υπολογισμό αυτών των δεικτών οι Ιοακίμογλου και Milios δεν αναφέρονται και δε χρησιμοποιούν τη διάκριση μεταξύ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας. Οι πηγές των στοιχείων που χρησιμοποιούν για τους υπολογισμούς τους προέρχονται από τους ΕΛ για τη συνολική οικονομία και για τον τομέα της μεταποίησης, αλλά αναφέρουν τα αποτελέσματα μόνο για τον τομέα της μεταποίησης, καθώς είναι ακριβώς τα ίδια ως προς τις τάσεις με αυτά για το σύνολο της οικο-

²⁴ Οι Ιοακίμογλου και Milios αναφέρονται στο «σημείο της απόλυτης υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου» (που αναλύσαμε διεξοδικά στο κεφάλαιο 5) και ερμηνεύουν τη συζήτηση του Marx σε αυτό το σημείο (Marx, *Κεφάλαιο III*, σελ. 360) ως τον εντοπισμό της αιτίας της κρίσης λόγω της μείωσης του ποσοστού υπεραξίας και κυρίως λόγω της αδυναμίας των καπιταλιστών να την αντισταθμίσουν με αντίστοιχη μείωση του λόγου κεφαλαίου-προϊόντος, κάτι που οδηγεί σε πώση του ποσοστού κέρδους. Και οι δύο παράγοντες που καθορίζουν την κίνηση του ποσοστού κέρδους εξαρτώνται από τον ταξικό συσχετισμό δυνάμεων καθιστώντας τη θεωρία αυτή μια συγκυριακή θεωρία κρίσης. Δες και Itoh (1978, 1980) για την αναλυτική παρουσίαση μιας παρόμοιας θεωρίας κρίσης τουλάχιστον όσον αφορά το πρώτο μέρος που σχετίζεται με τη μείωση του ποσοστού υπεραξίας λόγω υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου και εξάντλησης του εφεδρικού στρατού εργασίας.

νομίας. Πιο συγκεκριμένα, οι σημαντικότεροι δείκτες που υπολογίζουν είναι το μερίδιο των μισθών στο συνολικό εισόδημα (με το δικό τους συμβολισμό L/Y) και ο λόγος κεφαλαίου-προϊόντος (K/Y), όπου το εισόδημα (προϊόν) εξισώνεται με την Καθαρή Προστιθέμενη Αξία των ΕΛ, χωρίς να προσαρμόζεται με κάποιο τρόπο. Η Καθαρή Προστιθέμενη Αξία (Y) εκλαμβάνεται ως ισοδύναμη με τη μαρξική προστιθέμενη αξία, δηλαδή με το άθροισμα του μεταβλητού κεφαλαίου και της υπεραξίας. Ως μεταβλητό κεφάλαιο ορίζονται οι συνολικοί μισθοί και τα ημερομίσθια μαζί με το εισόδημα των αυτοαπασχολουμένων, και η συμπεριφορά του μεριδίου των μισθών (L/Y) εκλαμβάνεται ως ενδεικτική της διαχρονικής τάσης του ποσοστού υπεραξίας. Να σημειωθεί επίσης ότι δεν αναφέρεται καμία προσαρμογή για τον δημόσιο και τον αγροτικό τομέα, δε διευκρινίζεται ο ακριβής τρόπος προσαρμογής για το εισόδημα των αυτοαπασχολουμένων και δε γίνεται καμία διάκριση μεταξύ γενικού μαρξικού και καθαρού ποσοστού κέρδους.

Έτσι, ενώ οι Ioakimogλου και Milios ισχυρίζονται ότι οι κατηγορίες που χρησιμοποιούν είναι προσεγγίσεις των μαρξικών κατηγοριών (τουλάχιστον σε όρους τιμών), η μεθοδολογία και οι κατηγορίες τους στην πραγματικότητα βρίσκονται πλησιέστερα σε αυτές της θεωρίας κρίσης της «συμπίεσης των κερδών».²⁵

Στην ανάλυση της μεταπολεμικής διαδικασίας συσσώρευσης κεφαλαίου (1960-1989), σύμφωνα με τους δύο συγγραφείς, η οικονομική κρίση αρχίζει ακριβώς το 1974, δηλαδή το πρώτο έτος — που σύμφωνα με τα αποτελέσματά τους σημειώνεται πτώση στο ποσοστό κέρδους — και μάλιστα από τη μέγιστη τιμή του για όλη την περίοδο. Η άποψη αυτή βρίσκεται σε αντίθεση με το μαρξικό επιχείρημα που αναφέραμε στο κεφάλαιο 5, όπου η οικονομία μπορεί να γνωρίζει υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης ακόμη και αν το ποσοστό κέρδους έχει πτωτική τάση για μια μεγάλη χρονική περίοδο, μέχρι που η οικονομία να προσεγγίσει στο «σημείο της απόλυτης υπερσυσώρευσης», δηλαδή στο σημείο όπου η μάζα των κερδών γίνεται στάσιμη ως αποτέλεσμα των αντιτιθέμενων δυνάμεων των νέων επενδύσεων και της πτώσης στο ποσοστό κέρδους.

Η πτώση στο ποσοστό κέρδους μετά το 1973 και ιδίως μετά το 1979

²⁵ Πάντως οι συγγραφείς που ακολουθούν τη θεωρία περί «συμπίεσης κερδών» συστηματικά αποκλείουν από την εμπειρική ανάλυσή τους το δημόσιο τομέα και τους κλάδους εκείνους που δε χαρακτηρίζονται από καθαρά καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, όπως π.χ. συμβαίνει με την γεωργία, κτηνοτροφία κ.λπ. στην περίπτωση της ελληνικής οικονομίας.

αποδίδεται κατά τους συγγραφείς στην πτώση του ποσοστού υπεραξίας και στην άνοδο του λόγου κεφαλαίου-προϊόντος κατά παρόμοιο τρόπο με τα αποτελέσματα του Λιανού (1992α), αν και στο τελευταίο η σταθεροποίηση και η ελαφρά άνοδος του ποσοστού κέρδους συμβαίνουν από το 1982 και διαρκούν μέχρι το τελευταίο έτος της μελέτης, το 1986, περίοδο που σύμφωνα με τους Ioakimogλου και Milios αποτελεί την κατεξοχήν περίοδο της κρίσης.

Τέλος, οι δύο συγγραφείς δεν αναφέρονται καθόλου στις συνολικές μακροχρόνιες τάσεις των μαρξικών κατηγοριών ιδίως σε σχέση με τον εμπειρικό έλεγχο των μαρξικών προβλέψεων. Στη μελέτη τους το (καθαρό) ποσοστό κέρδους που αυξάνεται μέχρι το 1973 και μειώνεται έπειτα για να σταθεροποιηθεί μετά το 1985 παρουσιάζει συνολικά πτωτική τάση σε τρέχουσες τιμές αλλά δεν παρουσιάζει αντίστοιχη τάση σε σταθερές τιμές. Το ποσοστό υπεραξίας (μερίδιο μισθών) σε σταθερές τιμές δεν παρουσιάζει κάποια ανοδική ή καθοδική μακροχρόνια τάση, ενώ σε τρέχουσες τιμές το μερίδιο μισθών έχει ανοδική τάση για το σύνολο της περιόδου και ο λόγος κεφαλαίου-προϊόντος φαίνεται να έχει συνολικά ανοδική τάση σε σταθερές τιμές και έντονα ανοδική τάση σε τρέχουσες τιμές.

Οι Κατσιάκας και Χατζήπροκοπίου (1991) στη μελέτη τους για την ελληνική μεγάλη βιομηχανία διαπιστώνουν τις ίδιες τάσεις για το μερίδιο μισθών, για το ποσοστό κέρδους και την οργανική σύνθεση κεφαλαίου με τις μελέτες για τη βιομηχανία που αναφέρθηκαν πιο πάνω. Οι υπολογισμοί τους καλύπτουν την περίοδο 1959-1980 αλλά η ανάλυσή τους επεκτείνεται και στην περίοδο 1980-1985, την οποία και χαρακτηρίζουν ως την περίοδο της κρίσης. Απορρίπτοντας τις θεωρίες της «συμπίεσης των κερδών» και της αυξανόμενης οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου οι συγγραφείς αποδίδουν την κρίση στην έλλειψη επαρκούς (εξωτερικής) ζήτησης, που εκφράστηκε με τη δραστική πτώση των ελληνικών βιομηχανικών εξαγωγών μετά το 1980. Το γεγονός ότι οι συγγραφείς δεν υπολογίζουν και δεν αναφέρονται στις μαρξικές κατηγορίες κατά την περίοδο της κρίσης κάνει δύσκολη την εκτίμηση της εγκυρότητας των συμπερασμάτων τους, ιδιαίτερα καθώς η ανάλυσή τους σε αυτό το σημείο ξεφεύγει εντελώς από το μαρξιστικό θεωρητικό πλαίσιο.

Η μελέτη των Γεωργιάδη κ.ά. (1988) που εξέδωσε το Κέντρο Μαρξιστικών Μελετών υπό την επιμέλεια του Δραγασάκη, αναφέρεται και αυτή στη μεγάλη βιομηχανία για την περίοδο 1958-1981 και χαρακτηρίζεται από πρωτοτυπία αναφορικά με την επινόηση μεθόδων για την κατασκευή μεταβλητών, όπως π.χ. το απόθεμα κεφαλαίου ή ο χρόνος πε-

ριστροφής του κεφαλαίου. Η μελέτη διαπιστώνει ότι το ποσοστό υπεραξίας παρουσιάζει μεγάλες διακυμάνσεις χωρίς, ωστόσο, να χαρακτηρίζεται κάποια ευδιάκριτη τάση. Το υψηλότερο επίπεδο ποσοστού υπεραξίας εντοπίζεται κατά τα χρόνια της κρίσης του 1973-1974, ενώ το χαμηλότερο επίπεδο παρατηρείται το έτος 1977. Η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου παρουσιάζει μίαν αυξητική τάση που οδηγεί σε μια πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους από 22,3% το 1958 (το υψηλότερο όλης της περιόδου) σε 12,3% το 1981, με χαμηλότερο ποσοστό κέρδους 9% το 1977. Επειδή όμως οι διακυμάνσεις της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου είναι μικρότερες από αυτές του ποσοστού της υπεραξίας, οι διακυμάνσεις του ποσοστού του κέρδους καθορίζονται από τις διακυμάνσεις του ποσοστού της υπεραξίας.

Στη μελέτη αυτή υποστηρίζεται ότι η κρίση της ελληνικής βιομηχανίας και κατ' επέκταση της ελληνικής οικονομίας δεν οφείλεται στο επίπεδο του ποσοστού κέρδους, δεδομένου ότι το 1973-1974, τη χρονιά της κρίσης, το ποσοστό κέρδους είναι από τα υψηλότερα (γύρω στο 20%) της περιόδου· παράλληλα γίνεται μια προσπάθεια εξήγησης της κρίσης σύμφωνα με τη μαρξική ανάλυση. Συγκεκριμένα, αναφέρουν: «Παρά το γεγονός ότι το ποσοστό κέρδους παρουσιάζει πτωτική τάση στην περίοδο που εξετάζουμε, η μάζα του κέρδους (υπεραξίας) συνεχίζει να αυξάνει. Έτσι από 6,8 δισ. δρχ. το 1958 ανέβηκε στα 21,3 δισ. δρχ. το 1970 για να φθάσει στα 41,4 δισ. δρχ. το 1981» (Γεωργιάδης κ.ά. σελ. 263). Μία προσεκτικότερη, όμως, εξέταση των στοιχείων που παραθέτουν οι συγγραφείς (σελ. 260) αποκαλύπτει ότι η μάζα της υπεραξίας παρουσιάζει στασιμότητα ήδη από την περίοδο 1973-1974, δεδομένου ότι μόλις το 1979 η μάζα της υπεραξίας υπερβαίνει αυτήν του 1974 και έκτοτε δεν παρουσιάζει σημαντική μεταβολή.

Σε μια πιο πρόσφατη μελέτη οι Tsaliki και Tsoulfidis (1994a) βασίζονται στο υπόδειγμα του Weisskopf (1979) και σε στοιχεία του ΟΟΣΑ για την εμπειρική διερεύνηση της ελληνικής βιομηχανίας κατά την περίοδο 1955-1989. Στο υπόδειγμα αυτό κάνουν χρήση και του βαθμού αξιοποίησης της παραγωγικής δυναμικότητας της οικονομίας εκτιμημένου με τη μέθοδο του Wharton. Υπολογίζουν επίσης και το μισθιακό ισοδύναμο των αυτοαπασχολουμένων και αφαιρούν από το ΑΕΠ της βιομηχανίας τις αποσβέσεις για να πάρουν μια εκτίμηση του Καθαρού Εγχώριου Προϊόντος του τομέα. Τα αποτελέσματα δείχνουν μια πτωτική τάση του μέσου ποσοστού κέρδους κατά 7% ετησίως· όμως, η πτωτική αυτή τάση αρχίζει ουσιαστικά — και μάλιστα με ραγδαίο τρόπο — μετά το 1973, ενώ πριν το 1973 υπάρχει ανοδική τάση τόσο του ποσο-

στού κέρδους όσο και του εισοδηματικού μεριδίου των κερδών. Το τελευταίο υφίσταται ραγδαία πτώση και συμπαρασύρει μαζί του και το ποσοστό κέρδους στην μετά το 1973 περίοδο. Είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι και σε αυτήν τη μελέτη ο λόγος κεφαλαίου-εργασίας καθώς και ο λόγος κεφαλαίου-προϊόντος ακολουθούν μια σταθερά ανοδική τάση σε όλη τη διάρκεια των ετών 1955-1989, ενώ ο βαθμός αξιοποίησης της παραγωγικής δυναμικότητας της οικονομίας δε διαδραματίζει κάποιο σημαντικό ρόλο στη μακροχρόνια τάση των υπό εξέταση μεταβλητών. Στη μελέτη αυτή αναγνωρίζεται ότι από τη στιγμή που δε γίνεται διάκριση μεταξύ παραγωγικής-μη παραγωγικής εργασίας καθώς και το γεγονός ότι τα στοιχεία της μισθωτής απασχόλησης και της αυτοαπασχόλησης για αρκετά χρόνια εκτιμώνται μέσω γραμμικών παρεμβολών, οδηγούν ενδεχομένως σε υπερεκτιμήσεις του συνολικού μισθού στη βιομηχανία και, άρα, σε υποεκτίμηση του μεριδίου των κερδών. Σε κάθε περίπτωση πάντως τα αποτελέσματα αυτά (όπως και στην περίπτωση των αποτελεσμάτων των άλλων παρόμοιων τομειακών μελετών) δε μπορούν να χρησιμοποιηθούν για τον εμπειρικό έλεγχο των μακροχρόνιων προβλέψεων του Marx, διότι δεν διακρίνουν μεταξύ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας και περιορίζονται σε έναν κλάδο (τη βιομηχανία) χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τις μεταβιβάσεις αξίας μεταξύ του κλάδου αυτού και των άλλων. Μόνο η εξέταση της συνολικής οικονομίας και η χρησιμοποίηση μιας κατάλληλης μεθοδολογικά προσέγγισης μας επιτρέπουν να συζητήσουμε την εμπειρική ισχύ των μαρξικών νόμων κίνησης της καπιταλιστικής οικονομίας.

8.6 Εμπειρικά Αποτελέσματα - Συμπεράσματα

Γενικά, τα αποτελέσματά μας επιβεβαιώνουν σε μεγάλο βαθμό τις μαρξικές προβλέψεις για τη μακροχρόνια συμπεριφορά του ποσοστού υπεραξίας, της οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου καθώς και του γενικού και του καθαρού ποσοστού κέρδους στην περίπτωση της μεταπολεμικής ελληνικής οικονομίας.

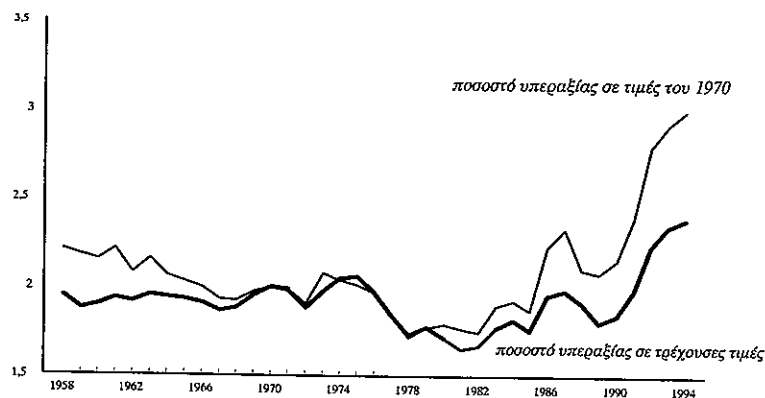
Όπως παρατηρούμε στο Σχήμα 3 και τον Πίνακα 2, το ποσοστό υπεραξίας παρουσιάζει έντονες διακυμάνσεις κατά περιόδους, και το τελευταίο έτος της περιόδου καταλήγει να είναι 24% υψηλότερο από ό,τι στην αρχή της περιόδου. Η μέση ετήσια αύξησή του υπολογίστηκε σε 0,56%. Αυτή η μεταβολή αντιπροσωπεύει μια σχετικά μικρή αύξηση αλλά είναι παρόμοια με αντίστοιχες μετρήσεις για την οικονομία των ΗΠΑ και άλλων χωρών. Αν διακρίνουμε μεταξύ του ποσοστού υπεραξι-

ας σε τρέχουσες τιμές (s/v) και του ποσοστού υπεραξίας σε σταθερές τιμές του 1970 (rsv_{70}):

$$rsv_{70} = \frac{s}{P_Y} / \frac{v}{P_c} = \frac{s}{v} \frac{P_c}{P_Y}$$

είναι φανερό ότι οι διαχρονικές τάσεις των δύο ποσοστών θα διαφέρουν ανάλογα με τις διαφορές στη διαχρονική εξέλιξη του δείκτη τιμών των καταναλωτικών αγαθών (P_C) και του αποπληθωριστή του ΑΕΠ (P_Y). Παρατηρούμε ότι το ποσοστό υπεραξίας σε σταθερές τιμές παρουσιάζει μια ακόμη μεγαλύτερη αύξηση από αυτήν του ποσοστού υπεραξίας σε τρέχουσες τιμές. Η διαφορά της τελευταίας παρατήρησης από την πρώτη είναι 36%, ενώ η μέση ετήσια αύξηση του ποσοστού υπεραξίας σε σταθερές τιμές του 1970 υπολογίζεται σε 0,85%.

ΣΧΗΜΑ 3: Ποσοστό υπεραξίας σε τρέχουσες και σταθερές τιμές στην ελληνική οικονομία 1958-1994.

Έχουμε αναφέρει ότι το ποσοστό υπεραξίας δεν πρέπει να εξομοιώνεται με το λόγο κερδών-μισθών, καθώς είναι δυνατόν — όπως έχει παρατηρηθεί στις περισσότερες μελέτες — οι δύο μεταβλητές να ακολουθούν διαφορετικές διαχρονικές τάσεις. Πράγματι, στο Σχήμα 4 επιβεβαιώνεται και στην περίπτωση της ελληνικής οικονομίας ότι ο λόγος κερδών-μισθών, όπως υπολογίζεται με στοιχεία των ΕΛ, δεν αποτελεί

σε καμία περίπτωση κατάλληλη εμπειρική προσέγγιση του ποσοστού υπεραξίας. Παρατηρούμε ότι η άνοδος του ποσοστού υπεραξίας συνοδεύεται από μια σαφή πτωτική τάση του λόγου κερδών προς μισθούς²⁶ (από 0,85 που ήταν το 1958 στο 0,55 το τελευταίο έτος της ανάλυσης μας, δηλαδή κατά 35% συνολικά).

Σημειώνουμε εδώ το υψηλό επίπεδο του ποσοστού υπεραξίας στην ελληνική οικονομία σε σχέση με τα αναφερόμενα σε αντίστοιχες έρευνες για άλλες χώρες, γεγονός που πρέπει να οφείλεται, ενμέρει τουλάχιστον, στο γενικά χαμηλότερο επίπεδο των μισθών των Ελλήνων εργαζομένων σε σχέση με αυτούς των άλλων ανεπτυγμένων χωρών. Ωστόσο, όπως επισημάναμε και στο κεφάλαιο 5, η αύξηση της παραγωγικότητας αποτελεί τον πιο σημαντικό παράγοντα για την αύξηση του ποσοστού της υπεραξίας. Πρέπει να επισημάνουμε ότι η παραγωγικότητα της εργασίας στον Marx ορίζεται ως το πηλίκο της προστιθέμενης αξίας, δηλαδή $L=V+S$, προς τις ώρες εργασίας των παραγωγικών εργατών. Η έννοια της παραγωγικότητας της εργασίας έχει νόημα, όταν αναφερόμαστε αποκλειστικά στη σφαίρα της παραγωγής. Στις άλλες σφαίρες της οικονομικής δραστηριότητας μπορούμε να αναφερόμαστε μόνο στις μεταβολές της αποδοτικότητας των εργαζομένων σε σχέση με την επίτευξη ενός συγκεκριμένου έργου. Είναι φανερό ότι η μαρξική έννοια της παραγωγικότητας διαφέρει από την αντίστοιχη έννοια των ορθόδοξων οικονομικών, όπου δεν γίνεται διάκριση μεταξύ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας. Έτσι, λοιπόν, αν συγκρίνουμε τις δύο διαφορετικές έννοιες της παραγωγικότητας, θα έχουμε, για μεν την ορθόδοξη παραγωγικότητα q_o :

$$q_o = \frac{y_o}{L}$$

όπου y_o η ορθόδοξη προστιθέμενη αξία και L η συνολική εργασία, ενώ για τη μαρξική παραγωγικότητα q_m θα έχουμε:

$$q_m = \frac{y_m}{L - L_u} = \frac{y_m}{L_p}$$

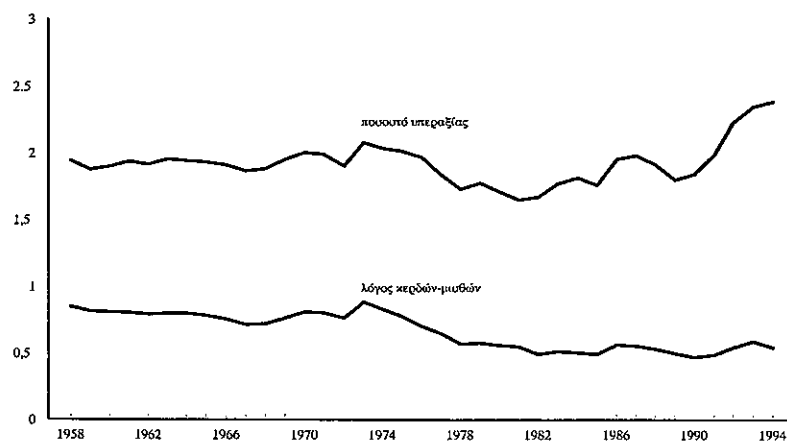
όπου y_m η μαρξική προστιθέμενη αξία,²⁷ L_p και L_u η παραγωγική και

²⁶ Ακολουθώντας τη συνήθη πρακτική στη βιβλιογραφία οι μισθοί εδώ δεν περιλαμβάνουν τους μισθούς του δημόσιου τομέα.

²⁷ Οι Shaikh και Tonak (1994), μάλιστα, χρησιμοποιούν το ακαθάριστο προϊόν (gross output) στον αριθμητή του ορισμού της παραγωγικότητας της εργασίας, περιλαμβάνουν δηλαδή και τις ενδιάμεσες εισροές στη συνολική αξία.

μη παραγωγική εργασία. Επειδή, όπως έχουμε δει στο κεφάλαιο 4, η ορθόδοξη προστιθέμενη αξία είναι γενικά διαφορετική από την αντίστοιχη μαρξική και επειδή στα ορθόδοξα οικονομικά όλη η εργασία είναι παραγωγική, ενώ στο μαρξικό ορισμό η παραγωγικότητα έχει νόημα μόνο για την παραγωγική εργασία, συνεπάγεται ότι η ορθόδοξη μέτρηση της παραγωγικότητας θα διαφέρει γενικά της μαρξικής. Έτσι, είναι δυνατόν στα ορθόδοξα οικονομικά να παρατηρείται πτώση (του ρυθμού αύξησης) της «παραγωγικότητας» λόγω της σχετικής αύξησης της μη παραγωγικής εργασίας, ενώ την ίδια στιγμή στη μαρξική ανάλυση να παρατηρούνται εντελώς διαφορετικές τάσεις. Επομένως, θα πρέπει να γίνεται πάντα αυστηρή διάκριση μεταξύ των δύο ορισμών, διότι μπορούν να οδηγήσουν σε διαμετρικά αντίθετα συμπεράσματα. Η εκτίμηση της μαρξικής έννοιας της παραγωγικότητας είναι εξαιρετικά δύσκολο να γίνει στην περίπτωση της ελληνικής οικονομίας λόγω της έλλειψης επαρκών και αξιόπιστων στοιχείων για τις ώρες απασχόλησης των παραγωγικών εργατών. Ωστόσο, τα γραφήματα του ποσοστού υπεραξίας και του λόγου κερδών προς μισθούς στο Σχήμα 4 (στα οποία λαμβάνεται υπόψη η διάκριση παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας και τα οποία δείχνουν αντίθετες τάσεις για τις δύο κατηγορίες) μπορούν να ερμηνευθούν και ως χονδρικές προσεγγίσεις των διαφορετικών τρόπων εκτίμησης της παραγωγικότητας της εργασίας.

ΣΧΗΜΑ 4: Ποσοστό υπεραξίας και λόγος κερδών-μισθών

Όσον αφορά το ποσοστό κέρδους, τα αποτελέσματά μας είναι απολύτως σύμφωνα με τις προβλέψεις του Ματχ. Σε αντίθεση, μάλιστα, με άλλες (τομεακές) μελέτες, το μαρξικό γενικό ποσοστό κέρδους αλλά και το καθαρό ποσοστό κέρδους παρουσιάζουν μια συνεχή πτωτική τάση από την αρχή της περιόδου που εξετάζουμε.²⁸

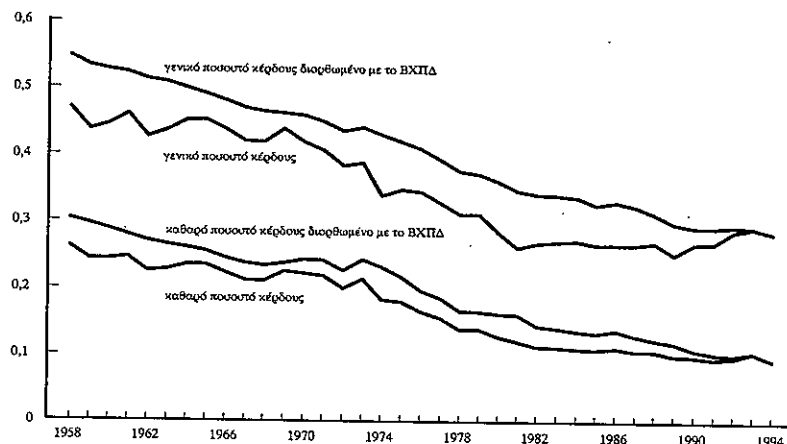
Πράγματι, το γενικό ποσοστό κέρδους, όπως παρατηρούμε στο Σχήμα 5, ακολούθησε μια συνεχή πτωτική τάση, με ρυθμό αργό αρχικά (1958-1973) αλλά επιταχυνόμενο στη μετά το 1973 περίοδο. Όπως είναι αναμενόμενο, η πτωτική τάση χαρακτηρίζει τόσο το γενικό ποσοστό κέρδους όσο και το καθαρό ποσοστό κέρδους που θεωρείται ως η πιο συγκεκριμένη έκφραση της κερδοφορίας του κεφαλαίου και καθορίζει σε μεγάλο βαθμό την επενδυτική συμπεριφορά των καπιταλιστών. Το γενικό ποσοστό κέρδους μειώνεται από 47,0% στο 28,5%, ενώ το καθαρό ποσοστό κέρδους μειώνεται κατά πολύ περισσότερο, από 26,1% στο 9,4%. Οι μέσοι ετήσιοι ρυθμοί πτώσης τους έχουν υπολογιστεί για μεν το γενικό ποσοστό κέρδους σε -1,39% για δε το καθαρό ποσοστό κέρδους σε -2,83%. Η διαφορά του επιπέδου των δύο ποσοστών κέρδους οφείλεται, όπως σημειώσαμε προηγουμένως, στην απορρόφηση μέρους της συνολικής υπεραξίας για τη λειτουργία των μη παραγωγικών τομέων και δραστηριοτήτων της οικονομίας. Εξάλλου, η διαφορά του μέσου ετήσιου ρυθμού πτώσης των δύο ποσοστών κέρδους οφείλεται στη συνεχή σχετική αύξηση του μεγέθους των μη παραγωγικών τομέων και, άρα, της σημασίας που αποκτούν οι τομείς αυτοί στις συνθήκες αναπαραγωγής της οικονομίας.

Η ένσταση που θα μπορούσε να γίνει εδώ είναι ότι τα δυο ποσοστά κέρδους (τη συμπεριφορά των οποίων παρουσιάσαμε προηγουμένως) δεν είναι αυτά που είχε υπόψη του ο Ματχ. Μια τέτοια ανάλυση, όπως είναι γνωστό, βασίζεται στην ισορροπία μεταξύ προσφοράς και ζήτησης στην οικονομία. Με άλλα λόγια, ο Ματχ υποθέτει στην ανάλυσή του ότι η οικονομία λειτουργεί υπό κανονικές συνθήκες χρησιμοποίησης της παραγωγικής της δυναμικότητας. Μόνο με την τήρηση αυτών των συνθηκών μπορούμε να ελέγξουμε εμπειρικά το νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους. Συνεπώς, θα πρέπει να προσαρμόσουμε τα

²⁸ Παρόμοια συμπεριφορά σε σχέση με το ποσοστό κέρδους παρατηρείται και στις άλλες δύο μελέτες που καλύπτουν το σύνολο της οικονομίας, δηλαδή των Tsaliki και Tsoulfidis (1988) — εκτός των «κανονικών» ποσοστών κέρδους τα οποία έχουν ανοδική τάση για την περίοδο 1958-1963 — και Papadimitriou (1990) παρά τη σχετικά μικρή χρονική περίοδο στην οποία αναφέρονται.

ΣΧΗΜΑ 5: Γενικό και καθαρό ποσοστό κέρδους στην ελληνική οικονομία, 1958-1994.

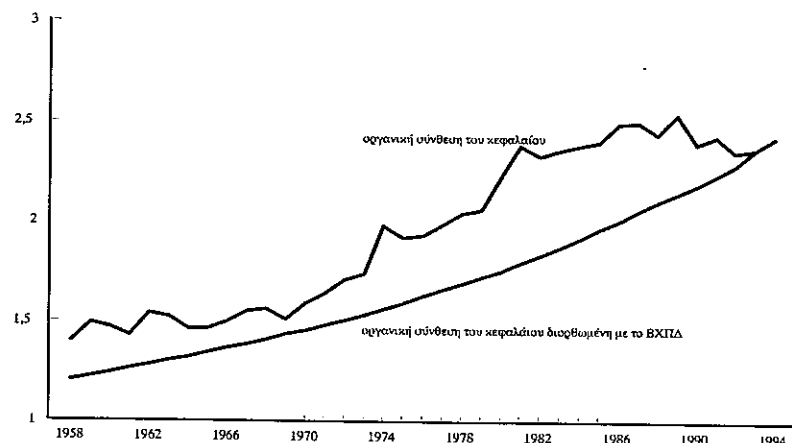
δύο ποσοστά κέρδους για το βαθμό χρησιμοποίησης (αξιοποίησης) της παραγωγικής δυναμικότητας (ΒΧΠΔ) της οικονομίας, έτσι ώστε να αφαιρέσουμε από αυτά τις διακυμάνσεις του οικονομικού κύκλου.

Για το σκοπό αυτό ομαλοποιούμε τα δύο ποσοστά κέρδους διαιρώντας τα με το ΒΧΠΔ ή — με διαφορετική διατύπωση — πολλαπλασιάζουμε το πάγιο κεφάλαιο της οικονομίας με το ΒΧΠΔ, ούτως ώστε το διαθέσιμο κεφάλαιο να είναι αυτό που πραγματικά χρησιμοποιείται (αξιοποιείται) για την παραγωγή προϊόντος. Υπολογίζουμε έτσι τα κανονικά ποσοστά κέρδους (normal rates of profit). Τα αποτελέσματα ήταν ακόμη πιο ενισχυτικά για τις μαρξικές προβλέψεις περί πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους. Πράγματι, το γενικό ποσοστό κέρδους μειώνεται με ακόμη μεγαλύτερο μέσο ετήσιο ρυθμό ίσο με $-1,80\%$ και η μέση ετήσια πτώση στο καθαρό ποσοστό κέρδους είναι ακόμη πιο ραγδαία και ίση με $-3,25\%$. Στο Σχήμα 5 παρατηρούμε ότι από τα ποσοστά κέρδους που παραθέτουμε, τα «κανονικά» ποσοστά κέρδους παρουσιάζουν μικρότερες διακυμάνσεις από ό,τι τα πραγματικά ποσοστά κέρδους. Στο σημείο αυτό είναι σημαντικό να επισημάνουμε ότι προσαρμόζοντας τα ποσοστά κέρδους με το ΒΧΠΔ απαντάμε εμμέσως στο θέμα της εγκυρότητας της θεωρίας κρίσης λόγω υποκατανάλωσης ή έλλειψης επαρκούς ενεργού ζήτησης. Όπως αναλύσαμε διεξοδικά στο κεφάλαιο 5, σύμφωνα με τη θεωρία της υποκατανάλωσης, η οικονομική

κρίση οφείλεται στην έλλειψη επαρκούς ζήτησης, η οποία μειώνει το ποσοστό κέρδους λόγω της υποχρησιμοποίησης (underutilization) του υπάρχοντος παραγωγικού δυναμικού. Παρατηρούμε, όμως, ότι, όταν διορθώνουμε τα ποσοστά κέρδους (γενικό και καθαρό) με το ΒΧΠΔ, αυτά όχι μόνο δεν παρουσιάζουν σταθερή ή ανοδική μακροχρόνια τάση, αλλά αντίθετα η πτωτική τάση τους επιταχύνεται. Συνεπώς, με βάση τα εμπειρικά δεδομένα της ελληνικής οικονομίας δεν μπορεί να υποστηριχτεί μια θεωρία κρίσης βασισμένη σε φαινόμενα υποκατανάλωσης ή έλλειψης επαρκούς ενεργού ζήτησης.

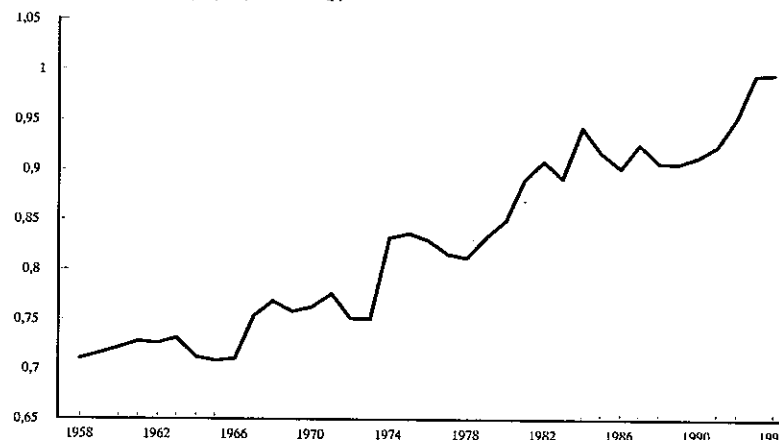
Σύμφωνα με την ανάλυση του Ματκ, η πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους οφείλεται στη φύση του κεφαλαίου ως αυτοεπεκτεινόμενης αξίας που συνεπάγεται ότι οι καπιταλιστές στη διαδικασία του ανταγωνισμού (τόσο με τους εργάτες στην παραγωγική διαδικασία όσο και με τους αντιπάλους επιχειρηματίες για την εξασφάλιση όσο το δυνατόν μεγαλύτερου μεριδίου της αγοράς) θα πρέπει να αυξάνουν την παραγωγικότητά τους ούτως ώστε να είναι σε θέση να έχουν το χαμηλότερο δυνατό μοναδιαίο κόστος παραγωγής. Στην πάλη αυτή οι καπιταλιστές καταφεύγουν αναπόφευκτα στη συνεχή μηχανοποίηση της παραγωγής, μια διαδικασία την οποία αναλύσαμε λεπτομερειακά στο κεφάλαιο 5. Η μηχανοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας συνεπάγεται ότι κάθε εργάτης αντιμετωπίζει ολοένα και μεγαλύτερο όγκο μηχανημάτων και πρώτων υλών. Η διαδικασία μηχανοποίησης και αυτοματοποίησης αντανακλάται σε μια σειρά από λόγους που περιγράφουν τη σχέση των συστατικών στοιχείων του συνολικού κεφαλαίου, σημαντικότερος μεταξύ των οποίων είναι η υλοποιημένη σύνθεση κεφαλαίου (materialized composition of capital) ή ο λόγος κεφαλαίου-καθαρού προϊόντος. Ο λόγος αυτός αποτελεί το κάτω όριο της αξιακής και της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου και η εξέλιξή του εκφράζει την συντελούμενη κεφαλαιοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας ως τυπικό αποτέλεσμα της τεχνολογικής αλλαγής. Όπως είδαμε στο κεφάλαιο 5, η συνεχής αύξηση της υλοποιημένης σύνθεσης κεφαλαίου καταλήγει αργά ή γρήγορα στην πτώση του ποσοστού κέρδους. Η διαχρονική εξέλιξη της υλοποιημένης σύνθεσης κεφαλαίου σε πραγματικούς όρους αλλά και προσαρμοσμένη με τον ΒΧΠΔ απεικονίζεται στο Σχήμα 6

ΣΧΗΜΑ 6: Οργανική (υλοποιημένη) σύνθεση του κεφαλαίου

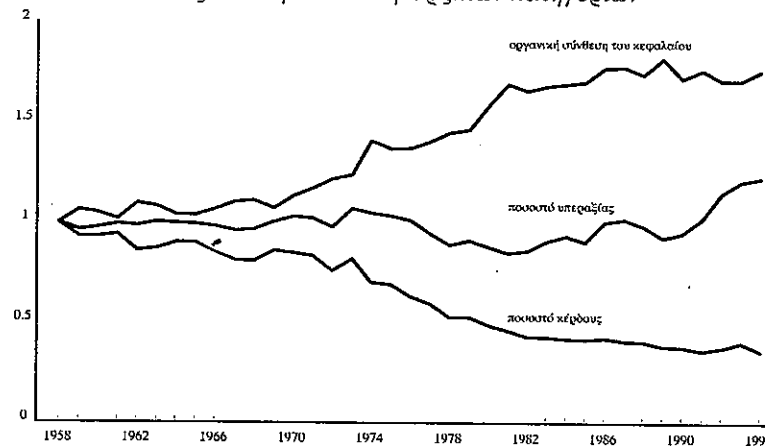
Παρατηρούμε μια μεγάλη αύξηση της τάξης του 76% στην υλοποιημένη σύνθεση του κεφαλαίου, η οποία αποτελεί τον καθοριστικό παράγοντα για την πτωτική τάση του γενικού ποσοστού κέρδους που συμβαίνει κατά την περίοδο 1958-1994. Η πτώση αυτή είναι της τάξης του 39%. Η πτωτική τάση που παρουσιάζει το καθαρό ποσοστό κέρδους είναι ακόμη πιο έντονη, καθώς μειώνεται κατά 64% για την ίδια περίοδο. Όπως αναφέραμε, η διαφορά αυτή οφείλεται στη σχετική αύξηση της μη παραγωγικής εργασίας, του κόστους κυκλοφορίας και διάθεσης των προϊόντων και της φορολογίας στη συνολική υπεραξία. Ειδικότερα, όπως φαίνεται από το Σχήμα 7, οι μισθοί των μη παραγωγικών εργατών στη συνολική οικονομία ως ποσοστό των μισθών των παραγωγικών εργατών αυξήθηκαν από 71% το 1958 σε 99% το 1994. Αυτή η εξέλιξη είναι υπεύθυνη και για τις αντίθετες διαχρονικές τάσεις του ποσοστού υπεραξίας και του λόγου κερδών-μισθών που παρουσιάστηκαν πιο πάνω στο Σχήμα 4.

ΣΧΗΜΑ 7: Ο λόγος των μισθών των μη παραγωγικών εργατών προς τους μισθούς των παραγωγικών εργατών

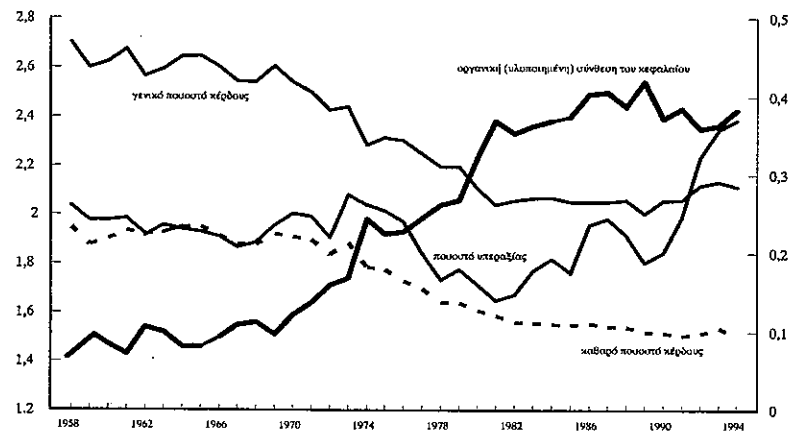
Στο σχήμα 8 παρουσιάζουμε και τις τρεις θεμελιώδεις μαρξικές κατηγορίες τυποποιημένες με τη μορφή δεικτών και με βάση τη μονάδα για το έτος 1958. Είναι εμφανές ότι η διαχρονική συμπεριφορά τους είναι η αναμενόμενη από τη μαρξική θεωρία: δηλαδή, ότι η υλοποιημένη σύνθεση του κεφαλαίου αυξάνεται πολύ περισσότερο από ό,τι το ποσοστό υπεραξίας και οδηγεί έτσι σε μια πτωτική τάση του γενικού ποσοστού κέρδους.

ΣΧΗΜΑ 8: Δείκτες των θεμελιωδών μαρξικών κατηγοριών

Για να δώσουμε και μια αίσθηση της τάξης μεγέθους της καθεμιάς από τις ανωτέρω κατηγορίες, απεικονίζουμε στην αριστερή κλίμακα στο Σχήμα 9 το ποσοστό υπεραξίας και την οργανική (υλοποιημένη) σύνθεση του κεφαλαίου, ενώ στη δεξιά κλίμακα τα δύο ποσοστά κέρδους, το γενικό και το καθαρό.

ΣΧΗΜΑ 9: Η εξέλιξη των θεμελιακών μαρξικών μεταβλητών

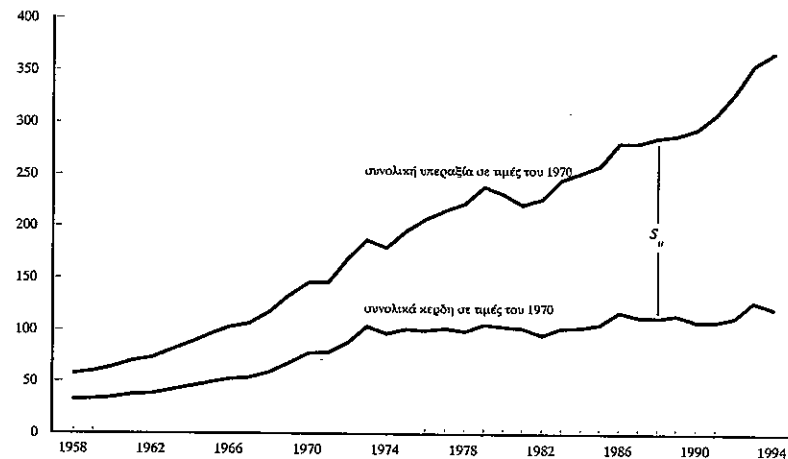
Επισημαίνουμε εδώ ότι η θεμελιώδης γενεσιουργός αιτία για τη δημιουργία των συνθηκών κρίσης είναι η αυξητική τάση της οργανικής και υλοποιημένης σύνθεσης κεφαλαίου που προκαλεί την πτωτική τάση του μαρξικού γενικού ποσοστού κέρδους. Αυτή η πτωτική τάση του άνω ορίου του καθαρού ποσοστού κέρδους αργά ή γρήγορα θα προκαλέσει την πτωτική τάση του ίδιου του καθαρού ποσοστού κέρδους.²⁹ Όπως αναφέραμε στο κεφάλαιο 5 όταν αυτή η πτωτική τάση του καθαρού ποσοστού κέρδους οδηγήσει στη στασιμότητα των επιχειρηματικών κερδών (= καθαρά κέρδη μείον τους τόκους), η οικονομία εισέρχεται σε μια ποιοτικά διαφορετική φάση οικονομικής αστάθειας με μειωμένες

²⁹ Η πτωτική τάση του γενικού ποσοστού κέρδους μπορεί να συμβαδίζει για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα με σταθερή ή ανοδική τάση του καθαρού ποσοστού κέρδους μόνο στη περίπτωση που τα κόστη τα οποία συνεπάγονται οι μη παραγωγικές δραστηριότητες (κυκλοφορία εμπορευμάτων και χρήματος, έλεγχος και επίβλεψη της παραγωγικής διαδικασίας, φορολογία κ.λπ.) μειώνονται διαχρονικά ως ποσοστό της συνολικής υπεραξίας.

επενδύσεις, χαμηλούς ή και αρνητικούς ρυθμούς ανάπτυξης, αύξηση χρεοκοπιών των επιχειρήσεων, αυξημένη ανεργία, κρατικά ελλείμματα, υψηλό πληθωρισμό κ.λπ.

Στο Σχήμα 10 διακρίνεται η αρχική φάση της ραγδαίας οικονομικής ανάπτυξης και της αύξησης της συνολικής μάζας της υπεραξίας και των επιχειρηματικών κερδών για την περίοδο 1958-1973. Να σημειωθεί ότι παρά την αύξηση της μάζας της υπεραξίας και των καθαρών επιχειρηματικών κερδών και αυτή η περίοδος χαρακτηρίζεται από πτωτική τάση του μαρξικού γενικού αλλά και του καθαρού ποσοστού κέρδους. Η φάση της εκδήλωσης της κρίσης και της επακόλουθης ύφεσης και στασιμότητας της ελληνικής οικονομίας, όπως μπορεί να συναχθεί από τη διαχρονική συμπεριφορά των «καθαρών» επιχειρηματικών κερδών (συμπεριλαμβανομένων των τόκων, καθώς δεν υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία για την αφαίρεσή τους από τα συνολικά κέρδη), αρχίζει από το 1973 και συνεχίζεται ουσιαστικά μέχρι τα τελευταία έτη της εμπειρικής ανάλυσής μας.

ΣΧΗΜΑ 10: Μάζα της υπεραξίας και των καθαρών κερδών σε σταθερές τιμές.

Ένα νέο στοιχείο που χαρακτήρισε τη συμπεριφορά του κεφαλαίου κατά τη διάρκεια της τελευταίας κρίσης στα πλαίσια της παγκόσμιας οικονομίας αλλά και της ελληνικής είναι η συνεχώς αυξανόμενη προσφυγή σε επενδύσεις τίτλων του χρηματοοικονομικού τομέα (μετοχές,

ομόλογα αλλά και μια σειρά από παράγωγα προϊόντα) σε αντίθεση με τις παραγωγικές επενδύσεις. Η μειωμένη κερδοφορία των παραγωγικών επενδύσεων οδηγεί τους καπιταλιστές στην αναζήτηση άλλων διεξόδων για το πλεονάζον χρηματικό κεφάλαιο. Το αποτέλεσμα αυτής της συμπεριφοράς είναι η υπερδιόγκωση του χρηματοοικονομικού τομέα και των συναφών με αυτόν κερδοσκοπικών δραστηριοτήτων. Στο βαθμό, όμως, που η κερδοφορία των τίτλων αυτών εξαρτάται, σε τελευταία ανάλυση, από τα όρια που καθορίζουν οι θεμελιώδεις μεταβλητές της πραγματικής οικονομίας, οι εξελίξεις στις τελευταίες είναι αυτές που ρυθμίζουν τη συνολική έξοδο του συστήματος από την κρίση και τη στασιμότητα.

Κατά την τελευταία περίοδο, ένα από τα βασικά αποτελέσματα της φιλελευθεροποίησης του συστήματος ήταν η σημαντική άνοδος του ποσοστού υπεραξίας μέσω της δραστηκής μείωσης του εισοδήματος και του βιοτικού επιπέδου και της χειροτέρευσης των συνθηκών εργασίας των εργαζομένων σε παγκόσμιο επίπεδο. Η αύξηση του ποσοστού υπεραξίας έχει οδηγήσει αρχικά στη σταθεροποίηση και κατόπιν στην ελαφρά άνοδο του γενικού ποσοστού κέρδους για πρώτη φορά στη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου (Σχήματα 8 και 9 καθώς και Πίνακας 2). Όμως, η άνοδος αυτή δεν έχει συνοδευτεί μέχρι τώρα από μια αντίστοιχη άνοδο του καθαρού ποσοστού κέρδους, το οποίο έχει απλώς σταθεροποιηθεί και παραμένει καθηλωμένο σε χαμηλά επίπεδα. Για να υπάρξει σημαντική άνοδος του καθαρού ποσοστού κέρδους και επάνοδος σε συνθήκες ικανοποιητικής οικονομικής ανάπτυξης, θα πρέπει α) να συνεχιστεί και να επιταχυνθεί η άνοδος του ποσοστού υπεραξίας, β) να ανακοπεί ή και να αντιστραφεί η ανοδική τάση της υλοποιημένης σύνθεσης κεφαλαίου και γ) να μειωθεί σημαντικά το μέρος της υπεραξίας που απορροφάται από τις μη παραγωγικές δραστηριότητες. Είναι εμφανές ότι η διαμόρφωση και οι εξελίξεις σε μια σειρά από υποκειμενικούς και αντικειμενικούς παράγοντες που σχετίζονται με τον ταξικό συσχετισμό δυνάμεων στην παραγωγή, στη διανομή, στους θεσμούς και στο κράτος, με την εισαγωγή νέων τεχνολογιών, με την οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας, και με τις συνθήκες οικονομικής και κοινωνικής αναπαραγωγής θα καθορίσουν τη βραχυπρόθεσμη και μακροπρόθεσμη πορεία του ποσοστού κέρδους.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: Χρονολογικές σειρές της ελληνικής οικονομίας, 1958-1994

Έτος	Ποσοστό Υπεραξίας	Ποσοστό Υπεραξίας (1970)	Υλοποιημένη σύνθεση κεφαλαίου $K/(Y+S)$	Μαρξικό γενικό ποσοστό R	Καθαρό ποσοστό κέρδους	Απόθεμα κεφαλαίου K	Βαθμός Χρησιμοποίησης (%)	Μαρξική Προστιθεμένη Αξία
1958	1,94	2,21	1,40	0,470	0,261	85969	85,96	61210
1959	1,87	2,18	1,49	0,437	0,243	95534	82,01	63970
1960	1,90	2,15	1,47	0,445	0,243	104342	84,45	70905
1961	1,93	2,21	1,43	0,461	0,246	111583	88,20	78033
1962	1,91	2,08	1,54	0,426	0,225	131124	83,07	85082
1963	1,95	2,16	1,51	0,436	0,227	143469	85,66	94547
1964	1,94	2,06	1,46	0,451	0,235	157861	90,24	107924
1965	1,93	2,03	1,45	0,452	0,235	179107	92,09	123005
1966	1,90	1,99	1,49	0,438	0,223	207522	91,02	138654
1967	1,86	1,93	1,54	0,420	0,212	232086	89,39	149842
1968	1,88	1,92	1,56	0,419	0,211	261550	90,22	167644
1969	1,95	1,97	1,50	0,439	0,225	290646	95,02	192963
1970	2,00	2,00	1,59	0,419	0,222	348130	91,39	218537
1971	1,99	1,98	1,64	0,406	0,218	398273	90,27	242725
1972	1,90	1,88	1,71	0,383	0,199	479793	88,02	280142
1973	2,08	1,97	1,74	0,388	0,214	626928	88,12	359959
1974	2,03	2,04	1,98	0,339	0,183	831881	78,89	419860
1975	2,01	2,06	1,92	0,348	0,180	982608	82,90	511582
1976	1,97	1,97	1,92	0,344	0,165	1221918	84,26	634498
1977	1,84	1,83	1,97	0,328	0,155	1498314	83,72	758205
1978	1,73	1,71	2,03	0,311	0,138	1841906	82,86	904587
1979	1,77	1,77	2,05	0,311	0,138	2332671	83,68	1133992
1980	1,71	1,79	2,23	0,283	0,127	2976567	78,62	1331849
1981	1,65	1,76	2,37	0,262	0,121	3760744	75,45	1581407
1982	1,67	1,74	2,33	0,268	0,113	4646015	78,54	1990818
1983	1,77	1,89	2,36	0,270	0,112	5860551	79,30	2480665
1984	1,81	1,92	2,38	0,271	0,110	7217180	80,50	3032878
1985	1,76	1,86	2,39	0,266	0,109	8873723	81,77	3702260
1986	1,95	2,22	2,49	0,266	0,111	11319902	80,52	4543312
1987	1,98	2,33	2,49	0,266	0,107	12920616	82,25	5171852
1988	1,91	2,10	2,44	0,269	0,106	15029234	86,13	6147238
1989	1,80	2,07	2,56	0,251	0,100	18268106	84,31	7132694
1990	1,84	2,15	2,42	0,268	0,099	21099304	91,51	8715160
1991	1,98	2,39	2,47	0,269	0,095	25948569	91,90	10482129
1992	2,23	2,79	2,40	0,287	0,098	29815796	97,24	12403419
1993	2,34	2,91	2,40	0,292	0,105	34240863	100,0	14244053
1994	2,38	3,00	2,47	0,285	0,094	39342751	99,98	15900712
Μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής	0,56%	0,84%	1,52%	-1,39%	-2,84%			

Έτη	Λόγος κερδών μισθών	Αποπληθωριστής ΑΕΠ	Αποπληθωριστής κατανάλωσης	Κέρδη (1970)	Υπεραξία (1970)
1958	0,85	0,694	0,783	37482	58020
1959	0,82	0,695	0,800	40673	59986
1960	0,81	0,721	0,811	41584	64310
1961	0,80	0,729	0,829	42645	70487
1962	0,79	0,766	0,829	46304	72827
1963	0,80	0,775	0,851	48994	80608
1964	0,80	0,810	0,857	50752	87895
1965	0,78	0,844	0,886	54089	95806
1966	0,75	0,887	0,926	57320	102474
1967	0,72	0,913	0,943	60221	106647
1968	0,72	0,929	0,949	65773	117838
1969	0,76	0,961	0,971	71615	132771
1970	0,81	1,000	1,000	84565	145866
1971	0,81	1,031	1,029	87184	146572
1972	0,77	1,085	1,074	99883	169208
1973	0,89	1,300	1,240	117025	186970
1974	0,83	1,569	1,577	122989	179737
1975	0,78	1,745	1,783	122195	195846
1976	0,70	2,022	2,023	118337	207883
1977	0,65	2,276	2,269	121880	215925
1978	0,57	2,575	2,554	119130	222459
1979	0,58	3,043	3,040	126376	238324
1980	0,56	3,649	3,794	131732	230785
1981	0,55	4,446	4,726	135288	221021
1982	0,49	5,493	5,714	121558	226428
1983	0,52	6,471	6,869	128388	245439
1984	0,50	7,735	8,137	127169	252205
1985	0,49	9,204	9,709	129615	258646
1986	0,57	10,65	11,943	145568	280885
1987	0,56	12,06	13,903	137212	280561
1988	0,53	14,55	15,783	130624	285512
1989	0,50	15,83	17,945	136018	287840
1990	0,47	18,87	21,607	118516	293593
1991	0,49	21,93	25,821	118480	308311
1992	0,54	24,63	29,909	115884	330009
1993	0,59	28,36	34,217	127991	355939
1994	0,55	31,11	37,958	121317	367749
Μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής				3,68%	5,12%

Παράρτημα

Ο Βαθμός Χρησιμοποίησης της Παραγωγικής Δυναμικότητας της Ελληνικής Οικονομίας

Μια προσπάθεια σύλληψης του συνεχούς «κνηγητού» προσφοράς και ζήτησης που αναφέρθηκε στο κείμενο θα μπορούσε να αποτελείται από την ακόλουθη προσέγγιση. Αρχικά πρέπει να εκτιμηθεί η μακροχρόνια τάση του ΑΕΠ σε σταθερές τιμές μέσω της παλινδρόμησης του ΑΕΠ ως προς το χρόνο. Η προσέγγιση αυτή χρησιμοποιήθηκε στο άρθρο των Tsaliki και Tsoulfidis (1988), όπου η παλινδρόμηση που δοκιμάστηκε ήταν της μορφής:

$$\text{ΑΕΠ} = a + \beta t + \gamma t^2 + u_t$$

Ο λόγος του πραγματικού ΑΕΠ προς το εκτιμημένο με τον παραπάνω τρόπο ΑΕΠ δίνει το βαθμό χρησιμοποίησης (αξιοποίησης) της παραγωγικής δυναμικότητας της οικονομίας (ΒΧΠΔ). Η εκτίμηση αυτή έχει το πλεονέκτημα της εύκολης οικονομικής ερμηνείας, δηλαδή

$$\text{ΒΧΠΔ} \geq 1 \quad \text{τότε} \quad \text{προσφορά} \geq \text{ζήτηση}$$

Το μειονέκτημα μιας τέτοιας προσέγγισης είναι ότι περιορίζεται στις πολύ βραχυχρόνιες μεταβολές του οικονομικού κύκλου ή, σύμφωνα με την ορολογία του Van Duijn (1983, κεφ. 1), στον *αποθεματικό κύκλο* (inventory cycle) που έχει μέση διάρκεια 3-5 χρόνια. Επομένως, μια διάρθωση του ποσοστού του κέρδους βασισμένη σε μια βραχυχρόνια εκτίμηση του ΒΧΠΔ δεν προσαρμόζει το ποσοστό κέρδους (καθαρό ή γενικό) κατά τρόπο που να συμπεριλαμβάνει μακροχρόνιες τάσεις στην οικονομία (π.χ. τον επενδυτικό κύκλο ή κύκλο Juglar, με μέση διάρκεια 8-12 έτη).

Τα προβλήματα που παρουσιάζονται στην παραπάνω εκτίμηση του βαθμού χρησιμοποίησης εντοπίζονται και στη μέθοδο εκτίμησης Wharton που αποδίδεται στους Klein και Wharton Econometric Forecasting Association, Inc. (Klein και Summers 1966, Klein και Preston 1967). Το

κύριο πλεονέκτημα αυτής της μεθόδου είναι η απλότητά της. Η μακροχρόνια τάση του ΑΕΠ κατασκευάζεται με τη διαδοχική σύνδεση των μεγίστων σημείων του ΑΕΠ. Τα ευθύγραμμα αυτά τμήματα δίνουν το δυνητικό ΑΕΠ, το οποίο, όταν διαιρεί το πραγματικό ΑΕΠ, μας δίνει τον ΒΧΠΔ, ο οποίος ισούται με τη μονάδα στα χρόνια που το ΑΕΠ βρίσκεται σε μέγιστο σημείο και είναι μικρότερος της μονάδας για τα υπόλοιπα χρόνια.

Υπάρχουν ορισμένες επιπρόσθετες αντιρρήσεις γι' αυτή τη μέθοδο εκτίμησης του ΒΧΠΔ. Η πρώτη σχετίζεται με την υπόθεση ότι η οικονομία θα μεγεθύνεται μεταξύ των μεγίστων σημείων του ΑΕΠ κατά ομοιόμορφο τρόπο, μια υπόθεση που είναι αυθαίρετη και που η σημασία της είναι αντιστρόφως ανάλογη της απόστασης που χωρίζει τα μέγιστα σημεία. Είναι γνωστό ότι οι επενδύσεις υπόκεινται σε διαρκείς διακυμάνσεις και, κατά συνέπεια, το ίδιο θα ισχύει και για το δυνητικό ΑΕΠ. Ωστόσο, εμπειρικά τουλάχιστον, έχει δείχθει ότι πιο προχωρημένες μέθοδοι παρεμβολής στις οποίες οι επενδύσεις υπόκεινται σε διακυμάνσεις δε δίνουν εμπειρικά σημαντικά διαφορετικά αποτελέσματα, όπως υποστηρίζουν οι Klein και Summers (1966).

Η δεύτερη αντίρρηση σχετίζεται με την ιδέα ότι όλα τα βραχυχρόνια μέγιστα σημεία αντιστοιχούν στο επίπεδο βαθμού χρησιμοποίησης που ισούται με τη μονάδα. Αν, λοιπόν, ο προηγούμενος δείκτης βαθμού χρησιμοποίησης είναι προσανατολισμένος στο να συλλαμβάνει μόνο τις βραχυχρόνιες διακυμάνσεις, το ίδιο ισχύει κατά μείζονα λόγο για το δείκτη Wharton. Να επισημάνουμε εδώ ότι η μακροχρόνια ανάλυση είναι αυτή που έχει σημασία, διότι αυτή είναι που προσδιορίζει το αν και κατά πόσο η οικονομία βρίσκεται στη δυνητική της παραγωγική ικανότητα. Παρά τις αδυναμίες και τους περιορισμούς της η μέθοδος αυτή χρησιμοποιείται ευρέως από τους ερευνητές λόγω της απλότητας και της διαθεσιμότητας των αναγκαίων στοιχείων.

Μια άλλη μέθοδος εκτίμησης του βαθμού χρησιμοποίησης της παραγωγικής δυναμικότητας της οικονομίας, η οποία και υιοθετείται στην παρούσα μελέτη, βασίζεται στην υπόθεση μιας αναλογικής σχέσης μεταξύ του αποθέματος κεφαλαίου και του δυνητικού προϊόντος.³⁰ Πιο

³⁰ Μια συζήτηση και κριτική αποτίμηση των διαφόρων θεωριών ΒΧΠΔ υπάρχει στο Tsaliki και Tsoulfidis (1993). Στο ίδιο άρθρο γίνονται εκτιμήσεις του ΒΧΠΔ με διαφορετικές μεθόδους για την ελληνική βιομηχανία στη διάρκεια της περιόδου 1955-1989. Οι εκτιμήσεις αυτές αξιολογούνται σύμφωνα με την ερμηνευτική τους ικανότητα όσον αφορά τη συμπεριφορά των επενδύσεων.

συγκεκριμένα, το δυνητικό προϊόν $Y^P(t) = k^P(t)K(t)$, όπου $Y^P(t)$ είναι το δυνητικό προϊόν στο χρόνο t , $k^P(t)$ ο δυνητικός λόγος προϊόντος-κεφαλαίου στο χρόνο t , και $K(t)$ το απόθεμα κεφαλαίου στο χρόνο t . Η υπόθεση που γίνεται είναι ότι «οι διακυμάνσεις που παρατηρούνται στο λόγο προϊόντος-κεφαλαίου οφείλονται κυρίως σε αποκλίσεις του πραγματοποιούμενου προϊόντος από το δυνητικό προϊόν» (Christiano 1981, σελ. 162). Η μέθοδος αυτή είναι αρκετά δημοφιλής και χρησιμοποιείται από πολλούς δημόσιους οργανισμούς, όπως το Ίδρυμα Οικονομικών Ερευνών της Γερμανίας, το Γραφείο Εθνικής Οικονομικής Ανάπτυξης της Μεγάλης Βρετανίας και η Στατιστική Υπηρεσία του Καναδά (Christiano 1981, Gabisch και Lorenz 1989, κεφ. 1).

Σύμφωνα με αυτήν τη μέθοδο απαιτούνται οι ακόλουθες εκτιμήσεις: Πρώτον, η χρονολογική σειρά του λόγου προϊόντος-κεφαλαίου Y/K για την πλήρη περίοδο της έρευνάς μας. Δεύτερον, η εκτίμηση της τάσης του λόγου Y/K . Για το σκοπό αυτό προσαρμόζουμε μια γραμμική παλινδρόμηση στη χρονολογική σειρά Y/K , δηλαδή μια παλινδρόμηση ως προς το χρόνο: $(Y/K)(t) = a + \beta t + \varepsilon_t$. Η ευθεία που λαμβάνουμε χρησιμοποιείται ως μια εκτίμηση της τάσης του λόγου προϊόντος-κεφαλαίου. Τρίτον, η εκτίμηση του δυνητικού προϊόντος $(Y/K)^P(t)$, που στην προκειμένη περίπτωση εξομοιώνεται με την ευθεία της τάσης η οποία υψώνεται με τέτοιο τρόπο ώστε να εφάπτεται σε ένα και μόνο ένα σημείο (το μέγιστο σημείο) του σχήματος του πραγματικού Y/K .³¹ Αυτός ο τρόπος κατασκευής της δυνητικής παραγωγικής ικανότητας συνεπάγεται ότι ο βαθμός χρησιμοποίησης της παραγωγικής ικανότητας της οικονομίας δεν μπορεί να ξεπεράσει το 100%. Στην πραγματικότητα, όμως, αυτό που συμβαίνει είναι ότι απλώς τυποποιούμε την κλίμακα μέτρησης του ΒΧΠΔ και όχι ότι ο πραγματικός ΒΧΠΔ δεν μπορεί να ξεπεράσει το 100%. Επειδή εδώ γίνεται η υπόθεση ότι η πραγματική εκροή διαφέρει από τη δυνητική λόγω των διακυμάνσεων του βαθμού χρησιμοποίησης του παραγωγικού δυναμικού, αυτό συνεπάγεται ότι θα πρέπει να ισχύει:

$$\left(\frac{Y}{K}\right)^P(t) = \left(\frac{Y^P}{K}\right)(t) = \frac{100}{u(t)} \left(\frac{Y}{K}\right)(t) \text{ όπου } u(t) = \left(\frac{Y}{Y^P}\right)(t)$$

Ο βαθμός χρησιμοποίησης της παραγωγικής ικανότητας της

³¹ Με άλλα λόγια, για το σταθερό όρο θα πρέπει να ισχύει: $a = \max\{Y/K(t) - [Y/K]^P(t), t \in (1958-1994)\}$.

οικονομίας βρίσκεται από τον τύπο:

$$100 \left[\frac{(Y/K)(t)}{(Y^P/K^P)(t)} \right] = 100 \left[\frac{(Y/K)(t)}{(100/u(t))(Y/K)(t)} \right] = u(t)$$

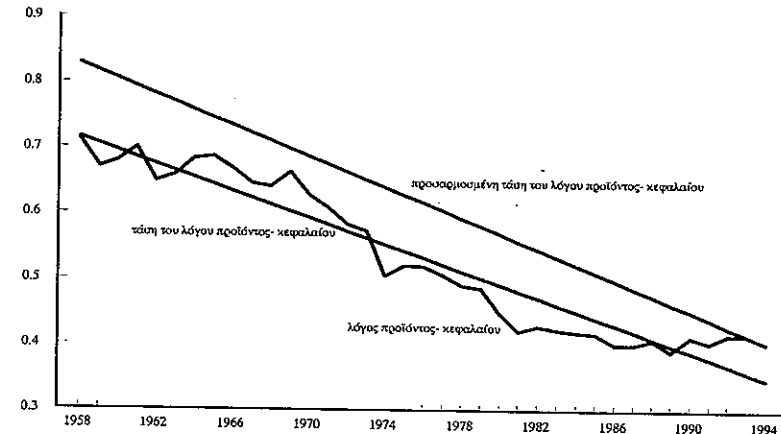
Η μέθοδος αυτή είναι τόσο απλή όσο και η μέθοδος Wharton με το πλεονέκτημα ότι λαμβάνει υπόψη της τα αποτελέσματα των μεταβολών στις επενδύσεις στο δυνητικό προϊόν κατά τις περιόδους μεταξύ των μέγιστων σημείων του παραγόμενου προϊόντος. Ένα ακόμη πλεονέκτημα αυτής της μεθόδου είναι ότι δίνει αποτελέσματα παραπλήσια με αυτά που προκύπτουν από υποτιθέμενες πιο προχωρημένες μεθόδους που βασίζονται σε συναρτήσεις παραγωγής (Artus 1977, Christiano 1981). Το μειονέκτημα που συχνά αναφέρεται είναι η ποιότητα των στοιχείων για το απόθεμα κεφαλαίου (Christiano 1981).

Οι εκτιμήσεις του βαθμού χρησιμοποίησης έγιναν σύμφωνα με την τελευταία μέθοδο με τη διαφορά ότι, αντί να λάβουμε την προστιθέμενη αξία όπως ορίζεται στους επίσημους ΕΛ, προτιμήσαμε να χρησιμοποιήσουμε τη μαρξική προστιθέμενη αξία και αντί να χρησιμοποιήσουμε το συνολικό απόθεμα κεφαλαίου, το τροποποιήσαμε αφαιρώντας το απόθεμα κεφαλαίου που αντιστοιχεί στον αγροτικό τομέα, το δημόσιο και τις κατοικίες. Στο Σχήμα Π1 παρουσιάζουμε το λόγο προϊόντος-κεφαλαίου και την τάση του,³² καθώς και το δυνητικό προϊόν.

Ο λόγος προϊόντος-κεφαλαίου εδώ αποτελεί ουσιαστικά μίαν εκτίμηση του μέγιστου ποσοστού του κέρδους, δηλαδή του ποσοστού του κέρδους που προκύπτει όταν οι μισθοί θεωρηθούν ίσοι με μηδέν. Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι το μέγιστο ποσοστό κέρδους ακολουθεί πτωτική πορεία, όπως ακριβώς συζητήσαμε στο κεφάλαιο 5 περί της πτωτικής τάσης του μέγιστου ποσοστού κέρδους. Το σχήμα του μέγιστου ποσοστού κέρδους προϋποθέτει για την πτωτική πορεία του γενικού και του καθαρού ποσοστού του κέρδους.

³² Η τάση του δυνητικού προϊόντος εκτιμήθηκε με την απλή μέθοδο των ελαχίστων τετραγώνων. Η καλινδρόμηση που εκτιμήσαμε έδωσε $(Y^P/K^P)(t) = 0,7254 - 0,01017(t)$ με τυπικό σφάλμα του συντελεστή του χρόνου ίσο με 0,00051 και συντελεστή προσδιορισμού 91,9%.

ΣΧΗΜΑ Π1: Λόγοι προϊόντος-κεφαλαίου στην ελληνική οικονομία

Ο Καθαρός Κοινωνικός Μισθός στην Ελλάδα, 1958-1992

9.1 Εισαγωγή

Ο κύριος στόχος αυτού του κεφαλαίου είναι η εξέταση του αναδιανεμητικού ρόλου του κράτους σε σχέση με το εισόδημα της εργατικής τάξης στην ελληνική οικονομία για τη μεταπολεμική περίοδο. Ειδικότερα, εξετάζουμε το άμεσο αποτέλεσμα των κρατικών δαπανών και φόρων στο εισόδημα και στο βιοτικό επίπεδο των εργαζομένων χρησιμοποιώντας την έννοια του καθαρού κοινωνικού μισθού. Ο καθαρός κοινωνικός μισθός ορίζεται ως η διαφορά μεταξύ των παροχών σε χρήμα και σε είδος που λαμβάνει η εργατική τάξη (υπό την ευρεία έννοια) από το κράτος και του συνόλου των φόρων που πληρώνει ετησίως. Συγκεκριμένα, εκτιμούμε τον καθαρό κοινωνικό μισθό για την περίοδο 1958-1992, αναλύουμε τα συστατικά στοιχεία του και, επιπλέον, ερευνούμε τη σχέση του με άλλες οικονομικές μεταβλητές που πιθανώς ερμηνεύουν τη διαχρονική του συμπεριφορά¹. Ως τέτοιες μεταβλητές θεωρούμε το ποσοστό ανεργίας, τα κρατικά ελλείμματα, το μερίδιο των μισθών και το ρυθμό αύξησης του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος.

Όπως έχουμε αναφέρει στα προηγούμενα κεφάλαια, ο υπολογισμός του επιπέδου και της διαχρονικής εξέλιξης του καθαρού κοινωνικού

¹ Οι εμπειρικοί υπολογισμοί δεν είναι δυνατόν να επεκταθούν για την περίοδο μετά το 1992, λόγω έλλειψης βασικών στοιχείων. Ωστόσο, θεωρούμε ότι τα αποτελέσματα μέχρι το έτος αυτό είναι αρκετά κατατοπιστικά ως προς την ιστορική εξέλιξη του καθαρού κοινωνικού μισθού και τις τάσεις που διαγράφονται για την τρέχουσα περίοδο.

μισθού συμπληρώνει την εικόνα της διανομής της νέας αξίας σε κάθε περίοδο, όπως αυτή αποκαλύπτεται σε ένα πρώτο επίπεδο αφαίρεσης από τη συμπεριφορά του ποσοστού υπεραξίας.

Η έννοια και η μέτρηση του καθαρού κοινωνικού μισθού σχετίζονται άμεσα με δύο τουλάχιστον διαφορετικά πεδία της πολιτικής οικονομίας. Αυτό της συζήτησης γύρω από τη φύση και τις λειτουργίες του κράτους πρόνοιας (welfare state) και της επίδρασής του στην οικονομία, και αυτό της μελέτης της τελικής διανομής εισοδήματος, όπως διαμορφώνεται μετά την αναδιανομή του εισοδήματος ανάμεσα σε κεφάλαιο και εργασία μέσω των κρατικών δαπανών και εσόδων. Το τελευταίο θέμα αποτελεί μέρος των ριζοσπαστικών και μαρξιστικών θεωριών για τον χαρακτήρα και τα αίτια της τελευταίας οικονομικής κρίσης και της στασιμότητας που ακόμη χαρακτηρίζει τις ανεπτυγμένες οικονομικά χώρες.

Οι διάφορες όψεις της διαδικασίας διανομής του εισοδήματος, οι προσδιοριστικοί παράγοντες αυτής της διανομής καθώς και η επίδρασή της στην ανάπτυξη μιας οικονομίας αποτελούν ένα σημαντικό πεδίο της οικονομικής έρευνας από την εποχή που ο Ricardo θεώρησε ρητά τη διανομή του εισοδήματος ως το κεντρικό πρόβλημα της πολιτικής οικονομίας. Στην πρόσφατη περίοδο τα ζητήματα αυτά έχουν επανέλθει στο προσκήνιο αποτελώντας το κέντρο της προσοχής πολλών ριζοσπαστών αλλά ακόμη και ορθόδοξων οικονομολόγων. Μεταξύ των βασικών αιτιών αυτής της εξέλιξης είναι η παρατεταμένη οικονομική στασιμότητα στις οικονομίες πολλών ανεπτυγμένων χωρών που σε συνδυασμό με τις οικονομικές πολιτικές που ακολουθούν οι περισσότερες κυβερνήσεις, εντείνουν διαρκώς τις εισοδηματικές ανισότητες, ενώ αυξάνουν τη φτώχεια σε απόλυτους και σχετικούς όρους.

Είναι εμφανές από τα παραπάνω ότι τα εμπειρικά αποτελέσματα της μελέτης μας μπορούν να αποδειχτούν ιδιαίτερα χρήσιμα στο να αποκαλύψουν τη διαπλοκή των σχέσεων μεταξύ των λειτουργιών του καπιταλιστικού κράτους, της ταξικής πάλης, της οικονομικής και της κοινωνικής αναπαραγωγής και της οικονομικής κρίσης στα πλαίσια των σύγχρονων καπιταλιστικών οικονομιών.

9.2 Καθαρός Κοινωνικός Μισθός, Κράτος Πρόνοιας, Αναδιανομή του Εισοδήματος και Οικονομική Κρίση

Η εκτεταμένη ανάμιξη του κράτους στις οικονομίες των αναπτυγμένων οικονομικά χωρών στη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου έχει πιστωθεί και έχει τεκμηριωθεί επανειλημμένα στη σχετική βιβλιογραφία². Στον Πίνακα 1 παραθέτουμε ενδεικτικά την εξέλιξη του ποσοστού των κρατικών δαπανών στο ΑΕΠ για επιλεγμένες χώρες του ΟΟΣΑ. Από τα στοιχεία του Πίνακα 1 προκύπτει η γενικευμένη ραγδαία αύξηση των κρατικών δαπανών στη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου. Ακόμη, φαίνεται ότι η αύξηση αυτή έχει τη δική της δυναμική, η οποία διατήρησε τις κρατικές δαπάνες ως ποσοστό του ΑΕΠ σε πολύ υψηλά επίπεδα παρά τις προσπάθειες των συντηρητικών κυβερνήσεων ιδίως στις ΗΠΑ και στη Μεγάλη Βρετανία.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Συνολικές κρατικές δαπάνες ως ποσοστό του ΑΕΠ, 1913-1994.

	1913	1929	1938	1950	1973	1987	1994
Γαλλία	8,9	12,4	23,2	27,6	38,8	50,9	54,9
Γερμανία	17,7	30,6	42,4	30,4	42,0	47,3	48,6
ΗΠΑ	8,0	10,0	19,8	21,4	31,1	36,6	37,3
Ιαπωνία	14,2	18,8	30,3	19,8	22,9	33,9	34,9
Μ. Βρετανία	13,3	23,8	28,8	34,2	41,5	42,9	45,0
Ολλανδία	8,2	11,2	21,7	26,8	45,5	62,4	56,1
Μέσος όρος	11,7	17,8	27,7	26,7	37,0	45,7	46,1

Πηγή: Maddison 1995, σελ. 77, OECD, 1996.

Η αρχική ομοφωνία ανάμεσα στους ορθόδοξους οικονομολόγους για την ικανότητα του κράτους να εξουδετερώνει τις οικονομικές διακυμάνσεις στο παραγόμενο προϊόν, στις τιμές και στην απασχόληση μέσω της εφαρμογής πολιτικών ρύθμισης της ζήτησης αποτελεί παρελθόν ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1970. Οι φιλελεύθεροι οικονομολόγοι που από πολύ νωρίς είχαν αντιταχθεί στον κενσόνισμο, όπως π.χ. οι

² Ο Maddison (1995, κεφ. 14) συνοψίζει τη συζήτηση σχετικά με τον οικονομικό ρόλο του κράτους από τη θεωρητική σκοπιά των διαφόρων σχολών οικονομικής σκέψης.

μονεταριστές αρχικά με κύριο εκπρόσωπό τους τον Friedman, και στα πιο πρόσφατα χρόνια οι λεγόμενοι *νέοι-κλασικοί* (new-classicals) οικονομολόγοι κυριαρχούν στα ζητήματα μακροοικονομικής ανάλυσης και πολιτικής. Το αντίπαλο στρατόπεδο, που αποτελείται κυρίως από τους νεοκλασικούς και υποστηρίζει την επιλεκτική κρατική παρέμβαση, βρίσκεται σε οπισθοχώρηση στο χώρο της θεωρίας και της πολιτικής.

Για το ειδικότερο ζήτημα της αναδιανομής του εισοδήματος ως αποτέλεσμα των κρατικών δαπανών και εσόδων που μας ενδιαφέρει εδώ, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι οι ορθόδοξοι οικονομολόγοι ενδιαφέρονται αποκλειστικά για μεταβιβάσεις εισοδήματος από μια ομάδα νοικοκυριών σε μίαν άλλη. Επομένως, παραγνωρίζουν την ταξική δομή του «κλάδου των νοικοκυριών», δηλαδή την κατηγοριοποίηση των νοικοκυριών σύμφωνα με τις πηγές των εισοδημάτων τους και όχι σύμφωνα με το επίπεδο του εισοδήματός τους. Συνεπώς, στην ορθόδοξη προσέγγιση, ο όρος αναδιανομή δε συνεπάγεται αναγκαία κάποια μεταφορά εισοδήματος από μια κοινωνική τάξη σε κάποια άλλη. Οι περισσότεροι ορθόδοξοι οικονομολόγοι αναφέρουν συχνά ότι η αναδιανομή του εισοδήματος συνίσταται κυρίως από μεταβιβάσεις εισοδημάτων μεταξύ γενεών ή ακόμη και μεταξύ εισοδηματικών κατηγοριών που ανήκουν στην ίδια κοινωνική τάξη. Πάντως, η πλειοψηφία των ορθόδοξων οικονομολόγων θεωρεί ότι μια πιο εξισωτική διανομή του εισοδήματος αντιστρατεύεται τόσο την παραγωγική προσπάθεια όσο και την ανάπτυξη των ατομικών δεξιοτήτων. Επομένως, τα κρατικά προγράμματα και οι πολιτικές (δαπανών και φορολογίας) που υποτίθεται ότι καταλήγουν σε μια πιο εξισωτική διανομή του εισοδήματος θεωρούνται ως το κύριο αίτιο της κατώτερης οικονομικής επίδοσης μιας χώρας.

9.2.1 Για το κράτος πρόνοιας και τον κοινωνικό μισθό

Η συζήτηση για το κράτος πρόνοιας όπως εντοπίζεται κυρίως στα θεωρητικά πεδία της Πολιτικής Οικονομίας και της Πολιτικής Κοινωνιολογίας χαρακτηρίστηκε εξ αρχής από μια σχετική ασάφεια στον ορισμό των εννοιών και στην κατασκευή των θεμελιωδών κατηγοριών στη βάση των οποίων αναπτύχθηκε η επιχειρηματολογία των επιμέρους πλευρών. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να υπάρχουν ακόμη και σήμερα διχογνωμίες και αμφισβητήσεις (και όχι μόνο μεταξύ διαφορετικών θεωρητικών σχολών) όσον αφορά τη φύση του κράτους πρόνοιας, την καταγωγή του, τα όριά του, το είδος των επιδράσεων του στην οικονομία και στην κοινωνία ή στους εργαζόμενους ειδικότερα, είτε στη σημερινή συ-

γκυρία είτε στη διάρκεια της ιστορικής του διαδρομής. Ενδεικτικό είναι και το γεγονός ότι αμφισβητείται ακόμη και η ίδια η εγκυρότητα του όρου, η οποία δεν είναι αμιγώς ιδεολογικής χροιάς, όσον αφορά την περιγραφή της φύσης του συστήματος ή/και του ρόλου του καπιταλιστικού κράτους.

Η διεύρυνση του ρόλου του κράτους στην οικονομική και κοινωνική αναπαραγωγή και ρύθμιση έπεται και εξαιτίας της κρίσης της παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας στη δεκαετία του 1930 εκφράστηκε, μεταξύ των άλλων, και από την επέκταση της δικαιοδοσίας του στη διαχείριση της εργασιακής δύναμης με την ευρεία έννοια (δηλαδή και του ενεργού και του εφεδρικού στρατού εργασίας σε όλες τις μορφές του). Αυτού του είδους η παρέμβαση στους χώρους της κοινωνικής ασφάλισης για τους εργαζόμενους και για τον συνολικό πληθυσμό, της κοινωνικής πρόνοιας, της εκπαίδευσης, της υγείας, των οικιστικών αναγκών, της αναψυχής κωδικοποιήθηκε στην ορθόδοξη βιβλιογραφία με τον όρο «κράτος πρόνοιας», ενώ στη ριζοσπαστική βιβλιογραφία της εποχής πολύ λίγες αναφορές (και σχεδόν ποτέ θετικές) υπήρξαν για το νέο αυτό φαινόμενο. Ο όρος «κράτος πρόνοιας» με το σαφέστατα ιδεολογικό περιεχόμενό του (το οποίο παραπέμπει στο ότι η παρέμβαση του κράτους αφορά ή στοχεύει μόνο στην πρόνοια, στην ευημερία της εργατικής τάξης ή των ασθενέστερων οικονομικά στρωμάτων και όχι ολόκληρου του πληθυσμού) μόνο σχετικά πρόσφατα έχει υιοθετηθεί από μερίδα ριζοσπαστών συγγραφέων.

Παράλληλα, η κρατική μακροοικονομική διαχείριση του οικονομικού κύκλου δημιούργησε τον όρο «Keynesian - welfare state» για τον χαρακτηρισμό των λειτουργιών του μεταπολεμικού κράτους στις χώρες του ανεπτυγμένου καπιταλισμού, αν και οι δύο αυτές όψεις της δράσης του κράτους μπορούν και οφείλουν να διακρίνονται αναλυτικά και εμπειρικά.

Συνοπτικά, μπορούμε να διακρίνουμε τα εξής στάδια όσον αφορά την αντιμετώπιση του κράτους πρόνοιας στην ορθόδοξη αλλά και στη ριζοσπαστική και μαρξιστική βιβλιογραφία:

- *Η περίοδος 1945-1970(5)*

Στην κατεστημένη οικονομική και κοινωνιολογική σκέψη κυριαρχεί η προβολή των (έμμεσων) επιτευγμάτων του κράτους πρόνοιας στον χώρο των εργασιακών σχέσεων, της παραγωγικότητας, της οικονομικής και κοινωνικής ισότητας, της εξάλειψης της φτώχειας, καθώς και της

ενσωμάτωσης (αποριζοσπαστικοποίησης) της εργατικής τάξης στο αστικό σύστημα. Το κράτος πρόνοιας αποτελεί συστατικό στοιχείο και από τους κύριους παράγοντες του κλίματος που δημιούργησε τα επιχειρήματα για την εποχή του «τέλους των ιδεολογιών». Όπως αναφέραμε πιο πάνω, ήταν ελάχιστες και περιθωριακές οι αντίθετες απόψεις προερχόμενες κυρίως από τους Hayek και Friedman, οι οποίοι υποστήριζαν ότι ο διευρυνόμενος ρόλος του κράτους και οι εξισωτικές τάσεις που παράγει θα έχουν μακροπρόθεσμες αρνητικές επιδράσεις στην οικονομία και την κοινωνία.

Από τη ριζοσπαστική και μαρξιστική σκέψη εκδηλώθηκε κριτική κυρίως στις ολοκληρωτικές, συγκεντρωτικές πλευρές της αυξανόμενης κρατικής παρέμβασης αλλά η κυρίαρχη τάση ήταν η επιλεκτική αγνόηση και η έλλειψη συστηματικής θεωρητικής και εμπειρικής επεξεργασίας του νέου αυτού φαινομένου. Μια από τις σπουδαιότερες κοινές διαπιστώσεις της περιόδου είναι ότι οι σύγχρονες καπιταλιστικές οικονομίες δεν μπορούν να λειτουργήσουν και να αναπαραχθούν χωρίς τη συνεχώς αυξανόμενη παρέμβαση του κράτους.

• Η περίοδος 1970(5) - 1985

Η οικονομική κρίση των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών που εκδηλώνεται στα τέλη της δεκαετίας του 1960 θέτει για πρώτη φορά σε αληθινή δοκιμασία τη δυνατότητα του κράτους να λειτουργήσει σύμφωνα με τις ιδιότητες που του είχαν αποδοθεί σε μακροοικονομικό αλλά και σε μικρο-κοινωνικό επίπεδο. Ένα από τα άμεσα αποτελέσματα της οικονομικής κρίσης και της αρχικής προσπάθειας για εκτεταμένη διορθωτική κρατική παρέμβαση είναι η δημοσιονομική κρίση του κράτους (fiscal crisis of the state) που υπονομεύει σημαντικά τη νομιμοποιητική λειτουργία του κράτους (legitimization function) και απομυθοποιεί τις ρυθμιστικές του ιδιότητες.

Έτσι, από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 παράλληλα με τη θεωρητική χρεοκοπία της κρατικής μακροοικονομικής παρέμβασης πληθαίνουν οι αμφισβητήσεις στο εσωτερικό της αστικής οικονομικής σκέψης για τα υποτιθέμενα ευεργετικά αποτελέσματα της δράσης του κράτους πρόνοιας στους επιμέρους τομείς (προσφορά εργασίας, παραγωγικότητα, επενδυτικά κίνητρα, επιχειρηματικό κλίμα, κερδοφορία, κοινωνικές στάσεις και πρακτικές) και επομένως στη συνολική οικονομική επίδοση κάθε χώρας.

Οι ριζοσπαστικές και μαρξιστικές θεωρίες προσπαθούν να αποτι-

μήσουν εκ των υστέρων το ρόλο του κράτους στη δημιουργία της «χρυσής εποχής» της καπιταλιστικής συσσώρευσης αλλά και της εξάντλησής της. Στη φάση αυτή παρατηρείται η τάση της σύγχυσης του φαινομένου της αύξησης του ρόλου του κράτους στην αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης με την καθαρή ενίσχυση του εισοδήματος της εργατικής τάξης από το κράτος. Για παράδειγμα, η Σχολή της Ρύθμισης αναφέρεται στη ρύθμιση της κατανάλωσης μέσω των συλλογικών διαπραγματεύσεων εργοδοτών-εργαζομένων αλλά και από το κράτος μέσω των υπηρεσιών συλλογικής κατανάλωσης ως αντίδοτο στις τάσεις υποκατανάλωσης και δυσαναλογιών που προκάλεσαν τη Μεγάλη Ύφεση της δεκαετίας του 1930. Σύμφωνα με αυτή τη θεωρητική σχολή, το σχήμα αυτό λειτουργήσει ικανοποιητικά μέχρι που η αύξηση του κόστους παροχής της συλλογικής κατανάλωσης αύξησε υπέρμετρα τον συνολικό μισθό και προκάλεσε τη συμπίεση των κερδών (Aglietta, 1979).

Με πολύ πιο άμεσο τρόπο ένα παρόμοιο επιχείρημα αναγορεύει τον «κοινωνικό μισθό» ή «έμμεσο μισθό» σε σημαντικό συστατικό στοιχείο της θεωρίας της «συμπίεσης των κερδών» στις ΗΠΑ και στη Μεγάλη Βρετανία. Οι ριζοσπάστες και μαρξιστές συγγραφείς αυτής της τάσης υποστηρίζουν ότι υπό την πίεση της εργατικής τάξης το κράτος αναδιανέμει τη νέα αξία σε όφελός της συμπίεζοντας τα κέρδη και συμβάλλοντας έτσι αποφασιστικά στη δημιουργία και στην παράταση της οικονομικής κρίσης.

Έτσι, στη ριζοσπαστική και μαρξιστική βιβλιογραφία (Bowles και Gintis (1982a, 1982b, Bowles, Gordon και Weisskopf (1983), Glyn (1975), Therborn (1984, 1986) τα αναδιανεμητικά αποτελέσματα του κράτους πρόνοιας μετατρέπονται σε συστατικό στοιχείο του γενικού ζητήματος που αφορά τη θεωρητική ανάλυση και την εμπειρική έρευνα της διανομής του εισοδήματος και της οικονομικής κρίσης. Ταυτόχρονα, όμως, για άλλους ριζοσπάστες οικονομολόγους το κράτος στον ανεπτυγμένο καπιταλισμό ασκεί «φορολογική εκμετάλλευση» σε βάρος της εργατικής τάξης, όπως υποστηρίζει ο O'Connor στην περίπτωση των ΗΠΑ, ενώ ο Gough (1979) βρίσκει ότι η εργατική τάξη πληρώνει περισσότερα σε φόρους από ότι λαμβάνει υπό μορφή παροχών από το κράτος στην περίπτωση της Μεγάλης Βρετανίας³. Μάλιστα, ο O'Connor εκφράζει αργότερα διαφορετική άποψη και βασιζόμενος στη μελέτη των Bowles και Gintis, που αναφέραμε πιο πάνω, υποστηρίζει ότι οι αγώνες

³ Πιο συγκεκριμένα, οι εκτιμήσεις του Gough αναφέρονται στις μεταβιβάσεις μεταξύ του κράτους και του τομέα των νοικοκυριών γενικά και όχι της εργατικής τάξης.

της εργατικής τάξης έχουν διαμορφώσει έναν υψηλό και συνεχώς αυξανόμενο καθαρό «κοινωνικό μισθό», ο οποίος αποτελεί μια από τις σημαντικές αιτίες της κρίσης συσσώρευσης κεφαλαίου.

Παράλληλα, στον χώρο της Πολιτικής Κοινωνιολογίας εμφανίζεται η σχολή των *πηγών εξουσίας* (*power resources*), η οποία πολιτικά τοποθετείται στην αριστερή σοσιαλδημοκρατία και ξεχωρίζει ποιοτικά το σοσιαλδημοκρατικού τύπου κράτος πρόνοιας από τα υπόλοιπα, όπως το οριακό, φιλελεύθερο (Μεγάλη Βρετανία και ΗΠΑ) και το ανταποδοτικό (Γερμανία, Αυστρία, Γαλλία). Υποστηρίζεται ότι το σοσιαλδημοκρατικού τύπου κράτος πρόνοιας δρα συνολικά προς όφελος της εργατικής τάξης και επιπλέον η ανάπτυξή του θεωρείται ως η μόνη βιώσιμη στρατηγική του εργατικού κινήματος και της πολιτικής του έκφρασης για την υπέρβαση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Σύμφωνα με τη θεώρηση αυτή, ενώ το σοσιαλδημοκρατικού τύπου κράτος πρόνοιας είναι *λειτουργικό* (*functional*) σε σχέση με τις ανάγκες της καπιταλιστικής συσσώρευσης, κοινωνικά και πολιτικά βοηθά την εργατική τάξη στη συσσώρευση πηγών εξουσίας. Αυτές οι πηγές εξουσίας διευκολύνουν την πορεία μετάβασης από την πολιτική και κοινωνική δημοκρατία στην οικονομική δημοκρατία, δηλαδή σε μια σοσιαλιστική κοινωνία.

Για τη σχολή αυτή των πολιτικών κοινωνιολόγων [Korpi (1978, 1980, 1983), Esping-Andersen (1985a, 1985b, 1987, 1989 και 1991), Esping-Andersen και Korpi (1984), Stephens (1979), Himmelstrand (1981), Myles (1989)⁴] ο αναδιανεμητικός χαρακτήρας των δημοσιονομικών πολιτικών στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες εξαρτάται κυρίως από το βαθμό και την πυκνότητα συνδικαλιστικής οργάνωσης της εργατικής τάξης και από την έκταση της πολιτικής κυριαρχίας των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων. Η ακραία άποψη της σχολής αυτής για τις δυνατότητες του κράτους σε σχέση με την αναδιανομή του εισοδήματος συνοψίζεται από τον Myles ως εξής: «Από τη στιγμή που το φιλελεύθερο κράτος έγινε το φιλελεύθερο δημοκρατικό κράτος, δόθηκε η δυνατότητα στους εργαζόμενους με την ιδιότητα τους ως πολιτών πλέον να μεταβάλλουν την κατανομή των πόρων μέσω της πολιτικής τους επιρροής και του άμεσου ελέγχου του κράτους μέσω των πολιτικών τους κομμάτων. Λόγω του

⁴ Οι συγγραφείς αυτοί δίνουν έμφαση στη σημασία της ταξικής πάλης και χρησιμοποιούν μαρξιστικές κατηγορίες στην ανάλυση του κράτους πρόνοιας. Ο Pontusson (1984) παρουσιάζει μια εξαιρετικά εύστοχη κριτική των κύριων προτάσεων αυτής της σχολής σκέψης.

διαχωρισμού του κράτους και της οικονομίας στις καπιταλιστικές δημοκρατίες, οι εργαζόμενοι είναι ικανοί να μεταβάλλουν τη διαδικασία διανομής με έναν τρόπο που είναι ανεξάρτητος από τα κριτήρια της αγοράς και τους ταξικούς κανόνες στην πραγματικότητα, η αγορά μπορεί να παρακαμφθεί και οι κανόνες διανομής της να χάσουν την όποια σημασία τους» (Myles 1989, σελ. 77).

• Η περίοδος 1985 - 1995

Η κατεστημένη οικονομική σκέψη είναι πλέον εντελώς αρνητική για το σύνολο σχεδόν των όψεων του κράτους πρόνοιας. Στο πεδίο της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής γίνεται προσπάθεια να περιοριστεί ο ρόλος του κράτους και ιδιαίτερα η πλευρά των δαπανών στα απολύτως απαραίτητα για την ομαλή οικονομική και κοινωνική αναπαραγωγή.

Αντίθετα, σημειώνεται μια σχεδόν ολοκληρωτική στροφή της ριζοσπαστικής και μαρξιστικής σκέψης στο ζήτημα της λειτουργικότητας του κράτους πρόνοιας σε σχέση με τη συνολική οικονομική επίδοση κάθε χώρας. Οι όροι κράτος πρόνοιας και κοινωνικός κορπορατισμός για την περιγραφή της πολιτικής οικονομίας κάθε χώρας συγκλίνουν και προτείνονται ως μοντέλο επιτυχημένης οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων ιδίως με τη διαμεσολάβηση του κράτους, δηλαδή της διάρθρωσης οικονομικού-κοινωνικού-πολιτικού. Για να τεκμηριωθεί εμπειρικά αυτό το επιχείρημα, παίρνει τη μορφή της προσπάθειας για διάκριση των επιδόσεων που αφορούν το ποσοστό ανεργίας και την απασχόληση (Glyn 1992, Glyn και Rowthorn 1988, 1990 και 1994), την παραγωγικότητα της εργασίας (Weisskopf 1987), την αύξηση του προϊόντος, τις εξελίξεις στην κοινωνική και οικονομική ισότητα (Bowles, Gordon και Weisskopf 1990, Armstrong, Glyn και Harrison 1991, Henley και Tsakalotos 1991, Green, Henley και Tsakalotos 1994) των χωρών εκείνων που ακόμη και στις αρχές της δεκαετίας του 1990 επιμένουν στη διατήρηση ή και στην περαιτέρω εξάπλωση της κρατικής δραστηριότητας. Αυτές οι χώρες περιορίζονται πρακτικά στις κύριες σκανδιναβικές χώρες, δηλαδή Σουηδία και Νορβηγία, ενώ κατά περίπτωση περιλαμβάνονται η Αυστρία και άλλες «κορπορατιστικές» οικονομίες.

Έτσι, τη θέση των υποστηρικτών του σκανδιναβικού σοσιαλδημοκρατικού τύπου κράτους πρόνοιας, δηλαδή της σχολής των «power resources», παίρνουν τώρα οι ριζοσπάστες και μαρξιστές συγγραφείς που προηγουμένως υποστήριζαν πως η αναδιανεμητική λειτουργία των κρατικών δαπανών και εσόδων συμβάλλει στη συμπίεση των κερδών και στην επακόλουθη οικονομική κρίση και επενδυτική στασιμότητα.

Η σπουδαιότερη διαφορά έγκειται στο ότι η σχολή των «πηγών εξουσίας» απευθύνεται κυρίως στο εργατικό κίνημα και στην αριστερά προτείνοντας μια στρατηγική μετάβασης στον σοσιαλισμό, ενώ η πρώην σχολή της «συμπύεσης των κερδών» απευθύνεται στους ασκούντες μακροοικονομική και κοινωνική πολιτική προσπαθώντας να πείσει για την αναγκαιότητα και την ορθότητα των προτάσεών της σε σχέση με την ομαλή λειτουργία της σύγχρονης καπιταλιστικής οικονομίας. Όπως αναφέραμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, οι προτάσεις αυτές περιλαμβάνουν σε γενικές γραμμές την αύξηση της απασχόλησης και τη μείωση του ποσοστού ανεργίας μέσω των παραδοσιακών κενσιαναών αντικυκλικών μέτρων πολιτικής, τη μείωση της οικονομικής ανισότητας για την επίτευξη μεγαλύτερων ρυθμών αύξησης της παραγωγικότητας και του προϊόντος, και, γενικά, την υιοθέτηση του κοινωνικού κορπορατισμού, των «κοινωνικών συμβολαίων» για τη διευθέτηση των θεμάτων εκείνων που προκαλούν κοινωνικές τριβές και συγκρούσεις.

9.2.2 Για την αποτίμηση του ρόλου του κράτους πρόνοιας μέσω του υπολογισμού του κοινωνικού μισθού

Είναι προφανές ότι η εμπειρική διερεύνηση των αναδιανεμητικών αποτελεσμάτων του κρατικού προϋπολογισμού αποτελεί μια σημαντική όψη της αποτίμησης της φύσης και του ρόλου του κράτους πρόνοιας στον ανεπτυγμένο καπιταλισμό.

Στη ριζοσπαστική προσέγγιση, όπως είναι φυσικό, η ανάλυση από θεωρητική σκοπιά εστιάζεται στα αποτελέσματα της δημοσιονομικής πολιτικής στα εισοδήματα των διαφόρων κοινωνικών τάξεων. Επομένως, η μεθοδολογία που χρησιμοποιείται στην εκτίμηση αυτού του αποτελέσματος θα πρέπει να διαφέρει ριζικά από τη μεθοδολογία της ορθόδοξης οικονομικής που βασίζεται κυρίως στα εισοδηματικά κλίμακα. Στην πραγματικότητα, ωστόσο, αυτό σπανίως συμβαίνει και οι περισσότερες προσπάθειες για την εκτίμηση της καθαρής μεταφοράς πόρων μεταξύ του κράτους και της εργατικής τάξης χαρακτηρίζονται από την έλλειψη μιας ενιαίας μεθοδολογικής προσέγγισης και ταυτόχρονα από έλλειψη εστιασμού στην καθαρή δημοσιονομική θέση της εργατικής τάξης αποκλειστικά. Έτσι, οι απόψεις που εκφράζονται για το θέμα αυτό είτε βασίζονται σε μια μεθοδολογία ξένη προς κάθε έννοια ταξικής διάρθρωσης της οικονομίας είτε δε βασίζονται καθόλου σε κάποια ποσοτική ανάλυση, όπως, για παράδειγμα, συμβαίνει στην

ανάλυση του Offe (1984) και σε αυτήν της σχολής της ρύθμισης⁵.

Η μελέτη μας για τον αναδιανεμητικό ρόλο του κράτους και τον κοινωνικό μισθό ειδικότερα βασίζεται στο μεθοδολογικό πλαίσιο που ανέπτυξε αρχικά ο Shaikh (1977a). Η ίδια μεθοδολογική προσέγγιση έχει χρησιμοποιηθεί σε μια σειρά από άλλες μελέτες, όπως των Shaikh και Tonak (1987, 1994) καθώς και Miller (1989) για τις ΗΠΑ, Sepehri και Chernomas (1992) για τον Καναδά, Freeman (1990) και Fazeli (1996) για τη Μεγάλη Βρετανία, και Maniatis (1995) για τη Σουηδία. Τα αποτελέσματα αυτών των μελετών συνοψίζονται στο ότι οι καθαρές μεταβιβάσεις μεταξύ του κράτους και της εργατικής τάξης, ακόμη και στην περίπτωση που είναι θετικές (δηλαδή οι παροχές του κράτους σε χρήμα και είδος ξεπερνούν τους φόρους που λαμβάνει από την εργατική τάξη), τείνουν να είναι πολύ μικρές σχετικά με το εισόδημα των εργαζομένων. Πιο συγκεκριμένα, τις περισσότερες φορές, όταν οι καθαρές μεταβιβάσεις είναι θετικές, δεν ξεπερνούν το 10% του εισοδήματος των εργαζομένων ταυτόχρονα, όμως, η εμπειρία πολλών χωρών έχει δείξει ότι υπάρχουν και σημαντικές χρονικές περιόδους όπου οι καθαρές μεταβιβάσεις είναι αρνητικές. Τα αποτελέσματα της δικής μας εμπειρικής ανάλυσης σε συνδυασμό με τα αποτελέσματα παρόμοιων μελετών για άλλες χώρες θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για μια κριτική αποτίμηση της ορθότητας του όρου «κράτος πρόνοιας». Μόνο η ύπαρξη μιας σημαντικά θετικής καθαρής μεταβίβασης από το κράτος προς την εργατική τάξη, δηλαδή ένας μεγάλος και θετικός «καθαρός κοινωνικός μισθός» της εργασίας, θα δικαιολογούσε αυτόν τον ευρέως χρησιμοποιούμενο όρο. Στην αντίθετη περίπτωση, όπως υποστηρίζουν οι Shaikh και Tonak (1987) με βάση τα αποτελέσματα για τον καθαρό κοινωνικό μισθό για την οικονομία των ΗΠΑ στη μεταπολεμική περίοδο, το κράτος πρόνοιας και ο υποτιθέμενος κοινωνικός μισθός για την εργατική τάξη αποδεικνύονται ένας μύθος.

Επίσης, στη ριζοσπαστική βιβλιογραφία η ανάπτυξη του κράτους πρό-

⁵ Ο Jessor υποστηρίζει ότι ένα από τα γενικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα του φορντισμού είναι «[η] ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας ως μηχανισμού καθιέρωσης ενός ελάχιστου κοινωνικού μισθού, γενίκευσης προτύπων μαζικής κατανάλωσης και συντονισμού των τομέων παραγωγής καταναλωτικών και κεφαλαιουχικών αγαθών» (Jessor 1989, σελ. 264). Εδώ και σε πολλές άλλες περιπτώσεις στη ριζοσπαστική βιβλιογραφία παραγνωρίζεται η άλλη πλευρά του μεταπολεμικού φαινομένου της αύξησης των κοινωνικών υπηρεσιών από το κράτος, δηλαδή ότι η χρηματοδότησή τους προέρχεται κατά ένα μεγάλο μέρος από τους φόρους που πληρώνει η εργατική τάξη.

νοιας και η παρέμβασή του στην οικονομική και την κοινωνική αναπαραγωγή έχει εξηγηθεί είτε ως προϊόν των πιέσεων της εργατικής τάξης, είτε ως μια συνειδητή επιλογή του κεφαλαίου για την προώθηση της ισόρροπης διαδικασίας καπιταλιστικής συσσώρευσης και της νομιμοποίησης του συστήματος και των κρατικών λειτουργιών. Επομένως, μια σαφής απάντηση στο ερώτημα των καθαρών αναδιανεμητικών αποτελεσμάτων του κράτους πρόνοιας είναι επίσης χρήσιμη και για την εκτίμηση των εναλλακτικών ερμηνειών της ανάπτυξης των δαπανών του σύγχρονου κράτους πρόνοιας. Σημειώνουμε εδώ ότι το ελληνικό κράτος μόνο σχετικά πρόσφατα έχει πάρει τη «φιλελεύθερη-δημοκρατική» μορφή που είναι συστατικό στοιχείο της συζήτησης για τον αναδιανεμητικό χαρακτήρα του κράτους πρόνοιας. Έτσι, τα όποια αποτελέσματά μας θα πρέπει να ερμηνευτούν με προσοχή ως προς την εξαγωγή γενικών συμπερασμάτων αναφορικά με το ρόλο του κράτους στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες.

9.3 Μεθοδολογία

Οι μελέτες που διερευνούν την επίδραση των φόρων και των κρατικών δαπανών στο εισόδημα του συνολικού πληθυσμού είναι γνωστές ως μελέτες καθαρής δημοσιονομικής επίπτωσης (net fiscal incidence). Το κυρίαρχο θέμα αυτών των μελετών είναι η αναδιανομή του εισοδήματος γενικά, σε αντιδιαστολή προς τις μελέτες της δημοσιονομικής επίδρασης στο εισόδημα του εργαζόμενου πληθυσμού. Επομένως, ο χαρακτήρας αυτών των μελετών είναι τέτοιος ώστε να μην επαρκεί για να προσδιοριστούν οι επιπτώσεις της δημοσιονομικής πολιτικής στα εισοδήματα των κοινωνικών τάξεων (δηλαδή οι επιπτώσεις στην ταξική ή λειτουργική διανομή εισοδήματος).

Τυπικά, οι μελέτες αυτές έχουν ως αφετηρία την αρχική κατανομή του εισοδήματος από κατοχή παραγωγικών συντελεστών μεταξύ των νοικοκυριών και, στη συνέχεια, προσπαθούν να εκτιμήσουν τα αποτελέσματα των φόρων και των κρατικών δαπανών στα εισοδήματα των νοικοκυριών καταταγμένων σε εισοδηματικά κλιμάκια. Συνήθως χρησιμοποιείται κάποια περιγραφική στατιστική (όπως π.χ. ο συντελεστής Gini ή ο δείκτης Theil κ.λπ.) προκειμένου να εκφράσει την ανισότητα (διασπορά) στην προ φορολογίας και παροχών κατανομή του εισοδήματος. Κατόπιν γίνεται σύγκριση με την κατανομή του εισοδήματος που προκύπτει μετά τις επιπτώσεις της φορολογίας και των κρατικών δαπανών. Σε ορισμένες περιπτώσεις δεν γίνεται αναφορά σε κάποια από τις

στατιστικές που αναφέραμε αλλά απλώς συγκρίνεται η σχέση κάθε εισοδηματικού κλιμακίου πριν και μετά τη φορολογία και τις κρατικές δαπάνες με το μέσο εισόδημα όλων των νοικοκυριών. Στον Πίνακα 1 παρουσιάζουμε σε πολύ γενικές γραμμές τη μεθοδολογία που εφαρμόζουν οι μελέτες της καθαρής δημοσιονομικής επίπτωσης σε όρους γενικών κατηγοριών εσόδων και δαπανών:

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: Μεθοδολογία των μελετών καθαρής δημοσιονομικής επίπτωσης

Προσωπικό εισόδημα από την κατοχή συντελεστών παραγωγής (για κάθε εισοδηματικό κλιμάκιο)

+ κρατικές μεταβιβάσεις

= Ακαθάριστο Εισόδημα

- Φόροι Προσωπικού Εισοδήματος

- Εισφορές για κοινωνική ασφάλιση (εργοδοτών και εργαζομένων)

= Διαθέσιμο Χρηματικό Εισόδημα

- Έμμεσοι Φόροι

+ Οφέλη από Κρατικές Δαπάνες

= Τελικό Εισόδημα (για κάθε κλιμάκιο).

Επειδή η έννοια της κοινωνικής τάξης είναι εντελώς ξένη στην ορθόδοξη οικονομική θεωρία, το ζήτημα της αναδιανομής του εισοδήματος μέσω του κράτους ελέγχεται χωρίς να γίνεται κάποια διάκριση μεταξύ διαφορετικών πηγών εισοδήματος. Με άλλα λόγια, το μέγεθος και όχι η πηγή (αν, δηλαδή, προέρχεται από μισθωτή εργασία ή από την κατοχή μέσων παραγωγής) του εισοδήματος είναι η κρίσιμη μεταβλητή στις ορθόδοξες μελέτες. Επομένως, επειδή το αφετηριακό σημείο αυτών των μελετών είναι το εισόδημα από την κατοχή παραγωγικού συντελεστή, στην αρχική διανομή του εισοδήματος κοινωνικές κατηγορίες όπως οι συνταξιούχοι, οι άνεργοι, οι φοιτητές τοποθετούνται στα κατώτερα εισοδηματικά κλιμάκια της κατανομής. Αυτές οι κοινωνικές κατηγορίες έχουν μηδενικά ή και αρνητικά εισοδήματα προερχόμενα από παραγωγικούς συντελεστές και κυριαρχούν στα χαμηλότερα εισοδηματικά κλιμάκια. Έτσι προκύπτει αναγκαστικά ότι οι συντάξεις, οι παροχές ανεργίας και οι άλλες μεταβιβάσεις δημιουργούν ένα σημαντικό

αναδιανεμητικό αποτέλεσμα⁶ προς μια πιο εξισωτική κατεύθυνση. Αυτό αποτυπώνεται στη χαμηλότερη τιμή του συντελεστή Gini που προκύπτει από την τελική (post-fiscal) σε σχέση με την αρχική διανομή του εισοδήματος. Επομένως, είναι δύσκολο να διακρίνουμε στο τέλος αν ο εργαζόμενος πληθυσμός ως σύνολο (συμπεριλαμβανομένης της μεγάλης πλειοψηφίας των συνταξιούχων) βρίσκεται σε πλεονεκτικότερη θέση λόγω των δημοσιονομικών πολιτικών. Υπάρχει πάντα η πιθανότητα τα καθαρά οφέλη που λαμβάνουν οι συνταξιούχοι να χρηματοδοτούνται από τους καθαρούς φόρους που πληρώνονται από εργαζομένους (επομένως να συνιστούν απλώς μεταβιβάσεις μεταξύ γενεών και μεταξύ εισοδηματικών κλιμακίων εντός της ίδιας της κοινωνικής τάξης) και οι καθαροί φόροι που προέρχονται από τα υψηλά εισοδηματικά κλιμάκια να χρηματοδοτούν δημόσιες δραστηριότητες και μεταβιβάσεις (επιδοτήσεις) σε επιχειρήσεις. Μια τέτοια εκδοχή συμφωνεί με τη μείωση της ανισότητας στην τελική διανομή εισοδήματος και με ουδέτερη ή και αρνητική επίπτωση των δημοσιονομικών πολιτικών έναντι του εργαζόμενου πληθυσμού συνολικά. Κάτι αντίστοιχο μπορεί να ισχύει και στην περίπτωση της ελληνικής οικονομίας, όπου, ενώ οι πιο γνωστές και αντιπροσωπευτικές μελέτες για τον αναδιανεμητικό ρόλο του κράτους (Karageorgas 1973, 1977, Provoroulos 1979) καταλήγουν σε αντίθετα συμπεράσματα για τα ακριβή αποτελέσματα των κρατικών εσόδων και δαπανών πάνω στα διαφορετικά εισοδηματικά κλιμάκια, ωστόσο οι μελέτες αυτές συμφωνούν ότι το συνολικό αποτέλεσμα είναι προς την εξισωτική κατεύθυνση, δηλαδή βρίσκουν ένα μικρότερο μετα-δημοσιονομικό δείκτη ανισότητας.

Για τους λόγους αυτούς προσπαθούμε να εκτιμήσουμε άμεσα τις καθαρές μεταβιβάσεις εισοδημάτων μεταξύ του κράτους και του συνόλου της εργατικής τάξης στην ελληνική οικονομία αφήνοντας έξω από την ανάλυση τις εισοδηματικές ανισότητες μεταξύ των νοικοκυριών και ορίζοντας τη δημοσιονομική θέση της εργατικής τάξης ως εξής:

Καθαρός κοινωνικός μισθός = Οφέλη του εργαζόμενου πληθυσμού
από δημόσιες δαπάνες
– Φόροι εργαζόμενου πληθυσμού.

Από τα παραπάνω συνεπάγεται ότι σε μια τέτοια μελέτη που εστιάζεται στην ταξική διανομή του εισοδήματος είναι επιτακτικό να λάβου-

⁶ Ειδικά σε χώρες που παρέχουν υψηλά επίπεδα συντάξεων και άλλων παροχών.

με υπόψη τον ειδικότερο τρόπο με τον οποίο αποτιμώνται τα αποτελέσματα της δημοσιονομικής πολιτικής και να διακρίνουμε μεταξύ αναδιανομής γενικά και καθαρής επίδρασης στο εισόδημα και στο βιοτικό επίπεδο της εργατικής τάξης ειδικότερα.

Η μεθοδολογία που ακολουθούμε βασίζεται στις έρευνες των Shaikh (1977a), Shaikh και Tonak (1987, 1994) καθώς και Maniatis (1996b) με τις απαραίτητες τροποποιήσεις ούτως ώστε να ανταποκρίνεται στις ιδιαιτερότητες της ελληνικής οικονομίας και στις κατηγορίες των ελληνικών Εθνικών Λογαριασμών.

Ο ορισμός του «εργαζόμενου πληθυσμού» περιλαμβάνει όλους τους μισθωτούς και ημερομισθίους εργαζομένους, τη μεγάλη πλειοψηφία των συνταξιούχων, τους προσωρινά και μακροχρόνια ανέργους καθώς και τα άτομα που εξαρτώνται από αυτούς. Με άλλα λόγια, ο εργαζόμενος πληθυσμός αποτελείται από όσους εξαρτώνται, έχουν εξαρτηθεί ή πρόκειται να εξαρτηθούν για την αναπαραγωγή τους από την πώληση της ικανότητάς τους για εργασία. Η διαφορά μεταξύ των *ωφελημάτων* (benefits) σε χρήμα και σε είδος που αποκομίζει από τις κρατικές δαπάνες ο εργαζόμενος πληθυσμός και των φόρων που πληρώνει αποτελεί τον καθαρό κοινωνικό μισθό. Ο τελευταίος, διαιρούμενος με το σύνολο των μισθών και ημερομισθίων δίνει το *ποσοστό καθαρού κοινωνικού μισθού* (net social wage rate) που εκφράζει το μέγεθος της καθαρής (θετικής ή αρνητικής) επίδρασης του κράτους στην αναπαραγωγή και στο βιοτικό επίπεδο του εργαζόμενου πληθυσμού.

9.3.1. Επιμερισμός των φόρων στον εργαζόμενο πληθυσμό

Η προσέγγιση που ακολουθούμε εστιάζεται στις πραγματικές, άμεσες επίσημες χρηματικές ροές από το εισόδημα του εργαζόμενου πληθυσμού προς το κράτος με τη μορφή φορολογίας. Δεν εξετάζονται, δηλαδή, οι δυναμικές επιπτώσεις των επιμέρους φόρων στην ατομική συμπεριφορά καθώς και οι πιθανές επιπτώσεις τους επί των τιμών. Θεωρούμε ότι οι φόροι όλων των ειδών δεν μετακυλλούνται και, κατά συνέπεια, η ονομαστική επίπτωση της φορολογίας συμπίπτει με την πραγματική.⁷

⁷ Η πραγματική επίπτωση της φορολογίας είναι ένα από τα πάντα ζητήματα στην ιστορία της δημόσιας οικονομικής και της οικονομικής θεωρίας. Δες και Hicks (1946) για τη διαφορά ανάμεσα στην προσέγγιση που υπολογίζει την άμεση επίπτωση των φόρων και στην προσέγγιση της *μετακύλισης των φόρων* (tax shifting). Εδώ ακολουθούμε την πρώτη προσέγγιση, η οποία είναι σύμφωνη με το μεθοδολογικό πλαίσιο των Shaikh και Tonak (1987 και 1994).

Οι κατηγορίες κρατικών εσόδων και φόρων που αναφέρονται στους ελληνικούς Εθνικούς Λογαριασμούς προσαρμοσμένες ώστε να ακολουθούν την ταξινόμηση του συστήματος Εθνικών Λογαριασμών του ΟΟΣΑ είναι οι ακόλουθες:

1. Φόροι προσωπικού εισοδήματος.
2. Άμεσοι φόροι επιβαλλόμενοι στις επιχειρήσεις.
3. Εισφορές στην κοινωνική ασφάλιση (εργοδοτών, εργαζομένων, αυτοαπασχολουμένων).
4. Φόροι περιουσίας και πρόσδοδοι περιουσίας και επιχειρηματικής δράσης.
5. Έμμεσοι φόροι.
6. Τρέχουσες μεταβιβάσεις από την αλλοδαπή και λοιποί φόροι.

Όσον αφορά την πρώτη κατηγορία, δηλαδή τους φόρους προσωπικού εισοδήματος που καταβάλλουν οι εργαζόμενοι μισθωτοί και οι συνταξιούχοι στο κράτος, αυτή δίνεται απευθείας στη φορολογία εισοδημάτων φυσικών προσώπων στις ετήσιες «Στατιστικές των Δημοσίων Οικονομικών».⁸ Από την ίδια πηγή υπολογίζουμε για κάθε έτος το μερίδιο των μισθωτών στο συνολικό φόρο προσωπικού εισοδήματος. Έπειτα, πολλαπλασιάζοντας το ποσοστό αυτό με τους συνολικούς άμεσους φόρους που καταβάλλονται από ιδιώτες στην Τοπική Αυτοδιοίκηση και στα λοιπά ΝΠΔΔ εκτιμούμε τους φόρους που αναλογούν στους μισθωτούς εργαζομένους.

Η δεύτερη κατηγορία αποτελείται από τους φόρους των κερδών των ανωνύμων εταιριών οι οποίοι καταβάλλονται αποκλειστικά από τις επιχειρήσεις και, επομένως, δε βαρύνουν σε κανένα βαθμό τους εργαζομένους.

Στην τρίτη κατηγορία περιλαμβάνονται οι εισφορές κοινωνικής ασφάλισης που πληρώνονται απευθείας από τους εργαζομένους ή από τους εργοδότες για λογαριασμό των εργαζομένων καθώς και οι εισφορές μεγάλων κατηγοριών αυτοαπασχολουμένων. Οι εισφορές κοινωνικής ασφάλισης εργοδοτών και εργαζομένων αποτελούν μέρος του μεταβλητού κεφαλαίου⁹ το οποίο καταβάλλει το κεφάλαιο που μισθώνει

⁸ Σε παρόμοιες μελέτες για άλλες χώρες γίνεται εκτίμηση του μέρους των συνολικών φόρων προσωπικού εισοδήματος που πληρώνουν οι μισθωτοί εργαζόμενοι. Οι φόροι αυτοί θεωρούνται ανάλογοι του μεριδίου της αμοιβής της εργασίας στο προσωπικό εισόδημα.

⁹ Παραγωγίζοντας εδώ τη διάκριση μεταξύ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας.

εργασιακή δύναμη και είναι ευθέως ανάλογες με τον αριθμό των εργαζομένων που απασχολούνται και άρα θεωρούνται φόροι που βαρύνουν τους μισθωτούς εργαζομένους. Όσον αφορά τις εισφορές μη μισθωτών εργαζομένων που περιέχονται στις συνολικές εισφορές κοινωνικής ασφάλισης των Εθνικών Λογαριασμών προσπαθούμε να τις απομονώσουμε χρησιμοποιώντας τα στοιχεία των ετήσιων Κοινωνικών Προϋπολογισμών και αφαιρώντας τις εισφορές κατηγοριών όπως επαγγελματοβιοτέχνες, νομικοί, έμποροι, αυτοκινητιστές και αγρότες.

Για την τέταρτη κατηγορία θεωρούμε ότι οι φόροι περιουσίας βαρύνουν τα πλέον εύπορα στρώματα του πληθυσμού ενώ οι πρόσδοδοι επιχειρηματικής δράσης του Δημοσίου, δεν αποτελούν φόρους καθ' εαυτούς. Επομένως, θεωρούμε ότι η κατηγορία αυτή εσόδων του δημοσίου δεν βαρύνει το εισόδημα του εργαζόμενου πληθυσμού.

Σχετικά με την πέμπτη κατηγορία, τους έμμεσους φόρους, γίνεται η υπόθεση ότι πληρώνονται από τις επιχειρήσεις αν και συλλέγονται μέσω της κατανάλωσης και, άρα, φαινομενικά πληρώνονται από τους καταναλωτές. Αυτή είναι ίσως η πλέον κρίσιμη υπόθεση του όλου μεθοδολογικού πλαισίου που χρησιμοποιούμε. Σημειώνεται ότι αν γίνει η συνθήκη υπόθεση της μετακύλισης των έμμεσων φόρων στην κατανάλωση¹⁰ και επιμεριστεί το μερίδιο που αναλογεί στους μισθωτούς εργαζομένους, τότε αφενός οι τελευταίοι επωμίζονται το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος της συνολικής φορολογίας, αφετέρου ο καθαρός κοινωνικός μισθός γίνεται μόνιμα αρνητικός και μάλιστα σε πολύ υψηλά επίπεδα. Εν πάσει περιπτώσει, από το σύνολο των έμμεσων φόρων μόνο ένα μέρος της μικρής κατηγορίας, καθαρά έσοδα κρατικού μονοπωλίου, θεωρούμε ότι επιβαρύνει τους μισθωτούς εργαζομένους ανάλογα με το μερίδιο των μισθών στη συνολική ιδιωτική κατανάλωση. Τέλος, η έκτη κατηγορία εσόδων, τρέχουσες μεταβιβάσεις από την αλλοδαπή και λοιποί φόροι, δεν βαρύνει τους μισθωτούς εργαζομένους.

¹⁰ Η προσέγγιση που ακολουθούμε σημαίνει ότι το ύψος της αξίας του εμπορεύματος, που εδώ θεωρείται ίδια με την τιμή παραγωγής και την τιμή αγοράς περιλαμβάνει, το κόστος, το καθαρό κέρδος και τους έμμεσους φόρους. Αντίθετα, αν θεωρηθεί ότι οι έμμεσοι φόροι δεν πληρώνονται από τις επιχειρήσεις αλλά από τους καταναλωτές, αυτό σημαίνει ότι η αξία και η τιμή παραγωγής του εμπορεύματος αποτελούνται από το κόστος και το καθαρό κέρδος και η τιμή αγοράς σχηματίζεται με την αυθαίρετη πρόσθεση των έμμεσων φόρων από το κράτος πάνω στην αξία. Δες Freeman (1991) για τη διάκριση αυτή.

9.3.2 Επιμερισμός των κρατικών δαπανών στον εργαζόμενο πληθυσμό.

Στους ελληνικούς ΕΛ οι συνολικές κρατικές δαπάνες μπορούν να διακριθούν σε έξι κατηγορίες σύμφωνα με την ιδιαίτερη λειτουργία τους:

1. Δημόσια κατανάλωση
2. Δημόσιες επενδύσεις
3. Επιδοτήσεις
4. Καθαρές τρέχουσες μεταβιβάσεις σε ιδιώτες
5. Τρέχουσες μεταβιβάσεις στην αλλοδαπή
6. Τόκοι δημοσίου χρέους.

Οι ΕΛ ταξινομούν τη δημόσια κατανάλωση σε επτά κατηγορίες. Από αυτές οι τρεις πρώτες, δηλαδή η *Δημόσια Διοίκηση*, η *Άμυνα* και η *Δικαιοσύνη - Αστυνόμευση* αποτελούν κυρίως διοικητικές καθώς και στρατιωτικές δαπάνες και γενικότερα κόστη για την «προστασία της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και των κοινωνικών κανόνων, και όχι κατανάλωση κάποιων αξιών χρήσης» (Shaikh 1977a, σελ. 36). Επομένως, οι δαπάνες αυτές δε θεωρούνται ότι έχουν σχέση με κάποια μορφή κατανάλωσης των εργαζομένων.

Οι επόμενες δύο κατηγορίες, *Εκπαίδευση και Υγεία*, αποτελούν μέρος της κοινωνικής κατανάλωσης γενικά και χρησιμοποιούμε το ποσοστό των μισθωτών στον συνολικό οικονομικά ενεργό πληθυσμό προκειμένου να προσδιορίσουμε το μερίδιο των δαπανών υγείας και εκπαίδευσης που αποτελούν μέρος της κατανάλωσης της εργατικής τάξης.

Η έκτη κατηγορία, *Κοινωνική Ασφάλιση και Πρόνοια*, αντιπροσωπεύει δαπάνες για τη διάθεση διαφόρων μεταβιβάσεων και παροχών και τη λειτουργία της κοινωνικής πρόνοιας που απευθύνονται στον εργαζόμενο πληθυσμό αλλά και σε αυτοαπασχολούμενους, αγρότες και άλλα κοινωνικά στρώματα. Επομένως, χρησιμοποιούμε το ποσοστό των μισθωτών στον συνολικό οικονομικά ενεργό πληθυσμό για να εκτιμήσουμε το μερίδιο της συνολικής δαπάνης που αντιπροσωπεύει οφέλη για τον εργαζόμενο πληθυσμό.

Η έβδομη κατηγορία της δημόσιας κατανάλωσης, *Λοιπή δράση*, θεωρείται ότι δεν επηρεάζει άμεσα το βιοτικό επίπεδο των εργαζομένων και άρα δεν περιλαμβάνεται στα εν γένει οφέλη των εργαζομένων από κρατικές δαπάνες.

Οι δημόσιες επενδύσεις διακρίνονται στους ΕΛ ανάλογα με τον κλάδο οικονομικής δραστηριότητας στον οποίο ανήκουν. Από τις οκτώ κα-

τηγορίες (γεωργία, ορυχεία, μεταποίηση, ενέργεια, μεταφορές, κατοικίες, δημόσια διοίκηση, λοιπές δραστηριότητες) μόνο οι επενδύσεις σε κατοικίες θεωρούνται ότι αποτελούν οφέλη για τον εργαζόμενο πληθυσμό.

Οι επιδοτήσεις του κράτους αφορούν αποκλειστικά ιδιωτικές και δημόσιες επιχειρήσεις και έτσι δεν περιλαμβάνονται στα οφέλη του εργαζόμενου πληθυσμού.

Οι καθαρές τρέχουσες μεταβιβάσεις σε ιδιώτες διακρίνονται σε δαπάνες Πρόνοιας (συντάξεις, παροχές ανεργίας, παροχές για εργατικά ατυχήματα, οικογενειακά επιδόματα, παροχές σε μη κερδοσκοπικά ιδρύματα, και λοιπές παροχές), Υγείας, Εκπαίδευσης, και λοιπές τρέχουσες μεταβιβάσεις (πολεμικές συντάξεις). Οι συντάξεις, όπως και όλες οι άλλες παροχές πρόνοιας, περιλαμβάνονται στα οφέλη του εργαζόμενου πληθυσμού. Όμως, σε αντιστοιχία προς την αφαίρεση των εισφορών, αφαιρούμε και τις συντάξεις και άλλες παροχές προς τους επαγγελματιοβιοτέχνες, εμπόρους, νομικούς, αυτοκινητιστές και αγρότες χρησιμοποιώντας τα στοιχεία των ετήσιων Κοινωνικών Προϋπολογισμών. Από τις δαπάνες για μεταβιβάσεις Υγείας και Εκπαίδευσης το μέρος που αντιστοιχεί στο ποσοστό των μισθωτών στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό επιμερίζεται ως όφελος στον εργαζόμενο πληθυσμό, ενώ οι πολεμικές συντάξεις δε θεωρούνται ως μορφή κατανάλωσης του εργαζόμενου πληθυσμού.

Οι τρέχουσες μεταβιβάσεις στην αλλοδαπή προφανώς δεν αφορούν τον εργαζόμενο πληθυσμό, ενώ η τελευταία κατηγορία, *τόκοι δημοσίου χρέους*, δεν αποτελούν μεταβίβαση καθ' εαυτή, και επιπλέον, το μεγαλύτερο μέρος τους καταβάλλεται σε εύπορα στρώματα. Επομένως, και οι δύο αυτές κατηγορίες κρατικών δαπανών εξαιρούνται εντελώς από τα οφέλη του εργαζόμενου πληθυσμού.

9.4 Εμπειρικά Αποτελέσματα

Υπολογίζουμε τις ακόλουθες μεταβλητές που εκφράζουν τις επιμέρους πλευρές και τη συνολική δημοσιονομική θέση του εργαζόμενου πληθυσμού, για την περίοδο 1958-1992.

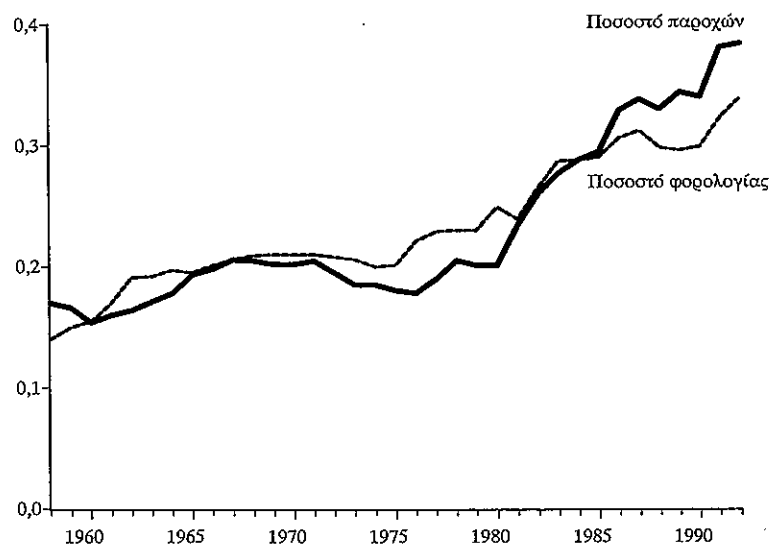
Ποσοστό Παροχών = $\frac{\text{Οφέλη του εργαζόμενου πληθυσμού από κρατικές δαπάνες}}{\text{Σύνολο μισθών και ημερομισθίων}}$

Ποσοστό Φορολογίας = $\frac{\text{Φορολογία εισοδήματος εργασίας}}{\text{Σύνολο μισθών και ημερομισθίων}}$

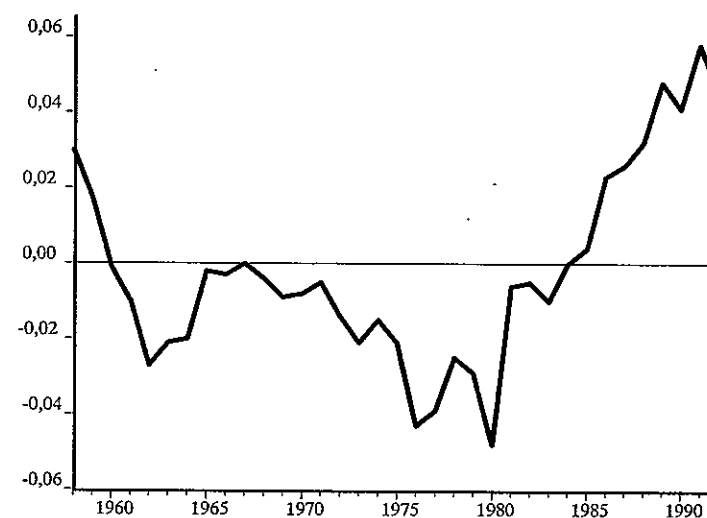
Ποσοστό Καθαρού Κοινωνικού Μισθού = $\frac{\text{Οφέλη του εργαζόμενου πληθυσμού από κρατικές δαπάνες} - \text{Φορολογία εισοδήματος εργασίας}}{\text{Σύνολο μισθών και ημερομισθίων}}$

Τα αποτελέσματα για το ποσοστό παροχών (ΠΠ), το ποσοστό φορολογίας (ΠΦ) και το ποσοστό του καθαρού κοινωνικού μισθού (ΠΚΚΜ) απεικονίζονται στα Σχήματα 1 και 2.

ΣΧΗΜΑ 1: Ποσοστό Παροχών και Ποσοστό Φορολογίας, 1958-1992

ΣΧΗΜΑ 2: Ποσοστό Καθαρού Κοινωνικού Μισθού, 1958-1992

Στο Σχήμα 1 παρουσιάζονται τα συστατικά του καθαρού κοινωνικού μισθού, ενώ το Σχήμα 2 αναφέρεται στον καθαρό κοινωνικό μισθό ως ποσοστό των συνολικών μισθών και ημερομισθίων. Παρατηρούμε ότι, ενώ ο καθαρός κοινωνικός μισθός συνολικά δεν παρουσιάζει κάποια σαφή ανοδική ή καθοδική τάση, τα συστατικά του καθαρού κοινωνικού μισθού παρουσιάζουν μια σταθερά ανοδική τάση. Η ανοδική αυτή τάση έχει διάφορους ρυθμούς μεταβολής και δίνει άλλες φορές θετικό και άλλες αρνητικό καθαρό κοινωνικό μισθό. Σε όλες τις περιπτώσεις παρατηρούμε ότι ο καθαρός κοινωνικός μισθός δεν είναι ιδιαίτερα σημαντικός και σε καμιά περίπτωση δεν ξεπερνά το 6% κατ' απόλυτη τιμή. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η πορεία του καθαρού κοινωνικού μισθού σε διάφορες υποπεριόδους του συνόλου των 35 ετών που εξετάζονται. Έτσι, ενώ στη μεγαλύτερη χρονική διάρκεια — δηλαδή από το 1960 μέχρι το 1984 — ο καθαρός κοινωνικός μισθός είναι αρνητικός, μπορεί να διακρίνει κανείς υποπεριόδους κατά τις οποίες αυξάνεται, όπως π.χ. συμβαίνει από το 1962 μέχρι το 1967. Η αύξηση αυτή πιθανό να οφείλεται στο πολιτικό κλίμα που διαμορφώθηκε με την άνοδο στην εξουσία μιας κεντρικής κυβέρνησης, η οποία αύξησε τις κοινωνικές δαπάνες και δημιούργησε πρόσφορο έδαφος για την ανάπτυξη ενός υπο-

τυπώδους κράτους πρόνοιας.¹¹ Η περίοδος της δικτατορίας χαρακτηρίζεται από μια ελαφρά αλλά συνεχή πτωτική τάση του ποσοστού του καθαρού κοινωνικού μισθού, η οποία συνεχίστηκε πιο έντονα τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης. Να σημειωθεί ότι η περίοδος της στρατιωτικής δικτατορίας είναι η μόνη κατά την οποία παρατηρείται πτώση στο ποσοστό παροχών, κάτι, που σε συνδυασμό με τη στασιμότητα στο ποσοστό φορολογίας, παράγει τον αρνητικό καθαρό κοινωνικό μισθό. Ο τελευταίος, παραμένει αρνητικός στην πρώτη περίοδο της μεταπολίτευσης· τώρα, όμως, αυτό είναι αποτέλεσμα της αύξησης του ποσοστού φορολογίας που ξεπερνά την αύξηση του ποσοστού παροχών. Το ποσοστό παροχών αυξάνεται, καθώς οι κυβερνήσεις μετά το 1974 θέτουν τις βάσεις για ένα κράτος πρόνοιας κατά τα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα. Το 1980 ο καθαρός κοινωνικός μισθός φτάνει ιστορικά στο ελάχιστο επίπεδο του αλλά ταυτόχρονα αρχίζει η διακυβέρνηση της χώρας από μια σειρά σοσιαλδημοκρατικού τύπου κυβερνήσεις με σταθερό προσανατολισμό υπέρ της αύξησης των κοινωνικών δαπανών. Το αποτέλεσμα είναι ότι από το 1980 μέχρι το 1992, το τελευταίο έτος της ανάλυσης μας, ο καθαρός κοινωνικός μισθός παρά τις διακυμάνσεις του παρουσιάζει μια συνεχή ανοδική τάση. Η άνοδος αυτή μάλιστα καταλήγει να εξουδετερώσει σχεδόν πλήρως τον αρνητικό καθαρό κοινωνικό μισθό που σημειώθηκε στα χρόνια από το 1960 μέχρι το 1985. Ο μέσος καθαρός κοινωνικός μισθός όλης της περιόδου είναι σχεδόν μηδενικός, με άλλα λόγια τα όποια οφέλη απεκτόμισε ο εργαζόμενος πληθυσμός στα 35 χρόνια της ανάλυσης μας τα έχασε από τους φόρους που πλήρωσε· ως εκ τούτου, ο καθαρός κοινωνικός μισθός κατά μέσο όρο για την περίοδο 1958-1992 είναι της τάξης του -0,001%.

Στη συνέχεια της εμπειρικής ανάλυσης μας εξετάζονται οι παράγοντες που θα μπορούσαν πιθανώς να έχουν ένα αποτέλεσμα στο επίπεδο του καθαρού κοινωνικού μισθού, στο ποσοστό παροχών και στο ποσοστό φορολογίας με τη βοήθεια του Πίνακα 3. Παρατηρούμε ότι ο καθαρός κοινωνικός μισθός παρουσιάζει υψηλή συσχέτιση τόσο με το ποσοστό παροχών όσο και με το ποσοστό φορολογίας, μια συσχέτιση που είναι άλλωστε αναμενόμενη, δεδομένου ότι οι δύο αυτές μεταβλητές

¹¹ Όπως αναφέρουν οι Shaikh και Tonak «χρησιμοποιούμε τον όρο «κράτος πρόνοιας» ως ένα εύρηστο και διαδεδομένο χαρακτηρισμό για τις αναδιανεμητικές δραστηριότητες του κράτους. Αυτό δε σημαίνει ότι δεχόμαστε την έννοια πως το καπιταλιστικό κράτος μπορεί να είναι βασικά ταξικά ουδέτερο ή δομημένο γύρω από την ευημερία της εργατικής τάξης» Shaikh και Tonak (1987, σελ. 193).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: Περιληπτικές Στατιστικές

	ΚΚΜ	ΠΠ	ΠΦ	Ρυθμός μεγέθυνσης ΑΕΠ	Έλλειμμα	Ανεργία	Μερίδιο μισθών
Μέσος όρος	-0,001	0,231	0,232	0,040	0,940	0,050	0,532
Διάμεσος	-0,005	0,202	0,210	0,040	-1,900	0,053	0,494
Μέγιστη τιμή	0,058	0,384	0,339	0,112	13,00	0,087	0,667
Ελάχιστη τιμή	-0,048	0,154	0,140	-0,050	-4,700	0,017	0,445
Τυπική Απόκλιση	0,026	0,069	0,052	0,036	5,875	0,022	0,072
Λοξότητα	0,543	0,926	0,333	-0,314	0,759	-0,174	0,360
Κύρτωση	2,637	2,396	2,079	3,048	2,027	1,728	1,504
Jarque-Bera	2,914	5,537	1,885	0,578	4,774	2,534	4,021
Πιθανότητα	0,384	0,062	0,389	0,748	0,093	0,281	0,133
Αριθμός παρατηρήσεων	35	35	35	35	35	35	35

αποτελούν τις συνιστώσες του ΚΚΜ. Παρατηρούμε ότι οι δύο μεταβλητές που σχετίζονται πολύ στενά με την εξέλιξη του καθαρού κοινωνικού μισθού είναι το δημόσιο έλλειμμα ως ποσοστό του ΑΕΠ και το Ποσοστό Ανεργίας. Όπως φαίνεται και στον Πίνακα 4, η άνοδος του ποσοστού του καθαρού κοινωνικού μισθού μετά το 1980 χρηματοδοτήθηκε από τη δημιουργία μεγάλων κρατικών ελλειμμάτων, τα οποία μάλιστα υπερκαλύπτουν σε απόλυτο μέγεθος τον καθαρό κοινωνικό μισθό. Αυτό το γεγονός δημιουργεί αμφιβολίες για το κατά πόσο μπορούν να παγιωθούν οι έστω και χαμηλές θετικές μεταβιβάσεις των τελευταίων χρόνων της ανάλυσης μας από το κράτος προς τον εργαζόμενο πληθυσμό, ιδιαίτερα κάτω από τις συνθήκες δημοσιονομικής πειθαρχίας που τείνουν να επικρατήσουν ενόψει της ένταξης της χώρας στην οικονομική και νομισματική ένωση της Ευρώπης.

Η στενή και θετική συσχέτιση του ποσοστού ανεργίας και του καθαρού κοινωνικού μισθού οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο ότι, όταν η ανεργία είναι χαμηλή, τότε αυξάνονται τα εισοδήματα και οι φόροι που πληρώνονται από τους εργαζομένους και ταυτόχρονα μειώνονται οι παροχές ανεργίας, ενώ το αντίθετο συμβαίνει σε περιόδους υψηλής ανεργίας.

Ο ρυθμός αύξησης του ΑΕΠ σχετίζεται αρνητικά με τον ΚΚΜ και αυτό ενδέχεται να οφείλεται στο ότι υψηλοί ρυθμοί μεγέθυνσης του ΑΕΠ συνεπάγονται υψηλά εισοδήματα, υψηλότερη φορολογία, χαμηλότερη ανεργία και χαμηλότερες παροχές για τους εργαζομένους. Επιπλέον, αυτή η αρνητική συσχέτιση βρίσκεται σε αντίθεση με τα επιχειρήματα που συνδέουν την οικονομική ανάπτυξη με την ανάπτυξη ενός κράτους πρόνοιας, τουλάχιστον όσον αφορά τον αναδιανεμητικό χαρακτήρα του τελευταίου.

Τέλος, το μερίδιο των μισθών παρουσιάζει μια θετική αλλά ταυτόχρονα αδύνατη συσχέτιση με το ποσοστό του καθαρού κοινωνικού μισθού.

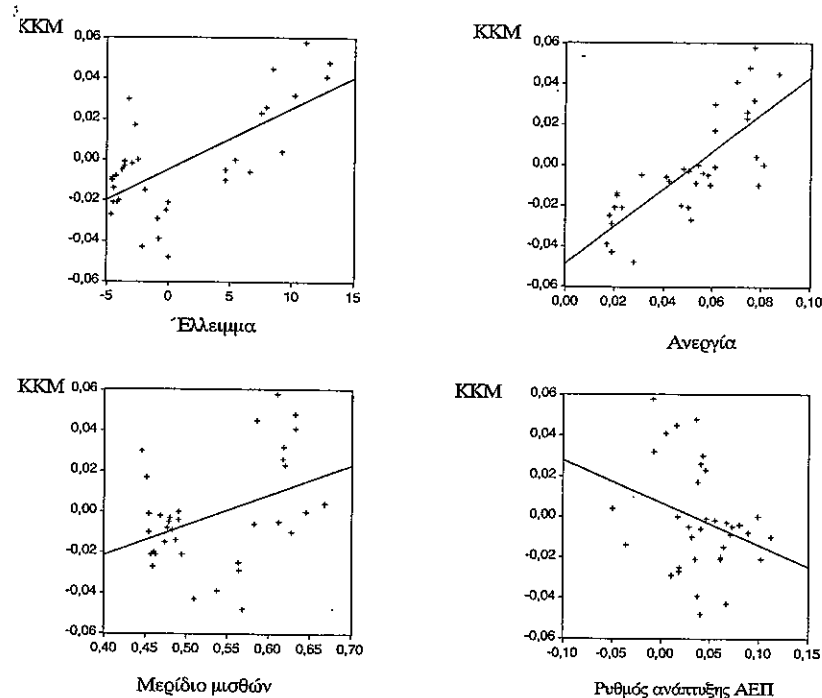
ΠΙΝΑΚΑΣ 3: Μήτρα συντελεστών συσχέτισης

	ΚΚΜ	ΠΠ	ΠΦ	Ρυθμός μεγέθυν- σης ΑΕΠ	Έλλειμμα	Ανεργία	Μερίδιο μισθών
ΚΚΜ	1,000	0,753	0,498	-0,292	0,677	0,775	0,403
ΠΠ	0,753	1,000	0,945	-0,498	0,927	0,687	0,846
ΠΦ	0,498	0,945	1,000	-0,511	0,888	0,522	0,912
Ρυθμός μεγέθυνσης ΑΕΠ	-0,292	-0,498	-0,511	1,000	-0,572	-0,214	-0,607
Έλλειμμα	0,677	0,927	0,889	-0,572	1,000	0,616	0,910
Ανεργία	0,775	0,687	0,522	-0,214	0,616	1,000	0,497
Μερίδιο μισθών	0,409	0,846	0,912	-0,607	0,910	0,497	1,000

Μια παρόμοια εικόνα εμφανίζεται στα τέσσερα διαγράμματα που περιέχονται στο Σχήμα 3. Στα πρώτα δύο διαγράμματα παρατηρούμε τη στενή θετική σχέση μεταξύ του ΚΚΜ και του δημόσιου ελλείμματος καθώς και του ποσοστού ανεργίας, ενώ κάτι τέτοιο δεν υφίσταται στο τρίτο διάγραμμα, όπου απεικονίζεται η σχέση του ΚΚΜ με το μερίδιο

μισθών· στο τελευταίο διάγραμμα απεικονίζεται η αρνητική συσχέτιση του ΚΚΜ με το ρυθμό μεγέθυνσης του ΑΕΠ.

ΣΧΗΜΑ 3: Διαγράμματα συσχέτισης ΚΚΜ με Δημόσιο Έλλειμμα/ΑΕΠ, Ποσοστό Ανεργίας, Μερίδιο μισθών και Ρυθμό ανάπτυξης του ΑΕΠ

9.5 Συμπεράσματα

Τα εμπειρικά αποτελέσματα υποδηλώνουν ότι για την πλήρη περίοδο της ανάλυσής μας καμία ουσιαστική αναδιανομή του εισοδήματος υπέρ του εργαζόμενου πληθυσμού δεν έχει λάβει χώρα μέσω των ενεργειών του κράτους. Ο καθαρός κοινωνικός μισθός κατά μέσο όρο βρίσκεται πολύ κοντά στο μηδέν, έστω και αν, ειδικότερα την τελευταία δεκαετία, παρατηρούμε μίαν αυξανόμενη παρέμβαση του κράτους στην αναπαραγωγή του εργαζόμενου πληθυσμού. Παρατηρούμε, ωστόσο, ότι τόσο το ποσοστό φορολογίας όσο και το ποσοστό παροχών παρουσιάζουν μίαν αισθητή αύξηση σε σχέση με τα αρχικά τους ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα. Επιπλέον, ο θετικός καθαρός κοινωνικός μισθός που παρατηρείται στα πιο πρόσφατα χρόνια δε φαίνεται να αποτελεί ένδειξη της αυξανόμενης δύναμης της εργασίας στην κοινωνία, λόγω του ότι συνοδεύεται από σημαντικές απώλειες στην αρχική (πριν την κρατική παρέμβαση) διανομή του εισοδήματος, αυξανόμενα ποσοστά ανεργίας, ενώ χρηματοδοτήθηκε από κρατικά ελλείμματα τα οποία έχουν ήδη περιοριστεί σημαντικά.

Υπό αυτήν την έννοια, είναι πολύ ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι τα αποτελέσματά μας είναι όμοια με τα αποτελέσματα των εμπειρικών μελετών που αναφέραμε στην αρχή του κεφαλαίου για άλλες ανεπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες, τα οποία υποδηλώνουν ότι οποιαδήποτε αναδιανομή του εισοδήματος λαμβάνει χώρα μέσω δημοσιονομικών πολιτικών, έχει ενδοταξικό κυρίως χαρακτήρα, περιορίζεται δηλαδή στο εσωτερικό της εργατικής τάξης. Η ομοιότητα αναφέρεται τόσο στο μέγεθος όσο και στη διαχρονική συμπεριφορά του καθαρού κοινωνικού μισθού καθώς και των οικονομικών και των πολιτικών παραγόντων που την επηρεάζουν. Έτσι, όπως αναφέραμε και πιο πάνω, ακόμη και αν η αναδιανεμητική λειτουργία του κράτους ως προς το εισόδημα της εργατικής τάξης ως σύνολο αποτελεί μια και μόνο μια πλευρά της συζήτησης για το ρόλο, τις λειτουργίες και τα αποτελέσματα του «κράτους πρόνοιας», η ελληνική οικονομία αποτελεί ακόμη μια περίπτωση στην οποία η υποτιθέμενη μεταφορά εισοδήματος από το κράτος προς την εργατική τάξη δεν αποδεικνύεται εμπειρικά.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4: Ποσοστό Καθαρού Κοινωνικού Μισθού

Έτος	Μερίδιο εργασίας	Ποσοστό Παροχών	Ποσοστό Φορολογίας	Ποσοστό Καθαρού Κοινωνικού Μισθού	Ποσοστό Ανεργίας	Δημόσιο Έλλειμμα/ΑΕΠ
1958	0,445	0,170	0,140	0,030	6,10	3,3
1959	0,451	0,166	0,150	0,017	6,13	2,8
1960	0,454	0,154	0,155	0,001	6,10	3,6
1961	0,453	0,160	0,170	0,010	5,91	4,6
1962	0,459	0,164	0,191	0,027	5,07	4,7
1963	0,457	0,171	0,192	-0,021	4,98	4,5
1964	0,460	0,178	0,197	-0,020	4,65	4,1
1965	0,467	0,193	0,195	-0,002	4,82	3,0
1966	0,479	0,198	0,201	-0,003	5,01	3,6
1967	0,490	0,206	0,206	-0,000	5,40	2,5
1968	0,490	0,205	0,209	-0,004	5,57	3,7
1969	0,482	0,202	0,210	-0,009	5,25	4,6
1970	0,476	0,202	0,210	-0,008	4,16	4,3
1971	0,478	0,205	0,210	-0,005	3,14	3,8
1972	0,486	0,195	0,208	-0,014	2,11	4,5
1973	0,462	0,185	0,206	-0,021	1,97	4,2
1974	0,473	0,185	0,200	-0,015	2,05	1,9
1975	0,494	0,180	0,201	-0,021	2,29	0,7
1976	0,509	0,178	0,221	-0,043	1,91	2,1
1977	0,537	0,190	0,229	-0,039	1,69	0,8
1978	0,563	0,205	0,230	-0,025	1,83	0,2
1979	0,563	0,201	0,230	-0,029	1,89	0,9
1980	0,568	0,201	0,249	-0,048	2,75	-0,1
1981	0,582	0,234	0,239	-0,006	4,05	-6,6
1982	0,611	0,260	0,265	-0,005	5,83	-4,6
1983	0,627	0,277	0,287	-0,010	7,85	-4,6
1984	0,645	0,288	0,288	0,000	8,14	-5,4
1985	0,667	0,295	0,290	0,004	7,79	-9,2
1986	0,619	0,329	0,306	0,023	7,38	-7,5
1987	0,616	0,338	0,312	0,026	7,40	-7,9
1988	0,617	0,330	0,298	0,032	7,70	-10,2
1989	0,631	0,344	0,296	0,048	7,50	-13,0
1990	0,632	0,340	0,299	0,041	7,00	-12,8
1991	0,609	0,381	0,323	0,058	7,70	-11,1
1992	0,585	0,384	0,339	0,045	8,70	-8,9

Επίλογος

Στα προηγούμενα επιχειρήσαμε να διατυπώσουμε μερικές από τις βασικές θεωρητικές προτάσεις της μαρξικής θεωρίας, ενώ στη συνέχεια εξετάσαμε αν και σε ποιο βαθμό οι κύριες προβλέψεις της θεωρίας αυτής επαληθεύονται από τα δεδομένα της ελληνικής οικονομίας. Τα αποτελέσματά μας επιβεβαιώνουν σε μεγάλο βαθμό τις προβλέψεις της μαρξικής θεωρίας για τη δομή και τις μακροχρόνιες τάσεις μιας καπιταλιστικής οικονομίας. Επιπλέον, η εμπειρική ανάλυση θέτει νέα ερωτήματα και ανοίγει το δρόμο για την περαιτέρω θεωρητική επεξεργασία τους.

Πιο συγκεκριμένα, στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάσαμε τη μαρξική θεωρία της αξίας και τονίσαμε κάποιες από τις πιο ουσιαστικές πλευρές αυτής της θεωρίας. Μια τέτοια πλευρά είναι ότι η αφηρημένη εργασία είναι ένα μέγεθος που προσδιορίζεται όχι ως ένα προϊόν νοητικής αφαιρετικής διαδικασίας αλλά ως αποτέλεσμα της πραγματικής διαδικασίας που λαμβάνει χώρα στη σφαίρα της παραγωγής και ολοκληρώνεται στη σφαίρα της κυκλοφορίας. Στη διπλή αυτή έννοια του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας εκδηλώνεται και η συνάρθρωση των δύο σφαιρών της κοινωνικής αναπαραγωγής. Έτσι λοιπόν, η αξία των εμπορευμάτων είναι ένα μέγεθος που αρχικά δημιουργείται στη σφαίρα της παραγωγής, τροποποιείται, όμως, στη σφαίρα της κυκλοφορίας ανάλογα με το μέγεθος της κοινωνικής ζήτησης. Η τροποποίηση αυτή πραγματοποιείται μέσα σε όρια αυστηρά προσδιορισμένα από τα συμβαίνοντα στη σφαίρα της παραγωγής. Η ανάλυση του κεφαλαίου αυτού δεν περιορίζεται στο να δείξει ότι η εργασιακή θεωρία της αξίας είναι

λογικά συνεπής αλλά ότι είναι επίσης ένα σημαντικό αναλυτικό εργαλείο με μεγάλη πρακτική χρησιμότητα στην ανάλυση των σύγχρονων οικονομιών. Αυτός είναι ο λόγος που στο κεφάλαιο 6 αποτιμάμε κριτικά ορισμένες σύγχρονες μαρξιστικές προσεγγίσεις οι οποίες αμφισβητούν το κατά πόσο μπορούν να εκτιμηθούν εμπειρικά τα αξιακά μεγέθη σε πραγματικές οικονομίες.

Τα εμπειρικά αποτελέσματα του κεφαλαίου 6 δείχνουν ότι τουλάχιστον για το έτος 1970 (το μόνο έτος για το οποίο έχουμε σχεδόν πλήρη στοιχεία) υπάρχει στενή σχέση μεταξύ εργασιακών αξιών, τιμών παραγωγής υπολογισμένων με τη μέθοδο του Marx, και των πλήρως μετασηματισμένων τιμών παραγωγής, μεταξύ τους αλλά και με τις τιμές αγοράς. Επιπλέον, η μελέτη μας φωτίζει την εμπειρική σημασία μιας σειράς από σχετικά πρόσφατες συζητήσεις για την επιλογή τεχνικής και τη θεωρία κεφαλαίου γενικότερα.

Ωστόσο, θεωρούμε ότι τουλάχιστον σε αυτόν τον τομέα το πεδίο έρευνας είναι ανοικτό και υπάρχουν πολλά ζητήματα που θα πρέπει να απαντηθούν. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι ακόμη και για το έτος 1970, που θεωρείται το έτος με τα πιο πλήρη διαθέσιμα στοιχεία, αναγκαστήκαμε να κάνουμε πολλές (ωστόσο ρεαλιστικές) υποθέσεις προκειμένου να δημιουργήσουμε τις αναγκαίες μεταβλητές. Τα ακριβή στοιχεία απασχόλησης εξακολουθούν να είναι κρίσιμα, όπως επίσης και η κατασκευή της μήτρας των αποσβέσεων και της μήτρας του αποθέματος κεφαλαίου. Επιπλέον, δεν χρησιμοποιήσαμε στοιχεία για δύο μεταβλητές που είναι σημαντικές στην εμπειρική ανάλυση, όπως είναι ο βαθμός χρησιμοποίησης της παραγωγικής δυναμικότητας κάθε κλάδου της οικονομίας, καθώς και ο χρόνος περιστροφής του κεφαλαίου διακλαδικά. Τέτοια στοιχεία δεν υπάρχουν και η δημιουργία τους στη βάση ρεαλιστικών υποθέσεων είναι εξαιρετικά δύσκολο να γίνει. Ωστόσο θεωρούμε, βασιζόμενοι σε παρόμοιες εμπειρικές μελέτες άλλων χωρών, ότι οι εν λόγω μεταβλητές δεν αλλοιώνουν τα θεμελιώδη εμπειρικά αποτελέσματα. Μελλοντική έρευνα ασφαλώς και θα πρέπει να χρησιμοποιήσει στοιχεία εισροών-εκροών των πιο πρόσφατων ετών που ήδη έχουν δημοσιευτεί, π.χ. για τα έτη 1980 και 1988. Το κύριο πρόβλημα με τη χρησιμοποίηση αυτών των στοιχείων (στην παρούσα τουλάχιστον φάση) είναι ότι δεν είναι συγκρίσιμα με αυτά του έτους 1970, επειδή διαφέρει ο βαθμός λεπτομέρειάς τους όπως επίσης και η κατάταξη των διαφόρων κλάδων υπό το νέο σύστημα που επικρατεί στην ΕΕ. Επομένως, σε περίπτωση που κάνουμε διαχρονικές συγκρίσεις, θα πρέπει να συγκεντροποιήσουμε τους καινούργιους πίνακες εισροών-εκροών κα-

τά τα πρότυπα του πίνακα του 1970. Μεγαλύτερα προβλήματα σε μια τέτοια κατεύθυνση παρουσιάζει η κατασκευή των μητρών αποθέματος κεφαλαίου και αποσβέσεων.

Στο κεφάλαιο 3 συζητήσαμε διεξοδικά τη θεωρία του ανταγωνισμού του Marx και τη συγκρίναμε με την αντίστοιχη νεοκλασική θεωρία, όπως επίσης και τη θεωρία του μονοπωλιακού κεφαλαίου. Η σύγκριση γίνεται τόσο στο θεωρητικό όσο και στο εμπειρικό επίπεδο (κεφάλαιο 7). Στο θεωρητικό επίπεδο έχει ιδιαίτερη σημασία η εννοιολογική σύλληψη του ανταγωνισμού ως μιας διαδικασίας που προσιδιάζει με πολεμική αναμέτρηση και αγώνα για επιβίωση μεταξύ των επιχειρήσεων, σε αντίθεση με τη νεοκλασική θεωρία που βλέπει τον ανταγωνισμό ως μια στατική κατάσταση. Η σύλληψη της έννοιας του ανταγωνισμού ως πολεμικής αναμέτρησης οδηγεί στην ουσιαστική διάκριση μεταξύ διακλαδικού και ενδοκλαδικού ανταγωνισμού. Η διάκριση αυτή δεν γίνεται με τον ίδιο συστηματικό τρόπο στη νεοκλασική ή στη μετακενσιανή θεωρία. Ο λόγος είναι η (ρητή ή άρητη) αποδοχή της έννοιας του τέλειου ανταγωνισμού, που σύμφωνα με αυτήν η διάκριση μεταξύ διακλαδικού και ενδοκλαδικού ανταγωνισμού έχει τυπικό και όχι ουσιαστικό χαρακτήρα. Σύμφωνα με τις δύο αυτές προσεγγίσεις, αν λειτουργεί ο (τέλειος) ανταγωνισμός, τότε δεν θα πρέπει να υφίσταται π.χ. καμία διαφορά ποσοστών κέρδους διακλαδικά ή ενδοκλαδικά. Στη συνέχεια, θέσαμε το ερώτημα πώς εξηγείται θεωρητικά και εμπειρικά η ύπαρξη της εξισωτικής τάσης των ποσοστών κέρδους διακλαδικά με την ταυτόχρονη ύπαρξη διαφορετικών ποσοστών κέρδους ενδοκλαδικά. Η φαινομενική αυτή αντίφαση αίρεται, όταν εισάγεται η έννοια του ρυθμιστικού κεφαλαίου, μια έννοια που είχε αναπτύξει ο Marx διεξοδικά στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* και ειδικότερα στις θεωρίες περί γαιοπροσόδου. Η εξισωτική μακροχρόνια τάση των ποσοστών κέρδους ισχύει μόνο για τα ρυθμιστικά κεφάλαια των διαφόρων κλάδων και ταυτόχρονα συνοδεύεται από μια ιεραρχία ποσοστών κέρδους μεταξύ των επιχειρήσεων που συναπαρτίζουν τον κλάδο. Οι διαφορές στα ποσοστά κέρδους που παρατηρούνται ενδοκλαδικά οφείλονται στη λειτουργία «του νόμου της μιας τιμής», πράγμα που σημαίνει ότι επιχειρήσεις που παράγουν με διαφορετικές συνθήκες κόστους για την ίδια τιμή εξασφαλίζουν διαφορετικά περιθώρια κέρδους και, άρα, ποσοστά κέρδους.

Στην εμπειρική ανάλυση που ακολούθησε στο κεφάλαιο 7 δείξαμε ότι τα περιθώρια κέρδους διακλαδικά εξηγούνται καλύτερα από τις συνθήκες παραγωγής του κάθε κλάδου, όπως αυτές περιγράφονται από το λόγο κεφαλαίου-προϊόντος και το λόγο εισροών-πωλήσεων παρά από

τις συνθήκες ζήτησης (ρυθμός αύξησης των πωλήσεων, οριακός λόγος κεφαλαίου-προϊόντος) ή συνθηκών ανταγωνισμού (εμπόδια εισόδου, συγκέντρωση επιχειρήσεων κ.λπ.). Ο ανταγωνισμός, όπως αυτός εκφράζεται με τη ραγδαία πτώση των τιμών, επιθετικές πολιτικές πωλήσεων κ.λπ., μπορεί να είναι εντονότερος, όταν ο βαθμός συγκέντρωσης είναι ιδιαίτερα υψηλός. Στους διάφορους (μη φωλιασμένους) στατιστικούς ελέγχους που επιχειρήσαμε, δείξαμε την υπεροχή της ερμηνευτικής ικανότητας της μαρξικής θεωρίας έναντι των άλλων θεωριών.

Τέλος, επιχειρήσαμε να ελέγξουμε στατιστικά αν και κατά πόσο υπάρχει μακροχρόνια εξισωτική τάση των κλαδικών ποσοστών κέρδους. Αρχικά, σε ένα πρώτο στάδιο, δείξαμε ότι έχει σημασία ποιο ποσοστό κέρδους ελέγχεται. Έτσι, ελέγξαμε τη διαφορά του μέσου ποσοστού κέρδους κάθε κλάδου από το μέσο όρο της βιομηχανίας για τα έτη 1963-1990 και βρήκαμε ότι υπάρχει διακλαδική εξισωτική τάση των ποσοστών κέρδους αλλά αυτή η τάση αφενός είναι αργή και αφετέρου δεν εκμηδενίζει μακροχρόνια τις διαφορές και το πρόσημο των διαφορών των κλαδικών ποσοστών κέρδους από το μέσο ποσοστό κέρδους της συνολικής βιομηχανίας. Πιο συγκεκριμένα, διαπιστώσαμε ότι ορισμένοι βιομηχανικοί κλάδοι πραγματοποιούν ποσοστά κέρδους που ακόμη και μακροχρόνια βρίσκονται πάνω από το μέσο όρο της βιομηχανίας και ότι άλλοι κλάδοι μακροχρόνια πραγματοποιούν ποσοστά κέρδους κάτω από το μέσο όρο της βιομηχανίας. Τέτοια αποτελέσματα έχουν οδηγήσει πολλούς ερευνητές στο συμπέρασμα για την ύπαρξη μονοπωλίων. Όταν όμως επαναλάβουμε το στατιστικό έλεγχο με τις διαφορές των ποσοστών κέρδους των κλαδικών ρυθμιστικών κεφαλαίων από το μέσο ρυθμιστικό ποσοστό κέρδους, διαπιστώσαμε την εξισωτική τάση όπως ακριβώς την περιγράψαμε στο θεωρητικό μέρος της ανάλυσης μας. Μολονότι τα αποτελέσματα είναι ενισχυτικά της μαρξικής προσέγγισης, ωστόσο θεωρούμε ότι η έρευνα μελλοντικά πέρα από το ότι θα πρέπει να συνεχιστεί με καινούργια στοιχεία, θα πρέπει να επεκταθεί κυρίως σε τριμήφιους κλάδους σε πρώτη φάση. Το κύριο, όμως, πρόβλημα σε μια τέτοια κατεύθυνση, όπως και με την περίπτωση του υπολογισμού τιμών παραγωγής, είναι η έλλειψη στοιχείων αποθέματος κεφαλαίου σε διακλαδικό επίπεδο.

Η συζήτηση για την παραγωγική και τη μη παραγωγική εργασία στο Κεφάλαιο 4, καθώς και αυτή για το νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους και τη θεωρία κρίσεων που ακολουθεί στο κεφάλαιο 5 σχετίζεται με θεμελιώδεις μεταβλητές της μαρξικής θεωρίας (ποσοστό κέρδους, ποσοστό υπεραξίας, οργανική σύνθεση του κεφαλαίου κ.λπ.),

τις οποίες επιχειρούμε να ποσοτικοποιήσουμε και να ελέγξουμε τη μακροχρόνια συμπεριφορά τους. Έτσι, λοιπόν, χρησιμοποιώντας τη διάκριση μεταξύ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας επιχειρούμε την κατασκευή των βασικών μαρξικών κατηγοριών από τα στοιχεία των ελληνικών εθνικών λογαριασμών.

Στα εμπειρικά αποτελέσματα που παραθέτουμε στο κεφάλαιο 8 διαπιστώνουμε τη μακροχρόνια πτωτική τάση του γενικού και του καθαρού ποσοστού κέρδους της ελληνικής οικονομίας, όπως ακριβώς προβλέπεται από τη θεωρία που αναπτύξαμε στο κεφάλαιο 5. Βρίσκουμε ότι τα αίτια της πτώσης αυτής θα πρέπει να αναζητηθούν στη φύση του κεφαλαίου ως αυτοεπεκτεινόμενης αξίας που οδηγεί στην αυξανόμενη μηχανοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας σε μια συνεχή προσπάθεια μείωσης του μοναδιαίου κόστους παραγωγής. Η μηχανοποίηση αυτή εκδηλώνεται με τη συνεχή αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, της οποίας ο ρυθμός αύξησης υπερεκαλύπτει αυτόν του ποσοστού υπεραξίας. Η πτωτική τάση του γενικού και του καθαρού ποσοστού κέρδους που διαπιστώνεται στην ελληνική οικονομία της περιόδου 1958-1994 συνοδεύεται αρχικά από αύξηση της συνολικής μάζας των καθαρών κερδών σε σταθερές τιμές. Από το έτος 1973 και μετά διαπιστώνουμε ότι η μάζα των καθαρών κερδών σε σταθερές τιμές δείχνει σημεία στασιμότητας σηματοδοτώντας την αφετηρία της παρατεταμένης κρίσης που πλήττει την ελληνική οικονομία μετά το έτος 1973. Δείχνουμε ότι η κρίση αυτή δεν οφείλεται στην έλλειψη ζήτησης, όπως π.χ. θα υποστήριζαν οι οπαδοί της θεωρίας της υποκατανάλωσης. Οι προσαρμογές που κάναμε στις διάφορες μεταβλητές με το βαθμό χρησιμοποίησης της παραγωγικής δυναμικότητας της οικονομίας σε μια προσπάθεια εξάλειψης των διακυμάνσεων στη ζήτηση, επιβεβαίωσαν τις τάσεις των θεμελιωδών μεταβλητών. Πιο συγκεκριμένα, η διόρθωση των μεταβλητών με το βαθμό χρησιμοποίησης της παραγωγικής δυναμικότητας απάλυναν απλώς τις βραχυχρόνιες κυκλικές διακυμάνσεις του ποσοστού κέρδους και της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, σε καμιά περίπτωση όμως δεν εξάλειψαν τον μεγάλο οικονομικό κύκλο που διέρχεται η ελληνική οικονομία. Το μέγιστο δυνατό ποσοστό κέρδους, ή σε νεοκλασικούς όρους, το αντίστροφο της «παραγωγικότητας» του κεφαλαίου ακολουθεί μια πορεία παρόμοια με αυτήν του γενικού ποσοστού κέρδους της οικονομίας. Οι τάσεις αυτές είναι τόσο ισχυρές, ώστε οι μεταβολές στους μισθούς να λειτουργούν απλώς επιταχυντικά ή επιβραδυντικά. Επομένως, η άποψη περί πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους λόγω της υπερβολικής αύξησης των πραγματικών μισθών δεν βρι-

σκει εμπειρική υποστήριξη στην περίπτωση των ελληνικών εμπειρικών δεδομένων.

Μια άλλη εκδοχή της πτώσης της κερδοφορίας λόγω αύξησης των έμμεσων μισθών μέσω των αυξημένων παροχών του λεγόμενου κράτους πρόνοιας προς την εργατική τάξη επίσης δεν επιβεβαιώνεται από την εμπειρική έρευνα, καθώς, όπως διαπιστώνουμε στο κεφάλαιο 9, ο καθαρός κοινωνικός μισθός κινείται σε σχετικά χαμηλά επίπεδα και κατά μέσο όρο για την υπό εξέταση περίοδο βρίσκεται κοντά στο μηδέν. Με άλλα λόγια, το κράτος παρά την ιδιαίτερα εκτεταμένη παρέμβασή του δεν επηρεάζει αισθητά με άμεσο τρόπο ούτε το ποσοστό υπεραξίας αλλά ούτε, βέβαια, και το ποσοστό κέρδους.

Τέλος, στο σημείο αυτό τονίζουμε ότι την έρευνα αυτή δεν τη βλέπουμε ως ένα τέρας αλλά μάλλον ως αφετηρία τόσο της περαιτέρω θεωρητικής όσο και της εμπειρικής διερεύνησης και επεξεργασίας. Έτσι, ελπίζουμε ότι με την πάροδο του χρόνου θα επεκτείνουμε τη συζήτηση των θεωρητικών θεμάτων σε ζητήματα τα οποία ήδη αναφέρονται αποσπασματικά στο παρόν βιβλίο όσο και σε καινούργια ζητήματα, όπως π.χ. η θεωρία διεθνούς εμπορίου, η θεωρία της ενεργού ζήτησης, η θεωρία χρήματος και πίστης κ.ο.κ. Ταυτόχρονα, όσο περισσότερο νέα στοιχεία γίνονται διαθέσιμα, θα επιδιώξουμε να επεκτείνουμε την εμπειρική πλευρά της έρευνάς μας ούτως ώστε να διαμορφώσουμε μια πληρέστερη εικόνα της πιο πρόσφατης φάσης της ελληνικής οικονομίας από μαρξιστική σκοπιά.

Βιβλιογραφία

- Aglietta, M. 1979. *A Theory of Capitalist Regulation: The US Experience*. London: New Left Books.
- Anderson, P. 1976. *Considerations on Western Marxism*. London: Verso.
- Armstrong, P., Glyn, A. and Harrison, P. 1991. *Capitalism Since 1945*. Oxford: Basil Blackwell.
- Artus, J. 1978. "Measures of Potential Output in Manufacturing for Eight Industrial Countries 1955-1978." *International Monetary Fund Staff Papers*, 24, 1-35.
- Bacon, R. and Eltis, W. 1976. *Britain's Economic Problems: Too Few Producers*. London: Macmillan.
- Bain, J. 1951. "Relation of Profit Rate to Industrial Concentration: American Manufacturing, 1936-1940." *Quarterly Journal of Economics*, 65, 293-324.
- Baran, P. 1957. *The Political Economy of Growth*. New York: Monthly Review Press.
- Baran, P. and Sweezy, P. 1966. *Monopoly Capital*. New York: Monthly Review Press.
- Baumol, W. 1967. "Macroeconomics of Unbalanced Growth. The Anatomy of Urban Crisis." *American Economic Review*, 57, 415-426.
- Baumol, W. Panzar, J. and Willing, R. 1982. *Contestable Markets and the Theory of Industry Structure*. San Diego, CA: Harcourt Brace and Jovanovich.
- Bhagwati, J. 1982. "Directly Unproductive, Profit-Seeking Activities." *Journal of Political Economy*, 90, 988-1002.
- Bienenfeld, M. 1988. "Regularities in Price as an Effect of Changes in Distribution." *Cambridge Journal of Economics*, 12, 247-255.

- Blaug, M. 1978. *Economic Theory in Retrospect*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Blaug, M. 1986. *Economic History and the History of Economics*. New York: New York University Press.
- Bortkiewicz, L. von 1907. "On the Correction of Marx's Fundamental Theoretical Correction in the Third Volume of Capital." In Sweezy, P. (ed.) 1949. *Karl Marx and the Close of His System and Bohm-Bawerk's Criticism of Marx*. New York: Augustus M. Kelley.
- Botwinick, H. 1993. *Persistent Inequalities: Wage Differentials under Capitalist Competition*. Princeton: Princeton University Press.
- Bowles, S. and Gintis, H. 1982. "The Crisis of Liberal Democratic Capitalism: The Case of the United States." *Politics and Society*, 11, 51-93.
- Bowles, S., Gordon, D. and Weisskopf, T. 1983. *Beyond the Waste Land*. Armonk, New York: M.E. Sharpe.
- Bowles, S., Gordon, D. and Weisskopf, T. 1989. "Business Ascendancy and Economic Impasse: A Structural Retrospective on Conservative Economics, 1979-87." *Journal of Economic Perspectives*, 3, 107-134.
- Bowles, S., Gordon, D. and Weisskopf, T. 1990. *After the Waste Land*. Armonk, New York: M.E. Sharpe.
- Brody, A. 1970. *Proportions, Prices, and Planning*. Amsterdam: North Holland.
- Brozen, Y. 1970. "Bain's Concentration and Rates of Return Revisited." *Journal of Law and Economics*, 1, 137-151.
- Bullock, P. 1973. "Categories of Labour Power for Capital." *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, 2, 82-99.
- Bullock, P. 1974. "Defining Productive Labour for Capital." *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, 3, 1-15.
- Carter, A. 1970. *Structural Change in the American Economy*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Chilcote, E. 1997. *Interindustry Structure, Relative Prices, and Productivity: An Input Output Study of the U.S. and OECD Countries*. Unpublished Ph.D. Dissertation, New School for Social Research, New York.
- Christiano, L. 1981. "A Survey of Measures of Capacity Utilization." *International Monetary Fund Staff Papers*, 28, 144-98.
- Christodouloupoulos, G. 1996. *International Competition and Industrial Profit Rates*. Unpublished Ph. D. Dissertation, New School for Social Research, New York.
- Clarke, S. 1989. "The Basic Theory of Capitalism: A Critical Review of Itoh and the Uno School." *Capital and Class*, 37, 133-149.

- Clarke, S. 1994. *Marx's Theory of Crisis*. London: Macmillan.
- Clifton, J. 1977. "Competition and the Evolution of the Capitalist Mode of Production." *Cambridge Journal of Economics*, 1, 137-51.
- Cockshott, P., Cottrell, A., and Michaelson, G. 1995. "Testing Marx: Some New Results from UK Data." *Capital and Class*, 55, 103-129.
- Cockshott, P., Cottrell, A., and Michaelson, G. 1996. "A Reply to Maniatis." *Capital and Class*, 59, 55 - 59.
- Cockshott, P. and Cottrell, A. 1997. "Labour Time Versus Alternative Value Bases: A Research Note." *Cambridge Journal of Economics*, 21, 545-549.
- Cowling, K. 1981. "Oligopoly, Distribution and the Rate of Profit." *European Economic Review*, 15, 195-294.
- Cullenberg, S. 1994. "Unproductive Labor and the Contradictory Movement of the Rate of Profit: A Comment on Moseley." *Review of Radical Political Economics*, 26, 111-121.
- Da Silva, E. 1992. "Prices, Wages, and Profits in Brazil: An Input-Output Analysis, 1975", in Moseley, F and Wolff, E. (eds.). *International Perspectives on Profitability, and Accumulation*. Aldershot: Edward Elgar.
- Demsetz, H. 1973. "Industry Structure, Market Rivalry and Public Policy." *Journal of Law and Economics*, 16, 1-9.
- Δερυιλής, Γ. 1993. *Ατελέσφοροι ή Τελεσφόροι: Φόροι και Εξουσία στο Νεοελληνικό Κράτος*. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια
- Desai, M. 1991. "Methodological Problems in Quantitative Marxism." In P. Dunne [ed.] *Quantitative Marxism*. Cambridge, Polity Press.
- De Vroey 1981. "Value, Production and Exchange." In Steedman, I. and Sweezy, P. (eds.). *The Value Controversy*. London: Verso.
- Dobb, M. 1937. *Political Economy and Capitalism*. London: Routledge and Kegan.
- Dostaler, G. 1982. "Marx's Theory of Value and the Transformation Problem: Some Lessons from a Debate." *Studies in Political Economy*, 3, 71-101.
- Droucopoulos, V. and Lianos, T. 1993. "The Persistence of Profits in the Greek Manufacturing Industry, 1963-1988." *International Review of Applied Economics*, 7, 163-176.
- Duménil, G. 1980. *De La Valeur Aux de Prix de Production*. Paris: Economica.
- Duménil, G. 1983. "Beyond the Transformation Riddle: A Labor Theory of Value." *Science and Society*, 47, 427-450.
- Duménil, G. and Lévy, D. 1987. "The Dynamics of Competition: A Restoration of the Classical Analysis." *Cambridge Journal of Economics*, 11, 133-164.

- Duménil, G. and Lévy, D. 1993. *The Economics of the Profit Rate. Competition, Crises and Historical Tendencies in Capitalism*. Aldershot: Edward Elgar.
- Duménil, G. and Lévy, D. 1995. "A Post-Keynesian Long-Run Equilibrium with Equalized Profit Rates? A Rejoinder to Amitava Dutt's Synthesis." *Review of Radical Political Economics*, 27, 135-141.
- Dutt, A. 1987. "Competition, Monopoly Power and the Uniform Profit Rate of Profit." *Review of Radical Political Economics*, 19, 55-72.
- Dutt, A. 1994. "Classical Competition and Post-Keynesian Monopoly Power: A Possible Synthesis." In Glick, M. (ed.). *Competition Technology and Money: Classical and Post Keynesian Perspectives*. Aldershot: Edward Elgar.
- Dutt, A. 1995. "Monopoly Power and Uniform Rates of Profit: A Reply to Glick-Cambell and Duménil-Lévy". *Review of Radical Political Economics*, 27, 142-145.
- Eatwell, J. 1981. "Competition." In Bradley, I and Howard, M. (eds.) *Classical and Marxian Political Economy: Essays in Memory of Ronald Meek*. London: Macmillan.
- Eichner, A. 1985. *Toward a New Economics: Essays in Post-Keynesian and Institutional Theory*. Armonk, New York: M.E. Sharpe.
- Eldred, M. 1984. "A Reply to Gleicher." *Capital and Class*, 21, 135-40.
- Elson, D. (ed.) 1979. *Value: The Representation of Labour in Capitalism*. London: CSE Humanities Press.
- Esping-Andersen, G. 1985a. *Politics Against Markets*. Princeton: Princeton University Press.
- Esping-Andersen, G. 1985b. "Power and distributional regimes." *Politics and Society* 14.
- Esping-Andersen, G. 1987. "Citizenship and Socialism: Decommodification and Solidarity in the Welfare State." In Rein, M. Esping-Andersen, G., Rainwater, L. [eds.]. *Stagnation and Renewal in Social Policy*. New York: M.E. Sharpe.
- Esping-Andersen, G. 1989. "The Three Political Economies of the Welfare State." *Canadian Review of Sociology and Anthropology*, 26.
- Esping-Andersen, G. 1991. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton: Princeton University Press.
- Esping-Andersen G. and Korpi, W. 1984. "Social Policy as Class Politics in Post-War Capitalism." In Goldthorpe J. (ed.). *Order and Conflict in Contemporary Capitalism*. New York: Oxford University Press.

- Fazeli, R. 1996. *The Economic Impact of the Welfare State and Social Wage. The British Experience*. Brookfield: Avebury.
- Fine, B. 1982. *Theories of the Capitalist Economy*. London: Edward Arnold.
- Fine, B. and Harris, L. 1979. *Rereading Capital*. London: Macmillan.
- Fisher, F. and McGowan, J. 1983. "On the Misuse of Accounting Rates of Return to Infer Monopoly Profits." *American Economic Review*, 73, 82-87.
- Flaschel, P. and Semmler, W. 1990. "On Composite Classical and Keynesian Microdynamic Adjustment Processes." In Christodoulakis, N. [ed.] *Dynamic Modelling and Control of National Economies*. Oxford: Pergamon Press.
- Foley, D. 1982. "The Value of Money, The Value of Labor Power and the Transformation Problem." *Review of Radical Political Economics*, 14, 37-47.
- Foley, D. 1986. *Understanding Capital*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Foster, J. B. 1986. *The Theory of Monopoly Capitalism*. New York: Monthly Review Press.
- Freeman, A. 1990. "The Net Social Wage in England." Mimeo, Greenwich University, UK.
- Freeman, A. 1991. "National Accounts in Value Terms: The Social Wage and Profit Rate in Britain 1950-1986", in P. Dunne [ed.] *Quantitative Marxism*. Cambridge: Polity Press.
- Freeman, A. 1995. "Marx Without Equilibrium", *Capital and Class*, 56, 49-89.
- Freeman, A. and Carchedi, G. 1996. *Marx and Non-Equilibrium Economics*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Freeman, A. and Mandel, E. [eds] 1984. *Ricardo, Marx and Sraffa*, London: Verso
- Gabisch, G. and Lorenz, H. 1989. *Business Cycle Theory: A Survey of Methods and Concepts*. New York: Springer-Verlag.
- Γεωργιάδης, Α., Δραγασάκης, Γ., Μιχαήλ, Μ. και Νικολοπούδης, Ν. 1987. *Καπιταλιστική Εκμετάλλευση στην Ελλάδα*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Gillman, J. 1958. *The Falling Rate of Profit, Marx's Law and its Significance to Twentieth Century Capitalism*. New York: Cameron Associates.
- Gleicher D. 1983. "A Historical Approach to the Question of Abstract Labor." *Capital and Class*, 21, 97-122.
- Gleicher D. 1985a. "A Rejoinder to Eldred." *Capital and Class*, 24, 147-155
- Gleicher D. 1985b. "The Ontology of Labor-Values: Remarks on the Science and Society Value Symposium." *Science and Society*, 49, 463-471.

- Glick, M. 1985. "Monopoly or Competition in the US Economy." *Review of Radical Political Economics*, 17, 121-7.
- Glick, M. 1991. "The Classics and Neoclassicals in Applied Economics. Studies of Competition and Monopoly." In Kanth, R. and Hunt, E. [eds.]. *Explorations in Political Economy: Essays in Criticism*. New Jersey: Littlefield.
- Glick, M. and Campell, D. 1995. "Classical Competition and the Compatibility of Market Power with Uniform Rates of Profit." *Review of Radical Political Economics*, 27, 124-135.
- Glick, M. and Ehrbar, H. 1987. "The Transformation Problem: An Obituary." *Australian Economic Papers*, 26, 294-317.
- Glyn, A. 1975. "Notes on the Profit Squeeze." *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, 4.
- Glyn, A., Hughes, A., Lipietz, A. and Singh, A. 1990. "The Rise and Fall of the Golden Age." In Marglin, A. and Schor, J. (eds.) 1990. *The Golden Age of Capitalism*. New York: Oxford University Press.
- Glyn, A. and Rowthorn, R. 1988. "West European Unemployment - Corporatism and Structural Change." *American Economic Review*, 78, 194-199.
- Glyn, A. and Rowthorn, B. 1990. "The Diversity of Unemployment Experience Since 1973." In Marglin, A. and Schor, J. (eds.) 1990. *The Golden Age of Capitalism*. New York: Oxford University Press.
- Glyn, A. and Sutcliffe 1972. *Capitalism in Crisis: British Capitalism, Workers and the Profit Squeeze*. Middlesex: Penguin Press.
- Goldthorpe J. [ed.], 1984. *Order and Conflict in Contemporary Capitalism*. New York: Oxford University Press.
- Gough, I. 1972. "Productive and Unproductive Labor in Marx." *New Left Review*, 12, 47-72.
- Gough, I. 1979. *The Political Economy of the Welfare State*. London: Macmillan.
- Gough, I. 1987. "Welfare State." In J. Eatwell, et al. *The New Palgrave: A Dictionary of Economics*. London: Macmillan.
- Green, F., Henley, A. and Tsakalotos E. 1994. "Income Inequality in Corporatist and Liberal Economies: A Comparison of Trends Within OECD Countries." *International Review of Applied Economics*, 8, 303-331.
- Grossmann, H. 1992 [1929]. *The Law of Accumulation and Breakdown of the Capitalist System*. London: Pluto Press.
- Handrinos, S. and Altinoglou, K. 1993: *Fixed Capital Stock in Large Scale Industry of Greece*. Mimeo, Athens: Centre of Planning and Economic Research.

- Hay, D. and Morris, D. 1996. *Industrial Economics and Organization: Theory and Evidence*. Oxford: Oxford University Press.
- Henley, A. 1989. "Aggregate Profitability and Income Distribution in the UK Corporate Sector, 1963-1985." *International Review of Applied Economics*, 3, 170-90.
- Henley, A. and Tsakalotos, E. 1991. "Corporatism, Profit Squeeze and Investment." *Cambridge Journal of Economics*, 15, 425-50.
- Hicks, U. (1946). "The Terminology of Tax Analysis." *Economic Journal*, 50, 38-50.
- Hilferding, R. 1910. *Finance Capital*. London: Routledge & Kegan Paul, 1981.
- Himmelstrand U. et al. [eds.]. 1981. *Beyond Welfare Capitalism*, London: Heinemann.
- Himmelweit, S. and Mohun, S. 1981. "Real Abstractions and Anomalous Assumptions." In Steedman and Sweezy [eds.] *The Value Controversy*. London: Verso.
- Hodgson, G. 1982. *Capitalism Value and Exploitation: A Radical Theory*. New York: Oxford.
- Holterman, S. 1973. "Market Structure and Economic Performance in UK Manufacturing Industry." *Journal of Industrial Economics*, 22, 119-39.
- Houston, D. 1997. "Productive-Unproductive Labor: Rest in Peace: Comments." *Review of Radical Political Economics*, 29, 131-9.
- Ioakimoglou, E. and Milios, J. 1993. "Capital Accumulation and Over-accumulation Crisis: The Case of Greece (1960-1989)." *Review of Radical Political Economics*, 25, 81-107.
- Itoh, M. 1988. *The Basic Theory of Capitalism*. London: Macmillan.
- Itoh, M. 1992. "The Value Controversy Reconsidered." In Roberts, B. and Feiner, S. [eds.] *Radical Economics*. Norwell, Mass.: Kluwer Academic Publishers.
- Ιωαννίδης, Σ. 1993. *Ανταγωνισμός, Αγορά και Δημοκρατία: Μια Κριτική της Νεοαστριακής Οικονομικής Θεωρίας*. Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καρά-γιωργα.
- Jacoby, R. 1975. "The Politics of the Crisis Theory: Towards a Critique of Automatic Marxism, II." *Telos*, 23, 17-31.
- Jessop, B. 1989. "Conservative Regimes and the Transition to Post-Fordism: The Case of Great Britain and West Germany." In Gottdiener, M. and Komninos, N. [eds.] *Capitalist Development and Crisis Theory: Accumulation, Regulation and Spatial Restructuring*. New York: St. Martin's Press.

- Kalecki, M. 1965. *The Theory of Economic Dynamics*. New York: Monthly Review Press.
- Kalecki, M. 1971. *Selected Essays on the Dynamics of the Capitalist Economy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Karageorgas, D. 1973. "The Distribution of Tax Burden by Income Groups in Greece." *Economic Journal*, 83, 436-448
- Karageorgas, D. 1977. "The Distribution of Tax Burden by Income Groups in Greece." *Spoudai*, 27, 390-402
- Κατσίκας, Η. και Χατζηπροκοπίου, Μ. 1991. "Η Στασιμότητα της Ελληνικής Οικονομίας." *Το Βήμα των Κοινωνικών Σπουδών*, 1, 24-53.
- King, D. 1989. "Economic Crisis and Welfare State Recommodification: A Comparative Analysis of the United States and Britain." In Gottdiener, M. and Komninos, N. [eds.]. *Capitalist Development and Crisis Theory: Accumulation, Regulation and Spatial Restructuring*. New York: St. Martin's Press.
- Kirzner, I. 1987. "Competition: Austrian Conceptions." In Eatwell, J. Milgate, M. and Newman, P. 1987. *The New Palgrave: A Dictionary of Economics*. London: Macmillan.
- Klein, L. and Summers, R. 1966. "The Wharton Index of Capacity Utilization." Μίμεο, *University of Pennsylvania*.
- Kmenta, J. (1991). *Elements of Econometrics*. New York: Macmillan.
- Korpi, W. 1978. *The Working Class in Welfare Capitalism*. London: Routledge.
- Korpi, W. 1980. "Social Policy and Distributional Conflict in the Capitalist Democracies. A Preliminary Comparative Framework." *West European Politics*, 3.
- Korpi, W. 1983. *The Democratic Class Struggle*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Krelle, W. 1977. "Basic Facts in Capital Theory. Some Lessons from the Controversy in Capital Theory." *Revue d'Economie Politique*, 87, 222-239.
- Kuhn, Th. 1970. *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Laibman, D. 1993. "The Falling Rate of Profit: A New Empirical Study." *Science and Society*, 57, 223-233.
- Leibenstein, H. 1966. "Allocative Efficiency vs. X-efficiency." *American Economic Review*, 56, 392-415.
- Λιανός, Θ. 1992α. *Υπεραξία, Οργανική Σύνοψη του Κεφαλαίου και Κέρδος στην Ελληνική Βιομηχανία*. Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών.

- Lianos, Th. 1992b. "The Rate of Surplus Value, the Organic Composition of Capital and the Rate of Profit in Greek Manufacturing." *Review of Radical Political Economics*, 24, 136-145.
- Lianos, T. and Droucopoulos, V. 1993. "Convergence and Hierarchy of Industrial Profit Rates: The Case of Greek Manufacturing." *Review of Radical Political Economics*, 25, 67-80.
- Likitkijsoomboon, P. 1995. "Marxian Theories of Value-Form." *Review of Radical Political Economics*, 27, 73-105.
- Lipietz, A. 1982. "The So-Called 'Transformation Problem' Revisited." *Journal of Economic Theory*, 26, 59-88
- Long, W. and Raverscraft, D. 1984. "The Misuse of Accounting Rates of Return: Comment." *American Economic Review*, 74, 494-500.
- Luxembourg, R. (1913). *The Accumulation of Capital*. New York: Monthly Review Press, 1972.
- Maddison, A. 1995. *Explaining The Economic Performance of Nations*. Aldershot: Edward Elgar.
- Mage, S. 1963. *The Law of the Falling Tendency of the Rate of Profit*. Ph. D Dissertation, Columbia University.
- Mandel, E. 1975. *Late Capitalism*. New York: Verso. Μετάφραση στα ελληνικά *Υστερος Καπιταλισμός*. Αθήνα: Gutenberg.
- Mandel, E. 1981. "Introduction" στο Marx K. 1885 Capital II. New York: Harmondsworth.
- Mandel, E. 1989. "Gold, Money, and Transformation Problem." In Freeman, and Mandel, E. [eds].
- Maniatis, T. 1995. "The Rate of Surplus Value and the Net Social Wage in the Postwar Swedish Economy." Paper presented at the *Conference of Socialist Economists* 1995, Newcastle, U.K.
- Μανιάτης, Θ. 1996α. "Κρατικά Έσοδα και Δαπάνες και το Εισόδημα των Εργαζομένων: Μία Εμπειρική Διερεύνηση" στο Ν. Θεοτοκάς, Δ. Μυλωνάκης, Γ. Σταθάκης (επ.). *Αναδρομή στον Μαρξ*. Αθήνα: Δελφίνι.
- Maniatis, T. 1996b. "Testing Marx: A Note." *Capital and Class*, 59, 37-54.
- Μανιάτης Θ. και Τσουλφίδης Λ. 1998. "Εργασιακές Αξίες, Τιμές Παραγωγής και Τιμές Αγοράς στην Ελληνική Οικονομία." *Ουτοπία*, 28, 143-175.
- Marshall, A. 1920. *Principles of Economics*. London: Macmillan.
- Marx, K. 1857. *Grundrisse, Foundations of the Critique of Political Economy*. New York: Vintage Books, 1973.
- Marx, K. 1867. *Capital I*. New York: International Publishers, 1967
- Marx, K. 1885. *Capital II*. New York: International Publishers, 1967

- Marx, K. 1894. *Capital III*. New York: International Publisher, 1967.
- Marx, K. 1955. *Selected Correspondence*. New York, International Publishers.
- Marx, K. 1963. *Theories of Surplus Value*. Part I. Moscow: Progress Publishers.
- Marx, K. 1968. *Theories of Surplus Value*. Part II. Moscow: Progress Publishers.
- Marx, K. 1971. *Theories of Surplus Value*. Part III. Moscow: Progress Publishers.
- Marx, K. 1976. *Results of the Immediate Process of Production*. Appendix to *Capital I*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Mattick, P. 1969. *Marx and Keynes: The Limits of Mixed Economy*. Boston: Horizon Books.
- MEEK, R. 1977. *Smith, Marx and After: Ten Essays in the Development of Economic Thought*. London: Chapman and Hall.
- McNulty, P. 1967. "Economic Theory and the Meaning of Competition." *Quarterly Journal of Economics*, **82**, 639-656.
- Michl, T. 1988a. "The Two-Stage Decline in U.S. Nonfinancial Corporate Profitability." *Review of Radical Political Economics*, **20**, 1-22.
- Michl, T. 1988b. "The Wage-Profit Frontier and Declining Profitability in U.S. Manufacturing." *Review of Radical Political Economics*, **20**, 80-86.
- Mill, J.S. 1848. *Principles of Political Economy*. Fairfield New Jersey: Augustus M. Kelley.
- Miller, J. 1989. "Social Wage or Social Profit? The Net Social Wage and the Welfare State." *Review of Radical Political Economics*, **21**, 82-90.
- Mohun, S. 1983. "Abstract Labour" in T. Bottomore [ed]. *A Dictionary of Marxist Thought*. Cambridge: Harvard University Press.
- Mohun, S. 1994. "A Re(in)statement of the Labour Theory of Value." *Cambridge Journal of Economics*, **18**, 391-412.
- Mohun, S. 1996. "Productive and Unproductive Labor in the Labor Theory of Value." *Review of Radical Political Economics*, **28**, 30-54.
- Morishima, M. 1973. *Marx's Economics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Moseley, F. 1991. *The Falling Rate of Profit in the Postwar United States Economy*. New York: St. Martin's Press.
- Moseley F. [ed.] 1993. *Marx's Method in Capital: A Reexamination*. Atlantic Highlands, N.J.: Humanities Press.
- Moseley, F. 1994a. "Unproductive Labor and the Rate of Profit: a Reply." *Science and Society*, **58**, 84-92.
- Moseley, F. 1994b. "Unproductive Labor and the Rate of Profit: A Reply to Cullenberg's Comment." *Review of Radical Political Economics*, **26**, 121-128.

- Myles, J. 1989. *Old Age in the Welfare State*. Lawrence: University Press of Kansas.
- Mylonas, N. 1980. *Investment Flows Table for the Year 1970*. Athens: Centre of Planning and Economic Research.
- Mueller, D. [ed.] 1990. *The Dynamics of Company Profits: An International Comparison*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nakatani, T. 1979. "Price Competition and Technical Choice." *Kobe University Economic Review*, **25**, 67-77.
- National Statistical Service of Greece: *National Accounts* (various issues).
- Negishi, T. 1989. *History of Economic Theory*. Amsterdam: North Holland.
- Nelson, R. and Winter, S. 1982. *An Evolutionary Theory of Economic Change*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Ochoa, E. 1984. *Labor Values and Prices of Production: An Interindustry Study of the U.S. Economy, 1947-1972*. Ph.d Dissertation, New School for Social Research New York.
- Ochoa, E. 1989. "Values, Prices and Wage-Profit Curves in the U.S. Economy." *Cambridge Journal of Economics*, **13**, 413-430.
- Ochoa, E. and Glick, M. 1990. "Classicals and Neoclassicals in Applied Economics." *Eastern Economic Journal*, **16**, 197-207.
- Ochoa, E. and Glick, M. 1992. "Competing Microeconomic Theories of Industrial Profits: an Empirical Approach." In Milberg, W. [ed.]. *The Megacorp & Macrodynamics: Essays in Memory of Alfred Eichner*. New York: Sharpe.
- O'Connor, J. 1973. *The Fiscal Crisis of the State*. New York: St. Martin's Press.
- O'Connor, J. 1984. *Accumulation Crisis*. New York: Basil Blackwell.
- OECD, 1985. *The Role of the Public Sector: Causes and Consequences of the Growth of Government*. Paris: OECD Economic Studies.
- OECD, 1996. *Historical Statistics*. Paris: OECD.
- Offe, C. 1984. *Contradictions of the Welfare State*. London: Hutchinson.
- Okishio, N. 1961. "Technical Change and the Rate of Profit." *Kobe University Economic Review*, **7**, 86-99.
- Okishio, N. 1974. "Value and Production Price." *Kobe University Economic Review*, **20**, 1-19.
- Papadimitriou, D. 1990. "The Political Economy of Greece: An Empirical Analysis of Marxian Economics." *European Journal of Political Economy*, **6**, 181-199.
- Pasinetti, L. 1977. *Lectures on the Theory of Production*. New York: Columbia University Press.

- Pasinetti, L. 1981. *Structural Change and Economic Growth*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Petrovic, P. 1987. "The Deviation of Production Prices from Labor Values: Some Methodological and Empirical Evidence." *Cambridge Journal of Economics*, 11, 197-210.
- Pontusson, J. 1984. "Behind and Beyond Social Democracy in Sweden." *New Left Review*, 143.
- Poulantzas, N. 1975. *Classes in Contemporary Capitalism*. London: New Left Books.
- Provopoulos, G. 1979. "The Distribution of Fiscal Burdens and Benefits by Income Groups in Greece." *Greek Economic Review*, 1, 77-99.
- Ramanathan, R. 1992. *Introductory Econometrics*. New York: The Dryden Press.
- Reynolds, P. 1984. "An Empirical Analysis of the Degree of Monopoly Theory of Distribution." *Bulletin of Economic Research*, 36, 59-84.
- Ricardo, D. 1821. *The Principles of Political Economy and Taxation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Roberts, B. 1987. "Marx after Steedman: Separating Marxism from Surplus Theory." *Capital and Class*, 32, 84-103.
- Roemer, J. 1979. "Continuing Controversy on the Falling Rate of Profit: Fixed Capital and Other Issues." *Cambridge Journal of Economics*, 3, 379-98.
- Rosdolsky, R. 1977. *The Making of Marx's Capital*. New York: Pluto Press.
- Rowthorn, R. and Glyn, A. 1990. "The Diversity of OECD Unemployment" in Marglin / Schor [eds]. *The Golden Age, of Capitalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Rubin, I. 1972. *Essays on Marx's Theory of Value*. Detroit: Black and Red Press.
- Ruggles, R. and Ruggles, N.D. 1956. *National Income Accounts and Income Analysis*. New York: Mc Graw Hill.
- Samuelson, P. 1962. "Parable and Realism in Capital Theory: the Surrogate Production Function." *Review of Economic Studies*, 29, 193-206.
- Sawyer, M. 1976. *Income Distribution in OECD Countries*. Paris: OECD Occasional Studies.
- Sawyer, M. 1981. *The Economics of Industries and Firms: Theories, Evidence and Policy*. New York: St. Martin's Press.
- Sawyer, M. 1994. "Post-Keynesian and Marxian Notions of Competition: Towards a Synthesis." In Glick, M. [ed.]. *Competition, Technology and Money: Classical and post-Keynesian Perspectives*. Aldershot: Edward Elgar.

- Scherer, F. and Ross, D. 1990. *Industrial Market Structure and Economic Performance*. Boston: Houghton Mifflin.
- Schmalensee, R. 1989. "Inter-industry Studies of Structure and Performance." In Schmalensee, R. and Willing, R. [ed.] 1989. *Handbook of Industrial Organisation, vol. II*. Amsterdam: North-Holland.
- Schor, J. 1987. "Class Struggle and the Macroeconomy: The Cost of Job Loss." In Cherry, R. et al. [eds.] *The Imperiled Economy*. New York: Monthly Review Press.
- Schor, J. and Bowles, S. 1987. "Employment Rents and the Incidence of Strikes." *Review of Economics and Statistics*, 69, 584-92.
- Schumpeter, J. 1943. *Capitalism Socialism and Democracy*. London: George Allen and Unwin.
- Semmler, W. 1984. *Competition, Monopoly and Differential Profit Rates*. New York: Columbia University Press.
- Sepeshri, A and Chernomas, R. 1992. "Who Paid for the Canadian Welfare State Between 1955-1988?" *Review of Radical Political Economics*, 24, 71-88.
- Seton, F. 1959. "The Transformation Problem." *The Review of Economic Studies*, 24, 149-60.
- Shaikh, A. 1977a. "National Income Accounts and Marxian Categories", mimeo, New York: *New School for Social Research*.
- Shaikh, A. 1977b. "Marx's Theory of Value and the Transformation Problem." In Schwartz, J. [ed.] *The Subtle Anatomy of Capitalism*. Santa Monica, California: Goodyear Publishers.
- Shaikh, A. 1978a. "An Introduction to the History of Crisis Theories." In *U.S. Capitalism in Crisis*. New York: URPE.
- Shaikh, A. 1978b. "Political Economy and Capitalism: Notes on Dobb's Theory of Crisis" *Cambridge Journal of Economics*, 2, 233-51.
- Shaikh, A. 1980. "Marxian Competition Versus Perfect Competition: Further Comments on the So-Called Choice of Technique." *Cambridge Journal of Economics*, 4, 75-83.
- Shaikh, A. 1981. "The Poverty of Algebra" in Steedman, I. et al. [eds.]. *The Value Controversy*. London: Verso.
- Shaikh, A. 1982. "Neo-Ricardian Economics: A Wealth of Algebra, a Poverty of Theory." *Review of Radical Political Economics*, 14, 67-82.
- Shaikh, A. 1984. "The Transformation from Marx to Sraffa." In Freeman A. and Mandel E. [eds.] *Ricardo, Marx and Sraffa*. London: Verso.
- Shaikh, A. 1987. "The Falling Rate of Profit and the Economic Crisis in the U.S." In Cherry, R. et al. [eds.] *The Imperiled Economy*. New York: Monthly Review Press.

- Shaikh, A. 1992a. "Values and Value Transfers: A Comment on Itoh." in B. Roberts and S. Feiner [eds.] 1992. *Radical Economics*. Norwell, Mass.: Kluwer Academic Publishers.
- Shaikh, A. 1992b. "The Falling Rate of Profit as the Cause of Long Waves: Theory and Empirical Evidence." In Kleinkenecht, A., Mandel, E. and Wallerstein, I. [eds.] *New Findings in Long-Wave Research*. New York: St. Martin's Press.
- Shaikh, A. 1993. *The Analytical Structure of Classical Marxian Economics*, paper presented at the 1993 AEA Conference, Washington D.C.
- Shaikh, A. 1994. "The Stock Market and the Corporate Sector: a Profit-Based Approach." Working paper, No 146. New York: Jerome Levy Institute.
- Shaikh, A. 1995. "The Empirical Strength of the Labor Theory of Value." Mimeo, New School for Social Research.
- Shaikh, A. and Tonak, A. 1987. "The Welfare State and the Myth of the Social Wage." In Cherry, R. et al. [eds.] *The Imperiled Economy*. New York: Monthly Review Press.
- Shaikh, A. and Tonak, A. 1994. *Measuring the Wealth of Nations: The Political Economy of National Accounts*. New York: Cambridge University Press.
- Skountzos, Th. 1980. *Structural Change in the Greek Economy: Intertemporal Analysis in an Input-Output Framework*. Athens: Centre of Planning and Economic Research.
- Skountzos, Th. and Mattheos, G. 1980. *Input-Output Tables of the Greek Economy, 1958-1980*. Athens: Centre of Planning and Economic Research.
- Smith, A. 1776. *The Wealth of Nations*. New York: The Modern Library, 1976.
- Smith, M. 1993. "Productivity, Valorization and Crisis: Socially Necessary Unproductive Labor in Contemporary Capitalism." *Science and Society*, 57, 262-293.
- Sraffa, P. 1960. *The Production of Commodities by Means of Commodities: Prelude to a Critique of Economic Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Steedman, I. 1977. *Marx After Sraffa*. London: Verso.
- Steedman, I. and Sweezy, P [eds.] 1981. *The Value Controversy*. London: Verso.
- Stephens, J. 1979. *The Transition from Capitalism to Socialism*. London: MacMillan.
- Stigler, G. 1957. "Perfect Competition Historically Contemplated." *Journal of Political Economy*, 65, 1-16.
- Stigler, G. 1958. "The Economies of Scale." *Journal of Law and Economics*, 1, 1-17.

- Studenski, 1958. *The Income of Nations*. New York: New York University Press.
- Sweezy, P. 1942. *The Theory of Capitalist Development*, New York: Monthly Review Press. Ελληνική μετάφραση *Θεωρία της Καπιταλιστικής Ανάπτυξης*, Αθήνα: Gutenberg.
- Sweezy, P. 1981. *Four Lectures on Marxism*. New York: Monthly Review Press.
- Taylor, L. [ed.] 1990. *Socially Relevant Policy Analysis*. Cambridge MA: MIT Press
- Therborn, G. 1984. "The Prospect of Labour and the Transformation of Advanced Capitalism." *New Left Review*.
- Therborn, G. 1986. "Karl Marx Returning. The Welfare State and the Neomarxist, Corporatist and Statist Theorists." *International Political Science Review*, 7.
- Thurow, L. 1980. *The Zero Sum Society*. New York: Basic Books.
- Tsaliki, P. and Tsoulfidis, L. 1988. "Capital Accumulation and the Rate of Profit in the Postwar Greek Economy." *Journal of Modern Hellenism*, 5, 189-210.
- Tsaliki, P. and Tsoulfidis, L. 1993. "Capacity Utilization in Greek Manufacturing." *Modern Greek Studies Yearbook*, 10, 127-142.
- Tsaliki, P. and Tsoulfidis, L. 1994a. "Profitability and Accumulation in Greek Manufacturing." *International Review of Applied Economics*, 8, 46-62.
- Tsaliki, P. and Tsoulfidis, L. 1994b. "Classical, Neoclassical, and Post-Keynesian Theories of Profits: Empirical Evidence from Greek Large Scale Manufacturing Industries." *Journal of Liberal Studies*, 1, 71-86.
- Tsaliki, P. and Tsoulfidis, L. 1995. "Competition vs. Monopoly in Greek Large-Scale Manufacturing Industries." *Review of Industrial Organization*, 10, 613-633.
- Tsaliki, P. and Tsoulfidis, L. 1998. "Alternative Theories of Competition: Evidence from Greek Manufacturing." *International Review of Applied Economics*, 12, 187-204.
- Tsoulfidis, L. 1998. "Ricardo's Theory of Value and Marx's Critique." *Journal of the History of Ideas*, υπό έκδοση.
- Van Duijn, J. 1983. *The Long Wave in Economic Life*. London: George Allen & Unwin.
- Van Parijs, P. 1980. "The Falling Rate of Profit Theory of Crisis: A Rational Reconstruction by Way of Obituary." *Review of Radical Political Economics*, 12, 1-16.
- Webber, R. and Tonkin, T. 1989. "Profitability and Accumulation in Canadian

- Manufacturing Industries." Άρθρο που παρουσιάστηκε στο Συνέδριο: *International Perspectives on Profitability and Accumulation*. New York.
- Weeks, J. 1981. *Capital and Exploitation*. Princeton: Princeton University Press.
- Weisskopf, T. 1979. "Marxian Crisis Theory and the Rate of Profit in the Postwar U.S. Economy." *Cambridge Journal of Economics*, 3, 341-78.
- Weisskopf, T. 1987. "The Effect of Unemployment on Labour Productivity: An International Comparative Analysis." *International Review of Applied Economics*, 1, 127-151.
- Weisskopf, T. 1992. "A Comparative Analysis of Profitability Trends in Advanced Capitalist Economies" in F. Moseley and E. Wolff [eds.] *International Perspectives on Profitability and Accumulation*. London: Edward Elgar.
- Weston, F. and Brigham, E. 1982. *Essentials of Managerial Finance*. Hinsdale, Illinois: Dryden Press. Ελληνική έκδοση *Βασικές Αρχές της Χρηματοοικονομικής Διαχείρισης και Πολιτικής*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Winternitz, J. 1948. "Values and Prices: A Solution of the So-Called Transformation Problem." *Economic Journal*, 58, 276-80.
- Wolff, E. 1977. "Capitalist Development, Surplus Value and Reproduction. An Empirical Examination of Puerto Rico." In Schwartz, J. [ed.] *The Subtle Anatomy of Capitalism*. Santa Monica: Goodyear.
- Wolff, E. 1987. *Growth, Accumulation and Unproductive Activity. An Analysis of the Postwar U.S. Economy*. New York: Cambridge University Press.
- Wolff, E. 1994. "Is a Discussion of Unproductive Labor Still Productive?" *Science and Society*, 58, 204-210.
- Wolff, R., Callari, A. and Roberts, B. 1984. "A Marxian Alternative to the Traditional Transformation Problem." *Review of Radical Political Economics*, 16, 115-135.

Ευρετήριο Όρων

- Ακαθάριστη Αξία Παραγωγής 129, 212, 221, 254.
ορισμός στους ΕΛ 129-133.
ορισμός στους μαρξικούς ΕΛ 129-133.
- Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν
ορισμός στους ΕΛ 129-133
ορισμός στους μαρξικούς ΕΛ 129-133.
- Ακτίνα του Von Neumann 54.
- Απόθεμα κεφαλαίου 221, 257, 259, 274, 283, 297, 300.
- Αποκλίσεις τιμών-αξιών 199-201
στην Ελλάδα 208.
στις ΗΠΑ 208.
- Αναπαραγωγή
απλή 48.
διευρυμένη 54.
μέγιστη 54.
- Ανταγωνισμός
διακλαδικός 75-82.
ελεύθερος 59, 73, 74, 226.
ενδοκλαδικός 82-85.
τέλειος 59-62, 227.
- Αντεπιδρώντες παράγοντες και τάσεις 146.
- Αντιπραγματισμός
κανονικός 36.
περιστασιακός (τυχαίος) 35.
- Αξία μορφές
ατομική 92, 93.
κοινωνική 92, 93.
ρυθμιστική 92, 93.
χρηματική 38, 92.
- Αξία χρήσης 25, 33, 111, 119.
Αρχή του επιταχυντή 65.
- Βαθμός χρησιμοποίησης (αξιοποίησης) παραγωγικής ικανότητας
εκτίμηση στην ελληνική οικονομία 80, 276, 285, 299.
έννοια 154, 275, 290-292, 299, 303.
μέθοδος Wharton 299, 300.
- Γαιοπρόσδοος
απόλυτη 96.
διαφορική 95.
- Δείκτης κερδοφορίας 227, 254.
Δείκτης Lerner 254.
Δείκτης συγκέντρωσης 237, 256.
Διάρθρωση εργασίας 34-35, 142.
Διαφορική κερδοφορία 42, 91, 94.
Διαφορισμός προϊόντος 228, 233, 237, 256.
- Εθνικοί λογαριασμοί
ιστορία γενικά 122-126.

- ιστορία στην Ελλάδα 123.
και μαρξικές κατηγορίες 127-133, 266-267.
και τυπική βιομηχανική επιχειρήση 134-136.
με εμπόριο 131.
με παραγωγή 129.
με χρηματοπιστωτικό τομέα 133.
χρησιμότητα 125.
- Εισαγωγική διείσδυση 227, 229, 257.
Ελάχιστο άριστο μέγεθος κεφαλαίου 228, 257.
- Εμπειρικές μελέτες μαρξικών μεταβλητών στην ελληνική οικονομία 277-285.
- Εμποδία εισόδου 79-80, 227, 229, 336.
Επιλογή τεχνικής 160, 165, 213-217.
- Εργασία
απλή 29, 222.
αφηρημένη 29, 30, 37.
κοινωνικά αναγκαία 27-28.
παραγωγικότητα στην Ελλάδα 287-288.
- Εργασιακή διαδικασία
πραγματική υπαγωγή της 143.
τυπική υπαγωγή της 143.
- Εργασιακή θεωρία της αξίας του Ricardo 42-43.
μετά τον Marx 180-197.
ποιοτική και ποσοτική πλευρά 181-182.
- Εργατική δύναμη
αναγωγή σύνθετης σε απλή 221-222.
αξία 44, 119-120.
- Εργατική τάξη 270, 305, 318, 338.
- Ζήτηση
βαθμός χρησιμοποίησης 80, 337.
περιθώρια κέρδους 81.
ρυθμός μεταβολής 229, 234, 257, 336.
- Θεωρήματα Perron-Frobenius 162.
Θεώρημα του Okishio 159-163, 167.
Θεωρία κεφαλαίου 213.
- Καθαρός κοινωνικός μισθός 270, 305, 314, 318, 325, 327.
Καθαρός φόρος 270.
Καμπύλες κόστους 144.
Καμπύλες μισθού-ποσοστού κέρδους 213-217.
- Κατανάλωση προσωπική 52, 111-112.
- Κεφάλαιο
βιομηχανικό 113.
εμπορικό 114.
μεταβλητό 44, 130, 133, 196, 267, 300.
πάγιο και κυκλοφορούν 177-78.
ρυθμιστικό 86-91, 249-250.
σταθερό 44, 130, 133.
χρηματικό 115.
- Κοινωνικό συμβόλαιο 171.
Κρατικό έλλειμμα 327-329.
Κράτος πρόνοιας 306, 308-312.
- Κρίση οικονομική
δυσαναλογιών 139-140, 159.
εγγενείς θεωρίες 139-140.
ορισμός 137.
ποσοστό κέρδους 141-156, 284.
συγκυριακές θεωρίες 139-140.
συμπίση των κερδών 159-161, 168, 172, 173, 175.
υποκατανάλωση 157-159, 173, 175, 283, 290.
- Κύκληση
του κεφαλαίου 54, 198.
των προσωπικών εσόδων των καπιταλιστών 198.
- Κύκλος παχιών και ισχνών ετών 89.
- Λόγος κερδών-μισθών 131, 133, 172, 286, 288, 302.
Λόγος κεφαλαίου-προϊόντος 79, 85, 231, 258, 282, 285, 291, 301.

- Λόγος μισθών μη παραγωγικών εργατών προς τους μισθούς των παραγωγικών εργατών 288-89, 292-293.
- Μακρά κύματα 154.
Μακροχρόνια τάση και σύγκλιση 41, 77, 78, 241-245.
- Μαρξικές κατηγορίες 127-133, 266-267.
Μεταβίβαση αξίας 91, 93.
Μετακεύσανοι οικονομολόγοι 62-65, 229-230.
Μηχανισμός προσαρμογής διττός 64.
σταυροειδής διττός 65.
- Μισθοί
αυτοαπασχολουμένων 116, 221, 255, 270, 273, 280, 285.
μη παραγωγικών εργατών 130, 132, 292-93.
- Νεορικαρτιανοί οικονομολόγοι 50, 213, 218.
Νόμος της αξίας 37-38.
Νόμος της μιας τιμής 83, 335.
- Οικονομίες κλίμακας 228, 239, 257.
Οριακός λόγος κεφαλαίου-προϊόντος 229, 234, 257.
Οριακό ποσοστό κέρδους 249-252.
- Παραγωγή
απλή εμπορευματική 24, 120.
καπιταλιστική 25.
- Παραγωγική μη παραγωγική εργασία
εμποροκράτες 100.
Marshall 104.
Marx 106-122.
νεοκλασικοί 105.
Smith 101-104.
φυσιοκράτες 100.
- Παραγωγικότητα εργασίας βλέπε εργασία
- Περιθώρια κέρδους
επί του κόστους 78.
επί των πωλήσεων 78, 231, 254.
Πίνακας Εισροών-Εκροών 200, 204, 216, 219-220, 257, 277.
- Ποσοστό κέρδους
αντεπιδρώντες παράγοντες 146.
γενικό 75, 93, 274-78, 290, 302.
επιχειρηματικό 75.
καθαρό 274-75, 290, 302.
και οικονομική κρίση 141-156, 284.
μέγιστο 302.
προβαλλόμενο 244, 247.
πτυτική τάση 284.
στην ελληνική οικονομία 279-280, 282-294, 297.
- Ποσοστό υπεραξίας
εκτίμηση 279, 281, 288, 291-297.
ορισμός 44, 129, 131, 133, 145, 204.
στην ελληνική οικονομία 211, 279-282, 285-292.
- Πρόβλημα επαναφοράς τεχνικής 213, 214.
Πρόβλημα του μετασχηματισμού
Η κριτική του Bohm Bawerk 47, 48-9.
η λύση του Bortkiewicz 48.
η λύση του Marx 43-46.
η λύση του Shaikh 51-54.
η νεορικαρτιανή κριτική 50.
οι συνθήκες ισότητας 46, 49.
- Προσπιθέμενη αξία 129, 131, 133, 196, 267-269, 282, 287, 297.
- Ρυθμιστικό κεφάλαιο βλέπε κεφάλαιο
- Σημεία εναλλαγής 214.
Σημείο απόλυτης υπερσυσσώρευσης 153, 155, 282.
- Σύνθεση κεφαλαίου
αξιακή 145, 146, 147, 148, 150-151, 212, 291.
οργανική 45, 145-146, 148, 279, 284, 291, 292, 294.

- στην ελληνική οικονομία 279, 284, 291, 294.
 τεχνική 144, 145, 150-151.
 υλοποιημένη 147, 148, 150-151, 279, 291, 297.
 Συνθήκες παραγωγής 36, 92, 231, 238, 258, 335.
 Συνθήκη Hawkins-Simon 204.
 Συσσώρευση κεφαλαίου 119.
 Σφαίρες κοινωνικής αναπαραγωγής 111.
 Σχολή μονοπωλιακού κεφαλαίου 57, 69, 70.
 Σχολή Rubin 185-192.
 Σχολή ρύθμισης 311, 315.
 Τάξη εργατική 108-109, 120, 172, 270, 305, 315, 318, 338.
 Ταξική πάλη 151, 312.
 Τεχνική επιβίωσης 249, 257.
 Τιμή
 αγοράς 31, 38, 39, 42, 182, 208.
 άμεση 31, 38, 41, 42, 183, 208.
 διοικητική 81.
 ομαλοποίηση 203, 204.
 παραγωγής 31, 39, 41, 42, 92, 95, 182, 203.
 παραγωγής του Marx 208.
 ρυθμιστική 92, 93, 95.
 Τεχνολογική πρόοδος 147, 169.
 Τμήματα παραγωγής 45, 48.
 Υβριδικά υποδείγματα 235, 236.
 Υπεράξια έννοια 34, 44, 120.
 Φωλιασμένα μη φωλιασμένα υποδείγματα 235, 238-239, 336.
 Χ-αναποτελεσματικότητες 235.
 Χρηματοοικονομικός τομέας 132-133, 295, 296.
 Χρόνος ημερολογιακός πραγματικός 61, 193.
 Χρόνος περιστροφής του κεφαλαίου 177, 178, 283, 284, 334.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΩΝ Θ. ΜΑΝΙΑΤΗ, Π. ΤΣΑΛΙΚΗ ΚΑΙ Λ. ΤΣΟΥΛΦΙΔΗ
ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

ΤΥΠΩΘΗΚΕ
 ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΤΑΙΡΙΑ ΓΡΑΦΙΚΩΝ ΤΕΧΝΩΝ *ΤΥΡΙΚΟΝ*
 ΣΕ ΧΑΡΤΙ ΣΑΜΟΥΑ ΜΑΤ 100 gr
 ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΕΙΟ ΑΦΟΙ ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΙ
 ΣΕ 1000 ΑΝΤΙΤΥΠΑ, ΤΟΝ ΑΠΡΙΛΙΟ ΤΟΥ 1999
 ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΣΑΚΗ ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ - ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ
 ANNA ΜΗΤΑΚΟΥ

Αριθμός έκδοσης στη σειρά Επιστημονική Βιβλιοθήκη